

A magyar mondat és kontextuális környezete

Szerkesztők:

Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor

DiAGram Könyvek 6.

A magyar mondat és kontextuális környezete

Sorozatszerkesztők:

Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor

DiAGram Könyvek 6.

A magyar mondat és kontextuális környezete

Szerkesztők: Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor

Támogatók:

A kötet kiadása „A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás” (NKFIH 129040) című projekt keretében valósult meg.

Emellett a könyv megjelenését az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-06 sz. projektje is támogatta.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

Szerzők:

Bajzát Tímea, Ballagó Júlia, Bencze Norbert, Bóna Judit, Gonda Zsuzsa, Horváth Péter, K. Molnár Emese, Kugler Nóra, Laczkó Krisztina, Markó Alexandra, Palágyi László, Pomázi Bence, Tolcsvai Nagy Gábor, Varga Mónika

Lektorálta:

Brdar-Szabó Rita, Csontos Nóra, Deme Andrea, Dér Csilla, Domonkosi Ágnes, Dömötör Adrienne, Fehér Krisztina, Hámori Ágnes, Havas Ferenc, Horváth Péter, Imrényi András, Krizsai Fruzsina, Kugler Nóra, Laczkó Krisztina, Ladányi Mária, Modrián-Horváth Bernadett, Pethő József, Sass Bálint, Simon Gábor, Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor

© Szerzők, 2022

© Szerkesztők, 2022

ISBN 978-963-489-559-6

ISBN 978-963-489-560-2 (pdf)

ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Projektvezető: Csanádi-Egresi Nóra

Tördelőszerkesztő: Balázs Andrea

Borítótervező: Kmotrik Ildikó

Tartalomjegyzék

Előszó	7
--------------	---

I. Sémák és hálózatok az igei konstruálásban

PALÁGYI LÁSZLÓ: A metafora, az analógia és a szemantikai megfelelések szerepe a <i>le</i> igekötős konstrukciók jelentésében	15
POMÁZI BENEC: Összetartozást kifejező <i>-nak/-nek</i> ragos konstrukciók vizsgálata egy előhívásos teszt kapcsán	49
LACZKÓ KRISZTINA: Adalékok a mediális igés kompozitszerkezetekhez	73
HORVÁTH PÉTER: Igei konstrukciók szótári feldolgozásának lehetőségei	107

II. A mondatkonstruálás kontextuális tényezői

BAJZÁT TÍMEA: A premodális tartományokkal összekapcsolódó segédige/melléknév + főnévi igenév konstrukciók mondatszintű szemantikai vizsgálata	141
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Trajektor–landmark megoszlás és a szemantikai szerepek a magyar mondatkonstrukciókban	195
KUGLER NÓRA: Milyen kérdésekhez és válaszlehetőségekhez vezet az összetett mondat leírásában a kontextus módszeres figyelembevétele?	213
VARGA MÓNKA: Kontextualizáció és variáció az összetett mondatokban: a határozói igenevek esete	245

III. Mondatkonstruálás a szöveg kontextusában

BENCZE NORBERT: Megismerkedési diskurzusok második személyhez kötött megnyilatkozásai a válasz előhívásának funkciójában	287
--	-----

MARKÓ ALEXANDRA – BÓNA JUDIT: Kérdő mondatok gyermek felolvasásában	311
BALLAGÓ JÚLIA: A tematikus weboldalak hálózatos szerveződése	331
K. MOLNÁR EMESE: Fragmentum, kontúr és konstrukció: A nyelvi remix funkcionális nyelvészeti leírása	355
GONDA ZSUZSA: Reflektív gondolkodásmódot tükröző mondatok tanárjelöltek reflektív naplóiban	371
A kötet szerzői	395

Előszó

Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely konferenciát tartott *A magyar mondat és kontextuális környezete* (Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában 8.) címmel 2020. november 19–20-án az ELTE-n. A konferencia egyrészt a Mai Magyar Nyelvi Tanszék hosszú évek óta tematikusan a friss kutatási eredményeket bemutató konferenciái sorába illeszkedett. Másrészt – ezzel szoros összefüggésben – a DiAGram most zajló NKFIH-pályázatának egyik eseménye volt: A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás” című pályázat (NKFIH 129040) részeként és annak támogatásával. A konferencia a COVID19-járvány miatt bevezetett korlátozásoknak megfelelően online valósult meg, 24 prezentációval, Kugler Nóra plenáris előadásával, e formában is élénk és termékeny diskurzust eredményezve.

A konferencia fő célja – ahogy a felhívás is megfogalmazta – a magyar mondat jelenkori nyelvtudományi leírhatóságának körüljárása, meghatározott tényezők mentén. Annak vizsgálata, hogy a legújabb kutatási eredmények alapján mit lehet tudni, mit lehet bemutatni a magyar nyelv mondatkonstrukcióiról (i) általános érvennyel, (ii) tipológiai sajátságait tekintve, (iii) konstrukciós variabilitását feltérképezve. A konferencia elméleti tekintetben nyitott volt, ezzel együtt a hangsúlyt a mondatra mint konstrukcióra, tehát sematikus jelentéssel bíró szerkezetre helyezte.

A konferencia tematikáján belül a szervezők az alábbi témaköröket állították előtérbe:

- a mondatkonstrukció-típusoknak, azaz mondat típusok belső szintaktikai és szemantikai megfeleléseinek a vizsgálata;
- a véges magyar igealak mondatkonstruáló jellemzői;
- spontán élőnyelvi diskurzusok tagmondatainak vizsgálata;
- a mondat (tagmondat) kontextualizációs viszonyai: kontextualizációs eljárások az egyszerű mondatban (az Osiris Nyelvtan D3 keretében), valamint több (tag)mondatnyi, bekezdésnyi vagy hosszabb szövegrészek rendszeres kontextuális viszonya egy-egy mondatkonstrukcióhoz;
- a metafora hatóköre a mondatban;
- módszertani kérdések (kollostrukturális elemzés, korpuszhasználat).

Mind a konferencia előadásai, mind a jelen kötet tanulmányai a mondat kontextualizált konstrukcióként értelmezett funkcionálásából indultak, indulnak ki.

A magyar nyelvtudomány a hagyományos, iskolai nyelvtanokban a mondatot szintaktikai szerkezetnek tekinti, amelynek középpontjában az állítmány áll, a további mondatrészek (alany, tárgy, határozó) az állítmány alárendelt bővítményei. A hagyományos nyelvtanok nem tesznek utalásokat az egyes mondatok vagy mondattípusok közvetlen nyelvi és tágabb kommunikációs környezetére.

A formális nyelvtanok, például a generatív grammatika az autonóm szintaxis elvét hirdeti. Ennek lényege szerint a nyelvtudomány feladata a grammatikailag jól formált, szintaktikailag és retorikailag teljes mondat leírása. Az elv a nyelvi kompetencia axiomatikus fogalmán alapul; eszerint minden ember elméjébe a születéskor egyöntetűen be van táplálva az egyetemes nyelvtan algoritmikus rendszere. Ez a tudás teszi lehetővé az elsajátított anyanyelv grammatikailag jól formált mondatainak a létrehozását és a rosszul formált mondatok elutasítását. A nyelvi kompetencia képessége az elmélet szerint független a mondat fonológiai és szemantikai szintjétől, még inkább a mondat kontextusától. A formális nyelvtanok tehát alapbeállítással szerint nem foglalkoznak a mondatnak sem a nyelvi, sem az azzal összefüggő kommunikációs környezetével.

A funkcionális nyelvtanok – a formálisokkal ellentétben – a mondatot szemantikai és szintaktikai szerkezet párhuzamos, együttes struktúrájaként tekintik, amely struktúra nem magában áll. A mondat mindig valamely kommunikációs tevékenység részeként formálódik meg. Ennek megfelelően a szöveggörnyezet és a beszélők által létrehozott és megértett beszédhelyzet közegében, azaz a kontextusban konstruálja meg a beszélő az adott mondatot. Méghozzá úgy, hogy a kontextusnak megfelelően a mondat utalásokat tartalmaz a kontextusra. Ezek a vonatkozások szerkezetileg is be vannak építve a mondatba, a mondatsema részét alkotják.

Például M.A.K. Halliday három alapfunkciót különít el a nyelvtanban: a) az ideációs vagy reflektív funkció (célja a környezet megértése); b) az interszónális vagy aktív funkció (célja a környezetben található másokon végrehajtott cselekvés); c) a textuális funkció (célja a nyelvi kifejezések szövegbeli elhelyezése). Talmy Givón nyelvtanában a nyelvtani szerveződések elvontabb szintjei a következők: a) hierarchikus konstituenciaszervezet, b) grammatikai kategóriák, c) hatókör- és relevanciaviszonyok, d) kormányzás- és ellenőrzésvviszonyok. A fogalmak („szavak”) propozicionális

információba („tagmondatba”) kombinálódnak. Mindez mindig szövegben érvényesül, amelyben a koherencia meghatározó erő, szemantikai és pragmatikai tényezők révén. Ronald Langacker kognitív nyelvtanában Charles Fillmore esetgrammatikája az egyik alap: itt az ige bővítményei (vonzatai) nemcsak alakilag, hanem jelentésükben is kapcsolódnak az igehez. Ebből származik az a magyarázat, amely a mondatot jelenetként írja le, szereplők egymáshoz való időbeli viszonyaként, eseményeként, az ige és a bővítményeit (az ige jelenésében az alszerkezetek figuráit) kidolgozó főnevek viszonyában. A mondatok ekképpen konstrukciós sémák a nyelvi tudás részeként, amelyek egyben tartalmazzák a szerkezet rendszerszintű és használati ismereteit, alaki és jelentésbeli tekintetben együtt és egyaránt. A funkcionális szemlélet érvényesül a magyar nyelvet leíró Osiris *Nyelvtanban* (szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, 2017), amelyben Imrényi András mondatmodellje három dimenziót azonosít:

- az első dimenzió (D1): a kifejezett jelenet, esemény, helyzet típusa, a szereplők és körülmények megkonstruálásának jellemzői;
- a második dimenzió (D2): a mondatban a beszélő által megvalósított közlési funkció (beszédcselekvés-érték, példáulul kérdés; polaritás, állítás);
- a harmadik dimenzió (D3): a kontextualizáció: a mondatbeli közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai.

A mondat funkcióinak és szerkezetének alapvető tényezője a jelenet megkonstruálásában érvényesülő tudás, cselekvés és érzelem, mind a beszélő, mind a hallgató oldalán (az Osiris *Nyelvtanban* Kugler Nóra kidolgozásában). A funkcionális mondatleírás tehát használatalapú nézőpontból történik, a mindenkorai beszélő és hallgató perspektiváló műveleteit figyelembe véve. A beszélő ember nyelvi tudásában a rendszer és a használat összetartozik, a kettő között nincsen éles határ. A használat módjai be vannak építve a mondatokról való konvencionális szerkezeti ismeretekbe. A mondat megkonstruálása (létrehozása és megértése) használati esemény, amely nem pusztán az adott mondatnak, hanem az adott mondat kontextusának a megértését célozza, illetve a megértés műveleteiben kontextuális tényezőket hív elő a megértetés és megértés céljából.

A kontextus olyan élő, dinamikus interszubjektív viszonyrendszer, amelynek része a nyelvi kommunikációs tevékenység valamennyi résztvevője (a pillanatnyi beszélő és a hallgató), az ő pillanatnyi mentális állapotuk, társas viszonyaik, tér- és időbeli viszonyaik (az Osiris *Nyelvtanban* Tátrai Szilárd fejezetében részletezve). Mindez a kommunikáció során folyamatosan frissített közös háttértudásként szolgál a közös jelentésképzés, a közös megértés létrehozásában. A kontextus nem csupán előre adott ismereti közeg vagy

konvencionális tartalom: jellemzően emergens, vagyis a beszélgetés során jön létre és alakul a beszélők által és számukra.

A jelen kötet tanulmányai a fent röviden összefoglalt irányzatokban tájékozódva, alapvetően funkcionális, kognitív keretben közelítik meg rendszer és használat kettősségének, kölcsönviszonyának kérdéseit a magyar mondat leírásában, egyes specifikus témákban, a kontextuális viszonyokra is összpontosítva.

A kötet első részében morfológiai szerkezetek állnak a leírás középpontjában. A fejezet tanulmányai olyan konstrukciók részletes leírását adják, amelyeknek belső alaki és szemantikai jellemzőik egyúttal szorosan összekapcsolódnak tágabb nyelvi közegükkel, elsősorban az elemi mondatnál. A *le* igékötös igék, az összetartozást kifejező *-nak/-nek* ragos konstrukciók, a mediális igék rendszereit a szerzők használati variabilitásukban közelítik meg. Ezt a nézőpontot erősíti a fejezet módszertani tanulmánya az igei konstrukciók szótári feldolgozásának lehetőségeiről, bevonva a számítógépes korpuszvizsgálatok metodológiai kérdéseit, eredményeit a kutatás keretébe.

A második rész egyes magyar mondatkonstrukció-típusokról szól. A segédige/melléknév + főnévi igenév konstrukciók mondat szintű szemantikája vagy a trajektor–landmark megoszlás és a szemantikai szerepek egymáshoz való viszonya, az összetett mondat kontextuális hálózatai vagy a határozói ige-nevek kontextuális variabilitása az összetett mondatokban mind olyan kérdés, amely a magyar mondat és kontextuális környezete módszeres vizsgálatának tárgya a négy tanulmányban. Itt mutatkozik meg a kontextus jelentősége a maga valójában. Nem arról van szó, hogy egy mondat típus hogyan kapcsolódik „külső” tényezőkhöz. Ellenkezőleg: a tanulmányok arra adnak válaszokat, hogy az egyes mondatkonstrukciók minták miképp tartalmazzák eredetileg is a kontextust építő elemeket, illetve egyes mondatkonstrukciók sémákat miképp igazítanak a kontextushoz a beszélők, gyakori vagy kevésbé gyakori módokon. Az így perspektivált kutatások által egyre részletesebben kibontakoznak legalább egyes magyar mondat típusok rendszeres, összetett, egyszerre alaki és szemantikai szerkezetei a maguk természetes használati közegében.

A harmadik rész tanulmányai a mondatkonstruálás és a szöveg viszonyát mutatják be egyes témákban. A megismerkedési diskurzusok funkcionális mondattani és szövegtani vizsgálata a kérdés-felelet szomszédsági párok egyes specifikus változatainak mondat típusait deríti fel. A gyermekek által felolvasott kérdő mondatok elemzése mind a gyermekek nyelvelsajátítása és világmegismerése, mind a kérdő mondat tekintetében új ismeretek ad

a prozódiaíráról (összefüggésben a mondat alaki és szemantikai, pragmatikai jellemzőivel), valamint a begyakorlás jelentőségéről. A kontextus szöveg- és mondataalakító szerepét mutatja be a tematikus weboldalak hálózatos szerveződéséről, illetve a nyelvi remix dialogikus szövegalkításáról szóló tanulmány. A tanári nyelvhasználat (igen jelentős, bár nem kellő mértékben kutatott) sajátosságainak egyik területét, a tanárjelöltek reflektív naplójának reflektív mondatait részletezi az ötödik tanulmány, visszacsatolva a tanítási tapasztalatok átfogó, a korábbiaknál tudatosabb feldolgozásához.

A szerkesztők és a szerzők köszönettel tartoznak a kötet lektorainak.

A konferenciát és az ott elhangzott előadások egy részéből szerkesztett jelen kötetet (a DiAGram Könyvek 6. darabját) a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ szervezte és készítette „A magyar nyelv igei konstrukciói. Használat-alapú konstrukciós nyelvtani kutatás” (NKFIH 129040) keretében. Emellett a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-06 sz. támogatói okirat alapján valósult meg.

A szerkesztők

I.

**Sémák és hálózatok
az igei konstruálásban**

PALÁGYI LÁSZLÓ

A metafora, az analógia és a szemantikai megfelelések szerepe a *le* igekötős konstrukciók jelentésében*

Kivonat

A tanulmány az igekötőzés példányalapú konstrukciós modellje mellett érvel, amelynek értelmében egyfelől az igék és a vonzatkeretek (szintaktikai konstrukciók) nem elidegeníthetetlenül, hanem asszociatív alapon kapcsolódnak egymáshoz, másfelől a különböző sematikus jelentésekkel rendelkező igekötős konstrukciók nem tekinthetők a megvalósulásaiktól független reprezentációknak. A korpuszalapú vizsgálatban a konkrét irányjelentés mellett a *le* igekötős szerkezet hat – radiálisan összekapcsolódó – metaforikus szerkezeti jelentése azonosítható, a metafora tehát szerepet játszik az igekötős igék részletező és sematikus jelentésében is. Az analógia példányalapú magyarázattal szolgál a konstrukciót kidolgozó alapigék hasonlóságára, a produktivitás visszaszorulásának és a derivátumok lexikalizálódásának az összefüggésére, a szemantikai megfeleléseken alapuló jelentésintegráció viszont képes megragadni a megvalósulás jelentésének emergens jellegét. Az igekötős ige (teljesen sohasem kompozicionális) jelentésének kidolgozását a már meglévő példányok analógiás csoportja motiválja és strukturálja. A kidolgozás a meglévő példányok mintájára mehet végbe, és hasonlósági alapon egyúttal ezek is elfogadhatóvá teszik az új megvalósulást a beszélők számára.

Kulcsszavak: konstrukció, igekötő, metafora, analógia, kompozitumszerkezet

* A kutatást az NKFIH K 129040 számú pályázata (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) támogatta. Ezúton mondok köszönetet Ladányi Máriának és a kézirat anonim lektorának megjegyzéseikért és javaslataikért.

1. Bevezetés

A tanulmány a *le* igekötős szerkezetek szemantikájával foglalkozik, és általánosabban is hozzá kíván járulni az igekötős igék konstrukciós leírásához. A tanulmány három fő problémafelvetése és az ezekhez kapcsolódó három kérdése is vonatkoztatható általánosabban az igekötőzés konstrukciós leírására.

Az első problémafelvetés az alapige és az igekötős ige közötti szintaktikai megfelelésekkel, illetve meg nem felelésekkel kapcsolatos. Sok esetben, például a rezultatív és irányjelölő funkciójú szerkezetekben (*jön a hegyről – lejön a hegyről*) nyilvánvaló a szintaktikai összefüggés az alapige és az igekötős ige között, ugyanakkor jelentősen el is térhetnek egymástól (*focizik – lefocizza az ellenfelet a pályáról*). Amellett érvelek, hogy egy példányalapú konstrukciós modellben hatékonyan vizsgálható az igekötőzés szemantikájának lexikai és szintaktikai dinamizmusa.

A második problémafelvetés az igekötőzés mint szóképzési művelet és a metaforizáció kapcsolatára vonatkozik, a szóképzés kapcsán ugyanis vitatott (Ladányi 2007: 81–86), hogy a derivátum metaforikus jelentése lexikalizáció útján jön-e létre, avagy a metaforikus művelet a szóképzési folyamat közvetlen következménye. Az igekötős igék esetében ugyanakkor a sematikus szerkezeti jelentések és az egyedi, részletező jelentésű példányok kapcsán is felvethető a metaforikusság kérdése.

A harmadik problémafelvetés az igekötős szerkezet kompozicionalitásával, az analógia és a két komponens (az igekötő és az alapige) szemantikai megfeleléseken és kölcsönös kidolgozáson alapuló jelentésintegrációjának a szerepével kapcsolatos. Az igekötő és az ige szemantikai kapcsolatát illetően viszonylag régen megfogalmazódott, hogy „az igekötős igék egy csoportjában az igekötő egy olyan mozzanatot emel ki az ige jelentéséből, amely az adott igében eredetileg is adva van” (Ladányi 1994: 82). Ennek megfelelően az igekötős ige kognitív grammatikai értelmezésben olyan kompozitumszerkezet (Tolcsvai Nagy 2013), amelyben az ige és az igekötő mint komponensszerkezetek szemantikai megfelelései fontos szerepet játszanak. Ugyanakkor az analógia, azaz az újonnan létrehozott igekötős ige alapigéje és a már meglévő példány alapigéje közötti hasonlóságok kiterjesztésének szerepe is nyilvánvaló (lásd *beszél : dumál = rábeszél : rádumál*).

A tanulmány kérdései a problémafelvetésekkel összefüggésben a következők:

1. Hogyan modellezhető az alapige és az igekötős ige szintaktikai és lexikai dinamizmusa?
2. a) Milyen metaforikus jelentései vannak a *le* igekötős igéknek?
b) Milyen mintázatai figyelhetők meg a metaforizációnak a *le* igekötős konstrukciók esetében?
c) Az adott példány vagy a (morfológiai és/vagy szintaktikai) szerkezeti jelentés tekinthető-e metaforikusnak?
3. a) Az igekötős igék jelentése kapcsán a szemantikai megfeleléseken alapuló jelentésintegráció vagy az analógia bír-e magyarázóértékkel?
b) Hogyan értelmezhető a két művelet a konstrukció produktivitása felől?

A tanulmány első részében az igekötős szerkezetekről való tudásunk példány-alapú konstrukciós megközelítése mellett érvelek. A második részben a szóképzés és a metaforizáció viszonyának tárgyalása után korpuszalapon, kvantitatív szempontokat is szem előtt tartva igyekszem feltárni az MNSZ2 (Oravecz–Váradi–Sass 2014) korpuszában a *le* igekötős konstrukciókat, illetve a metafora szerepét a példányok részletező jelentésének és a sematikus konstrukciós jelentésnek az alakulásában. A harmadik részben az analógia és a szemantikai megfelelések szerepét vizsgálom a *le* igekötős szerkezetek esetében, illetve a konstrukció kidolgozásának és produktivitásának (példányalapú konstrukciós) megközelítését mutatom be, amelyben az analógia és a szemantikai megfeleléseken alapuló jelentésintegráció is szerepet játszik.

2. Az igekötőzés példányalapú és konstrukciós megközelítése

Közismert, hogy az igekötős ige komponensei formai oldalon bizonyos szerkezetekben „elválnak” egymástól (például *nem csinálta még meg*), a korpusz-adatok szerint a „szóbeli közlésekben jobban eltávolodik az igétől az igekötője, mint szerkesztett, írott szövegekben” (Kalivoda 2018: 174). Minthogy az igekötő és az ige szemantikai egysége nem (feltétlenül) jár együtt fonológiai egységgel (értsd: nem fonológiai szó), az igekötős igék a szó és a szónál nagyobb (szintaktikai) szerkezetek között helyezhetők el a grammatikai kontinuumon. Az igekötőzésről való tudásunk morfológiai és szintaktikai jellegének kettőssége az igekötőzés szemantikájában is tetten érhető. Az adott igekötő hasonló jelentésekhez járulhat hozzá különböző szintaktikai szerkezetekben. A *le* például a 'passzív' jelentéshez (Szilágyi N. 1996) a tranzitív *lefegyverez* (valakit)

és az intranszitiv (valaki) *leszerel* (például katonaságtól) esetében. Ugyanakkor egy igekötős ige poliszémiaja abból is eredhet, hogy különböző szintaktikai szerkezetekben jelenik meg. Bár a *ledob* irányjelentése transzparensnek tűnik, a *ledobja a labdát az erkélyről* esetében a cselekvéslánc igekötő által jelzett (mindenképpen vertikális) kiinduló iránya különbözhet a *ledobja a kalapot a fejről a labdával* kiinduló irányától, hiszen utóbbi esetben a *le* a cselekvéslánc második elemére utal.

A továbbiakban először a példányalapúságot előtérbe helyező lexikalista modellekben, majd a szerkezeti jelentést előtérbe helyező Goldberg-féle konstrukciós nyelvtanban vizsgálom a beszélők igekötős szerkezetekről való tudását, végül a két szempont előnyeit egyesítő modellek érvényessége mellett érvelek.

2.1. Lexikalista példányalapú megközelítés

A szabályelvű megközelítésekben – az igekötős szerkezetek átmenetiségéből fakadóan – vitatott az igekötőzés grammatikai jellege. É. Kiss (2004) az igekötőt az ige rezultatív vonzatának tartja, Kiefer (2007) viszont azt hangsúlyozza, hogy „az igekötős igék létrehozása lexikai folyamat” (Kiefer 2007: 237), ugyanakkor alapvetően mindketten az alapigéről való (szintaktikai, lexikai) tudásunkat helyezik előtérbe. Az igekötőzés lexikai jellegét tekintve atipikus szóképzési művelet (vö. Lengyel 1995; Kiefer–Ladányi 2000). A szóképzési műveletekkel rokonítja az is, hogy „ugyanazon igekötő kapcsolódási lehetőségei az adott igekötő különböző jelentéseiben eltérnek egymástól” (Ladányi 2017: 625). Az adott igekötő rendszerint termékenyen járul hozzá eltérő jelentésekhez, ami az igekötős igék nagyfokú poliszémiaját eredményezi (például *leszerel* a katonaságtól, de *leszerel* valamit valahonnan). Az alábbi példák az MNSZ2-ben (v2.0.5) mindössze 34 (lemma)találattal rendelkező *ledumál* ige négy különböző jelentését képviselik. (A négy jelentést illetően csupán kettőben, az (1b)-ben és (1c)-ben vethető fel a *lebeszél* ige közvetlen mintaadó szerepe.)

- (1a) Csak neki lehet igaza, mindenkit *ledumál*.
- (1b) Akkor ezt *ledumáltuk*. Írod a sztorikat, de minden második oldalra jusson egy hulla ám!
- (1c) A Népszava őt akarta követségbe küldeni Szeva bácsihoz, hogy *ledumálja* az öreget a sajtóperről, de az nem állt vele sem szóba.
- (1d) Nem lesz baj. A madarat is *ledumálja* a fáról.

A polyszémia mind a négy esetben a lexikai egységnél nagyobb szerkezetben érvényesül. Ha (1a) és (1b) kapcsán valamiféle vonzatkeretet szeretnénk meghatározni, akkor (1a) tárgya a *valakit*, (1b) tárgya pedig a *valamit* névmással megragadható jelentést asszociálná, (1c) esetében az ige a folyamat egyik szereplőjének szándékával (céljával), (1d) esetében viszont (metaforikusan) az egyik szereplő helyével (kiindulópontjával) kerül határozói viszonyba. A hagyományos lexikalista megközelítés szerint (vö. Keszler szerk. 2017: 357–359) a *ledumál* az eltérő jelentéseiben régensként különböző vonzatokat kíván meg: LEDUMÁL (valakit), (valamit), (valakit valamiről), (valamit/valakit valahonnan). A rendkívül gazdag lexikonra építő lexikai-funkcionális grammatika (LFG) (Bresnan 2001; Laczkó 2008) az egyes predikátumoknak mindenekelőtt argumentumszerkezetet tulajdonít: például az (1a) *ledumál* igéje révén megidézett fogalmi keret elemei ('a ledumáló személy', 'a ledumált személy') és a tisztán formális szintaktikai szerepek (alany, tárgy) között lexikai leképezési viszonyokat teremtenek a tematikus szerepek (az ágens és a páciens) ('a ledumáló személy' – ágens – alany, 'a ledumált személy' – páciens – tárgy).

Az azonban sem a leíró nyelvtan megközelítése, sem az LFG esetében nem tűnik plauzibilisnek, hogy (1) példáinak megértésekor valamiféle lexikonban rögzített tudást mozgósítanánk a *ledumál* vonzatkeretével vagy argumentumszerkezetével kapcsolatban, ahová ötödik jelentésként a lexikonba valószínűleg a 'valakinek valahonnan' keretet is föl kellene vennünk (*ledumál nekem az erkélyről*).

Az a megoldás sem tűnik működőképesnek, hogy a jelentéseket az alapige jelentésére vezetjük vissza. Ekkor ugyanis például (1)-ben a *le* elemnek, amely maga is kétargumentumú predikátum (lásd Kiefer 2007: 237–240) a *dumál* különböző argumentumait kellene lekötnie, és ez esetben nem csupán az irányjelentést (a dumálás irányát) kellene meghatároznunk argumentumként a *dumál* alapigét illetően, hanem a dumálás különböző kimeneteit (verbális felülkerekedés, megegyezés, eltántorítás) is, illetve ahhoz, hogy megmagyarázzuk, hogyan képes éppen a *le* igekötő mindezen argumentumokat lekötni, valamiképp a *le* elem kapcsán is rögzítenünk kellene mindezen funkciókat.

Miközben az igekötős igék nyilvánvalóan nem függetlenek bizonyos szintaktikai szerkezetektől, és sok esetben az igekötős igenek és az alapige vonzatkeretének az összefüggése is egyértelmű, az igekötőzést – produktivitásával összefüggésben – a hapaxok sokfélesége jellemzi (Kalivoda 2019, 2021), és a lexikonorientált megközelítések önmagukban aligha képesek megragadni az igekötőzés dinamizmusát, így az – akár grammatikai információkat is

hordozó – lexikonból nem következő jelentésképzési műveleteket és szintaktikai szerkezeteket.

2.2. Konstrukciós megközelítés

A konstrukciós nyelvtan goldbergi változata (Goldberg 1995) azokat a sematikus forma–jelentés párokat definiálja konstrukciókként, amelyeknek grammatikai, szemantikai vagy pragmatikai tulajdonságai nem jósolhatók meg az összetevőikből. Más szóval, ha a szerkezet tulajdonságai nem vezethetők vissza a szerkezet részeire maradéktalanul, konstrukcióról beszélünk.

(2) Mari letüsszentette a habot a tortáról.

Goldberg (1995) klasszikus példáját magyar nyelvre átültetve, a (2) példában szereplő igei jelentés sem vezethető vissza maradéktalanul a *tüsszent* (vagy önmagában a *letüsszent*) jelentésére, az argumentumszerkezet a sematikus jelentésű okozott mozgás konstrukció (Caused Motion Construction) sajátja, amelybe a *tüsszent* – és (1d) esetében metaforikusan a *dumál* – illeszkedik, és amelynek az igekötő a delativusi esettel együtt az egyik eleme. Az igekötők poliszémiaja tehát az inflexiós szerkezetekhez (például a delativushoz) hasonlóan részben abból fakad, hogy különböző szintaktikai konstrukciók jelentéséhez járulnak hozzá.

Az igekötős igeik kapcsán a sematikus igekötős jelentés behatárolásában, a konstrukció morfológiai (szó nagyságú) és/vagy szintaktikai (szónál nagyobb) jellegének meghatározásában fontos szempont, hogy a grammatikai kontinuum különböző konstrukciói asszociálódnak, gyakori együttes megjelenésük esetén pedig egyesülnek. Ilyen egyesítés eredménye lehet például az *el-X-elődik valami* konstrukció (lásd *elizélődik*), amelynek „önálló jelentése van” (Kalivoda 2021: 56). A konstrukciós leírás szempontjából korántsem meglepő, hogy gyakran már az „igekötő + ige” morfológiai felépítés kapcsán is nehézkes redukcionizmussal élnünk, azaz a szerkezetet nem tudjuk pusztán az igekötő és az ige összeépüléseként értelmezni. Az igekötős igeik között ugyanis találunk olyanokat, amelyeknek bázisigéje potenciális szó – más szóval, amelyeknek valójában nincs bázisigéjük. Ide sorolhatók a *bedühödik*, *feldühödik* (?*dühödik*), *meghiúsul* (?*hiúsul*), *elhidegül* (?*hidegül*), *bepipul* (?*pipul*) igeik, amelyek arra utalnak, hogy a magyar beszélők tudásának részét képezi egy egyesített, igekötőket (*fel*, *el*, *meg*, *be*), melléknévi jelentést (*dühös*, *hideg* ’idegen, közönyös’, *pipa* ’dühös’) és ahhoz járuló

igeképzőket (Adj-*Odik/-Ul*) is sematizáló, intranszitiv, állapotváltozást jelentő konstrukció: [PREV-[ADJ-*Odik/-Ul*]_v] 'állapotváltozás'. Kiemelendő a konstrukció kohezív jellege, a *dühös lesz* – *bedühödik/feldühödik* alternációhoz hasonló jelenségről ad számot Brdar-Szabó Rita (2020) a rezultatív értelmű folyamatok kapcsán a gasztronómiai diskurzusban (lásd *spirál alakúra / spirálra vág* – *felspiráloz/lespiráloz/bespiráloz*):

Az igekötős származékokon kívül azonban bizonyos alapigéknel megfigyelhető a szóképzés szerepe is. [...] A főnévi bázisból az *-l* és a *-z* derivációs suffixum, illetve alakváltozataik segítségével produktív minták szerint képzett igék biztosítják a lehetőséget a morfológiai és szintaktikai konstrukciók közötti rivalizációkhoz. (Brdar-Szabó 2020: 158)

Goldberg (1995) elképzelése szerint az igék fogalmi kerete nem tematikus szerepekre képeződik le, hanem az igék – a kognitív nyelvtannak (Langacker 1987) megfelelően – természetüknél fogva úgynevezett résztvevői szerepeket profilálnak (az árut, vevőt, eladót stb. résztvevői szerepeket tartalmazó KERESKEDELMİ TRANZAKCIÓ keretben például a *vesz* a vevőt, az *elad* pedig az eladót). Minthogy ebben a modellben az igék önmagukban nem rendelkeznek argumentumszerkezettel, a tranzitivitás vagy intranszitivitás sem az igék, hanem a szintaktikai szerkezetek jellemzője, amit aztán a részletező jelentésű igék kitöltenek. A magyarban például a jellemzően intranszitivnak tartott *fut* és *úszik* igék – némileg talán idiomatikusabban¹ – tranzitív konstrukciókban is megjelenhetnek (*most futja a maratont, most ússza az első döntőjét*), a konstrukciós nyelvtanban ennek megfelelően a tranzitív és intranszitiv igei konstrukció számít reprezentációnak, nem pedig a *fut* és az *úszik* tárgyas és tárgyatlan vonzatkerete.

A jelentés kompozicionalitásával, a sematikus és a részletező jelentés úgynevezett fúziójával kapcsolatban Goldberg (1995) két alapelvet határoz meg. Az egyik a szemantikai koherencia elve, amely szerint a résztvevői és a tematikus szerepeknek kompatibilisnek kell lenniük egymással. A kompatibilitás

¹ A Goldberg-féle konstrukciós nyelvtant is nagyban meghatározó, bizonyos értelemben formális (az univerzális nyelvtan tézisének elfogadó, a frázisstrukturanyelvtanok terminológiáját megőrző) klasszikus konstrukciós nyelvtant (Fillmore–Kay–O'Connor 1988) első-sorban éppen az idiomatikus kifejezések grammatikában való elhelyezése motiválta. Ez a törekvés vezetett később arra a következtetésre, hogy a különböző típusú és mértékű idiomatikuság a nyelvben nem kivétel, hanem norma. Ebből következően a konstrukciós modellek nem szabály-, hanem tárolásalapú grammatikák, a tárolás azonban nem csupán a lexikonra, hanem a nagyobb, szintaktikai információkra is kiterjed.

mértékét a kategorizáció általános kognitív elvei (például a prototípuselv) határozzák meg. A *tüsszent és a dumál* ige profilált szereplői például képesek kitölteni az okozott mozgás konstrukció ágens tematikus szerepét, előbbi az 'élő', utóbbi az 'élő' és az 'akaratlagos' szemantikai jegyekben osztozik vele, a cselekvő 'okozó' szemantikai jegyét azonban az igék alánya a konstrukcióban nyeri el (lásd (2) és (1d)). A másik alapelv, a megfelelési elv értelmében egyrészt a lexikai elem által profilált résztvevői szerepnek mindenképpen fuzionálnia kell a konstrukció valamely argumentumával (az igék profilált szereplője, „dumálója” és „tüsszentője” mindenképpen kifejeződik a konstrukcióban), másrészt a három (vagy több) résztvevői szereppel rendelkező igék esetében az egyik szereplő nem feltétlenül van profilálva. Utóbbi elv a magyarban az igekötős konstrukciónál is érvényesíthető: *elajándékoztam az óráam* (a beneficiens nincs kidolgozva), *ledobtam a kalapot a fejéről* (az instrumentum nincs kidolgozva). Harmadrészt, egy konstrukció az egy vagy két résztvevői szereppel rendelkező igék jelentéséhez hozzáadhat egy második vagy harmadik szerepet is (lásd (2) esetében a *habot* és a *tortáról*).

Goldberg (1995) modellje tehát a kompozicionalitás, a nyelvi kifejezés rész-egész viszonyát tekintve nem redukcionista, azaz nem a részek (például igekötő, delativusi esetrag) a primitívumok, amelyekből az egész felépül, hanem az egészek (például az okozott mozgás konstrukció), a részek pedig az egész tulajdonságaiként értelmeződnek, az egészhez való viszonyuk alapján határozhatók meg (az igekötő az okozott mozgás konstrukcióban a páciens mozgásának az irányát jelöli, lásd (2)-es példa). A modell a nyelvi szerkezet jelentésének Gestalt-jellegét ragadja meg. A reprezentációk a konstrukciós nyelvtenban nem csupán formai, hanem szemantikai és pragmatikai információkkal is rendelkeznek, tehát szimbolikusak. Mindezen előnyei ellenére a modell használatalapúsága több szempontból is megkérdőjelezhető.

Egyfelől egy használatalapú (a nyelvi tudást a nyelvhasználatból, nem pedig univerzális grammatikából eredeztető) modellben igen problematikus, hogy feltételez kizárólag szintaktikai viszonyokat, márpedig a konstrukciós szintaktikai tulajdonságainak leírása olyan elemekre épül, mint az „alany”, a „tárgy” és az „ige”, anélkül, hogy ezeknek a primitívumoknak a mibenlétéről, eredetéről a modell önmagukban számot adna (Croft–Cruse 2004).²

Másfelől Goldberg (1995: 1) tézise, amely szerint a konstrukciók nem csupán önálló jelentéssel bírnak, hanem jelentésük független is más lexikai egységektől,

² A használatalapú kognitív nyelvten például a mondatrészi szerepeket a perspektíválással hozza összefüggésbe, az alanyi szerep az angolban a trajektorral, a valamilyen háttérhez képest meghatározható, előtérben álló, elsődleges figurával azonosítható (Langacker 1987).

a jelentésképzés dinamizmusát a példányelvű modellekhez hasonlóan ugyan-csak dichotomizálja; a különbség ebben a tekintetben csupán az, hogy a grammatikai jelentésben elsődleges szerepet nem a szavaknak, hanem a sematikus konstrukcióknak tulajdonít. Márpedig a szavak és a sematikus konstrukciók tudása nem két elkülöníthető a tudás, a szintaktikai konstrukciók kapcsán például elmondható, hogy a *készül* ige ágens és páciens elsődleges szereplővel rendelkező konstrukciókba is illeszkedik (*készül a vacsorára*, *készül a vacsora*), ez azonban az ige felől is értelmezhető oly módon, hogy a *készül* igének ágens elsődleges szerepű (*készül a vacsorára*) és páciens elsődleges szerepű (*készül a vacsora*) konstrukciót asszociáló jelentése is van. Az igéről való tudásunknak részét képezi, hogy azok jellemzően milyen szintaktikai konstrukciókban jelennek meg, ezáltal pedig az is, hogy profilált szereplőiknek milyen a tematikus jellege. Ugyan a *fut* igről nem jelenthető ki, hogy tárgyas vagy tárgyatlan-e, az viszont igen, hogy inkább tárgyatlan konstrukciókat asszociál, miképpen az is, hogy konkrét, kiinduló jelentésében a folyamat elsődleges szereplője ágens.³

Harmadrészt, minthogy a konstrukciók a konstrukciós nyelvtanban üres helyekkel (slot) rendelkező független lexikai reprezentációk, az interakció során a kompatibilis lexikai elemek egyszerűen kitöltik a konstrukció üres helyeit. Ebben a művetben a kategorizáció általános elvei kevés magyarázattal szolgálnak a nyelvi működés lényegi elemével, a nyelvi rendszer folyamatos változásával kapcsolatban. A konstrukciók önálló jelentése nem szolgál magyarázatul arra, hogyan jönnek létre, és miképpen változnak a konstrukciók, ha függetlenek a kidolgozásaiktól.

Végül pedig ugyancsak problematikus, hogy a konstrukciós nyelvtanban olyan nyelvi egységek is önálló jelentéssel bíró konstrukcióként értelmeződnek, amelyeknek lényegi eleme, hogy jelentésük csupán más egységekkel együtt értelmezhető. Ennek oka a konstrukció fentebb ismertetett definíciója: a kötött morféma tulajdonságai (például fonológiai felépítése) nem vezethető vissza a részeire, ezért a kötött morféma konstrukció. Ugyanakkor éppen konstrukciós szempontból lenne igen félrevezető például a *le* igekötő jelentéséről beszélnünk, hiszen a *le* jelentése igekötőként önállóan eleve csupán olyan elliptikus szerkezetekben dolgozható föl, amelyben az ige kontextuálisan hozzáférhető. (Például – *Le tudtad írni a szót?* – *Le.*)

³ Imrényi András a magyar nyelvben az alanyi szerep tematikus jellegének rögzítettsége mellett érvel, hangsúlyozva, hogy aki ismeri a magyar igéket, „az azt is tudja, hogy az alanyuk a folyamat melyik szereplőjét fejezi ki” (2017: 686).

2.3. Példányalapú konstrukciós megközelítés

Példányalapú konstrukciós modellnek leginkább Bybee (1985, 2010) úgynevezett dinamikus modellje (dynamic model) és Langacker (1987, 2008) kognitív nyelvtana tekinthető, amelyek osztoznak használatalapúságukban és a séma-megvalósulás viszony dinamizmusának hangsúlyozásában. A konstrukciós sémák kapcsán kiemelendő, hogy az általánosítás előfeltétele az, hogy a memóriában elegendő példány legyen. A példányok szerepe pedig nem szűnik meg a sematizáció után sem. A konstrukció sematikus jelentése és formája a meglévő példányokra, illetve azok közös pontjaira támaszkodik, a konstrukciók példányalapú klaszterekben szerveződnek. Mindebből következően sem a szavak, sem a konstrukciók nem tekinthetők stabil lexikai reprezentációknak, minthogy a nyelvi struktúrákért felelős általános kognitív folyamatok (Bybee 2010) nem csupán működtetik, de folyamatosan változtatják is a nyelvi hálózatot.

A séma-megvalósulás viszony dinamikus értelmezésében a sematikus konstrukcióról való tudásunknak részét képezi, hogy jellemzően milyen részletező jelentésű lexikai elemek dolgozzák ki, a lexikai elemekről való tudásunknak pedig az, hogy jellemzően milyen sematikus konstrukciókat dolgoznak ki. Ebben az értelemben az ige úgynevezett vonzatkerete azokat a szintaktikai konstrukciókat jelöli, amelyeket az ige asszociál, amelyekben részletező jelentéséből fakadóan gyakran megjelenik.

Az igekötős igék kapcsán az alapige vonzatkeretének változása, illetve változatlansága is új fénytörésbe kerül. Az (1) és a (2) példákban a konstrukció jelentését kidolgozó alapige (*dumál*, *tüsszent*) szintaktikai környezete nyilvánvalóan eltér a megszokottól, ami arra utal, hogy az igekötőzés esetében a beszélők olykor figyelmen kívül hagyják az alapigéről való konstrukciós tudásukat, és az ige részletező jelentésére a megszokottól eltérő szerkezeti jelenségeket képeznek le (ami az igekötőzés derivációs jellegét erősíti). Minthogy a vonzatkeretre nem a lexikonban kódolt, a predikátumtól elidegeníthetetlen tudásként tekintünk, hanem egyfelől önálló jelentésű szintaktikai konstrukcióként, másfelől a lexikai elem szempontjából a nyelvhasználatból származtatható asszociatív viszonyrendszerként, ez a „szokatlanság” a modellben nem problematikus. Ahogy az sem, hogy az alapige és az igekötős ige vonzatkerete nem két elkülönülő, hanem a nyelvi hálózatban az aktivációterjedés révén összekapcsolódó tudás például azokban az esetekben, amikor az igekötős konstrukció „csupán” az irányjelentést emeli ki: *jön* (valaki, valahonnan), *lejön* (valaki, valahonnan). Azaz a példányalapú konstrukciós modell egyesíti a lexikalista és a konstrukciós modellek előnyeit.

A továbbiakban a korpuszalapon kimutatható metaforikus konstrukciós jelentések és a konstrukció kidolgozásának vizsgálata is az igekötőzés példányalapú konstrukciós megközelítésében történik.

3. Metafora a *le* igekötős konstrukciók jelentésében

A továbbiakban először a szóképzés és a metaforizáció kapcsolatát elméleti síkon vizsgálom, majd a *le* igekötős konstrukciós jelentéseket igyekszem korpuszalapon feltárni, végül a feltárt jelentések összefüggését és elkülönülését, illetve integrációját tárgyalom.

3.1. Szóképzés, igekötőzés és metaforizáció

Az igekötős igék metaforikus jelentésének vizsgálatában az utóbbi évtizedekben fontos eredmények születtek (vö. Fazakas 2007; Szilágyi N. 1996; Szili 2005a, 2005b, 2009). A kognitív metaforaelmélet (Lakoff–Johnson 1980) keretében kétségtelenül jól vizsgálhatók az irányjelölésből kiinduló fogalmi struktúrák, például a *FENT* és a *LENT* fogalmához kapcsolódó, univerzálisnak tűnő orientációs metaforák magyar nyelvi kifejezéseinek mintapéldái között is tipikusan igekötős igéket találunk (Kövecses 2005: 51–52). Amennyiben a metafora vizsgálatakor az igekötőzés morfológiai jellegéből indulunk ki, az első kérdés, hogy a metaforizáció hogyan járul hozzá a szó szimbolizációjához a szóképzésben, azaz „hozhat-e létre szóképzési folyamat közvetlenül metaforikus jelentést, [...] a metaforizációs folyamat manifesztálódhat-e szóképzési folyamatban?” (Ladányi 2007: 81).

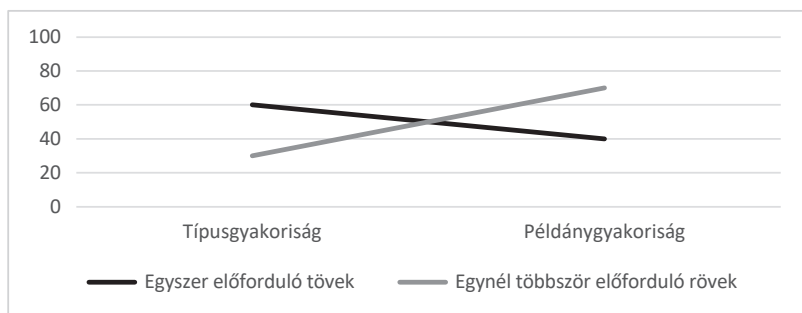
Goaetly (1997) válasza a fenti kérdésre az, hogy igen, és konverzióval képzett angol igéket hoz példaként a jelenségre. Ezeknek az igéknek egy részénél a főnévi jelentés a forrástartomány (*dog* 'kutya'), amelynek segítségével megértjük az igei jelentést mint céltartományt (*to dog* 'nyomon követ'). Ladányi Mária (2007: 81–84) kétségbe vonja, hogy a metaforikus jelentés valóban a szóképzésben jönne létre, és a magyar *majmol*, *kacsázik*, *disznólkodik* példákon keresztül amellet érvel, hogy az igék kiterjesztett jelentése nem kapcsolódik közvetlenül a szóképzéshez – más szóval, nem a szimbolikus szerkezet metaforikus, a jelentés kiterjesztése már tisztán fogalmi művelet –, hiszen a *kacsázik* ige produktív szóképzési jelentése például 'kacsával foglalkozik' lenne (bármit is jelentsen ez kontextuálisan). A magyar példák kapcsán kiemelandő, hogy a három ige (*majmol*, *kacsázik*, *disznólkodik*) három

különböző morfológiai konstrukciót képvisel, tehát egy magasabb absztrakciós szinten ([állat]_N-igeképző]_V 'olyan módon viselkedik, mint az adott állat') vethető fel a konstrukciós jelentés metaforikussága (vö. *majmol és majmokodik*). Ezzel szemben az angol nyelvi példák (*to parrot* 'folyton ismétel, szajkóz' [!]', *to dog* 'nyomoz', *to butcher* 'lemészárol') formai oldalon is sokkal szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, a lexikai kategóriaváltást (főnév→ige) mindhárom esetben az idézi elő, hogy a főnévi alapalak igei morfoszintaktikai konstrukciókat dolgoz ki (például *he is parrotting sg*). Mindezt az teszi lehetővé, hogy az ige nagyon általános 'FOLYAMAT' konstrukciós jelentésébe a részletező lexikai jelentés egyik feltűnő eleme (az entitásra jellemző folyamat) jól illeszkedik, tehát a konstrukció kidolgozása közvetlenül asszociálhatja a metaforikus jelentést. Hangsúlyozandó, hogy az inflexiós mintázatok legfontosabb csomópontjai, a nyelvek kognitív hierarchiáit is leképező alapalakok (Ladányi 2017: 520–523) – a magyar nyelvű példáktól eltérően – nem különböznek ([*to dog* – *dog*), tehát az ige metaforikus nyelvi kifejezésnek tekinthető. Az azonban, hogy produktív-e ez a mintázat, vagyis sematizálódott-e egy metaforikus 'az entitásra jellemző módon cselekszik, viselkedik' konverziós jelentés, a típusgyakoriság vizsgálata nélkül nehezen dönthető el, hiszen a konstrukció (fokozati értelemben vett) produktivitása annak is a függvénye, hogy a konstrukció kidolgozása hány példányra támaszkodhat. Elvileg mindenesetre nem zárható ki, hogy a konverzióval létrejövő metaforikus nyelvi kifejezések analógiás csoportként produktívvá válhatnak a jelentés magas típusgyakorisága folytán.

Az igekötős igék kapcsán ugyanakkor aligha vitatható, hogy nagy részük nem lexikalizáció és még csak nem is konverzió révén vált metaforikussá, hanem sémakiterjesztés révén eredendően figuratív értelmű. Ennek bizonyítékai azok a metaforikus jelentésű igék, amelyeknek nincs konkrét, nem metaforikus értelmezése (*letölt, lement* 'adatot'). Tulajdonképpen már az igekötözés perfektiváló funkciója is grammatikai metaforának tekinthető attól függetlenül, hogy az irányjelölés mint forrástartomány még néhány ősi igekötő esetében is elmosódott. Metaforizáció és szóképzés általános viszonylatában tehát kiemelendő, hogy az igekötözés sajátosan metaforikus szóképzési művelet, ami – téri viszonyok kifejezéséről lévén szó – a testessültség (embodiment) megismerésben való jelentőségét tekintve korántsem meglepő. A továbbiakban a *le* igekötős konstrukció metaforikus jelentései kapcsán azt vizsgálom, milyen mintázatai (sematikus jelentés és/vagy részletező jelentés) és szerkezeti (morfológiai és/vagy szintaktikai) megnyilvánulásai vannak az igekötős igék metaforizációjának.

3.2. A le igekötős konstrukciós jelentések korpuszalapú elemzése

A le igekötőhöz kapcsolódó szemantikai csoportok vizsgálata az MNSZ2 korpuszában 250 elemű véletlen mintavétellel történt, a *le* elemre mint szótőre való kereséssel, vagyis elváló használatban. A 250 találatból kézzel szűrtem ki az igeneveket, amelyek modális szerkezetekben jelentek meg (*tud*, *kell* + főnévi igenev stb.).⁴ A fennmaradó 196 token 96 igető képezte, ezek közül 58 szerepelt csupán egyszer, 38 viszont egynél többször a mintában, amelyben összességében az igetövek átlagosan 2,03-szor fordultak elő. Amennyiben az egyszer és az egynél többször szereplő töveket két típusként határozzuk meg, az 1. ábrán balról jobbra haladva látható, hogy a típusgyakorisági arányaik milyen példánygyakorisági arányokat eredményeztek. A minta eloszlását illetően elmondható, hogy az igetövek 60 százaléka szerepelt egyszer a mintában, de az egyszer előforduló igetövek csupán a tokenek 30 százalékát eredményezték (lásd „példánygyakoriság” az 1. ábrán), míg az igetövek 40 százaléka szerepelt egynél többször, és ez a 40 százalék a tokenek 70 százalékáért felelt.

1. ábra. Az egyszer és az egynél többször előforduló tövek gyakoriságának aránya a mintában

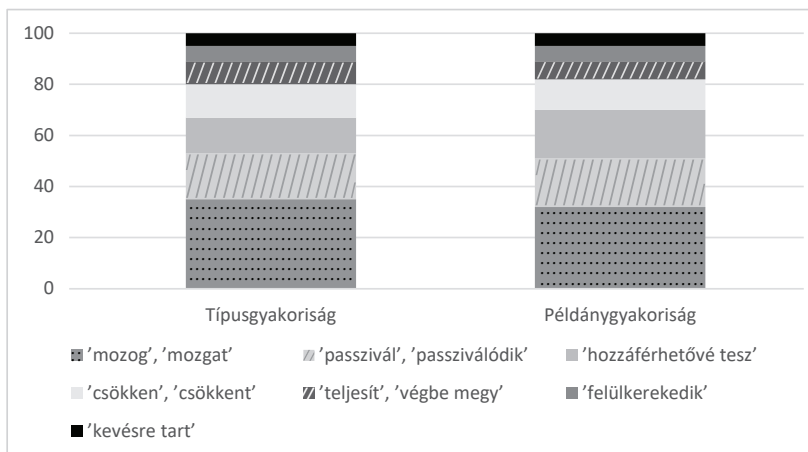
⁴ Minthogy a vizsgálat a morfológiailag behatárolható igekötős igei jelentésekre irányult, az igekötő és az ige elváló használata nem bírt jelentőséggel. Az ugyanakkor nem zárható ki, hogy a lexikai jelentés típusa és a mondatbeli pozíció által meghatározott szerkezeti jelentések – az aspektuális és modális jelentés, illetve általánosságban a mondat közlési funkciójával összefüggő operátorviszonyok (Imrényi 2017: 720–725) – között van összefüggés. A modális igékkel megjelenő igekötős igenevek kiszűrése ezen esetleges összefüggés torzító hatását volt hivatott némileg ellensúlyozni.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az igetővekből levezetett igekötős igék nagyfokú poliszémiával jellemezhetők, különböző konstrukciós jelentéseket képviseltek, azaz csupán az igealakok gyakoriságából, kvalitatív elemzés nélkül nem következtethetünk szemantikai tényezőkre. Az igekötős igék jelentésének elkülönülésére ugyanakkor igen, a gyakori igekötős igék, mint a kilencszer előforduló *lead* vagy a tízszer előforduló *leír* és a tizenegyszer előforduló *lemond* poliszémiája az alapigék poliszémiájához mérhető.

A szemantikai csoportok megállapításakor azt vizsgáltam, hogy az igekötő milyen lexikai jelentésekhez járul hozzá, azaz alapvetően a *leV* morfológiai-lag behatárolható konstrukciós jelentéseit térképeztem fel. A metaforikus-ság, illetve esetenként a szintaktikai konstrukció vizsgálata is ebből a lexikai típusjelentésből indul ki. A szemantikai csoportok kvantitatív jellemzésében a típusgyakoriságra és a példánygyakoriságra is kitérek, a szemantikai csoport tipikus képviselőjének meghatározásában pedig az egyes igekötős igék példánygyakoriságát veszem alapul. A kutatás nem korpuszvezérelt (corpus-driven); az adatokat összevetettem az egyes szemantikai csoportok tárgyalásakor hivatkozott szakirodalommal, ám vannak olyan azonosított csoportok, amelyek nem vagy nem külön csoportként jelennek meg a szakirodalomban.

A mintában a következő morfológiai-lag behatárolható igei konstrukciós jelentések azonosíthatók aszerint, hogy a levezetett igekötős igék milyen folyamatot szimbolizálnak: 1) 'mozog', 'mozgat', 2) 'passzívál', 'passzíválódik', 3) 'hozzáférhetővé tesz' 4) 'csökken', 'csökkent', 5) 'teljesít', 'végbemegy', 6) 'felülkerekedik', 7) 'kevésre tart'. A metaforikus jelentések (2–7) sematizációjának az indikátora, hogy vannak olyan igekötős igék, amelyeknek nincs konkrét, nem metaforikus jelentése.

A 2. ábrán a jelentések típus- és példánygyakoriságának aránya látható. A típusgyakoriság és a példánygyakoriság hasonló arányokat mutat, ami összefüggésben van azzal, hogy többször előforduló igekötős igék mindegyik csoportban voltak, illetve a gyakoriak (mint a fent említett *lead*, *leír* és *lemond*) különböző jelentésekben is megjelentek.

2. ábra. A konstrukciós jelentések gyakoriságának aránya a mintában

A konstrukciós jelentések aránya a mintában minden bizonnyal valamilyen mértékben összefügg a produktivitásukkal, ám semmiképp sincs velük korrelációs viszonyban. A típus- és példánygyakoriság a mintában elsősorban arra utal, hogy milyen mértékben asszociálhatja a *le* igekötős forma az egyes jelentéseket. Az egyes jelentések (relatív) különállása, nyálábokba szerveződése kapcsán hangsúlyozandó, hogy a konstrukciók alkalmazási tartománya, azaz szemantikai kompatibilitásának kiterjedése különbözik, ami ugyancsak meghatározó erővel bír a produktivitás kapcsán, továbbá a sémákon belül különböző alsémákat, specifikus analógiás csoportokat állapíthatunk meg. A produktivitás kérdését tovább árnyalja, hogy mint látni fogjuk, a konstrukcióba az alapigék metaforikusan is illeszkedhetnek.

3.2.1. 'mozog', 'mozgat'

A 'mozog', 'mozgat' jelentésű konstrukció típusgyakorisága (35%) és példánygyakorisága (32%) is a legmagasabb, ami arra utal, hogy a *le* igekötős igei szerkezet legerőteljesebben ezt a (nem metaforikus) jelentést asszociálja. A jelentést elsősorban mozgásigék dolgozzák ki. Intranszitiv konstrukcióban megjelenő igék a következők: *leszakad, lecsorog, lezuhan, leül, lenyílik, legurul, lehajol, leereszkedik, lejön, lemegy, leszáll, lehelyezkedik, letelepedik, lepattan, leutazik, letér*. Transzitiv konstrukcióban megjelenő igék a következők: *lefektet, lezökkent, levesz, leszed, letesz, lerak, letelepít, leküld, lelógat, lenyel, ledob, lead, lehúz*. A típus jellemző képviselője példánygyakorisága alapján

a *leül*. A konstrukciós jelentés az igeikötőzés határozói eredetére is visszavezethető, sőt az irányjelentését őrző *le* önmagában határozószói konstrukcióban, mozgatas- vagy mozgásige nélkül is asszociálja ezt a jelentést lásd *Le a pályáról! Le a cipőt!*

A jelentés tranzitív és intranszitiv szintaktikai szerkezetekkel is kompatibilis, kiemelendő ugyanakkor a tárgymanipulációban az igeikötőnek a FELÜLET képi sémát és a KIINDULÓPONT–ÖSVÉNY–CÉL képi sémát szimbolizáló delativusszal vagy szublativusszal való integrációja. Az igeikötő mindkét esetben az ÖSVÉNY-t specifikálja, a delativusi esetén kidolgozatlan a CÉL (*leszedi a festékréteget a gombról, leveszi a kupakot a róla*), a szublativusnál pedig a KIINDULÓPONT (*lefekteti – fejét – padlójára*), a mintában nem szerepelt olyan példány, amely mindhárom fogalmi komponenszt profilálta volna.

A fogalmi tartalom és annak valamilyen módozat szerinti, több alternatíva közül választott szemantikai konstruálása közötti különbséget jól szemlélteti a háromszereplős okozott mozgás konstrukcióba ágyazott cselekvéslánc: *s most egy másik székre zökkenti le magát*. Az eseménynek, amelyre a nyelvi szimbólumok irányítják a figyelmet, nyilvánvalóan nincs három egymástól elkülönülő szereplője. A *lezökkent(i magát)* abból a szempontból is sajtós, hogy egyedülként egy hangzássémát, az (C)CVC:Ant hangzássémát (Kalivoda 2021: 62–65) képviseli a mintában. Mindeközben a ditranzitivként is megkonstruálható cselekvéslánc tranzitív konstrukcióba sűrítésére is találunk példát: *leszedi a fát* ('almát a fáról'), *leszedi az asztalt* ('evőeszközöket az asztalról'). A szemantikai sűrítés vagy kohézió tipikus eseményeknél tűnik lehetségesnek (lásd még *lesöpri a leveleket/port a teraszról – lesöpri a teraszt*), és nem csupán irányjelentésüket őrző igeikötők esetében (vö. *megrakja a szekeret szénával – megrakja a szekeret*).

Bár maga a morfológiai szerkezetre épülő sematikus konstrukciós jelentés ebben a típusban nem tekinthető metaforikusnak, a példányok szintjén érvényesülhet a metaforizáció. Egyfelől bizonyos idiomatikus szerkezeteknek (például *leveszi a felelősséget a válláról, lesöpri a javaslatot az asztalról*), másfelől egyes funkcióigés szerkezeteknek (például *esküt letesz megszentelt tárgyra*) is az alapja. Harmadrészt a mozgás vertikális iránya (például *leutazik a Balatonra*) is lehet metaforikus (vö. Szili 2009).

3.2.2. 'passzívál', 'passzíválódik'

A 'passzívál', 'passzíválódik' jelentésű konstrukció a második legmagasabb gyakoriságú (típusgyakoriság 18%, példánygyakoriság 19%), ami arra utal, hogy a *le* igeikötős igei szerkezettel ez a metaforikus jelentés szintén erőteljesen

asszociálódik. Intranszitiv konstrukcióban megjelenő igék a következők: *leáll, lenyugszik, lemerül, lerobban, lebénul*. Transzitiv konstrukcióban megjelenő igék a következők: *levezet* (bizonyításvágyat), *lekapcsol, leköt* (kisgyermeket), *lelő, lehalkít, lezár* (utakat), *lefegyverez, leszerel, lefoglal*. Intranszitiv és tranzitiv konstrukcióban is megjelenő ige a *lemond* (tisztviségről, biztosítás). A *lemond* a *leáll* mellett a sematikus jelentés gyakori képviselője.

A morfológiai konstrukció számos alesettel rendelkezik, és – az előző, konkrét értelmű konstrukcióhoz hasonlóan – szemantikája szoros összefüggést mutat a *fel* igekötős konstrukcióval (lásd Fazakas 2007). A minta alapján is kimutatható az érzékelés, észlelés (*lehül, lehalkít*), a (potenciális) halál (*lelő*), illetve a betegség dimenziója (*lebénul*). A konstrukció produktivitását jelzi, hogy „a *megbénul-lebénul, megdermed-ledermed, megdöbben-ledöbben, megterhel-leterhel*’[sok] terhet tesz vkire/vmire’ igepárok esetében a *meg* igekötőt napjainkban a *le* kezdi felváltani” (Fazakas 2007: 11). Ennek valószínűsíthető oka, hogy a „*le* nemcsak irányultságot fejez ki. Az ellentét, a rosszallás jelentésárnyalatát is magában hordozza, sőt felerősíti az ige befejezettségét” (Fazakas 2007:11). Szili Katalin (2009: 183) is kiemeli, hogy „az alapige *fel, le* igekötős származékaiban erőteljesebben érződik az irányjelentés, mint a szinonimáiknak tekinthető egyéb igekötősekben, ahol az igekötő már »csak« perpektiváló eszköz”. A *le* igekötő erősebb perpektiváló jellege is összefüggésben lehet azzal, hogy irányjelentése nem mosódott el, azaz az igekötős igék kapcsán már említett grammatikai metafora transzparensabb.⁵

A konstrukció érzékeléssel, észleléssel való kapcsolatának erősségét, valamint a *fel* igekötővel való paradigmatis kapcsolatot jelzi, hogy sematikus jelentése az azt kidolgozó részletező jelentést is képes felülrírni, lásd a *leolt* (villanyt) vonatkozásában a *felgyújt* alternatívájaként a *fel(!)olt* is megjelenik a (nem standard) nyelvhasználatban,⁶ amely felülrírási jelenség más konstrukciós jelentéseket is érint, ezért a későbbiekben tárgyalom részletesebben. Továbbá a mozgásos konstrukciós jelentéshez hasonlóan van olyan határozói jellegű konstrukció, amelyben a *le* felidézi a ’passzíval’, ’passzívalódik’ jelentést, lásd *Le a diktatúrával!*

A FENT – AKTÍV és a LENT – PASSZÍV metaforák tapasztalati alapja lehet, hogy egyfelől „a lefelé irányuló elmozduláshoz sokkal kevesebb energiára van szükség, mint az ellenkező irányúhoz: a tárgyak lefelé maguktól esnek

⁵ Hasonlóképpen a *be* is többféle igekötőt „felcserél”, új jelentés(árnyalatokat) hozzatéve az igekötős igehez (vö. Ladányi 2004).

⁶ „A villanyt nem mertük feloltani, az ablakot be kellett csukni.” (MNSZ2)

[»passzívan«], magasabbra azonban csak valaminek/valakinek az aktív közreműködésével kerülhetnek” (Szilágyi N. 1996: 16), másfelől az ember életmódjának „van egy aktív [ébredléti], és van egy passzív [álomban eltöltött] szakasza” (Szilágyi N. 1996: 16), amelyek meghatározott testhelyzettel járnak együtt (vö. *lefekszik – felkel, fent van* ’ébreden van’). Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy ráadásul a Nap emberi viselkedést strukturáló mozgása is megfelel az aktív és passzív időszakhoz kapcsolódó hétköznapi téri tapasztalatoknak (vö. *lemegy a Nap – felkel a Nap*).

A konstrukció jelentése önmagában is metaforikus, ám a példányok szintjén ez együtt járhat az igei részletező jelentés metaforikusságával, mint például a *lemerül* (telefon) vagy a mintában nem szereplő *lefagy* (számítógép) esetében. A *lemerül* és a *lefagy* konkrét jelentésére a metaforikus jelentések aligha vezethetők vissza, hiszen más típusú elsődleges szereplőt asszociálnak, a *lemerül* (a víz alá) tipikus ágenst (a nem tipikus cselekvő inkább *elmerül*), a *lefagy* (testrész például orr) viszont nem cselekvőt. Ez alapján úgy tűnik, hogy a *fagy* és a *merül* metaforikusan illeszkednek az eleve metaforikus konstrukcióba. Emellett természetesen más derivátumokhoz hasonlóan a kidolgozott igekötős példány metaforikus lexikalizációjára is van példa.⁷ Elképzelhető ugyanakkor, hogy a *lefagy* emberre vonatkozó, ’nem tud reagálni’, ’elakad a szava’ jelentése annak az eredménye, hogy a számítógép ’működésképtelenné válik’ – eleve metaforikus konstrukciós és részletező jelentése – tovább metaforizálódott.

3.2.3. ’hozzáférhetővé tesz’

A ’passzíval’, ’passzívalódik’ jelentéssel megegyező példánygyakorissággal (19%), ám alacsonyabb típusgyakorissággal (14%) jellemezhetők azok az igei jelentések, amelyeknek lényegi eleme, hogy a folyamat vagy cselekvés révén a folyamat vagy cselekvés egyik szereplője (vizuálisan vagy absztrakt értelemben) hozzáférhetővé válik. Transzítív konstrukcióban megjelenő igeik a következők: *lefest* (valamit valamilyennek), *leír* (papírra valamit, ’szóban ábrázol’), *lemásol*, *lenyomat* (a nyomda lapot), *lekap* (fényképezőgéppel), *letölt* (filmet), *lément* (adatot), *lefordít* (egyik nyelvről a másikra), *leleplez*. Erőteljes a folyamat transzítív jellege, a *kap* mára beneficiens alanyú alapige esetében (*ajándékkot kap*) is az ige eredeti transzítív jelentése (vö. *odakap valakinek, belekap valamibe*) hívódik elő a *lekap* (’lefényképez’) esetében. Transzítív jelentés esetén a másodlagos, a (ritka) intranszítív jelentés esetén az elsődleges szereplőre

⁷ „Aztán hirtelen lefagyott az arcáról a mosoly.” (MNSZ2)

vonatkozik a metaforikus ÖSVÉNY (vertikális) iránya: *letölti/lehúzza a filmet* (az internetről) $\approx$ *lejön* ('letöltődik az internetről') *a film*.

Példánygyakoriságuk folytán a *leír* 'ábrázol' és a *letölt* tekinthetők a típus fő képviselőinek – mindkét esetben elmondható, hogy az alapigék metaforikusan illeszkednek az eleve metaforikus konstrukcióba (ahogy más konstrukciókba is vö. *körülír, feltölt* 'telefon', 'internetre adatot'). A jelentés konstrukcionalizálódásában vélhetően szerepet játszhatott az írott anyagok rögzítésének, hozzáférhetővé tételének lefelé irányulásként való megértése: *leközl, lefordít, leír* (Szili 2009: 186).⁸ A vizualitással és virtualitással kapcsolatban még számos, a mintában nem szereplő, gyakran valamilyen technikai eszköz segítségével végrehajtott cselekvést szimbolizáló ige illeszkedik ebbe a jelentésbe: *lerajzol, leképez, lemodellez, lehúz* (internetről), *lekérdez* (adatokat), *lefényképez, levideóz, lefotóz*. A szintaktikai konstrukciókat illetően a KIINDULÓPONT–ÖSVÉNY–CÉL képi séma fogalmi összetevői is kidolgozhatók (*lefordít* valamit egyik nyelvről a másikra, *letölt/lement* valamit valahonnan valahová). A konstrukciós jelentés metaforikussága az előzőekben bemutatott 'passzív', 'passzívulódik' jelentésével sok esetben osztozik a 'rögzít' jelentésmotívumban (lásd még *leszabályoz*), a vizualitáshoz kapcsolódó kifejezések kapcsán (*lefotóz, leképez*) a mozdulatlanság is jelentőséggel bír, de annyiban különbözik is a két metafora, hogy egyfelől például a *letölt* esetében az igei jelentésben LENT profilált szereplő (a letöltő, a letöltő program) aktív ágens vagy aktivizált instrumentum, másfelől a negatív, rosszálló attitűddel éppen ellentétes jelentésű, a LENT ebben az esetben biztonságos, jó hely. A virtuális cselekvések kapcsán kiemelendő továbbá, hogy az ebbe a konstrukciós jelentésbe illeszkedő igék a számítógépes nyelvhasználat orientációs metaforarendszerébe illeszkednek (vö. *fent a van neten, felmegy a netre, felhőben tárol*). Ismét elmondható, hogy előfordul a konkrét jelentésű alapigék lexikalizációja (*lehúz az internetről valamit*), de a metaforikus sematikus jelentést jelzi, hogy az igekötős igék többségének nincs konkrét jelentése (lásd *letölt, lement*).

3.2.4. 'teljesít', 'végbemegy'

Típusgyakoriságát tekintve 13%-ban, példánygyakoriságát tekintve pedig 12%-ban képviseltette magát a mintában a folyamat befejezettségét előtérbe helyező 'teljesít/végbe megy' jelentés. Transzitiv konstrukcióban megjelenő igék

⁸ Fábíán Júlia Márta személyes közlése szerint a konstrukció jelentése értelmezhető a *le* igekötő kapcsán a szakirodalomban is fellelhető „a cselekvés által valamit rögzítünk, alacsony szintre erősítünk” (J. Soltész Katalin 1959: 144) jelentés (lásd *lefűrt lábú asztal*, padot, szemetes kukát rögzít, *lecsavaroz*) metaforikus kiterjesztéseként.

a következők: *lebonyolít*, *lehúz* (még egy szezont), *leforgat*, *levezet* (kísérletet), *levezényel*, *lefolytat*. Intranszitiv konstrukcióban megjelenő igék a következők: *lejátszódik*, *lezajlik*. Gyakoriságuk alapján a típus fő képviselőinek a *lezajlik* és a *lebonyolít* igék számítanak. A korábbi konstrukciókhoz hasonlóan a sematikus jelentés dominanciája figyelhető meg a *lebonyolít* ige esetében, amely a részletező jelentést nagyrészt felülírja, hiszen az igekötős ige az alapigével szemben nem a folyamatok bonyolódását, hanem megoldódását fejezi ki (vö. *megbonyolít*).

A csoportba tartozó igék esetében a befejezettséget ugyancsak kifejező más jelentésekhez képest is kifejezetten egy hosszabb időtartamú cselekvés vagy folyamat temporális körülhatároltsága, illetve annak végpontja kerül előtérbe. Más igekötős konstrukciókhoz képest a konstrukció sajátos jelentésmozzanataként említhető a feladat teljesítése, a folyamat vagy cselekvés sikeressége (vö. *levizsgázik*, *leérettségizik*,⁹ távot *lefut*, *leúszik* stb.). Ennek tapasztalati alapja a tárgyak és anyagok gravitáció által meghatározott természetes mozgásiránya lehet. A dolgok nyugvópontra jutása ebben az értelemben megfeleltethető a feladat teljesítésének és sikerességének. A megfeleltetés alapja vélhetően az, hogy a lefelé irányuló mozgás tapasztalata erősen motiválja azt a konceptualizációt, hogy egy ponton a mozgásra nincs további lehetőség. A sikeresség tehát a konstrukcióban metaforikusan a mozgássor maradéktalan, fokozhatatlan, teljes végbemenésének felel meg. Ez magyarázhatja, hogy miért terjednek bizonyos *le* igekötős példányok a csupán befejezettséget kifejező rivalis igekötők párjaként: *megtárgyal* – *letárgyal*, *megbeszél* – *lebeszél* (időpontot), *meggyezik*, de *leegyeztet*. A perfektiváló jelentés jellemzően az alapige azon jelentéseinél dolgozódik ki, amelyeknél az időtartam és a cselekvés sikeres véghezvitele jelentőséggel bír, így például az *ül* iginél a metonimikus 'börtönben ül' jelentés esetében: *leüli a büntetését*. Utóbbi esetben elmondhatjuk, hogy az eleve metonimikus alapige illeszkedik a metaforikus konstrukcióba.

⁹ Ladányi Mária a fenti példákkal kapcsolatban megjegyzi, hogy a *levizsgázik*, *leérettségizik* jelentésében szerepet játszik a *leteszi a vizsgát* kifejezés, ami viszont a *leteszi a terhet* kifejezésre épülhet, amelynek mind az igekötője, mind az igéje lehet tulajdonképpeni jelentésű is (vö. *lerakja a csomagot*). Mint kifejti, a *leteszi a terhet* lehet metaforikus is: megszabadul valamilyen nehézségtől. Az analógia alapja a *leteszi a vizsgát* és a *leteszi a terhet között* a vizsga nehéz, terhes mivolta. Aki a vizsgán megfelel, az megszabadul ettől a nehézségtől/tehertől. Itt tehát az igekötőt az eredeti irányjelentés továbbvitele magyarázza.

3.2.5. 'csökken', 'csökkent'

A 'csökken', 'csökkent' jelentés típusgyakorisága 9%-os, példánygyakorisága 7%-os a mintában. Transzítív konstrukcióban megjelenő igék a következők: *leépít, lerombol, leront* (oltárokat), *leegyszerűsít, lebont, letarol*. Intranszítív konstrukcióban megjelenő igék a következők: *lebomlik, leég, leszűkül*. A részletező jelentést részben felülíró *leépít* és a *lerombol* ige tekinthetők tipikus elemnek. A passzíválás és az értékskála negatív pólusa itt is fontos jelentés-összetevő, a konstrukciós jelentésben a dologszerűen feldolgozott entitások megsemmisülése és romlása lefelé irányuló mozgásként konstruálódik meg. A konstrukciós jelentés metonimikusnak tekinthető, a folyamatról szerzett vizuális tapasztalat és a folyamat eredménye szolgál referenciapontként a folyamathoz. Ugyanakkor a példányokat tekintve a metaforikusság is fontos szerepet játszik (*lebontja a szabadság korlátait*), a későbbiekben a kidolgozás kapcsán még tárgyalandó *leépít* kifejezetten absztrakt értelemben használatos.

3.2.6. 'felülkerekedik'

A 'felülkerekedik' jelentés típusgyakorisága és példánygyakorisága is 6%-os a mintában. Transzítív konstrukcióban megjelenő igék a következők: *letromfol, legyőz, lehajráz, leküzd, lerajtol, lejátszik, lenyom*. A magas példánygyakoriságú *legyőz* mellett kiemelendő egyetlen intranszítív konstrukcióban megjelenő ige-ként a *lemarad*. A *lemarad* sajátos módon az eseményt a vesztes perspektívájából konstruálja meg, a célt illetően tipikusan a delativus (*díjáról, helyről, semmiről*), az alulmaradás szempontját illetően pedig az instrumentalis esettel (*ponttal, másodpercekkel, vokssal*) nyeri el a jelentését.

A konstrukció jelentésének központi összetevője, hogy a folyamatban részt vevő mindkét szereplő aktív, és általában valamilyen versenyhelyzetben értelmezhető. A mintában nem szereplő számos más ige is ide sorolható: *leússza, lefutja, leérveli* az ellenfelét. Nagyon általános orientációs metafora, hogy a vetélkedés dimenziójában a vetélkedők felülkerekednek vagy alulmaradnak, amire nem csupán metaforikus nyelvi kifejezések, hanem kulturális jelenségek is utalnak (lásd az első három helyezett dobogójának egymáshoz viszonyított helyzetét). Ez a metaforikus konstrukciós jelentés az intranszítív konstrukcióba illeszkedő *felülkerekedik* igeének megfelelően és az *alulmarad* ígétől eltérően a győzedelmeskedő perspektívájából konstruálja meg a folyamatot (kivételez a már említett *lemarad* ige). Kiemelendő, hogy itt is találunk olyan igeeket, amelyek metaforikusan illeszkednek az eleve metaforikus

konstrukciós jelentésbe (*lepipál, lefőz, lemos*), másrészt ezek az igék olykor a konstrukciós jelentés kialakulásának a módjáról is tanúskodnak.

3.2.7. 'kevéstre tart'

A 'kevéstre tart' (negatív) értékelő attitűdöt profiláló jelentés típusgyakoriság és példánygyakoriság tekintetében is a minta 5%-át képviseli. A tranzitív *leír, lenéz, leszar, lekicsinyel, lefokoz* igék közül példánygyakorisága folytán kiemelendő a *lenéz*, de számos további, a mintában nem szereplő ige sorolható ebbe a jelentésbe (*leértékel, lefitymál, leminősít, lepontoz*). A 'felülkerekedik' jelentéshez hasonlóan a 'kevéstre tart' jelentés is az aszimmetrikus viszonyok metaforikus téri leképezésére szolgál, mindkét esetben „két dolog/személy kerül egymással függőségi viszonyba. A fenti, aktív póluson helyezkedik el a fölérendelt, uralkodó dolog, míg a lenti, passzív póluson az alárendelt” (Fazakas 2007: 185). A fenti póluson elhelyezkedő abban az értelemben is aktív szereplő, hogy az ige elsődlegesen profilált, alanyi szereplője. A jelentés *fel* igekötőhöz fűződő szemantikai kapcsolata a szintaktikai szerkezeteket illetően részleges (*lenéz* valakit, de *felnéz* valakire), az értékelést és minősítést semlegesen kifejező igék kapcsán azonban egyértelműen megfigyelhető (*leértékel – felértékel, leminősít – felminősít, lepontoz – felpontoz*).

A konstrukciós jelentés sajátos kidolgozásaként egyes igéknél nem csupán az értékmegvonás, hanem azzal összefüggésben a kategorizáció, többnyire egy társadalmi csoporthoz való tartozás kifejezése kerül előtérbe: *lekommunistáz, lerománoz, lecigányoz, lebácsiz, lenéniz* stb. A metaforában a megbecsülés vagy az erkölcsi érték hiánya értelmeződik lefelé irányulásként (Szili 2009: 184). Ezek az igék többnyire rezultatív értelműek, de nem feltétlenül (lásd *lesziáz* 'magasabb társadalmi státuszúnak vélt személynek szíával köszön'). Központi jelentőségű a nyelvhasználat performatív gesztusa: 'x azt mondja(!) y-nak/y-ról', hogy *kommunista, Szia!, bácsi* stb. A 2.2. alfejezetben vázolt 'állapotváltozás' jelentésű konstrukcióhoz hasonlóan kiemelendő az igeképzés és az igekötőzés egyesített jellege, az igeképzés és az igekötőzés nem értelmezhető két elkülönülő tudásként ebben a konstrukcióban sem. A fenti igék tranzitív jelentése aligha vezethető vissza közvetlenül az intranszitiv értelmű *cigányozik, románozik* 'népcsoportot szidalmaz' jelentésére vagy a *bácsizik, siziázik* igékre, ahogy a mintában szereplő *lekicsinyel* sem vezethető vissza a *kicsinyel* alapigére, amely kifejezetten mennyiségekre vonatkozóan legfeljebb 'kevesell', azaz 'nem tart elégnek' jelentésben lelhető föl a korpuszban. A rezultatív értelmű igekötős konstrukciók bizonyos diskurzusokban igen produktívak (lásd Brdar-Szabó 2020), és általánosságban jellemezhetők szinonímiával (*átpürésít, elpürésít, felpürésít, lepürésít,*

megpürésít, összepürésít, szétpürésít; Brdar-Szabó 2020: 150), érdekes módon azonban úgy tűnik, hogy metaforikusan csak a *le* igekötős szerkezetnek alakult ki rezultatív érteleme (vö. *lenázic*, *lerománoz*, **feldemokratáz*, **felmagyároz*).

3.3. A *le* igekötős jelentések összefüggése, elkülönülése és integrációja

A *le* igekötő kapcsán feltérképezhető konstrukciós jelentések részben összefüggenek. A metaforikus 'passzívál(ódik)', 'felülkerekedik', 'kevésre tart' és 'csökken(t)' jelentések a negatív érték mentén együtt is kezelhetők, a metaforikus 'hozzáférhetővé tesz' és 'teljesít/végbemegy' jelentések azonban a skála pozitív tartományához köthetők, a konkrét értelmű 'mozgat/mozog' jelentés pedig semleges az érték tekintetében. Mindebből látható, hogy önmagában nem csupán a *le* igekötő jelentéséről nehézkes beszélnünk, de a *le* igekötős konstrukció jelentéséről sem tudunk általános megállapításokat tenni. Az egyes jelentéseket a családi hasonlóság elve köti össze: a 'teljesít/végbemegy' (a) jelentés a 'passzívál(ódik)' (b) jelentéshez kötődik az aktív–passzív skálán (x) passzív jelentésmozzanata (x-) révén, a pozitív–negatív (y) értékskálán viszont a 'hozzáférhetővé tesz' (c) jelentéshez kapcsolódik a pozitív póluson (y+), a 'passzívál(ódik)' és a 'hozzáférhetővé tesz' összefüggése azonban csupán az aktív–passzív skálán vethető föl: a (x-,y+) – b (x-,y-) – c (x-,y+).

A kapcsolódások az egyes jelentések között igen sokrétűek, értelmezhetők a típusok és a példányok szintjén is. A *letarol* (konkrét értelemben például erdőt, metaforikusan például mezőnyt) ige mikroszinten képezi le a konstrukció absztrahálását és sematizációját, vagyis azt, hogy fogalmilag miképpen különült el és rögzült a 'felülkerekedik' konstrukciós jelentés a 'csökkent' jelentésből kiindulva.

Az egyes konstrukciós jelentések képviselői nyalábokba szerveződnek, és ezáltal el is különülnek. Az elkülönülés magyarázatul szolgál az igealakok poliszemiájára (*leír* 'ábrázol', 'semmibe vesz', 'íróeszközzel papírra vet'). Az igekötős igeekre jellemző igen nagymértékű polifunkcionalitás (lásd (1)-es példák) arra utalhat, hogy a különböző sematikus jelentések kellő távolságra vannak a nyelvi hálózatban ahhoz, hogy az adott igekötős ige jelentései ne aktiválják egymást, és az igekötős ige új jelentésének kidolgozását ne is akadályozza lexikailag az, hogy a szerkezet más jelentésben már ismeretes. Az elkülönülés azonban nem jelenti azt, hogy a különböző jelentések, akár a metaforikus és tulajdonképpeni jelentések nem integrálódhatnak, erre a metaforikusság és a grammatikai kontinuum tekintetében is fontos kitérnünk.

- (3a) [...] Michelle Pfeiffer Macskanője, illetve Danny De Vito Pingvinje *játszották le a színről a szuperhőst*. (MNSZ2)
- (3b) A közönség újra megbizonyosodhatott arról, hogy Gabi *bárkit leénekel a színpadról* [...] (MNSZ2)
- (3c) Ebben a periódusban *lefocizta ellenfelét a pályáról* a bajnoksapat. (MNSZ2)

Az integráció úgy definiálható, mint „az összetett nyelvi szerkezet komponenseinek összehangolása, melynek során a komponensek alkalmazkodnak egyes részleteikben a többihez” (Tolcsvai Nagy 2013: 382). (3)-ban a szintaktikai okozott mozgás konstrukció és a ’felülkerekedik’ metaforikus morfológiai jelentés vegyületeit látjuk. Az integráció során a szintaktikai konstrukció jelentése metaforizálódik, míg az igék (*leénekel*, *lefocizik*, *lejátszik*) metaforikus jelentése gazdagodik az irányjelentés révén asszociált FELÜLET képi sémával, illetve a KIINDULÓPONT–ÖSVÉNY–CÉL képi séma profilált KIINDULÓPONT (*pályáról*, *színpadról*, *színről*) fogalmi komponensével. A két konstrukció kompatibilitása a szintaktikai és a morfológiai szerkezet jelentésében is központi, a két aktív szereplőt feltételező erődinamikai mintázatban rejlik. Az integráció ennél fogva a ’felülkerekedik’ jelentés nem mindegyik képviselőjénél vihető végbe. A vegyítés nehezebb a vetélkedés azon formáinál, ahol bár aktív szereplőkről van szó, de a felek valójában kevésbé befolyásolják egymás mozgását/teljesítményét, kevesebb az interakció (?*lefutja az ellenfelét a pályáról*).

4. Az alapige és a *le* igekötő kapcsolódása – analógia és jelentésintegráció

A tanulmány utolsó része az ige és a *le* igekötő összekapcsolódásának szemantikai motívumait helyezi előtérbe. Az igekötős igék esetében különösen fontos a fogalmi tér vizsgálata, egyúttal az igekötős ige mint nyelvi egység különösen alkalmas általánosságban is a nyelvi szerkezetek felépülése kapcsán a szemantikai motívumok vizsgálatára, minthogy „[a] magyarban az igekötős igék kapcsolódási mintázatairól szemantikai szempontból van értelme beszélni, mivel az igekötők és igék összekapcsolódását semmilyen fonológiai vagy morfológiai tényező nem befolyásolja” (Ladányi 2017: 625). A motívumokat illetően felvethető az igekötő és az ige kölcsönös kidolgozása, azaz a szemantikai megfeleléseken alapuló jelentésintegráció jelentősége, de az analógia is. A kérdés úgy is felvethető, hogy az alapige és az igekötő(s) konstrukció) közötti szemantikai megfelelések (például $[le[...]]_v \approx dumál$) vagy az alapige és a már meglévő

igekötős példány alapigéje közötti hasonlóságok (például *dumál* $\approx$ (*le*)beszél) játszanak fontosabb szerepet. A továbbiakban ennek a két megközelítésnek a magyarázóértékét vizsgálom, illetve a két megközelítés szintetizálása mellett érvelek, összhangban a példányalapú konstrukciós megközelítéssel.

4.1. Igekötőzés és jelentésintegráció

Mint szó volt róla, a konstrukciós nyelvtani modellben (Goldberg 1995) egy komplex szó vagy mondat akkor tekinthető konstrukciónak, ha alakjának vagy jelentésének valamely aspektusa nem jósolható meg az összetevőiből. A kognitív nyelvtan modelljében (Langacker 1987, 2008) ugyanakkor a szimbolikus nyelvi egységek kompozitumszerkezetek, minden komplex nyelvi kifejezés jelentése természeténél fogva emergens, az egész jelentése összetevői által motívált, de mindig elsődleges a részekhez képest.

Az igekötős igei kompozitum (Tolcsvai Nagy 2013) komponensei az igekötő és az ige. Az igekötő és az ige részleges szemantikai megfelelésben állnak, például az *esik*, *zuhan*, *csorog* részletező jelentések mint komponensek egyik alszerkezete megfeleltethető a *le* sematikus irányjelentésének. A komponensek kölcsönösen kidolgozzák egymást: míg az *esik*, *zuhan*, *csorog* temporalitást kölcsönöz a *le* igekötőnek, és kidolgozza az igekötőben sematizált ösvény jellegét, addig az igekötő végpontot helyez a cselekvésre és az eseményszerkezetre. Az összetett nyelvi szerkezetek mint kompozitumok, közelebbről az igekötős ige emergens jelentését még inkább megvilágítja egy metaforikus jelentés elemzése: a *leépít* 'konstruktívan, szisztematikusan, tervszerűen csökkent' jelentése olyan új szemantikai minőség, amely nem vezethető vissza maradéktalanul az *épít* ige és a *le* igekötő jelentésére. Kiemelendő, hogy nem csupán a konstrukció jelentése metaforikus, de az *épít* is csupán metaforikus jelentésében válik kompatibilissá az igekötős szerkezettel (felülről lefelé építeni konkrét értelemben legalábbis nem szokványos). A szemantikai megfelelést a két komponensszerkezet között csupán az biztosítja, hogy az ige és az igekötő is vertikális mozgást asszociál (még ha ellentétes irányút is).

A szemantikai megfelelések szerepe vitathatatlan az igekötők számos csoportja esetében, a kompozitum szemantikai leírása azonban a példányalapúságot annyiban figyelmen kívül hagyja, hogy az igekötőket diszkrét (szimplex) sematikus elemként, az igekötős igéket pedig diszkrét szimbolikus egységként modellezi, az igekötő jelentéséről való tudásunk alapjául szolgáló már meglévő igekötős igéknek (modellezési szinten) nem tulajdonít jelentőséget. Márpedig a *leépít* jelentése nem a *le* igekötő felől általában értelmezhető, hanem kifejezetten a korpuszalapon az előző részben is kimutatott

‘csökkent’ sematikus jelentésű klaszter analógiájára dolgozódik ki (*leegyszerűsít, lecsökkent, leszűkít, lebont, lerombol, letarol* stb.).

Emellett az sem tűnik általános érvényűnek, hogy „a kölcsönös jelentés-kidolgozás során az ige nagyobb mértékben dolgozza ki a nála sematikusabb jelentésű igekötő szemantikai tartalmát, mint fordítva” (Ladányi 2017: 625), hiszen akárcsak a *leépít* esetében, a *le* igekötős jelentések elemzése során megállapítható, hogy a konstrukció sematikus jelentése olykor olyan mértékben módosítja az alapige jelentését, és olyan mértékben határozza meg a kompozitum jelentését, hogy legalábbis egyenértékűnek tekinthető az alapige jelentésével. Ezzel összefüggésben J. Soltész Katalin (1959: 150) a *le* igekötő egyik jelentéseként a fosztóképzőszerű, negatív funkciót határozza meg. Ám ennél általánosabb érvényűnek tűnik, hogy egyes példányoknál, mint a ‘hozzáférhetővé tesz’ konstrukciót kidolgozó *leleplez* esetében (amelynél éppenséggel inkább pozitív értelemben változik meg a *leplez* alapige jelentése) az alapige részletező jelentése vonatkoztatási alap marad ugyan, de felülíródik. Másfelől a felülíró funkció nem a *le* igekötő sajátja, a *fel* igekötős konstrukció jelentése a *fed* ige részletező jelentését hasonlóképpen fordítja az ellentétébe a *felfed* ige esetében, mint a *le* igekötős konstrukció a *leplez* részletező jelentését. Azért, hogy olykor a sematikus jelentés válik dominánssá a részletező jelentéshez képest, több esetben a konstrukció *fel* igekötőhöz kötődő paradigmikus kapcsolata a felelős, vagyis az igekötős ige jelentése az adott igekötős konstrukción és az igei komponensen túlmutató paradigmában nyer értelmet (*felépiül – leépiül, felöltözik – leöltözik*). Mindez összefügg a magyar nyelv úgynevezett szatellita jellegével (Pléh 2000). Az irány a magyar nyelvben nem az ige lexikai jelentésében kódolódik, hanem külön nyelvi kifejezésekkel, például igekötőkkel (vö. francia *entrer – sortir*, magyar *bemegy – kimegy*). Úgy tűnik, e tipológiai jellegzetesség érvényes az irányjelentésből kiinduló metaforikus jelentésekre is. A fent említett *leépít* jelentése ennek megfelelően a ‘csökkent’ sematikus jelentésű igekötős igékből, a *felépít* igéből és az *épít* metaforizációjából emergálódik, azaz a komponensein (*le, épít*) messze túlmutató módon, valójában a komponensei révén asszociált hálózatban értelmezhető.

4.2. Igekötőzés és analógia

Az analógia, azaz az alapigék között meglévő hasonlóságok kiterjesztése azon az elven, hogy ha két dolog hasonlít valamiben, akkor másban is hasonlítson, az igekötős igék kidolgozásában éppolyan nyilvánvalónak tűnik, mint a szemantikai megfeleléseken alapuló jelentésintegráció. Az (1b) és (1c)

példákban szereplő *ledumál* jelentései visszavezethetők a *dumál* és a *beszél* szinonimitására: *beszél* : *dumál* = *lebeszél* (valakit valamiről) : *ledumál* (valakit valamiről) = *lebeszél* (például 'időpontot') : *ledumál* (például 'időpontot'). Az analógia működését figyelhetjük meg az alábbi példában is.

(4) Istent nem lehet *lefizetni*, *leimádkozni*.

Az *imádkozik* ige igekötőzése a *fizet* : *lefizet* analógiájára azért vihető végbe, mert a *fizet* igéhez hasonlóan két szereplőt feltételez, akik között valamilyen cél elérése érdekében tranzakció megy végbe. Az analógia szerepe, a hasonlóság megteremtése a pénzzel és az imádsággal való megvesztegetés között (illetve ennek az elutasítása) olyannyira nyilvánvaló a példában, hogy a *leimádkozni* 'imádsággal megveszteget' jelentése vélhetően nem is lenne értelmezhető a szó kontextuális környezete, a *lefizet(ni)* ige(név) nélkül. Ennek oka, hogy a *le* igekötő a megvesztegetéssel csak néhány példány révén asszociálódik, ez a jelentés (bár tekinthető a passzíválás egyik megvalósulásának) nem sematizált, az analógia ebben az esetben nagyon kevés példányon alapszik (lásd még *lekenyerez*, *lekötelez*).

Az analógia példányalapú magyarázattal szolgál arra is, hogy az egy klaszterbe szerveződő szavak miért illeszkednek ugyanolyan konstrukciókba, illetve a produktivitás és a típusgyakoriság összefüggését is megmagyarázza. Eszerint a konstrukciót képviselő példányok analógiás csoportként működnek, márpedig minél több példány tartozik egy csoporthoz, maga a konstrukciós jelentés annál több közvetett összeköttetési ponttal rendelkezik a nyelvi hálózatban a potenciális alapszavakhoz: a *lefut* 'felülkerekedik' értelemben kapcsolódik a *fut* igéhez, amely viszont aktivál számos sportolással kapcsolatos, tehát a vetélkedést is potenciálisan (de nem feltétlenül, vö. ?*lekocog* valakit) magába foglaló igét, az analógia, a meglévő hasonlóságok kiterjesztése pedig egyfelől motiválja a sportolással kapcsolatos alapigék konstrukcióba illeszkedését, másfelől strukturálja a műveletet azáltal, hogy a konstrukció kidolgozása a már meglévő példányok analógiájára mehet végbe, és az analógiás csoport teszi elfogadhatóvá a beszélők számára az új megvalósulást (amennyiben felismerik a hasonlóságot a már meglévő példányokkal). Például a *modellez* ige – mint az igekötős konstrukció potenciális alapigéje – egy a *le* igekötő által előhívható analógiás csoporttal, a *lefényképez*, *levideóz*, *lefotóz*, *lerajzol* igékkel asszociálódik, mivel a csoport alapigéi kapcsolódnak a hálózatban a *modellez* igéhez. Így a *lemodellez* igekötős ige – az analógiás csoport révén – a 'hozzáférhetővé tesz' csoporton belüli 'vizuálisan rögzít' értelmet hívja elő.

Ebből a példány- és használatalapú, hálózatelvű konstrukciós megközelítésből természetsszerűleg következik az a régóta megfigyelt jelenség is, hogy „ha azonban a lexikalizálódott jelentések nagy száma miatt a szóképzési jelentés elhomályosul [...], a képzésmód [...] elveszítheti produktivitását” (Ladányi 2007: 44) – ennek hátterében az áll, hogy a konstrukciót képviselő példányok nem aktiválják az alapszavakat, tehát a konstrukció nem kapcsolódik rajtuk keresztül más (potenciális) alapszavakhoz.

4.3. Igeköötözés és analógiás jelentésintegráció

A szerkezeti jelentés kidolgozásának példányalapú konstrukciós megközelítésében az alapige és az igekötős konstrukció közötti szemantikai megfelelések felismerését az alapige és a már meglévő példányok alapigéi közötti hasonlóságok felismerése motiválja: $[le..._v]_v \rightarrow lebeszél \rightarrow beszél \approx dumál \rightarrow [le..._v]_v$. Továbbá az alapige a sematikus jelentést képviselő analógiás csoporttal kerül kidolgozási viszonyba abban a tekintetben is, hogy a jelentés kidolgozása a már meglévő példányok analógiájára megy végbe: $dumál_v : beszél_v = ledumál_v : [le..._v]_v : lebeszél_v$.

Bár az igekötős igék sematikus konstrukcióinak kidolgozását illetően – egy használatalapú modellben – nyilvánvaló a szerepe az analógiának, kevés magyarázóértékkel bír azokban az esetekben, amikor az új alapige és a már meglévő példányok alapigéi kevésbé hasonlítanak, tehát utóbbiak aligha asszociálják előbbieket a nyelvi hálózatban. Ezekben az esetekben a konstrukció kidolgozása ugyan a meglévő példányok analógiájára megy végbe, de a meglévő példányokra kevésbé hasonlító igék dolgozzák ki a konstrukciót. Az analógia abszolutizálásával, az igekötözés sematikus és az ige részletező jelentése közötti szemantikai megfelelések háttérbe szorításával egyébként sem sokat mondhatnánk el az igekötős ige kompozicionalitásáról és emergens jellegéről. Az igekötözés kapcsán is hangsúlyoznunk kell tehát a jelentésképzés kreatív jellegét, a konstruálás szerepét, amely „feldolgozó, elemző megértés, egy dolog, egy viszony, egy minőség, egy jelenet fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül” (Tolcsvai Nagy szerk. 2017: 1070).

- (5a) hogy *leimádkozzák* a bugyit a nőkről (MNSZ2)
- (5b) azt a komikus pingvines szvettért *lekönyörögtem* róla (MNSZ2)
- (5c) és az oktogonnál *lesegítette* Radnai bácsit a villamosról (MNSZ2)

A fenti példákban feltűnő az okozott mozgás konstrukcióval összefüggésben az igekötőzés kohezív funkciója, az igekötős igék két cselekvést integrálnak: *imádkozik, ruhát levesz* → *leimádkozik; könyörög, ruhát levesz* → *lekönyörög; segít, villamosról leszáll* → *lesegít*. Az ilyen típusú úgynevezett pregnáns jelenségek (lásd Hrenek 2016) motívuma a két cselekvés ok-okozati viszonya, ám az okozott mozgás konstrukció tipikus megvalósulásaitól eltérően (lásd *ledobja a kalapot a fejéről*) a cselekvésláncban több ágens is szerepel (vö. a *fejről* és a *kalapot* nem cselekvőt jelöl, szemben (5a) és (5b) esetében a delativusi, (5c) esetében pedig az accusativusi szereplővel). Az *imádkozik, könyörög, segít* (illetve (1d) és (2) kapcsán a *dumál* és a *tüsszent* igék) kapcsán is elmondható, hogy pusztán a tipikus példányok alapigéihez fűződő meglévő hasonlóságuk kiterjesztése nem motiválhatja a konstrukcióba illeszkedésüket, hiszen hasonlóságuk pusztán abban rejlik, hogy az általuk szimbolizált folyamatok – potenciálisan – képesek eseménysort elindítani (mint például a *dob, rúg* stb.). Az okozás központi jelentőségű a konstrukció sematikus jelentésében, ennek a leképezése pedig az alapige által szimbolizált folyamatra olyan kreatív művelet, amelyet az ige és a konstrukció szemantikai megfelelése motivál ugyan, de pusztán a hasonlóságuk folytán nyalábokba szerveződő igék alapján nem megjósolható. Másfelől azt is megállapítottuk, hogy – miként (5a)-ban látható, ahol nem konkrét értelemben vett imádságról esik szó – a konstrukcióba az alapige gyakran eleve metaforikusan illeszkedik, vagyis a hasonlóság felismerése a részletező igei és a sematikus konstrukciós jelentés között eleve azon alapszik, hogy a konceptualizáló hasonlóságot ismert fel két cselekvés között, (5a) esetében például az imádkozás és a kérés között. Hangsúlyozandó tehát a következő:

A nyelvi leírásban a sémák segítségével a nyelvhasználatból általánosított összefüggéseket, szabályosságokat ragadunk meg, de tekintetbe vesszük azt, hogy a nyelvhasználók új nyelvi egységek létrehozásakor nem mechanikusan-algoritmikusan, nem gépszerűen alkalmazzák a nyelvi egységekben, illetve azok mentális reprezentációiban jelen lévő mintázatokat. (Ladányi 2017: 534).

Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a produktivitást illetően a gyakoriság szerepe és magyarázóértéke is csupán viszonylagos, a konstrukció alkalmazási tartománya, azaz szemantikai kompatibilitásának kiterjedése (ami a típus- és példánygyakorisággal nem feltétlenül függ össze) éppúgy meghatározó

jelentőségű, mint a konceptualizáló kreatív, akár szándékoltan csupán szituatíve és kontextuálisan értelmezhető megnyilvánulásai (lásd (4)-es példa).

5. Összegzés

A tanulmányban az igekötőzés leírásának példányalapú konstrukciós modellje mellett érveltem, a lexikalista és a konstrukciós modellek előnyeit igyekeztem szintetizálni. A modellben a szerkezeti és lexikai jelentés kapcsán a séma-megvalósulás viszony dinamizmusát hangsúlyoztam: az ige úgynevezett vonzatkerete a használatálon asszociált szintaktikai szerkezeteket jelöli, míg az önálló jelentéssel bíró szintaktikai szerkezetek nem függetlenek az őket jellemzően képviselő példányoktól. Ennek megfelelően az igekötős konstrukcióról való tudásunknak részét képezi, hogy azt jellemzően milyen igék dolgozzák ki, az igékről való tudásunknak pedig az, hogy jellemzően milyen igekötős szerkezetekben jelennek meg, de a nyelvhasználók az igekötőzés derivációs jellegéből fakadóan képesek figyelmen kívül hagyni az alapigével kapcsolatos szintaktikai tudásukat. Az igekötőzés poliszémiája részben abból adódik, hogy az igekötők (az inflexiós szerkezetekhez hasonlóan) különböző szintaktikai konstrukciók jelentéséhez járulnak hozzá.

A második részben a tanulmány második problémafelvetésével kapcsolatban korpuszalapon vizsgáltam a *le* igekötős szerkezetek metaforikusságát. Az igekötőzés atipikus szóképzési művelet abban a tekintetben (is), hogy számos figuratív sémakiterjesztéssel rendelkezik, a *le* irányjelentése mellett hat morfológiaiilag behatárolható (szó nagyságú) kiterjesztett jelentést azonosítottam. A metaforizáció változatos mintázatot mutat, előfordul, hogy csupán a példány (*lejön neki* 'megérti') vagy csupán a szerkezeti jelentés (*leminősít*) szintjén érvényesül, ahogy az is, hogy az ige metaforikusan illeszkedik az eleve metaforikus jelentésű konstrukcióba (*lefagy* a számítógép). Az egyes konstrukciós jelentések sugaras elrendezést, családi hasonlóságot mutatnak, az igekötős igékre jellemző poliszémia arra utal, hogy a konstrukciót képviselő példányok nyalábjai jól elkülönülnek a nyelvi hálózatban, ugyanakkor a különböző, akár szintaktikai és morfológiai szerkezeti jelentések vegyítése is transzparens szemantikai szerkezeteket eredményez.

A harmadik részben a tanulmány harmadik problémafelvetésével kapcsolatban az analógia és a szemantikai megfeleléseken alapuló jelentésintegráció magyarázóértékét vizsgáltam az igekötős ige kompozicionalitását és

produktivitását illetően. Az analógia – mint a meglévő hasonlóságok kiterjesztése – példányalapú magyarázattal szolgál a konstrukciót kidolgozó alapigék hasonlóságára, valamint a morfológiai produktivitás és a nem transzparens alakok összefüggésére, a szemantikai megfeleléseken alapuló jelentésintegráció viszont a szerkezet kompozicionalitását írja le. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy az igekötős szerkezeti jelentés gyakran profil-meghatározó jelentőséggel bír, felülírhatja az ige részletező jelentésének feltűnő szemantikai komponenseit (*leleplez, lebonyolít, leépül, felfed*), illetve hogy a szemantikai kompatibilitásért gyakran egy metaforizációs folyamat a felelős. A szerkezeti jelentés kidolgozásának példányalapú konstrukciós megközelítésében az alapige és az igekötős konstrukció közötti szemantikai megfelelések felismerését az alapige és a már meglévő példányok alapigéi közötti hasonlóságok felismerése motiválja, és az alapige a szemantikus jelentést képviselő analógiás csoporttal (pontosabban azok közös pontjaival) kerül kölcsönös kidolgozási viszonyba, a jelentés kidolgozását az analógiás csoport példányai nem csupán motiválják, de strukturálják és az új megvalósulást elfogadhatóvá is teszik a beszélők számára.

Forrás

MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.4–5.). <http://mnsz.nyttud.hu/>

Irodalom

- Brdar-Szabó Rita 2020. Rezultatív mikrokonstrukciók és morfológiai vetélytársaik elmélet és empiria egységében. In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 39–62.
- Bresnan, Joan 2001 *Lexical-functional syntax*. Oxford: Blackwell.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, Joan 2010. *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William. – D. Alan Cruse 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.
- Fazakas Emese 2007. *A fel, le és alá igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Fillmore, Charles J. – Kay, Paul – O'Connor, Mary Catherine 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64: 501–538.
- Goatly, Andrew 1997. *The language of metaphors*. London–New York: Routledge.
- Goldberg, Adele. 1995. *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: Chicago University Press.
- Hrenek Éva 2016. A jelentésintegráció és a vonzatszerkezet változása közötti összefüggések a pregnáns jelentésű igei szerkezetek körében. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 109–134.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kalivoda Ágnes 2018. Az igekötős igék szintaxisa korpuszvezérelt megközelítésben. In: Scheibl György (szerk.): *Lingdok 17*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. 159–176.
- Kalivoda Ágnes 2019. Véges erőforrás végtelen sok igekötős ígére. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *XV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 331–344.
- Kalivoda Ágnes 2021. Az igekötők produktív kapcsolódási mintái. *Argumentum* 17: 56–82.
- Keszler Borbála szerk. 2017. *Magyar grammatika*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 453–518.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe*. Budapest: Typotext.
- Laczko Tibor 2008. A relációs főnevek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 323–503.

- Ladányi Mária 1994. Az igekötők kapcsolhatóságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 94: 45–85.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötős neologizmusok „helyi értéke”. In: Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 97–118.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Magyar Nyelvőr* 119: 310–333.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *LREC 2014 Proceedings*. Reykjavik: ELRA. 1719–1723.
- Pléh Csaba 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 951–1020.
- Szilágyi N. Sándor. 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szili Katalin 2005a. A *be* igekötő jelentésváltozásai I. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164.
- Szili Katalin 2005b. A *be* igekötő jelentésváltozásai II. *Magyar Nyelvőr* 129: 282–299.
- Szili Katalin 2009. A *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105: 175–188.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 187–226.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

The role of metaphor, semantic correspondences, and analogy in the meaning of the “*le + verb*” type preverbal constructions

In this paper, I argue for an exemplar-based constructional model for preverbal operations. In this model, the preverbal constructions with different schematic meanings are considered to be connected to their instantiations, furthermore, verbs and argument structures are associated but not inalienably connected to each other. In a corpus-based study six metaphorical constructional meanings of “*le + verb*” type preverbal constructions were identified, that is to say, metaphor plays an important role in schematic as well as in detailed meaning of their preverbal structures. Analogy provides an exemplar-based explanation for the similarities among base verbs that elaborate constructions, and the correlation between loss of productivity and lexicalization of derivatives, while semantic integration based on semantic correspondences is able to seize the emergent nature of the meaning of instances. Non-compositional meaning of novel verbs is motivated, structured and sanctioned by the analogous group of already existing instances.

Keywords: construction, preverb, metaphor, analogy, composite structure

Palágyi László

Eötvös Loránd Tudományegyetem

palagy.laszlo@btk.elte.hu

POMÁZI BENCE

Összetartozást kifejező *-nak/-nek* ragos konstrukciók vizsgálata egy előhívásos teszt kapcsán*

Kivonat

A tanulmány összetartozási és birtoklási viszonyokat megkonstruáló nyelvi szerkezetek szemantikai vizsgálatával foglalkozik. Azt tekinti át, hogy milyen fogalmi keretek segítségével dolgozódnak fel mentálisan az ilyen konstrukciók. Ehhez a tanulmány elméleti keretként Fillmore (1976) keretszemantikáját használja, illetve segítségül hívja a magyar birtokos szerkezet funkcionális leírásának eddigi eredményeit. A vizsgálathoz a nyelvi anyagot egy előhívásos teszt biztosította, ahol az adatközlők feladata *-nak/-nek* ragos névszókat tartalmazó szerkezetek, illetve mondatok szabad felsorolása volt. A beérkezett válaszok közül a tanulmány a birtokos részeshatározói, a dativus possessivusi és a birtokos jelzői szerkezetekkel, valamint az átmenetiséget mutató szerkezettípusokkal foglalkozik. A vizsgálat fókuszában a dativus és a genitivus közötti kontinuum áll. Az elemzés figyelmet fordít arra, hogy milyen szemantikai és strukturális sajátosságai vannak az egyes funkcióknak, illetve a közöttük lévő átmeneti elemeknek.

Kulcsszavak: dativus, genitivus, keretszemantika, birtoklás, összetartozási viszonyok

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1. Bevezetés

A tanulmány a birtoklást, illetve az egyéb összetartozási viszonyokat kifejező konstrukciókat vizsgálja egy előhívásos tesztre beérkezett válaszok alapján. Fő célja megállapítani azt, hogy milyen fogalmi keretek segítenek az ilyen jelentéstani viszonyok mentális feldolgozásában, milyen jelentéstani csoportokat lehet az összetartozás természete szerint felállítani, illetve hogy milyen ezek gyakorisági eloszlása. Szintén fontos kérdése a dolgozatnak, hogy ezek a jelentéstípusok hogyan kapcsolódnak be a *-nak/-nek* rag jelentéshálózatába, valamint hogyan jelennek meg az egyes jelentéstípusok közötti átmeneti elemek.

A tanulmány az elméleti keret bemutatásával indul (2.). Bemutatja a Fillmore-féle keretszemantika vonatkozó megállapításait (Fillmore 1976), illetve a birtokos viszonyok funkcionális leírásait. Ezután ismerteti az előhívásos teszt módszertanát (3.), majd a válaszok elemzése és az eredmények bemutatása (4.) következik. A tanulmány az eredmények összegzésével zárul (5.).

Meg kell jegyezni, hogy a *-nak/-nek* rag rendkívül kiterjedt jelentéshálózattal rendelkezik, a poliszém jelentésstruktúra szerveződésének megfelelő bemutatására egy tanulmány már csak terjedelmi keretei miatt sem lehet elegendő, így erre én sem vállalkozom. Az előhívásos tesztre érkezett eredményeknek csak azzal a szeletével foglalkozom, amelyik a dativus és a genitivus közötti kontinuum feltérképezésében nyújt fogódzót.

2. Elméleti keret

A tanulmány azzal foglalkozik, hogy a különböző birtoklást, összetartozási viszonyt kifejező szerkezetek milyen fogalmi keretek segítségével dolgozódnak fel. A fogalmi keretek elméletét a szemantikába Charles Fillmore (1976) vezette be. Fillmore (1976: 20) kiemeli, hogy a fogalmi keretek a gondolkodásban, kommunikációban struktúrát nyújtanak az átélt élmények mentális feldolgozásához. A fogalmi keretek a valóság sematizációin alapulnak (Kövecses–Benczes 2010: 60), egy-egy szó a saját fogalmi keretének az információit idézi fel.

Fillmore (1976: 25) egyik példája a keretre a pénzgazdaságon alapuló társadalmakban a vásárlás mint kereskedelmi esemény. A vásárláshoz tartozó fogalmi keret (mentális reprezentáció) egy olyan forgatókönyvi sémát idéz fel, amelyben olyan szerepeket tudunk azonosítani, mint vásárló és eladó, megvásárolt termék, valamint a pénz, amelyet eszközként használunk. Kövecses és Benczes (2010: 60) példája a *könyök* szó, amely felidézi a kar, valamint

a testrészt és az emberi test kereteit. A könyököt nem lehetne elképzelni úgy, hogy nem idéződik fel a kar, illetve a test, amelynek része maga a kar.

Azok a szavak, amelyek valamilyen fogalmi keretbe tartoznak, képesek felidézni az egész fogalmi sémát (Fillmore 1976: 25). A vásárlás és az emberi test kereteinél maradvá: bármely szó, amely ezeknek a kereteknek a segítségével dolgozódik fel mentálisan, felidézi a teljes fogalmi keretet annak a viszonyaival együtt úgy, hogy egy részletét helyezi a figyelem előterébe (például a *megvásárol* szó a vásárlót emeli ki az eladóval szemben). Barsalou (1999: 592) a kereteket úgy írja le, mint amelyek a figyelem fókuszában álló fogalomhoz háttérstruktúrát szolgáltatnak. A tanulmány a fogalmi keret terminust a statikus idealizált kognitív modellekre alkalmazza.

Tolcsvai Nagy Gábor (2005) a birtokos szerkezetben az elemek kapcsolátát úgy írja le, mint „valamilyen térbeli viszony metaforikus kiterjesztése”. A szerkezet komponensei a célszerkezetként megjelenő birtoktárgy, illetve az annak a mentális elérésében referenciapontként szolgáló birtokos. A referenciapont-szerkezet (vö. Langacker 1993, 1995: 58–61) elmélete azon a megfigyelésen alapul, hogy a mentális felidezés során egy fogalmat annak segítségével hívunk elő, hogy azt egy másik fogalommal kapcsolatba állítjuk. Tehát a nyelvi kifejezés során a megnyilatkozó a célszerkezetet mentálisan egy referenciaponton keresztül teszi elérhetővé.

A birtoklást kifejező szerkezetek szemantikai csoportosítását funkcionális szempontból Hadrovics László (1969: 139–176) is elvégezte. A szerkezetben részt vevő főnevek szemantikai tulajdonságai és a közöttük levő összetartozási viszony alapján öt funkcionális csoportba sorolja be a birtokos szerkezeteket:

- A szerkezet mind a két tagja (névszója) valamilyen egészes (tehát fizikai határokkal rendelkező) személyre vagy dologra vonatkozik, például: *a gazda tehene*. Ez tipikusan az elidegeníthető tulajdonlás kategóriája.
- A szerkezet két tagja közül az egyik egészes dologra, a másik ennek a részére vonatkozik. Hadrovics (1969: 139) példái erre a *tök szára*, *a bor literje*.
- A birtokos az eredet vagy az ok, a birtok pedig az eredmény vagy okozat mint birtoktárgy, például: *a nap fénye*, *a tehén teje*, *az író könyve*.
- Az összetartozás alapját a cselekvés különböző kapcsolatai jelentik, amelyeket a „mondatbeli szerepekből vezetünk le” (Hadrovics 1969: 139). Hadrovics ezt a típust két altípusra bontja aszerint, hogy a cselekvés a birtokos vagy a birtoktárgy szerepében áll-e. Az előbbibe tartozik a *tett színhelye*, az *ebéd ideje*, a *baj oka*, utóbbiba pedig például a *Zalán futása* vagy a *búza cséplése*.

- Az összetartozás alapja ebben a csoportban egy fogalmi alá-fölé rendeltségi viszony, illetve képzelt vagy lényegi azonosság. Ide sorolja a *karácsony ünnepe*, *Kossuth arcképe* példákat.

Hadrovics (1969: 147–148) azt is kiemeli, hogy a fizikai valóság és a lelki valóság síkjain nem keletkezhetnek ugyanúgy birtokos szerkezetek. Ez alatt viszont nemcsak az elvontság különböző fokozatait kell érteni, hanem például a képes beszéd alkalmi vagy nem alkalmi jellegét is. Az alkalmi képes beszéd például a költői megnyilatkozások beszédmódja. Az előhívott adatok közül ezeket a dolgozatban sem elemzem részletebben (éppen alkalmi voltuk és líraiságuk miatt). Erre példa:

(1) Mélységes mély a *múlnak* kútja

A tanulmány tehát az ilyen alkalmi jellegű szerkezetekkel nem foglalkozik. Az alábbiakban a birtoklást és összetartozást kifejező szerkezetípusok közül háromnak az elemzésére vállalkozik.

1. Az úgynevezett birtokos részeshatározó – a szerkezet alaptagja egy ige, az ige által megkonstruált folyamatnak van egy érintettje: ezt a *-nak/-nek* ragos névszó dolgozza ki. Ez a névszó azonban személyben (és legtöbbször számban is) egyeztetve van egy birtokos személyjeles névszóval. A *-nak/-nek* ragos névszó tehát egyszerre a mondatbeli folyamat kedvezményezettje/kárvallottja és egy birtokos személyjeles névszó valamilyen birtokosa. Például: *Julinak lopták el az autóját*. A dolgozat tehát alapvetően Elekfi László (1993) értelmezését követi ennél a szerkezetnél, de rugalmasabban kezeli azt a szórendi konstruálás tekintetében.
2. Az úgynevezett dativus possessivus¹ vagy birtoklásmondat – a *-nak/-nek* ragos névszó a birtoklást kifejező *van/nincs* igének a bővítménye, az ige alanyi vonzata pedig a *-nak/-nek* ragos névszóval összetartozási viszonyban lévő, birtokos személyjeles névszó. Például: *Julinak szép autója van*.

¹ A birtokos részeshatározó jöllehet valóban tükörfordítása a *dativus possessivus*nak, a nyelvészeti terminológia nem ugyanannak a jelenségnek a leírására használja. A különbség leginkább abban ragadható meg, hogy az utóbbiban a birtoklás áll a figyelem előterében, míg az előbbiben a birtoklás – szórendi konstruálástól függően – háttérben marad, az előtérbe a részesedés, ezzel a kedvezményezettség/kárvallottság kerül.

3. A birtokos jelzős szerkezetek – tehát ahol a szerkezetek alaptagja egy birtokos személyjeles névszó, a bővítmény pedig a -nak/-nek ragos birtokos jelző. Például: *Julinak az autója*.

Fontos megjegyezni, hogy itt kizárólag olyan szerkezetek elemzése következik, amelyben a(z) egyszerű említhetőség miatt hagyományos terminológiával (élve) birtokost kifejező névszón fordul elő a -nak/-nek rag, tehát a *Juli autója* szerkezettípus részletes elemzése nem történik meg. Az elemzés annyiban is új lesz Hadrovicséhoz képest, hogy nem korlátozódik a birtokos jelzős szerkezetek leírására, hanem más szerkezettípusokat is beemel a fókuszba.

3. Módszertan

3.1. Az előhívásos teszt

A kutatáshoz előhívásos tesztet alkalmaztam. A vizsgálat arra irányult, hogy melyik a -nak/-nek ragnak az a funkciója, amely a leggyakrabban előhívódik, illetve amelyik a legkönnyebben (elsőként) hívódik elő pusztán sematikus kontextussal. Az előhívásos tesztet online végeztem el, az <https://online-kerdoiv.com/> felületét használtam, amely egy internetes kérdőívkészítő rendszer.

A kérdőív első kérdései a kitöltő adataira vonatkoztak: a korára, nemére és a legmagasabb iskolai végzettségére. Összesen 119-en töltötték ki a kérdőívet. A szociális adataik alapján az eloszlásuk a következő: a kitöltők közül 97 nő (82%), 21 férfi (18%), 1 nem válaszolt erre a kérdésre. 61 fő 18–29 év közötti (51,26%), 13 fő 30–39 év közötti (10,92%), 18 fő 40–49 év közötti (15,13%), 15 fő 50–59 év közötti (12,61%) és 12 fő 60 év feletti (10,08%). A válaszadók túlnyomó többsége, 91 fő (76,47%) felsőfokú végzettséggel rendelkezik, érettségivel 26 fő (21,85%), 1-1 főnek van érettségi nélküli középfokú, valamint általános iskolai végzettsége.

Ezek után egyetlen kérdés (utasítás) következett:

- (2) Írjon **két perc alatt** olyan rövid mondatokat vagy szó szerkezeteket, amelyekben előfordul -nak/-nek ragos névszó! A mondatokat/szó szerkezeteket abban a sorrendben írja le, ahogy az eszébe jutnak!

A kérdés alatt egy visszaszámláló folyamatosan látható volt a kitöltők számára (120 másodperctől számolt vissza). Összesen 431, a követelményeknek megfelelő

szerkezet vagy mondat érkezett. 14 kitöltő csak használhatatlan adatokat küldött. Használhatatlan adatok voltak például a csak igei személyragokat tartalmazó szerkezetek (például *a kútra járnak*) vagy az olyan felsorolások, amelyek kizárólag *-nak/-nek* ragos szavakat sorolnak fel (mivel környezet nélkül nem lehet eldönteni a funkciójukat). Egyetlen adatként kezeltem az olyan szerkezeteket, amelyekben több *-nak/-nek* ragos névszó egymással mellérendelő kapcsolatban áll, azonos funkcióban (például *Egy kutyának és egy macskának is van hely a lakásban.*).

Az alábbi táblázat szemlélteti a vonatkozó eredményeket. A táblázat első oszlopában az előforduló funkciók, illetve szerkezettypusok olvashatók, a másodikban egy példa, a harmadik oszlopban pedig az előfordulási szám.

1. táblázat. Az előhívásos tesztre beérkezett adatok

Szerkezettypus	Példa	Darabszám
birtokos jelző	<i>Kutyának a farka</i>	80
dativus possessivus (birtoklásmondat)	<i>Annának kék szeme van.</i>	74
birtokos részeshatározó	<i>Eltörött a lába a széeknek.</i>	18

Az 1. táblázatban bemutatott funkciókon kívül természetesen előfordultak más funkciók is a válaszok között. A leggyakoribb a dativusi funkció volt. A dativusi funkciójú szerkezeteket a saját hálózatukban is érdemes vizsgálni, ez azonban egy másik kutatás tárgya lehet. A birtoklásszerkezetekhez a legfontosabbak talán az adást jelentő szerkezetek, amelyek felfoghatók az OKOZOTT BIRTOKLÁS konstrukciójaként is (vö. Kittilä–Ylikoski 2011: 32). Így például az *Ádámnak hoztak egy sört* mondatban Ádám a sör birtokosa lesz, ugyanakkor nyilvánvalóan a birtoklás grammatikailag nem jelölt. Az Adás² szemantikai keretében a kedvezményezett van jelen, amihez természetesen hozzátartozik, hogy az átadott dologgal a folyamat végbemenetele után ő rendelkezik.

² A dolgozatban a Courier New betűtípus a keretszemantikai leírásokban jelöli magukat a kereteket, illetve a keretekben előforduló elemeket. Így tehát a TÉMÁval mint tematikus szereppel szemben a téma a keretszemantikai elemzés egyik elemére utal (a kettő természetesen összefüggéseket mutathat).

3.2. A FrameNet

A vizsgálathoz a FrameNet³ online adatbázisát is segítségül hívtam. A FrameNet egy angol nyelvi anyagra kidolgozott szövegadatbázis, amely lexikális egységek keretszemantikai elemzését hivatott megadni. Abból a nézőpontból indul ki, hogy a szavak legkönnyebben azokban a szemantikai keretekben értelmezhetők, amelyek tartalmazzák az eseménytípusok leírását, szereplőit és ezek kapcsolatát. Az online keresőrendszerben angol nyelvű kereséseket lehet lefuttatni. Éppen ezért csak egyes esetekben használtam a szoftvert, és akkor is összevetés céljából – a magyar nyelvi anyagot ugyanis előbb fordítani kell, és már ez is számos buktatót hordoz magában. A keresés után a szoftver több szemantikai keretet is felkínálhat, amelyek legfontosabb részei az elemek ('FE – frame elements'), amelyek a keret sematikus résztvevőit mutatják be. Azokat az alapvető elemeket, amelyek elengedhetetlenek a keret értelmezéséhez, magelemeknek ('core') nevezi a rendszer.

4. Az eredmények

A tanulmány az egyes szerkezeteket olyan sorrendben ismerteti, amilyen a jelentés elvonódása a hagyományos értelemben vett részeshatározótól a birtokos jelzőig. Tehát azoknak a szerkezeteknek a bemutatásával indít a fejezet, amelyek több jelentéstani és strukturális hasonlóságot mutatnak a dativusi jelentéscsomópont elemeivel. Így a bemutatás sorrendje (az átmeneti elemekre külön figyelemmel): birtokos részeshatározó – dativus possessivus (birtoklás-mondat) – birtokos jelző.

4.1. A birtokos részeshatározó

A következőkben a statisztikai adatok az előhívásos kísérletben beérkezett válaszokra vonatkoznak. A válaszok között 18 birtokos részeshatározós szerkezet érkezett be. Ezek közül a legtöbb az összetartozás az emberi test fogalmi keretén belül értelmezhető, szám szerint hat. Mind a hat a *vkinek fáj vmije* konstrukció egy megvalósulása. Az előhívásos tesztre érkezett válaszokból látszik, hogy a magas példánygyakoriság alacsony típusgyakorisággal jár együtt, hiszen ugyanannak a konstrukciós sémának az instanciációi a szerkezetek.

³ https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/related_projects, letöltés ideje: 2020. 10. 06.

(3) *Katinak fáj a hasa.*

Ebben a kapcsolatban a *-nak/-nek* ragos összetevő az ember (vagy állat), a birtokos személyjeles összetevő (célszerkezet) pedig ennek valamelyik testrésze. A Testi érzékelés keretnek a szereplői a testrész (amelyben/ amelyen valamilyen érzet, például fájdalom alakul ki). Megjelenhet ezen kívül experiensként az az idegrendszerrel rendelkező élőlény, amely a fájdalmat mint érzést feldolgozza.

A FrameNet keresőfelületén a *hurt* angol igére kerestem rá (vö. *My head hurts* – 'Fáj a fejem'). A Testi érzékelés ('Perception_body') keretet ajánlja fel. A felület a *my head* 'az én fejem' szerkezetet nem bontja tovább, tehát a *my* és a *head* kapcsolatára nem kíváncsi. Ezt egyben értelmezi 'testrész'-ként mint a keret magelemét. Bemutatja viszont, hogy a fájdalmat érzékelő személy experiensként kidolgozható.

A birtokos részeshatározói szerkezetben a *-nak/-nek* ragos névszó mellett, hogy a figyelemirányításban egy célszerkezet mentális eléréshez biztosít referenciapontot, szemantikailag fontos szerepe az igében foglalt folyamat átélőjének a jelölése is. A birtoklás a figyelem háttérében marad, a figyelem előterébe az kerül, hogy a folyamat Kati számára kedvezőtlen.

A második leggyakoribb fogalmi keret az emberi test analógiájára működő tárgy és annak része. A szerkezetben a birtokos személyjeles birtoktárgy metaforikusan valamilyen emberi testrész nevével van megnevezve.

(4) *A bögrének eltörött a füle.*

Ezek között a példák között is egyféle konstrukciós séma megvalósulásait látjuk, ez a *vminek (le)tör(öt)t vmije*. A FrameNet az *Okozott törés* keretén belül az aktív *eltör vki vmit* szerkezetet értelmezi. Ebben az eltört dologként megjelenő argumentum az *Egészleges* páciens magelemet dolgozza ki. A (4)-ben megjelenő szerkezet ettől annyiban különbözik, hogy passzív konstruálású, háttérben hagyja a törési folyamat elvégzőjét. Az *Egészleges* a magelem megnevezésében pedig úgy értendő, mint ami a törés előtt egy darabban volt. Ez tehát a *füle* szó lehet a mondatból, nem a *bögrének*. A *bögre* itt a célszerkezet eléréséhez szükséges referenciapontot biztosítja.

Két adat volt az Elidegeníthető tulajdon fogalmi keretben értelmezhető összetartozásra (amely a 'birtoklás' elnevezés jelölte fogalomnak a leginkább megfelelő):

- (5) *Istvánéknak* elromlott a tv-jük.
- (6) *Ferinek* csomagja jött.

Az (5)-ös példáján keresztül: Istvánék kárvallottjai az *elromlott* lehorgonyzott ige által jelölt folyamatnak, másrészt a birtokosai a *tv*-nek. A véges igehez való kapcsolata a dativushoz teszi közelállóvá a szerkezetet szemantikailag (és szerkezetileg is), viszont a háttérben feldolgozódik egyfajta birtokviszony is. Emellett szóló érv a rákérdézéspróba is: az *Istvánéknak* mondatrész a *kiknek romlott el?* kérdésre, a *Ferinek* a *kinek jött (csomagja)?* kérdésre válaszol. Az egyeztetés miatt nem lenne jó kérdés a *kiknek a tv-jük?* kérdés, mivel a birtokos jelzős szerkezetben a kidolgozás módja az *Istvánéknak a tv*-je lenne.

A (6) az Érkezés keretének segítségével dolgozható fel mentálisan, amelynek mag eleme a cél. A cél az a hely, ahová az érkező dolog (TÉMA) eljut a térben. Ez nem feltétlenül expliciten kifejtett a megnyilatkozásban, metonimikusan kiterjedhet a *-nek* ragos humán szereplő (Feri) tartózkodási helyére is.

A beérkezett válaszok között előfordulnak olyan szerkezet típusok, amelyek szerkezetileg hasonlítanak a birtokos részes határozóra, érdemes azonban egy ettől eltérő kategóriába sorolni őket:

- (7) a lelkére beszélni *valakinek*
- (8) *Ábelnek* eszébe jutott, hogy anyja a csokitortát szereti.

A FrameNet a (7)-et a Rábeszélési kísérlet ('Attempt _sua-sion'), a (8)-at a Figyelembe behatolás ('Enter _awareness') keretével értelmezi.⁴ A *lelkére beszélni valakinek* szerkezetben a *-nek* ragos elem a címzett szerepét dolgozza ki, akit a szereplő valamilyen cselekvésre buzdít. A keret további mag elemei a beszélő, aki meggyőző, és a tartalom, amely felől a beszélő a címzettet meg akarja győzni. A *valakinek eszébe jut valami* szerkezetben a *-nek* ragos összetevő az *experiens* szereplőt dolgozza ki. További mag eleme a keretnek a tartalom. Az *experiens* az a szereplő, akiből a tartalom valamilyen kognitív működést vált ki.

A szemantikai keretek közös – és az elemzés szempontjából legfontosabb – eleme a tartalom. A szerkezetek elemzése a következő. A tartalom valamilyen hatással van a címzett/*experiens* kognitív működésére a) úgy, hogy őt valamilyen döntési szituációban az érzelmekre vagy értelemre

⁴ A (7) esetében a keresőkifejezés az *exhort* 'lelkére beszél' ige, a (8)-ban a *come to mind* 'eszébe jut' idioma volt.

hatóan befolyásolja, b) úgy, hogy a tudatosságát/éberségét felkelti. A magyarban a szerkezetek sajátossága, hogy a címzett, illetve az *experiens* grammatikai birtokviszonyban van egy másik szóval, amely metonimikusan az ő értelmi/érzelmi tevékenységére utal. A következő szerkezetekről van tehát szó: *lelkére beszél vkinek vki, eszébe jut vkinek vmi/vki, szöveget üt a fejébe vkinek vmi, szemére vet vkinek vmit* stb. Természetesen meg kell említeni, hogy a csoport elemei állandósult szókapcsolatok, viszont rendelkeznek paradigmával, például *nekem eszembe jut, neked eszedbe jut* stb.

Az itt bemutatott grammatikai birtokviszony természetesen nem prototipikus birtokviszony: a szerkezet szintjén a *-nak/-nek* rag és az egyeztetett birtokos személyjel kidolgozásával jelenik meg. A rákérdés itt is a részeshatározói értelmezést segíti: *kinek jutott eszébe?* és nem: *kinek az eszébe (jutott)?* Viszont az, hogy rendelkezik szám-személy paradigmával, továbbá a rag elhagyhatósága mutatják, hogy a háttérben feldolgozódhat egyfajta grammatikai birtokviszony. A *valakinek eszébe jut valami* és a *valakinek a lelkére beszél valaki* ezekben a szórendi konstruálásokban az MNSZ2 korpuszában adatolható rag nélkül is (tehát léteznek az *Ábel eszébe jutott az, hogy...* és az *Ábel lelkére beszélt Kati szerkezetek* is).

4.2. A *dativus possessivus* szerkezet

A *dativus possessivus* szerkezet konstrukciós sémájának elemei egy kifejtett vagy kifejtetlen *van/nincs (sincs)* ige, amely birtoklást jelent. Ennek van egy *-nak/-nek* ragos névszói (vagy névmási) bővítménye, amelyhez tartozik egy számban és személyben egyeztetett birtokos személyjeles névszó.

Ez egyrészt jelölhet valamilyen tényleges birtoklást, másrészt ettől elvontabb összetartozási viszonyt. Az indoeurópai nyelvekben ezt a *habeo*-nak megfelelő igével fejezik ki. A FrameNet-ben az alábbi igékre kerestem rá: *possess* 'birtokol', *have* 'van vmije'. A valódi birtoklást, tehát az elidegeníthető tulajdonlást megkonstruáló szerkezetekben ez a *Birtoklás (Possession)* keretét idézi fel. Húsz ilyen példamondat érkezett, köztük a következők:

(9) *Bencének* volt egy almája.

(10) Az osztályban *mindenkinek* van olvasókönyve.

A kerethez tartozó magalelemek a birtokos és a birtoktárgy (owner és possession). A *dativus possessivus* szerkezetnek ez a típusa tehát

a legközelebb áll a genitívusi szerkezethez, mivel a mentális feldolgozását segítő szemantikai keret magelemei a birtokos és a birtoktárgy.

Szemantikailag egy másik nagy csoport az, amelyben a *-nak/-nek* ragos szereplő nem „tulajdonosi” minőségben birtokol. Az Asszociatív birtoklás (Have _ associated) keret mageleme egyrészt valamilyen entitás, amelyről megállapítjuk, hogy létezik, és amelyről a megállapítást a *-nak/-nek* ragos névszóhoz kapcsolva tudjuk megtenni. A megállapításban tehát a *-nak/-nek* ragos elem és ez az említett entitás összekapcsolódnak. A másik magelem a *-nak/-nek* ragos entitás, amely a mondat topikja, az ő állapotára vagy tulajdonságaira hatással van a kapcsolata az entitással. Ez a datívus possessivusnak a datívusi csomóponthoz közelebb eső része. Ehhez közel áll a Személyes kapcsolat keret (Personal _ relationship), amelynek a magelemeit csak Személy 1., Személy 2. elnevezéssel említi a FrameNet, de amelyeket egymással való kapcsolatukban lehet értelmezni.

(11) *Biankának* holnap vizsgálja lesz.

(12) A *fiamnak* sok barátja van.

Ezzel a szerkezetípussal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az MNSZ2 korpuszadatai között a topikfolytonosság miatt a datívus possessivus szerkezetből elmaradó *-nak/-nek* ragos komponensre is bőven találni példát (vö. ebben az előhívásos tesztben kötelező volt a ragos alakot írni):

(13) Van tervünk arra nézve, hogy a vizeseknek is építünk egy nagy világszínvonalú létesítményt.

4.3. A birtokos jelzős szerkezetek

Az eddig tárgyalt szerkezetekben az közös, hogy az összetartozás kifejezéséhez mindegyik szerkezetípusban (legalábbis nagyon tipikusan) megjelenik egy *-nak/-nek* ragos összetevő, az a szereplő, aki az összetartozásban egy referenciapontot jelöl a mentális elérésben egy célszerkezet eléréséhez. A birtokos jelzői viszonyban ezzel ellentétben a *-nak/-nek* rag megjelenése nem kötelező. A birtokos jelzői szintagma kötelező szerkezeti eleme egy birtokos személyragos névszó (a szintagma alaptagja), ezt bővíti birtokos jelzőként egy testes jelölő nélküli (nominatívusi) vagy egy *-nak/-nek* ragos névszó.

Az MNSZ2 korpusza alapján megnéztem, hogy hozzávetőlegesen milyen arányban fordulnak elő az összetartozást birtokos személyjellel kifejező

szerkezetek. A birtoklás, összetartozás kifejezésének egyéb módjait (például *-é* birtokjeles kidolgozás, szóösszetétel stb.) tehát nem tekinti végig a dolgozat. A gyakoriság eloszlásának feltárására azért van szükség, hogy kiderüljön, mi lehet az oka annak, hogy az előhívásos tesztben a dativus possessivusos szerkezet majdnem pontosan ugyanannyiszor fordult elő, mint a birtokos jelzői szerkezet. Az erre vonatkozó kutatói kérdés az, hogy mitől lehetséges az, hogy a genitivusi és a dativus possessivusi szerkezet között az előhívásos tesztben szinte alig van előfordulásbeli különbség. A feltételezés szerint ez amiatt lehetséges, hogy a birtokos jelzői szerkezet alapesete az egyszerűen (csak az alaptagon, birtokos személyjellel) jelölt birtokos szerkezet, a részletesebben kidolgozott szerkezet mentális előhívása és feldolgozása is nagyobb erőfeszítést kíván, ezért egy spontán előhívásos tesztben kevésbé számíthatunk az előfordulására. Feltételezhető, hogy a birtokos szerkezet megkonstruálásánál az egyszerűbb számít az alapesetnek és a gyakoribbnak. (Ezt támasztják alá nyelvtörténeti kutatások is egészen Révai 1806-tól kezdve; vö. még Korompay 1991: 284).

Ehhez az MNSZ2 részletes keresőjét használtam. A részletes keresőben tettszőleges névszói tövekre kerestem rá, amelyeken bármilyen személyű birtokos személyjel előfordul. A találatokból 300-as elemszámú véletlen listát hívtam le. A lista elemeiben megnéztem, hogy a birtokos jelzői szerepű bővítményen milyen arányban jelenik meg a *-nak/-nek* rag. A 300 elemből 6 vaktalátat volt, 83 pedig olyan találat, amelyben a birtokos személyjeles névszó nem birtokos jelzői szerkezetben jelenik meg, hanem deiktikus vagy anaforikus elem:

- (14) Az elhatározása már januárban megszületett.
- (15) Te véded életed sorait.

A 83 találatból 51 harmadik személyű birtokos személyjellel, 32 pedig első vagy második személyű birtokos személyjellel van ellátva. A harmadik személyű személyjeles névszó anaforikusan utal vissza arra a szereplőre, akihez/amihez köthető személyjeles névszó ((14)-ben ez az elhatározás meghozója). Az első és második személyű birtokos személyjel pedig deiktikusan utal a mondat első vagy második személyű topikjára, amelyet a topikfolytonosság miatt újra kidolgozni fölösleges lenne. Az ilyen típusú szerkezeteket nem számítottam bele a statisztikába. Az adatokból 5 dativus possessivusi szerkezet, amelyben ugyan van összetartozási viszony, de a dolgozat külön kezeli őket.

A 211 birtokos jelzői szerkezetből 39-ben dolgozódik ki a birtokos *-nak/-nek* ragos névszóval, és 172 alkalommal nominativusi esetalakú névszóval.

Százalékosan: a birtokos jelző 18,5%-ban *-nak/-nek* raggal, 81,5%-ban pedig anélkül fordul elő. A véletlen lista adatai alapján tehát valóban az látszik kirajzolódni, hogy a birtokos jelzői viszony több mint négyszer olyan gyakran fordul elő az alakilag egyszerűbb kidolgozásban a korpuszban, mint kettős jelöltséggel. A 39-ből 28-szor a birtokos jelző megelőzi a birtoktárgyat. Ebből 8 alkalommal közbeékelődik valamilyen jelzős szószerkezet a birtokos és a birtoktárgy közé:

(16) *egészségügyének* a legnagyobb etikai problémája

20 alkalommal viszont szomszédosak a birtokos jelző és a birtoktárgy, tehát semmilyen más szintagmatag nem ékelődik közéjük. Ez azért lényeges, mert a korpuszadatok alapján látható, hogy a kettős kidolgozottság, vagyis a *-nak/-nek* rag megjelenése a bővítményen nem nagyobb számú azokban a helyzetekben, amikor az kötelező; tehát mikor a birtoktárgy után fordul elő a birtokos jelző, vagy amikor az alaptag és a bővítménye közé egy másik szintagma(lánc) beékelődik.

A korpuszadatok alapján feltételezhető tehát, hogy a dativus possessivus és a birtokos jelző (mint szerkezettypusok) előfordulási közelsége azzal magyarázható, hogy a feladat *-nak/-nek* ragos szerkezetet kért, tehát az egyszerűen jelölt szerkezet nem fordulhatott elő.

A tesztre beérkezett 80 birtokos jelzős szerkezet közül 79-ben a *-nak/-nek* ragos névszó megelőzi a birtoktárgyat. Egyetlen adat van tehát, amely fordított szórenddel érkezett:

(17) ismerőse *vkinek*

A beküldő írásmódjával közölt adatban a *-nek* rag egy határozatlan névmáson jelenik meg, továbbá mivel a feladat szövege megengedte pusztán szószerkezetek felsorolását is, lehetséges mondatbeli kotextus nélküli a példa. A korpuszban és az itt is tipikus szórend megcserélésének okát ebből az adatból nem lehet megállapítani, de az látszik, hogy a beérkezett válaszok között is döntő többségű az a szórendi mintázat, amelyben a birtokos megelőzi a birtoktárgyat.

Az előhívásos tesztre érkezett válaszok között nem fordult elő olyan, amelyben a birtokos jelző és a birtoktárgy közé más szintagmatag került volna (vagyis olyan, amely a függőségi viszonyban a birtoktárgynak alárendelt egyéb jelző lett volna). Tipikus mondatbeli mintázat volt viszont az, amelyben a jelző és a birtoktárgy közé beékelődött az állítmány. Ez 32 esetben volt így, tehát

az adatok 41%-ában. A 32 esetből 25-ben névszói, jellemzően melléknévi az állítmány:

(18) a *kutyának* foltos a szőre

(19) A *baracknak* édes az íze.

Igei állítmány hétszer fordul elő a beérkezett válaszok között. Ezekre példák:

(20) *Áronnak* jár a szája.

(21) a *kenyérnek* ropog a héja

Előfordul olyan eset is, ahol az úgynevezett birtokos inkább tűnik érintettnek, mint valódi birtokosnak:

(22) A *férjemnek* sok a dolga.

Ebben a mondatban a férj EXPERIENS-szerű, mivel ő átéli azt, hogy sok dolga van, amellyel még végeznie kell. Itt az összetartozás – hasonlóan a (12)-höz – két entitás között áll fenn úgy, hogy egyikről a másikkal kapcsolatban tudunk állítást tenni.

A (18)–(22) mondatokban a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző topikszerű, mivel róla közöl állítást a mondat, illetve a mondatban ez az a szereplő, amely ismertként van jelen (Tolcsvai Nagy 2017: 446–451; vö. még Tolcsvai Nagy 2002). A TNYt. is megjegyzi, hogy a történeti adatokban is a birtokos jelzős szerkezet szerkezetként leggyakrabban az alany szerepét tölti be a mondatban (R. Hutás 1991: 706).

A (18)–(22) mondatbeli topikok olyan könnyen hozzáférhető kiindulópontok (referenciapontok), amelyekről a mondatok a további részekben kevésbé ismert állításokat közölnek. Az állítmány előtti pozíciója is tipikusan topikszerű. Továbbá a mondatokban a *-nak/-nek* ragos elemek kontextualizálják a magmondatot. A kontextualizáció olyan művelet az elemi mondaton belül, amely a figyelem előterében álló információ könnyebb, illetve a megnyilatkozó szándékainak megfelelő értelmezését teszi lehetővé (Imrényi 2017: 743–758). Imrényi (2017: 747) megjegyzi, hogy a kontextualizáció egyik leggyakoribb típusa a személyhez, dologhoz kötés, amelynek egyik esete a topik-funkció. A topik a folyamatot szereplőhöz köti, ez a szereplőhöz kötés pedig szintén egyfajta érintettség. Az érintettséggel pedig ez a fajta szerkezettípus szintén közelebb áll a jelentéshálózat dativusi csomópontjához.

A szerkezetnek egyik motiváló sémája lehet (szemantikailag és struktúráisan is) az olyan típusú mondatkonstrukció, amelyben egy melléknévi állítmányt megelőz egy részeshatározó, a mondat alanya pedig követi az állítmányt. A szerkezetnek fontos tulajdonsága, hogy az állítmányként szereplő melléknév jelzője lehet 'folyamat' vagy 'élettelen dolog' jelentésű főnévnek,⁵ illetve jellemzően valamilyen (pozitív vagy negatív) értékjelentéssel rendelkezik, a kiértékelést a megnyilatkozó a -nak/-nek ragos szereplő nézőpontjából perspektiválja. Az előhívásos tesztben 4 ilyen adat érkezett, ezek közül:

- (23) *A szememnek kellemetlen az erős fény.*
- (24) *Az embernek nem jó egyedül.*
- (25) *Sziszinek jó a kastélyban.*

A megnyilatkozó ezekben a szerkezetekben perspektiválja a melléknév (mint állítmány) által jelölt minőséget a -nak/-nek ragos komponens nézőpontjából. A -nak/-nek ragos névszó érintettje a mondatnak, EXPERIENS-e. Mivel a melléknévi állítmánynak értékjelentése is van, ezért ez az érintettség kiengesztül azzal, hogy az alany(i szintagmalánc)ként megjelenő komponens az EXPERIENS számára kedvező/jó vagy kedvezőtlen/rossz, tehát a BENEFICIENS kifejezéséhez is közel áll ez a szerkezet.

Szintén a dativus possessivusi hálózatrészhez közel helyezkedik el az a típus, amelyben a Személyes kapcsolat keret aktiválódik, ahol az összetartozási viszony két személy között áll fenn:

- (26) *a legjobb barátjának a fia*
- (27) *Attilának a fia*

4.4. Az összetartozási viszonyok ontológiai vizsgálata

A 79 beérkezett adat csaknem harmada, 25 a TESTRÉSZ sémát aktiválja. Ide azokat az adatokat soroltam, amelyeknél a birtokos élőlény: ember, állat vagy növény, a birtoktárgy pedig ennek egy jól elkülöníthető része.

- (28) *Annának hosszú a haja.*

⁵ Természetesen nem ugyanolyan kidolgozottságban. Lásd például: *A szemnek kellemetlen inger az erős fény; Az embernek nem jó érzés egyedül lenni; Sziszinek jó mulatság a kastélyban lenni.*

- (29) *Macskának* a bajsza
 (30) *A fának* kemény a kérge.

A FrameNet keresőjébe a *body part* kifejezést beírva rögtön a Testrész keretet kapjuk meg. A keretnek két mag eleme van: a testrész maga és a birtokos ('possessor'). Ezt a birtoklástípust az angol az 's klitikummal jelöli.

A RÉSZ-EGÉSZ séma ennek analógiájára működik, a legfőbb különbség a referenciapont, tehát a birtokos élőségében van, ezekben az esetekben ugyanis a birtokos egy élettelen fizikai tárgy.

- (31) *Asztalnak* a lába.
 (32) *az asztalnak* a sarka
 (33) *A kiflinek* a csücske.

A példákban a referenciapont egy élettelen tárgy, a célszerkezet pedig annak a tárgynak a fizikai térben egy jól megkülönböztethető pontja. 13 ilyen adat érkezett az előhívásos tesztben. A (31) és (32) mondatokban a birtoktárgy (*láb, sarok*) metaforikusan az emberi testrészek analógiájára szolgál megnevezésül a fizikai tárgyak egyes részeire.

Az elidegeníthető tulajdonnál a referenciapont egy élő, jellemzően humán szereplő, a célszerkezet pedig egy élettelen fizikai tárgy. A „birtokos jelző” kifejezés azt az érzést kelti, hogy ez a jelentéstípus a birtokos jelzői mondatrész prototípusa. 12 ilyen példa érkezett:

- (34) *Apának* a kocsija
 (35) *Ursulának* rövid a szoknyája.
 (36) *kutyának* a csontja

A FrameNet a Tulajdon fogalmi keretében értelmezi a szellemi tulajdont is, erre egy példa érkezett:

- (37) *Bencének* nagy a szókincse.

Két olyan adat van, amelyben a referenciapont és a céltartomány tartalmazó: tartalmazott kapcsolatban áll:

- (38) *A víznek* magas a ph értéke.
 (39) *A tónak* zavaros a vize.

A (38)-ban a víz fogalmi keretéből a víz kémhatására jellemző tulajdonságok emelődnek ki, míg a (39)-ben a TÓ fogalmi kerete tartalmazza a tó medrét, a körülötte lévő természetrajzi elemeket, a tó élővilágát, de ezek közül a tó vize kerül profilba.

Szintén több példa érkezett (4 db) arra az esetre, amikor a birtoktárgy a *-nak/-nek* ragos elem által kibocsátott inger vagy hatás:

- (40) *A baracknak* édes az íze.
- (41) *Ennek a cipőnek* csúnya a színe.
- (42) *Ennek a helynek* szép a kisugárzása.

A birtokos jelző nemcsak a stimulust kiváltó dolog lehet, hanem okozó is, az ok pedig a birtoktárgy:

- (43) *Az özönvíznek* sok a károsultja.

Az összetartozás egy további típusa, amikor a birtoktárgy a referenciapontnak azt a részét helyezi a figyelem előterébe, amelynek a segítségével az adott szituációban funkcionál vagy funkcionálni tud.

- (44) *mindennek* a veleje
- (45) Olcsó *húsnak* híg a leve.

Az összetartozás alapja lehet az is, amikor a referenciapont egy időbeli kiterjedéssel rendelkező dologszerűen megkonstruált folyamat (tehát az idő feldolgozása összegző és nem szekvenciális; vö. Langacker 1987: 248–253), amelynek a céltartomány profilálttá teszi egy szakaszát (46)–(47). Az ilyen reifikált folyamatok azonosítására szolgálhat az az eljárás, ha a megnyilatkozó megnevezi, a folyamat kivel vagy mivel megy végbe (vö. Langacker 1995: 59–60), erre mutat példát a (47). A (48)-as mondat ennek analógiájára egy térbeli kiterjedéssel rendelkező referenciaszó egyik szakaszát emeli ki. A (46) példánál – bár állandósult szókapcsolatról van szó, amelyet érdemes egységként kezelni, az alkotóelemei szó szerinti jelentéseitől kissé eltávolodva – kiemelendő, hogy *-ás* képzős nomen actionisról van szó, tehát valóban egy időbeli séggel jellemezhető, 'folyamat' jelentésű igéből képzett szóról.

- (46) *Akarásnak* nyögés a vége.
- (47) a *tudománynak* a fejlődése

(48) Nem tudom mit írhatok, *aminek* ragos névszó a vége.

Összetartozási viszonyba kerülhet egy folyamat és lefolyásának a módja is. A folyamat maga a referenciapont, a céltartomány a birtoktárgy. Két ilyen példa érkezett:

(49) *Annak* rendje és módja szerint.

(50) Nem a *shiftnek* szokása beragadni, hanem a capslockot nyomtam le helyette.

Az absztrakció magas fokán álló névutós szerkezetekre is an példa (3 db – az *annak ellenére* kétszer fordult elő), amelyben a névutót vonzó névszó egy *-nak/-nek* ragos mutató névmás, a személyjeles elem pedig a névutó:

(51) *Annak ellenére* válaszolok hogy nem tudom.

(52) *Ennek mentén* haladunk.

A beérkezett adatok ontológiai vizsgálata jellemzi azt, hogy az adatközlők milyen típusú összetartozási viszonyokat hívtak elő kontextus előzetes megadása nélkül. A „birtokos jelző” elnevezésből kiindulva azt lehetett előzetesen várni, hogy ez az elidegeníthető tulajdon kategóriája lesz, a leggyakoribb beérkezett válasz azonban a TESTRÉSZ és a vele analóg feldolgozási módú RÉSZ–EGÉSZ, EGÉSZ–RÉSZ sémákat aktiválta. Ennek oka lehet az, hogy alapvetőbb tapasztalat ez a típusú hozzátartozás (valamilyen, biológiai vagy egyéb szerkezeti értelemben vett hozzátartozás), mint a tulajdonlás.

4.5. Átmeneti, illetve többféle értelmezést felkínáló esetek

Megjelennek olyan esetek, amikor a *-nak/-nek* ragos komponens többféle értelmezést is felkínál. Itt azok az esetek következnek, amelyek dativusi vagy ahhoz közelebb álló, illetve genitivusi vagy ahhoz közelebb álló értelmezésre is lehetőséget adnak. Ezen a ponton emiatt csak azoknak a szerkezeteknek az elemzése következik, amelyben a *-nak/-nek* ragos komponens koindeksálva van egy birtokos személyjeles névszóval (vö. Haspelmath 2019; Kugler 2020), tehát a közöttük lévő összetartozási (genitivusszerű) viszony – legalább a háttérben – feldolgozódik.

(53) Néma *gyereknek* anyja sem érti a szavát.

A kérdés az (53)-ban az, hogy a *gyereknek* a mondatban milyen funkcióban van jelen. 1.) Egyfajta értelmezési lehetőség az, hogy a *gyerek* érintett abban, hogy nem értik a szavát. Ebben az értelmezésben a *gyerek* topikként szerepel, mivel róla közöl állítást a mondat. Az *anyja* és a *szavát* bővítménye szintén a *gyerek(nek)* lehetne, újbóli kidolgozása azonban fölösleges. 2.) Felmerülhet egy olyan értelmezés, amelyben a *gyereknek* birtokos jelzőként szerepel, a határozott névelő elmaradása (vö. *gyereknek az anyja*) miatt a *szavát* explicit birtokos jelzője lehet. A mondat feldolgozásában a *gyereknek* hamarabb értelmeződhet részeshatározóként (a mondateleji, topikszerű pozíciója miatt is), de a *szavát* szóalakon megjelenő *-á* birtokos személyjel újrainyítja az értelmezést a felé a lehetőség felé, hogy a *gyereknek* és a *szavát* birtokviszonyban vannak. A mondat prozódiaja, illetve a *gyereknek* a mondateleji pozíciója egyértelműen a részeshatározói értelmezés mellett szól, a 2. értelmezési mód lehetőségét az veti fel, hogy a birtokos személyjel megnyitja azt az értelmezési keretet, amelyben a mondat előrehaladó feldolgozása során a befogadó összetartozási viszonyt feltételez egy olyan szóval, amely vagy közvetlenül előtte álló alanyesetű névszó, vagy egy *-nak/-nek* ragos névszó, és a mondatban erre csak a *gyereknek* szóelőfordulás jó jelölt.

Egy másik többféleképpen értelmezhető szerkezetre példák az MNSZ-ből:

- (54) *Nekem a kis nyugdíjammak* tavalý is a legnagyobb érvágásnak a gázszámla bizonyult.
- (55) *neked a nettódnak* ugyan annyinak kellene lenni most, mint korábban.
- (56) *nekem a múltamnak* köszönhetően egyáltalán nem jelentett problémát [egy csapatba bekapcsolódni]
- (57) *Nekem a szüleimnek* a szülei mind nagy zenészek voltak.
- (58) *nekem a kislányomnak* sok volt a bukása

A bemutatott szerkezetek konstrukciós sémája a következő: egy dativusi esetalakban álló személyes névmás, ezt követi (akár egy beékelődött minőségjelző vagy minőségjelzős szintagmalánc után) egy birtokos személyjeles névszó, amelyen a birtokos személyjel számban és személyben a névmással egyeztetve van, valamint szintén *-nak/-nek* ragos. Az (54)–(56) példában az elemi mondat lehorgonyzott igéje (vagy magmondata) pedig megkíván egy részeshatározói bővítményt.

Az elemzési problémát az jelenti, hogy a (54)–(56) példában a *nekem*, *neked* stb. névmások a függőségi viszonyok szempontjából birtokos jelzőkként

értelmezhetők, viszont egyben az elemi mondatok által ábrázolt jelenetek BENEFICIENS-ei, tehát a jelenetben kedvezően vagy kedvezőtlenül érintett szereplőt nevezik meg. A birtokos jelzői elemzést támasztja alá a személybeli egyeztetés is a *-nak/-nek* ragos névszóval. Mivel viszont a BENEFICIENS tematikus szerepét veszi fel a névmás, ezért a részeshatározói értelmezés is magyarázható.

Az (56)-os mondat értelmezésénél különös jelentőséggel érvényes ez a szempont. Az elemi mondat magmondata (*problémát jelent*) megkívánja a részeshatározó kidolgozását, vagyis explicitté kell tenni, hogy az alany (*bekapcsolódni*) kinek a részére káros. Ennek a kidolgozására viszont nem lehet megfelelő jelölt a *múltamnak*, mivel az a mondat szintaktikai szerkezetébe a *köszönhetően* névutóval épül be, a *múltamnak köszönhetően* kompozitum így okhatározóként vesz részt a függőségi ábrázolásban. Így tehát a részeshatározói bővítmény szerepére az egyetlen alkalmas jelölt a *nekem* marad, amely így feldolgozódik részeshatározóként is, és a háttérben birtokosként is, mivel a *múltam*-nak a birtokosa is az egyes szám első személyű megnyilatkozó: **nekem nekem a múltamnak köszönhetően...*, de természetesen a kétszeres kidolgozás fölösleges egymás után ugyanolyan módon).

Az (57)–(58)-ban annyiban különbözik a helyzet, hogy a második *-nak/-nek* ragos névszó (*szüleimnek, kislányomnak*) a függőségi viszonyaikban nem igéhez, hanem másik névszóhoz tartoznak (*szülei, bukása*). Így a szerkezet nagyobb valószínűséggel értelmeződik egy kettős birtokos jelzős szerkezetléc első birtokos jelzőjeként, mint részeshatározóként; ez utóbbi értelmezést inkább a mondateleji pozíció támogatná (ez esetben a mondat megnyilatkozója át- vagy megélt élményként közli, hogy a nagyszülei zenészek, vagy hogy a kislánya megbukott az iskolában).

Az (54)–(58) példái is azt támasztják alá, hogy a *-nak/-nek* rag különböző funkciói között nem húzható merev határ. A szerkezetileg birtokosként megkonstruált komponens is rendelkezhet olyan tulajdonságokkal, amelyek szemantikailag közelebb viszik az adott előfordulást a dativusi jelentéscsomóponthoz. Szerepet játszik továbbá a mondat dinamikus feldolgozása is: egy birtokos személyjeles névszó megjelenése például megnyitja azt az értelmezést, hogy van birtokos viszony a mondatban.

Különösen igaz lehet ez a névmásokra, amelyek sematikus jelentésűek, és a mondatbeli funkciójuk nagyban függ attól, hogy milyen mondatbeli környezetben fordulnak elő.

5. Összegzés

A tanulmány egy előhívásos tesztre beérkezett *-nak/-nek* ragos komponenst tartalmazó szerkezeteket vizsgált, közülük is azokat, amelyek valamilyen módon birtoklást vagy összetartozási viszonyt konstruálnak meg. Bemutatta, hogy az egyes szerkezetek mely fogalmi keretek segítségével dolgozódnak fel mentálisan, és hogy ez milyen összefüggésekre mutat rá a dativus és genitivus közötti kontinuummal kapcsolatban. A feldolgozásban részt vevő keretek és a konstruálási módok mind azt mutatják, hogy nem lehet éles határokat húzni az egyes kategóriák között, vannak átmenetiséget mutató elemek.

Fontos szempont az ígéhez képesti szórendi elhelyezkedés. Ha az ige kettévágja a szerkezetet, akkor könnyebb a *-nak/-nek* ragos névszót a hagyományos értelmezés szerinti részeshatározói kategóriába sorolni. Ekkor az ígéhez szorosabban tartozónak érződik a *-nak/-nek* ragos névszó, ezt támasztja alá az is, hogy a *-nak/-nek* ragos és a birtokos személyjeles névszó közelség-távolsága ikonikusan leképezi az összetartozásuk szorosságát is.

Lényeges az is, hogy az elemi jelenetben milyen szerepet tölt be a *-nak/-nek* ragos névszó a konstrukciójában. Ha a figyelem előterében a birtoklás áll, tehát a *-nak/-nek* ragos névszó egy elérési relációban referenciapontként szolgál a céltartomány eléréséhez, az a genitivusi csomóponthoz közelíti a *-nak/-nek* ragos névszót, de a figyelem előterébe kerülhet az is, hogy a ragos névszó által kidolgozott szereplő számára a folyamat kedvező vagy kedvezőtlen, esetleg a szereplő a folyamat címzettje. Az EXPERIENS-ként, CÍMZETT-ként, KEDVEZ-MÉNYEZETT-ként vagy KÁRVALLOTT-ként történő feldolgozás a dativusi csomóponthoz közelíti a névszót. A birtokos jelzőként funkcionáló *-nak/-nek* ragos névszó továbbá nem a mondat topikjaként funkcionál, ebben az esetben gyakori topik a birtoktárgy.

Forrás

MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.4–5.). <http://mnsz.nyttud.hu/>

Irodalom

Barsalou, Lawrence W. 1999. Perceptual symbol systems. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 577–660.

- Elekfi László 1993. Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 35–45.
- Fillmore, Charles 1976. Frame semantics and the nature of language. In: *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech* 280: 20–32.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haspelmath, Martin 2019. Indexing and flagging, and head and dependent marking. *Te Reo* 62(1): 93–115.
- R. Hutás Magdolna 1991. Az alárendelő szerkezetek: a főnévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 676–715.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Kittilä, Seppo – Ylikoski, Jussi 2011. Remarks on the coding of Goal, Recipient and Vicinal Goal in European Uralic. In: Kittilä, Seppo – Västi, Katja – Ylikoski, Jussi (eds.): *Case, animacy and semantic roles. Typological studies in language* 99. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 29–64.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2020. Függőségi viszonyok értelmezése az alternatív sorokban. In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 183–199.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundation of cognitive grammar. Vol. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1993. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics* 4: 1–38.
- Langacker, Ronald W. 1995. Possession and possessive constructions. In: Taylor, John R. – MacLaury, Robert (eds): *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 51–79.
- Révai Miklós 1806. *Elaboratio Grammatica Hungarica* I. Pest: Trattner.
- TNYt. = Benkő Loránd (főszerk.) 1991–1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei; II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika., II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Mutató*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. Topik és/vagy figura. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 237–250.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Budapest: Akadémiai Kiadó. 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés tan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–502.

Examining constructions of possession with the suffix *-nak/-nek* through an accessing test

The paper deals with the semantic analysis of linguistic structures that construct relations of belonging and possession. It investigates the conceptual frames through which such constructions are mentally processed. The study uses Fillmore's (1976) frame semantics as a theoretical framework and draws on the results of the functional description of the Hungarian possessive structure. The linguistic material for the study was provided by a free-form accessing test, where the respondents were asked to freely list constructions or sentences containing nouns ending with *-nak/-nek*. Among the responses received, the study deals with those occurrences that construe relations of possession, as well as with the types of structures showing transitivity between the dative and the genitive functions of the suffix. The focus of the study is on the continuum between the dative and the genitive, paying attention to the semantic and structural features of each function and the transitional elements between them.

Keywords: dative, genitive, expression of possession, frame semantics, transitivity between dative and genitive

Pomázi Bence

Nyelvtudományi Kutatóközpont / Eötvös Loránd Tudományegyetem
pomazi.bence@gmail.com

LACZKÓ KRISZTINA

Adalékok a mediális igés kompozitumszerkezetekhez*

Kivonat

A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon a magyar mediális igék szemantikai mintázatának és így a mediális igéket tartalmazó elemi mondatok kompozitumszerkezetének a következetesebb leírásához. Ehhez a funkcionális szemlélet szolgál kiindulópontul (Tolcsvai Nagy 2015; 2017: 331–333), de a megközelítésben reflektálok a hagyományos nyelvtanok szempontrendszerére is (Fejős 2007; Lengyel 2017: 84–85). Előfeltevésem, hogy a mediális igék fokozat szerint különböznek egymástól a végpontszerepű, illetve a kezdeményező figurák vonatkozásában, illetve a prototípus-elmélet szerint a szemantikai jellemzőik hálózatos viszonyt alkotnak. A prototipikus mediális ige elsődleges figurája végpont szerepű, témaként vagy elszenvedőként konstruálódik, olyan résztvevő, amely valamilyen történésnek vagy állapotváltozásnak a szereplője, ezzel szemben a másodlagos figura kezdeményező szerepű, energiaforrásként konceptualizálva, amely az intranszitiv mediális igék esetében jellemzően implicit marad (*az inga leng, a kerék forog, a lécz rezeg*). Megállapításaimat egyrészt esettanulmányokra alapozom, a *leng*, a *rezeg* és a *forog* intranszitiv mediális igék korpuszalapú (MNSz2, 500-as minták) elemzésére. Ezek az igék a szótárak tanúsága szerint a fizikában is használatos mozgásigék alapjelentésüket tekintve (vö. forgómozgás, rezgőmozgás, ingamozgás). Mindhárom esetben felrajzolom az igék szemantikai mintázatát az adatok alapján, a típus- és a példánygyakoriság függvényében. Másrészt az esettanulmányokat kiegészíti egy 500 adatközlő adatain alapuló asszociációs teszt, amely a nyelvhasználóknak az adott igékkel kapcsolatos

* A tanulmány elkészítését az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatta. Külön köszönettel tartozom a DiAGram funkcionális műhely tagjainak, különösen Tolcsvai Nagy Gábornak, Ladányi Máriának, Kugler Nórának, Simon Gábornak és Imrényi Andrásnak a kéziratához fűzött hasznos kiegészítéseiért, amelyeket beépítettem a dolgozatba.

kompozitumszerkezetre vonatkozó alapvető sémáit hivatott felmérni. A két vizsgálati módszer eredményei alapján pedig elhelyezem az igéket a Kemmer-féle, a mediális igékről eddig készült legteljesebb rendszerezésben is (Kemmer 1993). A vizsgálat egyrészt segít pontosítani a fenti igék jelentésszerkezetének a leírását, másrészt módszertani adalékul is szolgál egy olyan igecsoport vizsgálatához, amely eddig a magyar és a nemzetközi grammatikai-szemantikai leírásokban is kevesebb figyelmet kapott.

Kulcsszavak: igei kompozitumszerkezet, mediális ige, mozgásige, szemantikai mintázatok, esettanulmányok

1. Bevezetés

A mediális igék kérdésköre, annak ellenére, hogy mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom felkínál különféle leírási és megoldási lehetőségeket, mindmáig számos problémát vet fel. A fogalom mint az egyik úgynevezett igenem már az ókori grammatikákban is jelen volt, elsősorban mint formális és kisebb mértékben mint szemantikai kategória, és már akkor is hangsúlyozódott az „átmeneti” jellege, különösen az aktív és a passzív közötti átmenetisége (vö. Fagan 1992; Signes-Codoner 2005; Fejős 2007). A mediális igék vonatkozásában a mai vizsgálatokban is központi szerepet kap az átmenetiség kritériuma, különösen a hagyományos leíró és a formális keretben végzett kutatásokban, amelyekben a formai és a szemantikai szempontok többé-kevésbé keverednek (Károly 1967; Abaffy 1978; Komlósy 1992; H. Tóth 1996; Forgács 1998; Lengyel 2017; történeti szempontból: Fejős 2005). A funkcionális kognitív elméleti háttérfeltevések alapvetően szemantikai kiindulópontból, a kontinuumelv és a prototipikalitás mentén közelítik meg a kérdést, így nem kap lényegi szerepet az átmeneti jelleg hangsúlyozása (Kemmer 1993; Körtvély 1997; Havas 2005).

A tanulmány célkitűzése, hogy három alapvetően mediálisnak feltételezett ige szemantikai vizsgálatával esettanulmányok és adatközlői teszt segítségével, részben módszertani vonatkozásban, hozzájáruljon a mediális igék szemantikai mintázatának a felméréséhez és ezzel magának az igenemnek a további kutatásához. Nem kíván tehát teljes, átfogó képet adni, sokkal inkább egyfajta jövőbeli vizsgálati módszert szeretne körvonalazni. Az elemzés eszerint kvalitatív jellegű, kvantitatív megközelítést pusztán az arányok kimutatására használ fel. A kutatás elméleti keretét a funkcionális kognitív

nyelvtan adja, amelynek összefoglaló kötetére, az Osiris *Nyelvtanra* nagymértékben támaszkodom (Tolcsvai Nagy szerk. 2017).

A tanulmányban először az elméleti keret ide vonatkozó leglényegesebb megállapításait ismertetem az ige szemantikai megközelítésével kapcsolatban (2.); majd a két legfontosabb mediálisige-rendszerezést egymásra vonatkoztatva állítom a középpontba, és meghatározom azt a kiindulópontot, amely az elemzéseknek alapot ad (3.); a továbbiakban az empirikus részek következnek: először az esettanulmányok a három kiválasztott igré vonatkozóan (4.); majd az attitűdteszt eredményei (5.); végül az összegzésben elhelyezem a vizsgált igréket a felvázolt rendszerezésekben, és kitekintésként összefoglalom a jövőbeli kutatási irányokat (6.).

2. Az ige szemantikai megközelítése a funkcionális nyelvtan keretében

Az ige időbeli folyamatot, eseményt profilál, pontosabban a folyamat időbeliségét helyezi előtérbe. Ezt az előtérbe helyezett időbeli folyamatot összetett jelentésszerkezetben fejezi ki. Jelentésszerkezetének alszerkezetei vannak, ezek az összetevők a következők:

- A folyamat időszerkezete (inherens időbeliséggel): az emberi elme a folyamat részeként érzékeli, hogy a jelenségek időben történnek, körülhatárolt időbeliséggel rendelkeznek; az időszerkezet tagolódása a szekvenciális letapogatásra, azaz az egymásra következő pillanatnyi állapotok észlelésére épül.
- A folyamat eseményszerkezete: az eseményszerkezet különböző elvontsági szinteken érvényesülve a folyamat tényleges megvalósulási elemeiből áll össze.
- A folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az ige figuráinak aszimmetrikus viszonya szerint megkülönböztetjük a figyelem középpontjában álló elsődleges figurát és a figyelelmirányítási művelet háttérét biztosító másodlagos figurát vagy figurákat (másként: a trajektort és a landmarkot).

A három alszerkezet együttesen funkcionál minden ige alapjelentésében. Egy-egy ige tulajdonképpeni jelentését alapvetően az határozza meg, hogy az alszerkezetek között milyen összefüggések és különbségek vannak, továbbá az egyes folyamatokra jellemző összetevők jellegüket tekintve mennyire specifikusak, és milyen együttállásokat mutatnak. A hasonló együttállású jelentésszerkezetek (ezek úgynevezett nyalábosan elrendeződő szemantikai

összetevők) szemantikai igecsoportokat hoznak létre, ilyenek például a mozgásigék, a mentális igék, az érzékelést jelentő igék, illetve nagyobb sematizáltsági és elvontsági szinten kategorizálva¹ ilyenek például a cselekvő, szenvedő, visszaható vagy a mediális igék (vö. Tolcsvai Nagy 2015, 2017). A funkcionális kognitív elmélet szerint a prototipikus ige olyan időbeli folyamatot fejez ki, amely könnyen észlelhető és feldolgozható. A prototipikus ige a következőképpen jellemezhető: energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, az interakció pedig az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár; a folyamat alapvetően időben fejeződik ki, körülhatárolt módon; a folyamat térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől, azaz a perspektivizációtól függ; a résztvevők sematikus figuraként vannak jelen a szemantikai szerkezetben (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 314–315; vö. még Langacker 2005; 2008).

Az ige és sematikus figurái a mondatban kompozitumszerkezetet alkotnak, amelyben az összekapcsolódásuk a jelentésükön alapul: mindkettőben van egy olyan szemantikai alszerkezet, amely sematikusán a másikban is megtalálható. Ez a részleges egyezés adja a mondat konceptuális magjának a lényegét, amely a kidolgozás műveletével valósul meg. Az ige-főnév viszony tehát a mondat kompozitumszerkezetében a két kategória összetett, részletesen kidolgozott jelentésén alapszik, amelyben az ige jelentése forгатókönyvként funkcionál. Ez azt jelenti, hogy tartalmazza egy időbeli folyamat temporális jellemzőit, eseményszerkezetét, valamint a kanonikus szereplőit. Az ige és a főnév közötti jelentésbeli összeférhetőség, szemantikai kompatibilitás pedig alapesetben, adottan az ige elsődleges jelentésében is meglehetősen tág lehet, a beszélő dinamikusán és kreatívan tud főnevekkel igéket kidolgozni (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 403–405).

3. A mediális ige

A mediális ige az ige szemantikai kategóriájának absztrahált és sematizált típusa, azaz az igenemek közé tartozik. Az igenemek az időbeli folyamatok különböző nézőpont szerinti megkonstruálását biztosítják, ugyanis

¹ Felvetődhet a kérdés, hogy e között a két kategóriatartomány között milyen kapcsolatok és összefüggések mutathatók ki, ezzel a problémakörrel azonban ebben a dolgozatban nem foglalkozom részletesebben. Mindenképpen érdemes lenne azonban az igenemek és a kategorizáció fent jelzett kérdéseit a későbbiekben problematizálni.

jellegzetesen a szereplők számának, adott típusainak, egymásra irányulásának, valamint a figurákkal összefüggő eseményszerkezetnek a jellemzői alapján kialakuló sémákat jelentenek (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 331). Az alábbiakban először röviden áttekintem a hagyományos nyelvtani keret mediális-ige-felfogását alapvetően Abaffy 1978, valamint a kognitív nyelvelméleti keret megközelítését elsősorban Kemmer 1993 alapján, majd az Osiris *Nyelvtan* megközelítését állítom a középpontba mint saját kiindulópontomat.

A mediális ígék rendszerezését hagyományos leíró nyelvtani keretben Abaffy (1978) végezte el, az igei alapjelentéseket figyelembe véve a következő négy alosztályt állapítva meg, amelyek közül az első a cselekvő, a negyedik a szenvedő ige kategóriájához áll közelebb (a kategóriákat csak egy-egy jellegzetes példával mutatom be):

- Állapotváltozást kifejező cselekvő igéből átalakítható mediális: *nyitódik*
- Állapotváltozást kifejező kauzatív műveltető igével átalakíthatósági párban lévő mediális: *barnul*
- Állapotváltozást kifejező transzformációs pár nélküli mediális: *felserdül*
- Történést kifejezők, amelyek lehetnek aktívok és mediálisok is: *gurul*

A leíró szakirodalomban az osztályozás szempontjait a szándékoltóság, az aktivitás, a tranzitivitás és a ráhatottság határozza meg, továbbá a fenti osztályozás az átalakíthatóság és a többi igenemmel való összefüggőség szempontját is előtérbe állítja. Abaffy alapján Lengyel (2017: 84) szerint a mediális vagy középigék, amelyek az aktív és a passzív jelentések végpontjai között helyezkednek el, történést, állapotot, képességet vagy állapotváltozást fejeznek ki, alanyuk olyan személy vagy dolog, amely elvisel, átél valamilyen állapotváltozást, illetőleg valamilyen állapotban van. Jellemzően intranzitívok, tipikus bővítményük a történést, állapotváltozást előidéző okhatározó, ha tranzitív jelentésűek, az igei folyamat másodlagos figurája (landmarkja) jellemzően határozóként konstruálódik meg.² Ismertetőjegyüként szokták említeni, hogy akarattól független szükségszerűséget jelölnek, így az imperatív tesztre negatívan reagálnak: azaz felszólító módjuk nem reális felszólítást, hanem sokkal inkább a beszélő óháját fejezi ki.

² Az itt ismertetett leíró osztályozás nem választja szét a mediális ígét mint igenemet az ige medialitásától, azaz attól a lehetőségtől, hogy egy aktív ígének is lehetnek mediális használati. További kutatási kérdés lehet, hogy ebben az esetben a mediális ige milyen tulajdonságainak az analógiájára valósul meg a medializáció folyamata.

Fejős (2007) szerint a leíró nyelvtani megközelítés a mediális igéket a cselekvő ige felől közelíti meg, a *Magyar grammatika* azonban sokkal inkább az átmenetiséget próbálja megragadni: „A mediális igéket sem aktív, sem passzív jelentésűnek nem nevezhetjük, mert [...] a cselekvő és a szenvedő jelentések végpontjai között helyezkednek el” (Lengyel 2017: 84). A leíró és a funkcionális kognitív megközelítésmód egyik alapvető különbsége többek között a kategorizációban rejlik, míg a hagyományos nyelvtan az a priori kategorizációból indul ki, az utóbbi a prototípus-elméletből (vö. Rosch 1977). Ettől függetlenül ennek az igeneknek a szemantikai és formai heterogenitása magában hordozza a kontinuumjellegét, és ez a hagyományos nyelvtani leírásokban is megjelenik. A cselekvő igék hasonlóképpen heterogének mind formai, mind szemantikai szempontból, míg a magyarban a szenvedő ige karakteresen mindig kompozicionális, formálisan megragadható képzési művelettel konstruálódik (*-atik/-etik*, *-tatik/-tetik*). Így a leíró megközelítésben kiindulópontként a prototipikus (vagy baseline) cselekvő ige felől jön létre a viszonyítás, és innen jut el a szenvedő jelentéshez.

Kemmer (1993) kognitív alapú osztályozása egyértelműen a fentieknél tágabban közelíti meg a mediális ige fogalmát. Valójában nem is igenemekről beszél, hanem szituációtípusokról, mégpedig az események relatív kidolgozottsági foka szerint (azaz helyzetekről van szó, amely a fentiektől eltérő kategorizáltságot jelent, hiszen nem nyelvi elemekből indul ki). Vagyis elsősorban az a kérdés áll ennek a heterogén és diffúz, nem éles kategóriahatárokkal rendelkező csoportnak a középpontjában, hogy az egyes szituációtípusok hogyan láttatják az objektivizáltnak tételezett szituációkat. Vizsgálati szempontjai a következők: a szituációban részt vevő szereplők száma, a közöttük lévő kapcsolat, a szereplők és az események viszonya, az események száma. Eszerint alapvetően elmondható, a mediálisokat a relatíve alacsony kidolgozottság jellemzi vagy az eseményszerkezetet, vagy a szereplőket illetően. Mediális kategóriák ebben a keretben a következők (vastagon szedve azok a csoportok vannak, amelyek részben vagy egészben korrerálnak a leíró nyelvtan (Abaffy 1978; Lengyel 2017) mediálisaival: **Testi tevékenységet kifejező mediálisok**; Indirekt mediálisok; Logoforikus mediálisok; Természetes reflexívek; **Kognitív mediálisok**; **Spontán mediálisok**; **Passzív mediálisok**. Érdemes röviden végignézni ezeknek a kategóriáknak a legfőbb jellemzőit.

A testi tevékenységet kifejező mediálisok közé azok az igék tartoznak alapjelentésüket tekintve, amelyet a humán entitás önmagán visz végbe, és az különbözteti meg a visszahatóktól, hogy nem visszaható formánssal jönnek létre. Ide tartoznak az öltözködésnek és a testápolásnak, a testhelyzet

megváltoztatásának (például *borotválkozik*),³ a nem helyváltoztató mozgásnak (például *fordul*, *leheveredik*) és a helyváltoztató mozgásnak az igéi (például *halad*). Közös jellemzőjük, hogy az események kidolgozottsági foka alacsony, az ige által kidolgozott folyamat kezdő- és a végpontja azonos, és nem válik el egymástól, hiszen az ember a saját testén cselekszik. Az indirekt mediális ígék esetében a fő jellemző a reflexivitáshoz képest a kifejtetlenség, a résztvevők nem elkülöníthető volta, továbbá annak a tényezőnek a jelölletlensége, hogy az ágens önmaga számára cselekszik (például *építkeznek*). A logoforikus ígékhez komplex eseménytípus tartozik, az ige a mondás, gondolkodás fogalomköréből származik, a mediálisok esetében az ige alapértelmezésben vonatkozik az alanyra (például *eldönt*). A természetes reflexívek mediális tartományába olyan kölcsönös események tartoznak, amelyeknél a kölcsönösség elkerülhetetlen (például *találkozik*), és a két relációt nem lehet időben sem elválasztani, csak szimultán fordulhatnak elő, szekvenciálisan nem. A kognitív mediálisok közé az érzelmet, kogníciót és percepciót kifejező szituációtípusok sorolódnak, ahol az első esetben van stimulus (például *gyűlöl*), ez a második és harmadik esetben nincs vagy nem jelölődik (például *megijed*, *gondolkodik*, *hallatszik*). A spontán mediálisok esetében az alany jellemzően élettelen, és állapotváltozás megy végbe (például *kinyílik*), vagy élő alanyról és biológiai, fiziológiai változásról van szó (például *megnő*). A passzív mediálisokat a teljes szándékolatlanság és az eseményszerkezet és/vagy szereplők kifejtetlenségének legerősebb foka jellemzi (például *letörlik*, *kiderül*). (Vö. Fejős 2007; az uráli nyelvek vonatkozásában Körtvély 1997.)

Nyilvánvaló, hogy a Kemmer-féle osztályozás relevánsan tágabb kategóriaként értelmezi a mediális ige típusát, mint a hagyományos megközelítések, ám kétségtelenül erős összefüggések is jelen vannak. Bár az Abaffy- és a Kemmer-féle osztályozás nem azonos kiindulópontú, a többi igenemmel való összefüggés – nem egyforma fókusszal, hiszen míg Kemmer a reflexivitással való összefüggést teszi az egyik lényeges elemmé, addig Abaffynál a kauzatív műveltetéssel való átalakíthatóságot találjuk kategóriajegyként – és az átmenetiség hangsúlyozása mindkettőben erősen jelen van, ahogy fontos szemponttá válik a szándékoltság kérdése is. A Kemmer-féle megközelítésmódot

³ A magyarban ez a csoport, legalábbis az ide vonatkoztatott példák, visszaható formánssal jönnek létre, és a reflexívek közé soroljuk őket (szemben az angollal, lásd a *shave* 'borotvál' vagy 'borotválkozik' jelentése). Ebből következően problematikusnak tekinthető az eseményszerkezet alacsony kidolgozottsági foka is a példa kapcsán. A tanulmányban azonban nem célom a Kemmer-féle rendszer elemző kritikai megközelítése, illetve a magyar nyelvi anyagra történő vonatkoztatásának részletező áttekintése sem itt, sem a további kategóriákban.

mindenképpen érdemes volna a magyar nyelv vonatkozásában megvizsgálni és a kategóriákat nyelvspecifikusan módosítani, továbbá az osztályozási szempontokat tovább finomítani.

A következőkben a prototipikus mediális igei alapjelentés legfőbb jellemzőinek összegzését Tolcsvai Nagy (2017: 332–333) alapján adom meg. Ez az összegzés a kognitív nyelveleméleti keret szemantikai megközelítését képviseli, de részlegesen épít a kemmeri kognitív megközelítésre is; az elemzésem számára pedig a továbbiakban kiindulópontul szolgál. A szereplőkről az alábbiak mondhatók el jellegzetesen a mediális igeik kompozitumszerkezetben: Az elsődleges figura átélő vagy téma szerepű, végpont a folyamatban, olyan résztvevő, amely vagy aki valamilyen történésnek, állapotnak vagy állapotváltozásnak az elsődleges szereplője. A másik figura kezdeményező szerepű, energiaforrásként konceptualizálva, gyakran impliciten megkonstruálva. Az eseményszerkezet jellemzője, hogy az elsődleges figura valamilyen állapotban van vagy állapotba kerül az impliciten konstruált másodlagos figura hatására. A mediális igeik fokozat szerint különböznek a következők szerint:

- a végpont szerepű figura mennyire aktív vagy passzív,⁴
- a kezdeményező szerepű figura mennyire cselekvő, és mennyire jelenik meg az ige jelentésszerkezetében,⁵
- a két résztvevő mennyire különül el egymástól.

Az eseményszerkezet lehet intranszítív (*leng, meggyógyul*) vagy tranzitív (*megharagszik*).⁶ Cselekvő és mediális határán azok a cselekvések vannak, amelyekben a cselekvő ágens a testével, valamint a testén hajt végre cselekvést: *bólint, hajol*. Ezzel szemben például a *leng* ige sokkal inkább a szenvedőhöz áll közel.

⁴ Fontos megjegyezni, hogy az ige aktív vagy passzív voltát alapvetően mindig az elsődleges figura aktív vagy passzív jellege dönti el, továbbá, hogy az aktív trajektorú ige nem azonos a cselekvő igével, ahogy a passzív trajektorú sem a szenvedő igével. A figurák vonatkozásában aktív az, amelyik az igével jelölt folyamat végrehajtásában cselekvően vesz részt, passzív, amelyik elszennved a folyamat végrehajtását. A két tartomány között fokozatbeli különbségek vannak.

⁵ A kezdeményező- és a végpontszerepet az ige figuráinak archetípusai szerint értelmezem, amelyek absztrakció és sematizáció eredményeképpen alakulnak ki. A kezdeményezőszerephez tartozik például az ágens vagy az *experiens*, a végpontszerephez a *páciens* vagy a *beneficiens* (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 325–326).

⁶ A tranzitivitás-intranszitivitás fogalmát ebben a tanulmányban nem részletezem, alapvető kiindulópontként az Osiris *Nyelvtan* meghatározása alapján használom ezeket a terminusokat (Tolcsvai Nagy 2017: 329–330).

4. Esettanulmányok

4.1. Anyag és módszer

A vizsgálathoz három speciális, nem prototipikus mozgásigét választottam ki, amelyeket két szempontból elemzek.⁷ Az első részt az MNSZ2-n végzett korpuszvizsgálat jelenti. Mind a három ígéről 500-as mintát kértem le, az ismétlődő adatokat manuálisan kiszűrtem, majd mindhárom esetben elkészítettem a szemantikai elemzést. A mintavétellel történő vizsgálat a használatalapúságnak megfelelően megmutatja a magyar nyelvű írott szövegekben az ígék szemantikai alkalmazását, összekapcsolódásukat és mintázatukat. Emellett szerettem volna előhívni azokat a sémákat is, amelyek az anyanyelvi beszélők elméjében élnek ezen ígék jelentésére vonatkozóan, így elvégeztem egy egyszerű asszociációs tesztet is:⁸ 500 adatközlőt kértem meg a Messenger felületet felhasználva, online összekapcsolódva velük, hogy mindhárom ígével írjanak egy egyszerű mondatot vagy szerkezetet, olyat, amely elsőként az eszükbe jut. Arra kértem őket, hogy ne gondolkodjanak, az első asszociációjuknak megfelelő mondatot írják le. Az adatközlők 15 és 80 év közöttiek voltak, fele-fele arányban nők és férfiak, végzettségük vagy lakóhelyük szerint nem elemeztem a mintát, a szociolingvisztikai változók jelen vizsgálatban nem játszottak szerepet. A kétféle vizsgálat, a korpuszon végzett és a séma-előhívó együttesen, egymásra vonatkoztatva lehet képes a leginkább elsáncolt, leginkább sematizálódott jelentések és a mintázatok meghatározására.

A három speciális mozgásige a következő volt: *forog, leng, rezeg*. A kiválasztásukat az a tény indokolta, hogy a hasonló együttállású jelentésszerkezetek által létrehozott szemantikai igecsoportok között a mozgásigék, nagyobb sematizáltsági és absztrakciós szinten pedig a mediálisok közé tartoznak, hiszen a mozgás alapvetően külső erőhatásra bekövetkező, okozott mozgás, amelyben az elsődleges figura páciensszerepű, jellemzően élettelen, a másodlagos, többnyire nem nyílt figura pedig kezdeményező szerepű,

⁷ Az ígék kiválasztását alapvetően az indokolta, hogy ezek a mozgások jellemzően a fizika tudományágának alapvető jelenségeit leíró ígéihez tartoznak, és olyan mozgásokat konceptualizálnak, amelyek az élettelen természeti világban valamilyen külső erőhatásra jönnek létre, azaz külső okot feltételeznek. Ebből következően jellegzetesen a mediális ígék tartományába tartozónak feltételezem őket.

⁸ Kétségtelen, hogy az efféle elicitációs teszteknek erős korlátai vannak, hiszen mesterséges helyzetet teremtenek, de éppen az volt a célom, hogy szövegkorpuszból nyert adatokat és mesterségesen előhívottakat állítsak egymás mellé, hogy a használatot és az elmében elsáncolt sémákat valamennyire össze lehessen vetni.

energiaforrásként konceptualizálva. A külső erőhatásra bekövetkező okozott mozgás lényege, hogy egy test a térbeli helyét külső erő hatására megváltoztatja. Az így értett okozott mozgás igéi ebből következően alapjelentésüket tekintve a mediális igék tartományába tartoznak (vö. Goldberg-féle 'caused motion' konstrukció külső okozás kategóriájával; Goldberg 2006).

4.2. A korpuszvizsgálat

Az MNSZ2-ben az igék összpéldányszáma a következőképpen alakult: *forog*: 10 258, *leng*: 1397, *rezeg*: 1017. Látható, hogy a *forog* ige közel tízszeres előfordulással rendelkezik, mint a másik kettő, példánygyakorisága tehát messze felülmúlja a *leng* és *rezeg* ige példánygyakoriságát, és ez nyilván az ember közvetlen, a forgómozgással kapcsolatos gyakori fizikai tapasztalatával, valamint az ige erős metaforizálódásával lehet összefüggésben. A *leng* és a *rezeg* esetében viszonylag közeli összpéldányszámot látunk. Ez a két mozgás a mindennapi életben kevésbé van előtérben. Elsőként az ÉrtSz. alapján megnéztem az igék elsődleges szótári jelentését, feltételezve, hogy ezeket tekinthetjük kiinduló alapjelentésnek, azaz elsődleges jelentésnek, majd ellenőriztem a fizikában használatos meghatározásukat is, hiszen a forgó-, a lengő- és a rezgőmozgás a fizikának, azon belül a mechanikának is fontos részei, amelyek megjelennek az iskolai tanulmányaink során.⁹

Forog

ÉrtSz.: Valami úgy mozog, hogy részei körben haladnak egy pont vagy tengely körül, egymás után többször megfordulva.

Fizika: A test forog, ha egy pontja adott tengely körül körpályán történő mozgást végez valamilyen erő(k) hatására. A mozgás rögzített vagy mozgó tengely (középpont) körül is történhet.

Leng

ÉrtSz.: Valamely pontján, ill. részén rögzített test szabadon mozgó részével, hol az egyik, hol a másik irányba, egymás után többször elmozdul.

Fizika: Egy test ingamozgást¹⁰ végez, ha a pontjai egy rögzített tengely körül két szélső helyzet között köríveken periodikusan mozognak.

⁹ A fizikai meghatározásokért köszönettel tartozom Markovits Tibornak, az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskola vezető fizikatanárának.

¹⁰ A fizikában erre a mozgástípusra nem a lengő-, hanem az ingamozgás az elfogadott szakkifejezés.

Rezeg

ÉrtSz.: Rögzített könnyű tárgy külső hatásra eredeti helyéről ide-oda kitér, miközben nem halad.

Fizika: Egy test rezgőmozgást végez, ha két szélső helyzet között egyenes pályán periodikusan mozog.

Látható, hogy a *forog* és a *leng* esetében a szótári meghatározás pontosnak tekinthető, megfelel a fizikában használatos leírásnak, a *rezeg* esetében azonban, feltehetően, mivel a mindennapi tapasztalatok ennél a mozgásnál kevésbé érvényesülnek, részben pontosításra szorul.¹¹

Három periodikus mozgásról van tehát szó, amelyek nem helyváltoztatók (csak a forgás esetében mozgó tengelynél, ám ez a mindennapokban kevésbé szembetűnő magának a forgásnak a viszonyában), hanem valójában helyzetváltoztató mozgások, amelyeknél a mindennapi észlelés szempontjait a következőképpen határozhatjuk meg:

1. *forog*: vizuális tapasztalással érzékelhető, könnyen és gyakran észlelhető a mindennapokban, például az autó, jármű kereke; a mozgásra az ember és az állat önerőből, saját akaratából is képes (ekkor az Abaffy-rendszerben cselekvő ige, a Kemmer-féle osztályozásban mediális, a testi tevékenységet kifejező mediálisok közé tartozik);
2. *leng*: szintén vizuális érzékelés révén tapasztalható meg, észlelhető a mindennapokban, de vélhetően ritkábban, mint a forgás, például az óra ingája, a zászló; a mozgásra az ember saját akaratából is képes, de többnyire valamilyen eszköz használatával, például kötél, trapéz révén (a rendszerezésekben ekkor a *forog* igeinek megfelelő kategóriák jellemzők rá);
3. *rezeg*: tapintási és/vagy kisebb mértékben vizuális érzékeléssel tapasztalható meg, például járművön vagy a telefon rezgése, kevésbé észlelhető maga a mozgás mikéntje; ember alapvetően önerőből nem képes rá (nincs cselekvő vagy testi tevékenységet jelölő mediális verziója).

További alapvető jellemzőjük, hogy intranzitív igék, az időszerkezetük nem körülhatárolt, nem véges, folyamatos aspektussal rendelkeznek, a végpontszerepű, alanyi helyzetű figurájuk specifikálatlan, nem szándékos tevékenység

¹¹ Jóllehet a népi kategorizáció és a tudományos leírás definíciója nem kell, hogy megfeleljenek egymásnak a szemantikai leírásokban, egyfajta összefüggés mégis van, hiszen az iskolai tapasztalatok is szerepet kaphatnak a mindennapi észlelések sematikus kategorizációjában.

jellemzi őket, a landmark nincs egyedítve. Morfológiai értelemben komponens-szerkezetek: a -g képző az úgynevezett passzív tövön jelenik meg (vö. Ladányi 2017: 546–547). A -g képzős onomatopoetikussal¹² szemben itt nem lehet szó produktív mintázatokról, maga a kompozitumszerkezet nem transzparens, ám még felismerhető, a felismerhetőség és a transzparencia a további képzős alakoknak köszönhető (a legkevésbé érzékelhetően a *leng* esetében).¹³

for-og: for-dul, for-dít, for-gat
len-g: len-dül, len-dít, len-get
rez-eg: rez-dül, rez-dít, rez-get

Látható, hogy a -g képzős származékok jellegzetesen mediálisok, míg a többi származék sokkal inkább a cselekvő igenembe tartozik, a -dít és a -gat/-get képzős alakok elsődleges jelentésükben mindenképpen, a -dul/-dül képzősök mediális használata azonban szembetűnő, különösen a *rezdül* esetében: *rezdül a levél a fán*, de hasonlóan a másik két ige esetében is realizálódik a mediális használat: *magasba lendül a hinta; fordul az autó a kanyarban*.

Az alábbiakban a szemantikai elemzés eredményeit ismertetem. Alapvetően az alanyi szerepű elsődleges figurák alapján végeztem el a csoportosítást, valamint figyelembe vettem, hogy az erőforrásként konceptualizált másodlagos figura kidolgozódik-e, vagy implicit marad, illetőleg milyen más, az esemény-szerkezet részének tekinthető mozzanat jelenik meg (például az út vagy a pálya, a mozgás valamely összetevője). Ez azt jelenti, hogy ebben az elemzésben lényegileg nem a szituációtípusok adják a csoportosítás alapját, hanem az elsődleges figurák szemantikai csoportjai, például élő, élettelen stb. voltak, valamint a másodlagos figurák specifikussága is szerepet játszik, ebből következően a szituációtípusokra koncentráló kategorizáció némiképpen átrendezheti az alábbi felosztást. Ahol lényegesnek tűnik, erre a lehetőségre ebben a dolgozatban is felhívom a figyelmet, de ezzel itt részletesebben nem foglalkozom.¹⁴

¹² A *rezeg* ige *rez-* töve eredetileg hangutánzó tő, amely mára kevésbé érzékelhető a jelentésében, sokkal inkább a mozgás kerül előtérbe, azzal a kétségtelen ténnyel, hogy a rezgő-mozgás sajátos hanghatással is járhat.

¹³ Érdekes lenne a későbbiekben a képzett komponensszerkezetek szemantikai elemzését is elvégezni és egymáshoz viszonyítani a mintázatokat. Vélhetően a -g képzős formák tartoznak a legtöbb jellemző alapján a mediális igék adott csoportjához.

¹⁴ Az elemzést a későbbiekben érdemes lesz pontosítani a következő szempontok figyelembevételével: intenzitás, ismétlődés, elaprózottság, tudati kontroll, energiaviszonyok és a szereplői viszonyok egymásra vonatkoztatása alapján is, ezeket a szempontokat előtérbe állítva.

4.2.1. Szemantikai mintázat: *forog*

A *forog* ige alapvetően intranszítív mediális ige. Elsődleges sémája szerint az elsődleges figurája fizikai tárgy, passzív végpont, amely nyíltan jelen van, az elemi mondatban kidolgozódik; másodlagos figurája valamilyen fizikai erőforrás, amely implicit, rejtett. Az eseményszerkezetben az erődinamikai viszony a következő: a rejtett másodlagos figura fizikai hatására az elsődleges figura a mozgás elvégzésére kényszerül: teljes körpályán, folyamatosan, a körpálya egy adott pontjából rögzítve periodikusan, önmagába, azaz eredeti helyzetébe visszatérve mozog.

A *forog* ige a következő szemantikai csoportokat mutatja a végpont szerepű figurák vonatkozásában. A számszerűsített adatok az arányok illusztrálására szolgálnak.

1) A végpont szerepű figura fizikai entitás: vagy fizikailag megfoghatatlan természeti jelenség, vagy fizikai tárgy, amely nyíltan jelen van, ki kell dolgozni, szemantikai szerepe páciens, az esemény intranszítív, a másodlagos figura kezdeményező erőforrás, amely implicit marad. A mozgás összetett voltában profilálódik mint esemény, ez kerül a figyelem előterébe, tehát az, hogy egy adott entitás tengely körül, körpályán periodikus mozgást végez. Ezt tekinthetjük elsődleges jelentésnek.

A) *Föld, köd, forgószél, elektron, részecske, csillagkép*

B) *kerék, lendkerék, körhinta, malom, szatellit, forgórész, motor, volán, bakelitlemez, orsó*

Összesen: 137 db

Az A) csoportba azok a fizikai entítások tartoznak, amelyek az ember számára közvetlenül nem vagy legalábbis nem kézzelfogható módon tapasztalhatók meg, a mozgásukról való tudásunk elsősorban tanulás eredményeként jön létre, a B) csoportban azonban kézzelfogható fizikai tárgyak találhatók, amelyekről sokkal közvetlenebb tapasztalatunk van (akár metonimikusan megjelenítve, rész-egész viszonyként: *malom, motor*). Bár a figyelem előterébe maga a mozgás mint esemény kerül, mindkét esetben kidolgozódhat nyelviileg a tengely, a körpálya vagy a mozgás valamelyik összetevője, leginkább a sebessége: *a tengelye körül forog, körbe forog, gyorsan forog*. Az okozott mozgás esetében azonban különbség tételezhető, amelyet a nyelvi adatok igazolnak. Az első csoportban a landmark kezdeményező erőforrásként implicit marad, soha nem jelenik meg nyíltan, hiszen erről többnyire nincs is

pontos tudásunk, a második esetben viszont a kiindulópont lehet maga a humán entitás is erősen indirekt módon: a kerék forgása esetében például az ember az, aki elindít egy olyan erőforrást, amely aztán a mozgást áttételesen létrehozza.

Az első csoportban a legnagyobb példánygyakorissággal a *Föld* (37), a másodikban a *kerék* (49) rendelkezik. Ebből következik, hogy a többi előfordulás nagyon alacsony számban jelenik meg, A *kerék* pedig egyértelműen a teljes mintát tekintve is, nem meglepő módon a legnagyobb példánygyakoriságot képviseli.

C) *Film forog* séma, metonimikusan (*kamera forog*) (33 db)

D) *Pénz, részvény, papír* stb. *forog* (vhol); használatban van: tőzsdén vagy vmilyen értéken (54 db)

A C) és a D) 1. csoportba való tartozását az indokolja, hogy a trajektor élettelen tárgy.¹⁵ A C) esetében az elsődleges figura a film, amely metonimikusan a kamera, pontosabban a kamera egy adott részének valós forgómozgását képezi le egy rögzített tengely körül. Ez esetben az elemi mondatban az eseményszerkezet minden egyéb összetevője implicit marad, jellemzően csak a trajektor profilálódik, valamint maga a mozgás kerül előtérbe. A D) csoportban ez a trajektor a pénz vagy valamilyen manifesztációja, és a pénzpiac, a tőzsde metaforikus¹⁶ mozgását képezi le a kompozítszerkezet, a forgómozgás képzetét, a forrástartományt a piacon belül értelmezhető egyfajta helyzetváltoztató mozgás indokolja mint céltartomány. Az elemi mondatban nemcsak a trajektor dolgozódik ki, hanem a mozgás helye vagy a mozgás szempontjából az ugyancsak metaforikusan értelmezhető értéktartománya.

2) A következő kategóriában az elsődleges figura élő ágens, a cselekvést végrehajtó és elszenvető testtel konstruálva, az ige helyzetváltoztató, alapvetően

¹⁵ Az eseményszerkezet szempontjából ez a csoport sokkal inkább a 4. kategóriába sorolható (lásd lejjebb), hiszen ebben az esetben erősen metaforikusnak tekinthető a mozgás maga, így nem a konkrét fizikai mozgások tartományába sorolható: sem a tengely, sem a körpálya nem határozható meg, és a mozgás kidolgozottsági foka is eltér az első két csoporttól. A trajektor alapján történő első rendszerezési szempont indokolja azt, hogy ebbe, az élettelen tárgy megnevezését tartományba soroltam be.

¹⁶ A metafora és metonímia fogalmára elsősorban az Osiris *Nyelvtan* metafora- és metonímiaértelmezését használom (vö. Tolcsvai Nagy Gábor 2017: 255–264). A metaforizáció és a metonimizáció részletes elemzését ez a tanulmány nem tűzi ki célul, pusztán a jelenség egyfajta alapvető detektálására szorítkozik.

rögzített tengely mentén, körpályán teljes vagy részleges úttal, ismétlődéssel. Az aktív végpont és a kezdeményező szereplő relatív megkülönböztethetősége alacsony. Maga a mozgás profilálódik elsősorban az eseményszerkezetben.

A) *a táncos forog, álmában forog, csak állok és forgok*

B) a hely, a pálya is profilálódik: *mediakörökben, világban, törvényszerű termekben, hírességek között forog*¹⁷

C) *sírkában forog* frazéma

Összesen: 82 db (ebből a *sírkában forog* frazéma: 16 db)

Az első alcsoportban az élő entitás akaratlagosan végzi a mozgást,¹⁸ saját belső erőforrásból végezve: ez a kategória a Kemmer-féle rendszerezésben a testi tevékenységet kifejező mediálisok közé tartozik, hiszen olyan tevékenységről van szó, amelyet a humán entitás önmagán visz végbe, a kezdő- és a végpont azonos, az ember a saját testén cselekszik, és ebben a teste is részt vesz. Ez a típus átmentet képez a reflexív és az egyszereplős cselekvő ige között.

A B) és a C) típus metaforikus használatot mutat. Maga a forgómozgás fizikailag nem realizálódik, a metafora forrástartományát a mozgás periodikus és visszatérő jellege adja, a céltartomány pedig egy humán entitás adott közegben (amely lehet absztrakt is) történő rendszeres megjelenése vagy tartózkodása. A második esetben (B) a hely vagy pálya profilálódik elsősorban, amely valós, létezik a fizikai térben, a harmadik eset azonban frazeologizálódott kompozitumszerkezet, amelynek alanya csak valaha volt élő entitás, és a metaforikusan értelmezendő forgómozgást az adott helyen (sír) az élő entitás(ok) valamely negatív megítélhetősége cselekedete „okozza”. A szerkezet időbeli visszavetítéssel is rendelkezik, hiszen a kiváltó ok az alannal jelölt entitás korábbi, még élő voltához tartozó vélekedéséhez kapcsolódik, vagyis élő voltában egy adott, mástól eredő megnyilatkozáson vagy cselekedeten minden bizonnyal felháborodna.

Ez a főkategória rendelkezik a harmadik legnagyobb példánygyakorisággal az elsődleges figurák összességét tekintve.

¹⁷ Ha a szituációtípusok felől közelítünk a csoportosításhoz, ennek a kategóriának az idetartozása megkérdőjelezhető, hiszen itt a pályának lehet konkrét és átvitt értelme is. A fenti besorolást a trajektor élő szemantikai jegye indokolja.

¹⁸ Nyilván az *álmában forog* szerkezet nem teljes mértékben tartozik ide, amennyiben ilyenkor a mozgás nem akaratlagos valójában, hanem belső erőhatásra, belső késztetésre, tudattalansul jön létre.

3) Testrész forog: *nyelv, szem, gyomor* (12 db)

A humán entitáshoz kapcsolódik a testrésszel mint elsődleges figurával konstruált szerkezetek használata, ezek erősen frazémyszerűen és metaforikusan vagy metonimikusan viselkednek. A kategorizációt illetően besorolható lenne az előző csoportba is, ám az élő entitás mégsem egészlegesen konstruálódik meg, a testrész pedig nem tekinthető tárgyi megvalósulásnak. Nagyon kis számban fordulnak elő a többi főcsoporthoz képest, ám karakteresen elkülönülnek. Három emberi testrész tud forogni: a szem, amely kívülről is látható jellegzetesség, a nyelv és a gyomor, amely közvetlenül nem látható. Mindhárom esetben a forgómozgás periodikus, ismétlődő és helyhez kötött jellege kerül előtérbe, a tengely nem profilálódik. A szem és a gyomor az érzelm kifejezéshez kapcsolódik, a szem a látható, fizikailag külsőleg is érzékelhető, a gyomor a nem látható tartományban. A szem vertikális és horizontális mozgása negatív lelki állapothoz köthető, ahogyan a valós vagy átvitt értelemben érezhető hányinger, amely az emésztőrendszer rendellenes perisztaltikájához kötődik. A nyelv forgása azonban a beszédtevékenység metaforája, alapvetően a *jól forog a nyelve* frazémában, amely a nyelv beszéd közbeni föl-le történő mozgásához kapcsolódik mint forrástartomány, és a pozitívan értékelhető szövegkonstruálást fejezi ki mint céltartomány, azaz itt a forgómozgás mint akadály nélkül megvalósuló mozgás jelenik meg, a tagadott *nem forog a nyelve* esetében pedig éppen ennek az akadályoztatottsága kerül előtérbe. Jellemző, hogy az elsődleges figurák kettős referenciapontú birtokos szerkezetben jelennek meg, így formásuk a birtokos személyjel. A szem és a nyelv esetében a kezdeményező szerepű élő entitás a mindig kitett birtokos személyjel révén nyílt, tehát alapvetően explicit, a gyomor esetében azonban teljes mértékben akarattól független eseményszerkezetről van szó, ez a Kemmer-féle osztályozásban a spontán mediálisok kategóriáját képviseli.

A korpuszban tehát relatíve alacsony példánygyakorisággal fordul elő ez a karakteres csoport.

4) A negyedik kategóriában az elsődleges figura az eseményszerkezetben valamilyen elvont fogalom. Ez a csoport rendelkezik a legtöbb alkategóriával és a második legnagyobb példánygyakorisággal, és ennek oka az erős frazeologizálódás. Közös jellemzője az alcsoportoknak továbbá a különböző mértékű metaforizálódás. Az elemi mondatban a trakjetoron kívül jellemzően kidolgozódik a mozgás metaforikusan értelmezhető tere vagy a pálya. Ugyan példánygyakoriságukat tekintve összességében jelentős elemszámmal rendelkezik ez a csoport, az alcsoportokat tekintve a gyakoriság az elsődleges

figurák vonatkozásában azonban relatíve kicsi, és jelentős különbségek realizálhatók közöttük.

A) Testrész a forgás helye elvont fogalom, elsősorban gondolat esetében: *fejében/eszében/elméjében forog – gondolat* (8 db)

Ebben az alcsoportban alapvetően a gondolat mint mentális, kognitív művelet az elsődleges figura, és az elemi mondatban mindig kidolgozódik a hely, ahol specifikálatlan pályán történik, egyfajta tartályban (elme, fej, amelyek egymás viszonylatában metonimikusak) a metaforikus mozgás. Itt is a periodikus visszatérés adja a metafora alapját. A kezdeményező szerepű humán entitás nincs jelen nyíltan, pusztán a metonimikusan reprezentált, tartályként konceptualizált, helyet jelölő főnéven (fejében, eszében) jelölődik a birtokos személyjellel, ám a gondolkodás kognitív művelete is egyértelműsíti a kezdeményező szerepét. A csoport példánygyakorisága nagyon alacsony.

B) *Vmi forog valahol*, használatban van: az élő humán entitás válik kezdeményezővé profilálatlanul: *neve forog vhol, hír a sajtóban, választás a köz tudatban* (18 db)¹⁹

A szerkezet konstrukciós sémája a *valami forog valahol*, amelyben az elsődleges figura valamilyen absztrakt fogalomként konstruálódik meg, a mozgás helye pedig mindig jellemzően kidolgozódik. Jelentését tekintve a 'használatban van' mozzanat a meghatározó. A fentiekhez hasonlóan az eseményszerkezetben a periodikusság, a visszatérő jelleg kap domináns szerepet, azaz mint a forgási pálya jellemzője konstruálódik meg az, hogy valami különböző helyeken, de ugyanabban a közegben újra és újra felbukkan; továbbá fontos, hogy nem nyíltan, de élő humán entitás mindig a kezdeményező. A főcsoporton belüli példánygyakoriság közepesnek mondható.

C) Használatban van, de nincs kezdeményező ágens: az *eset fennforog* kollokációnak, azaz rendszeresen együtt előforduló szerkezetnek tekinthető forma (20 db)

¹⁹ A *neve forog vhol* konstrukció metonimikusan konstruálva a *mediakörökben forog* szerkezettel is rokonítható, azzal együtt, hogy a két kompozitumszerkezet esetében különbség van az aktív és a passzív skála vonatkozásában, utóbbi tekinthető aktívnak.

A fenti B) típushoz hasonlóan itt is a 'használatban van' jelentés az alapvető, a különbség azonban az, hogy ez az összetett konstrukciós szerkezet jellemzően az *eset* főnévvel alkot kollokációt, és alapvetően nem dolgozódik ki a mozgás semmilyen további tényezője mellette. A kezdeményező szerepű humán entitás teljes mértékben a háttérben van. A kategórián belül relatíve nagy példánygyakorisággal fordul elő a szerkezet.

- D) A forgástengely profilálódik, profilálatlan kezdeményező ágenssel:
körül – körülötte forog a világ, a vita a kulcskérdések körül, a probléma a tej körül, másor a tánc körül (29 db)²⁰

Ebben az esetben a szerkezet sémája a *valami valami körül forog*, tehát egyértelműen a forgástengely profilálódik, és marad előtérben a *körül* névutó által kidolgozva. A trajektor többnyire elvont fogalmi tartalommal rendelkezik, nem kézzelfogható fizikai entitás, ahogy általában a „tengely” megjelölése sem. A kezdeményező szerepű humán entitás teljes mértékben implicit marad. A példánygyakoriság relatíve magas.

- E) *Vmi közszájon forog: hír, verssor, hiedelem* (9 db)²¹

A *közszájon forog* szerkezet frazeologizálódott kompozitumszerkezet, elsődleges figuraként elvont konceptuális jelentésű főnévvel konstruálva. A frazéma a mozgás pályáját képezi le metaforikusan, a *közszájon* forma pedig metonímiaként nyíltabban tartalmazza a kezdeményező szereplőt. A példánygyakoriság nagyon alacsony, ritka előfordulásúnak tekinthető a mintában ez a szerkezeti séma.

- F) *Vmi közkézen forog: értékelés, röplap, javaslat* (3 db)

A *valami közkézen forog* ugyanazt az alapsémát követi, mint a *közszájon forog*, pusztán a metonimikus testrészt nem a száj, hanem a tárgymanipulációra is alkalmas kéz, amely a metaforikus körpályát sematizálja. Ebből következően ebben a szerkezetben az elvont fogalmi jelentésű trajektoron kívül előfordulnak,

²⁰ Fontos megjegyezni, hogy az eseményszerkezet vonatkozásában ez a kategória a fenti A csoporttal mutat erős összefüggést, például a *gondolatai vki körül forognak*, itt a külön csoportba kerülést a landmark specifikus volta indokolja.

²¹ Az E–H csoportok külön kezelését a landmark specifikus volta indokolja.

bár ritkábban, fizikai entitások is (például röplap). Az implicit kezdeményező szereplő a metonímia révén nyíltabban megjelenik a konstrukcióban. A teljes mintát tekintve a legalacsonyabb példánygyakoriság volt adatolható.

G) *Veszélyben forog vmi: élet, győzelem, siker, nemzetbiztonság* (67 db)

Ugyancsak a fenti két példához hasonlóan működik a *veszélyben forog valami* frazéma, azzal a különbséggel, hogy nem a pálya, hanem a mozgás közege konstruálódik meg a szerkezetben, a kezdeményező szereplő pedig semmilyen formában nincs jelen, az eseményszerkezet megjelenítésében az akarattól független szükségszerűség profilálódik. Ezen a csoporton belül kiemelkedően nagy a példánygyakoriság, ami a szerkezet erős elméleti elsáncoltságára és begyakorlottságára utal. Sajátos módon, bár az eseményszerkezet minden további nélkül lehetőséget adna arra, hogy az elsődleges figura humán entitásként konstruálódjon meg (*a fiú veszélyben forog*), erre nem volt példa a mintában, és ez arra utal, hogy az élő humán entitás alanyként ebben a konstrukcióban ritkán jelenik meg.

H) *Vmi kockán forog: hitelesség, jövő, Duna sorsa* (28 db)

A *valami kockán forog* frazéma tekinthető az előző egyfajta szinonimájának, a különbség azonban az, hogy a szerencsejáték eseménysémája, a kocka való forgása metafora alapja. Az akaratlagosság hiánya és egyben egyfajta kiszolgáltatottság profilálódik, így a kezdeményező szereplő (aki valamit a szerencsére bíz) teljes mértékben implicit, nem nyílt módon a háttérben marad. Az elsődleges figura a legtöbbször elvont konceptuális jelentéssel rendelkezik. A példánygyakoriság ebben az alcsoportban is relatíve magas.

Összefoglalóan elmondható, hogy a *forog* ige gazdag jelentésmintázattal rendelkezik, amelyet az elsődleges figurák alapján négy nagy és további 16 alcsoportra lehet osztani, továbbá erős frazeologizáció is jellemzi az alapjelentések (1. és 2. főcsoport) mellett. Az eseményszerkezetben profilálódhat a mozgás összetett volta, a körpálya valamilyen aspektusa: a teljes kör, a tengely, az önmagába való visszatérés, a periodikusság. Az elsődleges figura jellegzetesen élettelen entitás a 2. csoport kivételével, ahol élő entitás konstruálódik meg, így előtérbe kerül az akaratlagosság, a többi esetben azonban, különböző fokban, az akarattól való függetlenség a jellemző. A *forog* ígét, szemantikai mintázatát tekintve, nagy példánygyakoriság jellemzi,

a jelentések pedig hálózatosan összekapcsolódnak egymással a négy nagy kategória és az alcsoportjaik mentén.²²

A példány- és típusgyakoriságról a következőt lehet megállapítani: jóllehet, a fogalmakat elsősorban a funkcionális morfológia használja mennyiségi mutatóként a gyakoriság és a sémaerősség mérésére (vö. Ladányi 2017: 535–540), itt a két mutatót a jelentésmintázatokra kiterjesztve használom. A példánygyakoriság jelen esetben azt mutatja meg, hogy az adott mintában egy adott szemantikai csoport hány reprezentánssal rendelkezik. A szemantikai elemzést tekintve a típusgyakoriság felmérése azonban némiképp önkényesen történik, attól függően, hogy milyen tágon vagy szűkebben értelmezett kategóriák mentén alakítunk ki csoportokat. Jelen esetben az elsődleges figura élő és élettelen, azon belül konkrét vagy absztrakt volta határozta meg ezeket a megoszlásokat, ám minden további nélkül lehetséges lenne tovább is szűkíteni a kört és további árnyaltabb alkategóriákat kialakítani. Mindenesetre ebben a felosztásban az látható, hogy a nagy példánygyakoriság mellett a típusgyakoriság alapvetően alacsonyabbnak tekinthető (négy altípus), viszont ha a további csoportosítást is szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy míg a legnagyobb példányszámmal rendelkező élettelen entitás kategóriában négy, a testrészeket is ide sorolva az élő humán kategóriában ugyancsak négy, addig az absztrakt fogalom csoportban nyolc típus realizálható, azaz összesen 16, ebben a vonatkozásban viszont nagy típusgyakoriságot állapíthatunk meg. Az altípusok viszonyában a legnagyobb példánygyakoriságú előfordulást (*kerék*) tartalmazó típus emelkedik ki számszerűleg, ezt viszont nem a második legnagyobb példányszámú reprezentánst (*Föld*) tartalmazó kategória követi, hanem az absztrakt halmazban található frazéma, a *veszélyben forog*, amely azt mutatja, hogy a szerkezet erősen konvencionalizálódott, a jelentése pedig lexikalizálódott. Ezzel szemben ugyanebben a főkategóriában találjuk a legkisebb példányszámú esetet, amely a *közkezen forog* frazéma három különböző elsődleges figurával.

4.2.2. Szemantikai mintázat: *leng*

A *leng* ige alapvetően intranszítív mediális ige. Az Osiris *Nyelvtan* a mediális igeről szóló részben reprezentatív példaként használja a következő jellemzéssel:

²² A hálózatosággal ebben a tanulmányban nem foglalkozom, annál is inkább, mert az általam alkalmazott kategorizáció nem teszi lehetővé, hogy ezt az eseményszerkezet vonatkozásában láttassa. Ez a besorolás voltaképpen kimerevíti a hálózatot, és nem világítja meg a hálózatban meglévő összefüggéseket, erre csak egy-egy ponton történik utalás. Nem válik továbbá láthatóvá, hogy egy-egy jelentés többféle konstrukcióban is kifejeződhet, és így több alkategóriába is bekerülhet. Ennek a vizsgálatára egy következő lépésben fog megvalósulni.

az elsődleges figura fizikai tárgy, passzív végpont, nyíltan jelen van, a mondatban kidolgozást kíván. A másodlagos figura főképpen fizikai erőforrás, rejtett (implicit). Az eseményszerkezet szerint az erődinamikai viszonyban az implicit másodlagos figura fizikai hatására az elsődleges figura meghatározott mozgást szenved el, egy ponton felfüggesztve ide-oda mozog (Tolcsvai Nagy 2017: 332). A mozgás tehát a körpálya két pontja között a köríven történik, folyamatosan, váltakozó irányval, periodikusan.

Az alábbiakban a *leng* ige szemantikai csoportjai következnek a végpont szerepű figurák vonatkozásában. A számszerűsített adatok az arányok illusztrálására szolgálnak.

1) A végpont szerepű figura passzív fizikai tárgy, nyíltan jelen van, kidolgozódik, az esemény intranszitiv, a másodlagos figura kezdeményező, főként fizikai erőforrás, amely implicit maradhat. A mozgás összetett voltában profilálódik mint esemény. Ez a mintázat felel meg az elsődleges jelentésnek. Például: *zászló, inga, hinta, lámpa, függöny, fátyol, nadrág szára, ajtó, palló* stb. (179 db). A trajektorként konstruált végpont szerepű figura egy vagy több ponton fel van függesztve, és az adott pontból szemlélve a köríven ide-oda tartó periodikus mozgást végez. Ha a tárgy anyaga merev, a mozgás az adott ponthoz képest szabályos ingamozgásként reprezentálható, amennyiben a tárgy anyaga nem merev, az ingamozgás valójában nem szabályos jellegű, csak külső érzékelésként hasonlítható a lengőmozgáshoz (*zászló, függöny, nadrág*). A leggyakoribb kidolgozott kezdeményező figura, erőforrás *a szél (huzat)*, okhatározóként vagy helyhatározóként konstruálva az elemi mondatban: *A zászló leng a szélben; a hinta leng a széltől; a függöny leng a huzattól*. A mozgást akarattól független szükségszerűség jellemzi.

2) Az elsődleges figura élő ágens, a cselekvést végrehajtó és elszenvedő testtel konstruálva, az ige helyzetváltoztató, rögzített tengely mentén, köríven, ismétlődéssel. Az aktív végpont és a kezdeményező szereplő relatív megkülönböztethetősége alacsony. Maga a mozgás profilálódik elsősorban. Például: *légtornász, tánciskolás, gyerek, emberi menet*, továbbá az ige 1. és 2. személyben lehorgonyozva stb. (54 db). A kidolgozott kezdeményező figura, a lengőmozgáshoz használt eszköz helyként konstruálva jelenik meg: *hintában, trapézon*. A mozgást, bár az élő humán entitás saját akaratából is végrehajthatja, eszköz segítségével képes alapvetően megvalósítani, ezt eszközhatározóként megkonstruálva: *a gyerek leng a hintával*. Ritkábban metonimizáltan,

haladó mozgásként reprezentálódik, amely az ember járás közbeni lebegését, testével végrehajtott ingadozását jelenti: *részezen leng a parkban*.²³

3) Emberi testrész: *láb, kéz, mell, herezacskó, pénisz* (19 db). Azok az emberi testrészek képesek ennek a mozgásnak a végrehajtására, akár akaratlagosan (kéz, láb), akár akarattalanul (here, mell), amelyek az emberi test tartályként konstruált reprezentációjának kiálló részei, mintegy a tartály függelékei. Eből következően a felfüggesztés magán az emberi testen realizálódik, áthelyezhetetlenül. A mozgás akaratlagossága részben annak is függvénye, hogy az adott testrész fiziológiásan mozgatható-e belső erőforrásból (az izmokkal).

4) Állat: helyváltoztató mozgásként, ritkán: *madár, lepke, szúnyoglárva* (12 db). Az élőlények csoportjában az állat lengőmozgása meglehetősen ritkán reprezentálódik. Olyan állatokról van ekkor szó, amelyek képesek a repülésre, madarak, rovarok, és az emberi szem az ide-oda történő, repülés közben bekövetkező, esetleges hintázó mozgást érzékeli egyfajta lengőmozgásnak. Az akaratlagosság ebben az esetben nem profilálódik (szándékosan vagy külső erőhatásra, például a nagy szélről következik be ez a fajta mozgás, azaz az állat repül, és a repülése azért kelti a lengés látszatát, mert külső erőhatás is éri). Nyilvánvalóan felfüggesztés nincsen, ezt csak a vizuális tapasztalás miatt így lehet elképzelni a levegőben, az állat ilyenkor látszólag nem hajt végre előre haladó mozgást, sokkal inkább a periodikus ide-oda történő helyzetváltoztatás jellemző. A másodlagos figura, a kezdeményező fizikai erőforrás a levegő mozgása, amely helyviszonyként dolgozódik ki, amennyiben nyílttá válik (*a lepke leng a szélben*).

5) Állat testrésze: *mancs, ló heréje, kutya farka, hősincérbajusz* (9 db). Ez a csoport teljes mértékben korrelál az emberi testrészekre vonatkozó típusal, értelemszerűen további lehetőségekkel: hősincérbajusz, kutya farkok.

6) További csoportot alkotnak az élőlények között a növények vagy a növény részei (és ez korrelál a fenti 4. és 5. csoporttal): többnyire a földbe, alulról rögzítve, esetleg fent rögzített tengellyel (falevél). A szél (levegő mozgása) mint kezdeményező szereplő által megkonstruálva, helyviszonyként vagy okságként dolgozódik ki sokszor az eseményszerkezet: *fűszál, kukorica, fenyő, falevél*,

²³ Felmerül annak a lehetősége is, hogy a megnyilatkozók tudatában más igék interferenciájából következő egyfajta keveredés jelenik meg, például a *lóg, leng, lebeg*, esetleg jelentés-terjesztéssel a *lészeng*, amely alapulhat formai és/vagy szemantikai összekapcsolódáson is.

virág, ág stb. (62 db); a *fűszál leng a szélben, lengenek a falevelek a széltől*. Az akarattól független szükségyszerűség ebben a csoportban egyértelműen jelen van. A teljes növény lengőmozgása akkor realizálódik, ha lágyszárú, a faszárúak esetében, a stabil rögzítettség okán, a növény bizonyos részei (ág, levél) képesek a mozgás megvalósítására.

7) A következő csoportba az érzékelésen alapuló természeti jelenségeket sorolhatjuk (látás, szaglás, hang, tapintás által): *árny, homály, izzás, köd, füst, fény; illat, szag, bűz; dal, ének, zenehullám, bégetés; levegő, szél, pára* (81 db). Négy érzékszervvel érzékelhető jelenségcsoport jelenik meg a mintában: a látás tapasztalásán alapul az árny, a köd, a füst lengőmozgása, a szaglásén az illat, a bűz és a szag maga, hangérzékelésen alapszik a dal, az ének, a zene vagy a bégetés, a bőrérzékelésen a levegő, a szél és a pára. Az elsődleges végpont szerepű figura kidolgozódik, ezzel szemben itt a kezdeményező szerepű másodlagos figura nem, hiszen olyan természeti jelenségek kerülnek a középpontba, amelyek mozgása a levegőben terjedés fizikáján alapul, és a mozgás valójában az emberi agy érzékszerveken keresztül eljuttatott stimulusain keresztül felfogva metaforikusan reprezentálódik. A lengés érzetét a folyamatosság és a periodikusság, a hangnál az erősödés-halkulás váltakozása, a bőrérzékelésnél a hidegebb és melegebb érzetek egymásutánisága okozza, a látásélménynél lehet egyfajta „közvetlenebb” mozgásról beszélni. A látás esetében tehát egyfajta periodikus ide-oda mozgás, a többi esetben az érzéklet változó intenzitású szétterjedése a levegőben áll a reprezentáció mögött. Az elemi mondatokban jellemzően valós helyhatározók, az érzékelés helyszíne jelenik meg: *leng a pára a tó felett*. A csoportot egyértelműen a spontán mediálisok közé kell sorolni, akaratlagosságról még indirekten sem lehet szó.

8) Absztrakt fogalom: *öröm, erő, lélek, boldogság, örület, melegség, szellem* stb. (69 db). Az utolsó idetartozó csoportba az elvont konceptuális jelentéssel rendelkező, végpont szerepű elsődleges figurákat soroltam. Ez a típus erősen metaforizált,²⁴ alapvetően emberi érzelmeket, az érzelmek intenzitásának a változását tartalmazza, amelyek ha periodikus egymásutánban, nem nagy intenzitással jelentkeznak az emberi pszichében, a lengőmozgás érzetét keltetik. Kezdeményező szerepű másodlagos figura nem dolgozódik ki a konstrukcióban, ahogy az érzékelésen alapuló természeti jelenségek esetében sem, helyhatározóként az érzés helye jelenik meg metonimikusan: *öröm leng a szobában*. Akaratlagosságról ebben a típusban sem lehet szó.

²⁴ A folyamat szempontjából összekapcsolható az előző csoporttal is.

Összegzésként a *leng* szemantikai mintázatával kapcsolatban a következőket kell megállapítani. A humán élő entitás kétféleképpen jelenik meg.

Mint kezdeményező és mint a mozgás oka egyáltalán nem, még indirekt formában sem profilálódik, teljesen rejtett marad az 1. csoportban is az a tény, hogy az ember által alkotott tárgyak emberi tevékenységen keresztül kerülnek kapcsolatba az erőforrással, elsősorban a levegő mozgásával, amely kiváltja a mozgást, vagy a 7. és 8. csoportban pedig a humán entitás érzékszervi tapasztalása és ennek elméleti feldolgozása hozza létre a lengőmozgás érzetét. Ehelyett sokkal inkább a lengőmozgás helyszíne, esetleg a mozgás intenzitása jelenik meg, hiszen minden mozgásnak van sebessége, így az ingamozgásnak is, amelyet gyorsnak, lassúnak stb. érzékelünk: *a zászló hevesen lengett a háztetőn*.

A cselekvő igenemhez legközelebb a *leng* ige abban a jelentésében áll, amikor a cselekvő ember saját belső erőforrásból, eszköz segítségével hajtja végre a mozgást (például a légtornász), másrészt amikor metonimizáltan, haladó mozgásként reprezentálódik az ige, amely az ember járás közbeni lebegését, testével végrehajtott ingadozását jelenti, például: *részegen lengett a parkban*. Ekkor nincs jelen a lengőmozgás megvalósításához szükséges eszköz szükségessége sem, ellenben a mozgásnak ez a formája többnyire nem akaratlagos, a helyváltoztató mozgás mikéntjét profilálja. Ez a ritkán realizálódó jelentés egyértelműen reprezentálja a cselekvő és a mediális közötti érintkezést.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a 7. csoport nagy számadata és nagyszámú példánygyakorisága a minta műfaji sajátosságából is adódhat. A szépirodalmi szövegek jelenléte lehet az ok, a gyakoriság tehát a szövegtípus, a stílusregiszter függvénye lehet. Ha a szépirodalmi szövegeket kizárjuk a keresésből, a *leng* ige összpéldányszáma a felére csökken (554 db). Minthogy azonban a mintavétel a teljes korpuszon alapult, a regiszterek szűkítése nélkül, így a kapott elemszámok kissé félrevezetőek. Véltetően ugyanez a helyzet a 8. csoport esetében is. A szépirodalmi szövegek kizárásával a 7. és 8. típus marginalizált jelenlétet mutat a mintában.

A *leng* igről elmondható a minta elemzése alapján, hogy kevésbé gazdag a jelentésmintázata a *forog* igehez képest, nem jellemző rá a frazeologizáció, stílusregiszterfüggő is a mintázat, az eseményszerkezetekben a mozgás összetett volta profilálódik, a pálya aspektusa azonban kevésbé jelenik meg (de lásd például: *ide-oda, összevissza lengett*). Mind a típus-, mind a példánygyakoriság elmarad a *forog* iginél tapasztaltakhoz képest: ugyan több főcsoport különböztethető meg, de alcsoportok nincsenek. Véltetően a lengőmozgás a mindennapokban kevésbé van az emberi tapasztalás előterében. Elemszám tekintetében a legtöbb előfordulása a mintában a *zászló* főnévnek volt (36 db),

és ez megfelel az ember épített környezetében a legszembetűnőbb tapasztalatnak. A típusokon belüli példányszám pedig a stílusregiszter-függőség miatt a *leng* ige mintájában semmiképpen nem mutat valós képet.

4.2.3. Szemantikai mintázat: *rezeg*

A *rezeg* is alapvetően intranzitív mediális ige. Általános sémája szerint a következőképpen jellemezhető, és ez korrelál a már elemzett két ige általános, elsődleges jelentéssémájával. Az elsődleges figura fizikai tárgy, passzív végpont, nyíltan jelen van, a mondatban kidolgozást kíván. A másodlagos figura főképpen fizikai erőforrás, rejtett (implicit). Az eseményszerkezet szerint az erődinamikai viszonyban az implicit másodlagos figura fizikai hatására az elsődleges figura meghatározott mozgást szenved el. Ez a mozgás többnyire egyenes mentén, két pont, két szélső helyzet között, periodikusan, sok ismétléssel megy végbe. Ha a három mozgásigét ebből a szempontból összevetjük, akkor nyilvánvaló: a forgómozgás és a lengőmozgás körpályán, tengely körül történik, az előbbi a teljes pályán, az utóbbi a pálya két pontja között, váltakozó iránnyal. A rezgőmozgás a lengőhöz hasonlóan két pont között megy végbe, folyamatosan, váltakozó iránnyal, ám nem kör-, hanem egyenes pályán. A három mozgás közül a rezgőmozgás az, amely a legkevésbé látható módon realizálódik az emberi tapasztalat szerint.

Az alábbiakban a *rezeg* ige szemantikai csoportjai következnek a végpont szerepű figurák vonatkozásában. A számszerűsített adatok az arányok illusztrálására szolgálnak.

1) A végpont szerepű figura passzív fizikai tárgy, amely nyíltan jelen van, tehát kidolgozódik az elemi mondatban, az esemény intranzitív, a másodlagos figura kezdeményező erőforrás, amely jellemzően implicit marad. A mozgás összetett voltában profilálódik mint esemény. Például: *telefon, ablak, ház, háló, hegedűhúr, motor, lökhárító* stb. (68 db). A kezdeményező erőforrás okként konstruálódik meg: *a repülőktől egész nap rezeg a ház*. Az eseményszerkezetben foglaltak alapvetően az emberi akaratlagosságtól függetlenül következnek be, jóllehet indirekt módon a szándékosság jelen lehet, emberi okozóként, például rázás, ütés, pengetés, eszköz, például vonó használatával, a háló esetén a labda kapuba kerülésével, tehát a gólszerzéskor jön létre a mozgás. Ez az első mintázat felel meg az általános sémának és az elsődleges jelentésnek.

2) Emberi testrész: *szemhéj, izom, csont, segg, fej, test* stb. (27 db). Külső, látható testrészek, valamint belső szervek is megjelennek ebben a csoportban.

Valójában a *rezeg* ige ilyenkor a *remeg* helyett áll, a remegés, esetleg a reszketés egyfajta szinonimájaként, amely az igeék hasonló hangzása miatt is bekövetkezhet. A mozgás egyértelműen nem akaratlagos, a kezdeményező szerepű erőforrás lehet a humán entitás alapvető mozgása (futás, ugrálás), betegség, testi disszonancia, érzelmi állapot, és túlnyomó többségében rejtve marad.

3) Fizikai jelenség: *energia, fényhullám, elektron, ion, atom, töltés* stb. (21 db). 'Fizikai jelenségek' összefoglaló néven nevezem azokat az elsődleges figurákat, amelyek rezgőmozgásáról semmilyen közvetlen tapasztalatunk nem lehet, pusztán a tanulás útján van róla tudásunk. A rezgés oka, vagyis kezdeményező szerepű erőforrása még így is többnyire ismeretlen, nyelvileg teljes mértékben rejtett és kidolgozatlan marad, az ige ekkor a spontán mediálisok közé tartozik, tehát domináns az eseményszerkezetben az akaratától teljes mértékben független szükségszerűség.

4) Érzékelésen alapuló jelenség: *fény, köd, illat, harmat* stb. (12 db). A *leng* igehez hasonlóan a *rezeg* esetében is megvan ez a kategória, ám jóval kisebb példánygyakorisággal, pusztán a vizuális tapasztalás (illetve sokkal ritkábban a szaglás révén, *rezeg az illat*) érzékelhető fényjelenségekről van szó, amelyet úgy észlel az emberi szem, hogy a fény vagy más természeti jelenség apró kilengésekkel, többnyire vízszintesen ide-oda mozog, és ez a mozgás nem kelt szétterjedő érzetet, viszont gyorsan, sokkal gyorsabban valósul meg a két virtuális pont között, mint a lengés esetében, ám ugyancsak nem nagy intenzitással. Akaratlagosság nem köthető a csoport reprezentánsaihoz, a mozgás helye jelenhet meg az elemi mondatban: *köd rezeg a mezőn*.

5) Absztrakt fogalom: *szerelem, gyógyító erő, lélek, emlék, hangulat* stb. (21 db). Az elvont konceptuális jelentésű elsődleges figurával konstruált igei szerkezetek erősen metaforizáltak. Alapvetően emberi érzelmeket vagy ehhez kötődő, érzelmileg telített fogalmakat (emlék, hangulat) tartalmaznak, amelyek leginkább az intenzitásuk, feltörő erősségük révén a rezgőmozgás érzetét kelthetik. Kezdeményező szerepű másodlagos figura nem jelenik meg a mondatban, helyhatározóként az érzés emberi belsőben érzékelt lokalizációja dolgozódhat ki: *szerelem rezeg a lelkében*. Akaratlagosságról ebben a típusban sem lehet szó.

6) A *rezeg* ige szemantikai mintázata nem nagy típuszámban, de mutat frazeologizálódott szerkezeteket: *rezeg a léc* (95 db), *együtt rezeg vmivel* vagy *vkivel* (11 db), amelyek közül magasan kiemelkedik a *rezeg a léc* konstrukciója forma.

Ez a megoldás rendelkezik a legnagyobb esetszámmal a mintában. Eredete feltehetően a sporthoz kötődik: magasugrásban, ha az atléta érinti a lécet, és az rezegni kezd, az ugrás sikeressége bizonytalanná válik, kétséges, hogy a lécfennmarad-e, vagy leesik. Ez a metaforizálódás forrástartománya, a frazémát pedig minden olyan helyzetben alkalmazzuk, ha valaminek a sikeressége erősen kétségesé válik.²⁵ Az együtt rezege valamivel vagy valakivel állandósult szókapcsolat jelentése pedig: 'együttérez valakivel, teljesen azonosul valakivel vagy valamivel'. Ennek a metaforizálódásnak a forrástartománya pedig feltehetően zenei eredetű (*rezonanciában van*). A *rezege a lécf* szerkezetben maga az elsődleges figura lexikalizálódott az ígével szemantikailag, ezért volt indokolt külön csoportként kezelni, a második esetben viszont a szerkezet valójában a 2. csoportba is besorolható lenne, hiszen az alanya élő humán entitás.

Összegezve: a *rezege* ige rendelkezik a legkevésbé gazdag jelentésmintázattal és típusgyakorisággal, és ez nem meglepő, ha az emberi tapasztalást vesszük kiindulópontnak. Az eseményszerkezetben a mozgás összetett volta profilálódik, a pályáról – érzékelés híján – nem dolgozódik ki nyelviileg semmilyen aspektus, viszont valamivel erősebbnek bizonyul az okság megjelenése. Bizonyos fokú frazeologizálódás is jellemző a szemantikai mintázatban, ám ez alapvetően egy kompozitumszerkezet esetén mutat nagy gyakoriságot: *rezege a lécf*. A műfaj és stílusregiszter befolyásoló szerepe némiképpen ennél az ígénél is megjelenik a 4. és az 5. csoport esetében.

5. Asszociációs teszt

A korpuszelemzésen túl, amely az MNSZ2 összes regiszteréből vett mintákon alapult, és a szövegek alapján megrajzolta mindhárom ige esetében a szemantikai mintázatot, arra is kíváncsi voltam, hogy a nyelvhasználók elméjében milyen alapvető sémák érhetők tetek a jelentések tekintetében, milyen kompozitumszerkezeteket konstruálnak meg a beszélők. A két vizsgálatot egybevetve, az egyezések és az esetleges különbségek feltárásával lehet csak pontosabban megállapítani a prototipikusnak tételezhető használatokat. Ehhez 500 adatközlőt – 15 és 80 évesek, fele-fele arányban nők és férfiak – kértem meg arra, hogy a három ígével írják le azt az egy-egy első

²⁵ Korpuszon adatolva a *rezege a lécf* metaforikus használatban csak az 1960-as évek végén bukkan fel. Az adatot köszönöm Mártonfi Attilának.

mondatot, amely eszükbe jut. Külön hangsúlyoztam, hogy nincs jó vagy rossz megoldás, a lényeges a legelső gondolatuk. A feladatot Messengeren kértem, az online térben történő egyfajta személyes megkereséssel. Az adatközlők a három ígét egyszerre kapták meg. A feladatot nagyrészt a kérésnek megfelelően teljesítették, erre utal a metapragmatikai reflexiók nagy száma is abban a vonatkozásban, hogy sokan szabadkoztak, amiért nagyon egyszerű példákat írtak. A 3×500 példában elenyésző számú volt használhatatlan, mindösszesen 16, ezek a *forog* helyett a *forogat*, de még inkább a *leng* helyett a *lenget* igék használata miatt fordultak elő. Az önreflexiók szerint, amelyeket önkéntes alapon fűztek a megoldásokhoz, az adatközlők a *leng* igével tudtak a legnehezebben mondatot írni. Ennek vélhető oka az, hogy a gazdag és erősen hálózatos jelentésmintázattal rendelkező *forog* könnyebbnek bizonyult, míg a *rezeg* esetében a *rezeg a lécz* frazéma könnyítette meg a mondatírást. A következő eredmények születtek (az elemzés az elsődleges figurákra koncentrál a leggyakoribb előfordulások ismertetésével).

A *forog* igére 88 különböző sémavariációt kaptam. Messze a leggyakrabban a *kerék* szerepelt elsődleges figuraként, 125 előfordulással, a második helyen pedig a *Föld* 99 előfordulással, ezek az adatok teljes mértékben korrelálnak a mintaelemzésnél kapottakkal. A mintában is ez a két adat bizonyult a legnagyobb példányszámúnak, és ez megerősíti az elsődleges jelentést, valamint a legerősebb érzékelési, illetőleg tanulási tapasztalatot is. A *kerék* esetében meg kell említeni, hogy 83 adatközlő írta magát a *kerék* főnevet, összetételben vagy szerkezetében pedig a következők jelentek meg: *óriáskerék*, *szélkerék*, *malomkerék*, *fogaskerék*, *mókuserék*, *szerencsekerék*, *észkerék*, *idő kereke*. Viszonylag nagyobb számban az *észkerék*, az *idő kereke*, a *szerencsekerék* és a *fogaskerék* volt adatolható, azaz elsősorban a metaforikus használat. Az *észkerék* esetében (11 db) minden adatközlő a középgenerációhoz vagy az idősebbhez tartozott, és egy gyerekmondóka jutott eszébe („Stik-stik, nulla-négy, nem forog az észkerék”), a *szerencsekerék* (5 db) pedig ugyancsak minden adatközlőnél az *Esőember* című film egyik híres jelenetéhez vagy a *Szerencsekerék* című, a magyar televízióban a 90-es évek végén műsoron lévő vetélkedőhöz kötődött.

A fizikai tárgy mint trajektor kategóriában viszonylag nagyszámban fordult elő a *gép*: 22 előfordulást adatoltam. Ez nem egyezik a mintával, ahol gép vagy gép része nem vagy nagyon csekély számban szerepelt, viszont a tesztben egyértelmű a magyarázata: minden adatközlő, aki ezzel a megoldással élt, a Madách-idézetet írta: „A gép forog, az alkotó pihen”, és ez az iskolai tanulmányok, a memoritertanulás hatása. További tárgyi entitásként fordult elő a *lemez* 8 adattal, ebben az esetben minden adatközlő a középgenerációhoz

tartozott, akiknek még van tapasztalata a bakelitlemezek működéséről.²⁶ Élő humán entitás a *lány* volt 11 előfordulással, minden esetben a táncsal kapcsolatos kontextusban, többnyire kontextualizáló szerepű mellékmondat hozzáfűzésével (például: „Forog a lány, szépen járja a táncot”).²⁷

A frazeologizálódott szerkezetek közül a következők jelentek meg az előfordulások csökkenő sorrendjében: (*jól*) *forog az agya/esze*: 29, *forog vele a világ*: 28, *forog a sírjában*: 23, *vki körül forog a világ*: 16, *vmi körül forog az agya*: 10. Ha összevetjük a mintaelemzéssel, akkor látható, hogy erősen lefedik egymást az adatok a sémákat illetően, ám az elsődleges figurák száma kisebb volt. Az adatközlők sematikusan a *világ* trajektort dolgozták ki, szemben az ebbe a sémába tartozó jóval nagyon típusgyakorisággal a minta tekintetében, valamint két olyan jelentéstöbblet realizálódott, amelyet a mintában nem találtam: a *jól forog az agya* és a *forog vele a világ* ’szédül’ jelentésben. Nyilvánvalóan nagyobb mintában ezek az előfordulások is adatolhatók lennének, mindenesetre a tesztbeli előfordulási gyakoriságuk azt jelzi, hogy elsáncolódott szerkezetek az adatközlők elméjében.

A maradék 129 adat elszóródva, kis számban jelentkezett, 1–4 előfordulással; például: *labda*, *körhinta*, *kamera*, *búgócsiga*, *grillcsirke*, *ventilátor*, *szélkakas*, *fülbevaló*, *orsó*, *nyelv* stb. Továbbá ebben az adathalmazban bizonyult a leggyakoribbnak az a jelenség, hogy az ige elsődleges figuráját nem dolgozták ki az adatközlők, azaz implicit maradt: „Forog a parketten”; „A szoknyájában körbe forog”; „Értelmiségi körökben forog”; stb. Ekkor értelemszerűen élő humán ágensről volt szó, és minden eset köthető a fenti kidolgozott trajektorral rendelkező példamondatokhoz: vagy a tánc közbeni forgás vált emergenssé, vagy frazémák mellett nem jelent meg az elsődleges figura, és ez magának a frazémának mint szerkezeti egységnek a figyelem középpontjába történő helyezését mutatja.

A *leng* 99 különböző variációt adott, és ez némiképpen meglepő, hiszen a mintában jóval kisebb típusgyakorisággal fordult elő, mint a *forog*.

²⁶ Érdemes lenne az eredményeket abból a szempontból is megvizsgálni, hogy a különböző korosztályok milyen válaszokat adtak, ezeknek mik az arányai, és levonhatók-e belőle a generációk közötti tapasztalatok, tudássémák vonatkozásában valamiféle tanulság.

²⁷ Megjegyzendő, hogy bár erről pontos kimutatást nem készítettem, de érdekes lehet a későbbiekben az a tény is, hogy milyen arányban írtak az adatközlők egyszerű elemi mondatot, amelyben pusztán a végpont szerepű figura volt nyílt, kidolgozott, milyen arányban jelent meg további elem a mondatban, és ez milyen szerepet töltött be: oksági viszonyként a kezdeményező szerepű erőforrást, avagy további körülményt jelölt. Az is vizsgálat tárgya lehet, hogy milyen szörenddel konstruálták meg az elemi mondatokat. Pontos számadat nélkül egyértelműen állítható, hogy mondatkezdő pozícióban meglehetősen nagy gyakorisággal, bár nem kizárólagosan az elsődleges figura jelent meg.

A leggyakoribb előfordulások azonban relevánsan kisebb adatszámom osztoznak, a leggyakoribbak a következők: *zászló*: 158, *inga*: 75, *hint*a: 60, *ruha*: 30, *teke*: 11, a többi adat nagyon kis elemszámmal (1–4) rendelkezik (például: *függöny*, *borda* [vö. *lengőborda*], *ég*, *illat*, *kábel*, *létra*, *akrobata*, *levél*, *papír*, *faág*, *vitorla*, *ajtószárny*, *szakáll* stb.). Ez viszont annak a fényében nem meglepő, hogy amint említettem, itt számoltak be a nyelvhasználók arról, hogy nehezebb volt példát írni, mint a másik két ige esetében. A *zászló* főlényes esetszáma mind a tesztben, mind a mintában egyértelműen jelzi az elsődleges jelentést és a legközvetlenebb fizikai tapasztalatot. Az *inga* azonban sokkal nagyobb számban jelenik meg az asszociációs tesztben, mint az MNSZ2 mintájában, ennek pedig az iskolai fizikai tanulmányok során elsajátított és az elmében elraktározott tudás lehet az oka, amíg a szövegek, amelyekben a kontextualizáció nagyon nagy szerepet játszik, nem reprezentálják sok adattal ezt az amúgy nem túl erős mindennapi világbeli tapasztalatot.

Megállapítható, hogy a tesztelés eredménye egyértelműsíti a minta alapján kapott eredményeket az elsődleges és prototipikus jelentés vonatkozásában, a legnagyobb számban mindkét esetben a *zászló* került az elsődleges figura szerepébe mint a világban szerzett legszembetűnőbb és leginkább gyakori tapasztalat. Hiányoznak viszont, teljesen természetes módon, a mintabeli szépirodalmi szövegekből adatolható elvont konceptusú figurák.

A *rezeg* 73 különböző sémavariációt adott, a relatíve gyakoribbak a következő eloszlásban szerepeltek: *rezeg a lé*c: 250, *telefon*: 110, *falevél*: 17, *kocsonya*: 6, *haraszt*: 5. A legaránytalanabb eloszlást ebben az esetben tapasztaljuk, az adatközlők pontosan fele írta ugyanazt a megoldást, többnyire kontextualizáció nélkül a mondatot múlt időben: „Rezgett a lé” (ritkábban jelenben, akkor szinte mindig kontextussal: „Rezeg a lé, nem megyek át a vizsgán”). Ez az eredmény a *rezeg a lé*c frazéma nagyon erős sémáserű jelenlétét mutatja az elmében, annak ellenére, hogy maga a metaforikus használat rendkívül fiatal a nyelv használatában, de az eredeti sportnyelvi jelentés is csak a '60-as évek elejéről adatolható. A felmérésben, ott, ahol kontextualizáció is történt, az látható, hogy a nyelvhasználók inkább a metaforikus jelentésben használták a szerkezetet, három esetben jelent csak meg a sportnyelvi használat. Vagyis a metaforikus jelentés abszolút előtérben van a sémák szempontjából. A korpuszelemzés mintájához képest igencsak jelentős eltérést mutat a 100 előfordulással adatolt *telefon*. Nyilvánvaló, hogy a mobiltelefonok a 21. század elejére terjedtek el széles körben, a telefon úgynevezett rezgőfunkciója pedig nagyon újszerű jelenség, viszont az elterjedése, a használata okán rövid idő alatt fontos, előtérbe kerülő tapasztalati sémává vált. A *kocsonya* és a *haraszt*

relatív nagyszámú adata bizonyos fokig sémakontamináció eredménye, a *rezeg* és a *remeg*, *reszket* ígék keveredéséről van szó. Hasonló sajátos kontaminációnak bizonyult a Petőfi-vers téves idézése is: „Rezeg a bokor”.

További kisebb számban előforduló adata példák: *zacskó*, *kristály*, *gitárhúr*, *pálca*, *részecske*, *mosógép*, *sebességváltó*, *pajta*, *vibrátor* stb. Ezek között a példák között jellemzően felbukkannak különböző gépi alkatrészek, amelyek konkrét tapasztalatokon alapulnak, valamint az iskolai fizikai tanulmányokból származó ismeretek is. A mintaelemzés és a teszt adatai a *rezeg* esetében is nagyrészt korrelálnak, a leggyakoribb *rezeg a lécc* frazéma mindkét esetben kiemelkedő számban jelenik meg, jelentősebb különbség csak a *telefon* elsődleges figura vonatkozásában volt tapasztalható.

6. Összegzés

A három mozgásigét, amelyek a mediális igenem reprezentánsainak tekinthetők, mintavétellel korpuszon és asszociációs tesztel vizsgáltam meg. Mind a kétféle elemzés azt az fontos eredményt adta, hogy az alapvető séma az elsődleges, végpont szerepű figura esetében a következő:

A kerék forog. A zászló leng. A lécc rezeg.

A három vizsgált ige felvázolt jelentéssémái illeszkednek a mediális ige funkcionális megközelítéséhez. A jelentéssémák erős vagy gyengébb kontinuumok mentén rendeződnek el a mediális és a cselekvő ige között, valamint erősebb (*forog*) és gyengébb (*leng*, *rezeg*) hálózatban kapcsolódnak egymáshoz a profilálás mentén. Jellemzően és kötelezően profilált a végpont szerepű figura, jellemzően kidolgozatlan maradhat a kezdeményező szerepű másodlagos figura, az implicitsége eltérő fokú, ám összességében alacsony, az eseményszerkezet szempontjából pedig előtérbe kerülhet továbbá a mozgás összetett volta vagy a mozgáspálya valamilyen aspektusa: a teljes kör, a körív, a tengely, az önmagába való visszatérés, valamint a mozgás helyzete vagy az az erőhatás, amelynek révén a mozgás létrejön. A Kemmer-féle kognitív szemléletű elemzés kategóriái között az alapvetően az akarattól független szükségyszerűség jellemezte spontán mediálisok, valamint a testi tevékenységet kifejező mediálisok közé tartoznak jellegzetesen az adatok. Az akaratlagosság teljes hiánya vagy indirekt lehetősége a spontán mediálisok között is különböző fokozatot mutat. A korpuszelemzés és a teszt eredményei egyértelműsítették tehát,

hogy jellemzően élettelen entitás végzi elszenvedve a mozgást, valamilyen külső természeti vagy emberi erőhatás következtében.

Jövőbeli feladat lesz az elemzések finomítása, valamint további esettanulmányok elkészítése különböző típusú mediális igékkel a fenti módszertan, a szövegek által mutatott használat és a nyelvhasználók tudássémái alapján.

Forrás

MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.4–5.). <http://mnsz.nytud.hu/>

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális ígéről. *Magyar Nyelv* 74: 280–293.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1959–1962.
- Fagan, Sarah M. B. 1992. *The syntax and semantics of middle construction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fejős Edina 2005. A mediális ige kategóriája a régebbi nyelvtanokban. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 4*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 69–87.
- Fejős Edina 2007. A mediális ige – kitekintés a nemzetközi szakirodalomra. In: *Félúton 2*. Budapest: ELTE. 1–10. <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/7924/fejos.e.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2021. 07. 11.)
- Forgács Tamás 1998. Néhány megjegyzés a magyar igenem kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 94: 301–312.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- H. Tóth Tibor 1996. A magyar igenemek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 92: 269–289, 415–439.
- Havas Ferenc 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. *Budapesti Uráli Műhely IV*. Budapest: MTA. 147–186.
- Károly Sándor 1967. A magyar tranzitív igeképzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*: 189–218.
- Kemmer, Suzanne 1993. *The middle voice*. Amsterdam: John Benjamins.

- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Körtvély Erika 1997. A mediális mint igei kategória az uráli nyelvekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 38: 201–215.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 503–662.
- Langacker, Ronald W. 2005. Construction grammars: Cognitive, radical, and less so. In: Ruiz de Mendora Ibáñez, Francisco J. – Pena Cervel, M. Sandra (eds.): *Cognitive Linguistics.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 101–162.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction.* Oxford: Oxford University Press.
- Lengyel Klára 2017. Az ige. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Budapest: Műszaki Kiadó. 80–94.
- Rosch, Elenor 1977. Human categorization. In: Warren, Neil (ed.): *Studies in cross-cultural psychology I.* London: Academic Press. 1–49.
- Signes-Codoner, Juan 2005. The definitions of the Greek middle voice between Apollonius Dyscolos and Constantinus Lascaris. *Historiographia Linguistica* 32(1–2): 1–33.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–502.

Further data to the middle verb constructions

The aim of the study is to give a more consistent description of the Hungarian middle verb constructions and the constructions of the clauses containing middle verbs. The functional approach is the starting point of the investigation (Tolcsvai Nagy 2015; 2017: 331–333), but I also reflect on the aspects of the traditional descriptive grammar (Fejős 2007; Lengyel 2017: 84–85). According to my presumptions the middle verbs differ regarding to the figures functioning as an endpoint or as an initiative one. According to the prototype theory the semantic features form a network relationship. The trajectory of the prototypical middle verb functions as an endpoint construed as topic or

patient, it is a participant in the verbal event structure, which takes part in some happening or state change, while the landmark has an initiative function, conceptualized as an energy source, which typically remains implicit in the case of the intransitive middle verbs (*the pendulum swings, the wheel rotates, the slot vibrates*). On the one hand I base my findings on case studies, a corpus-based analysis of the intransitive middle verbs *rotate, swing, vibrate* (MNSZ2, sample 500). These verbs are verbs of motion used also in physics, as evidenced by dictionaries (cf. rotational motion, vibrational motion, pendulum motion). In all three cases I represent the semantic pattern of the verbs, based on data, depending on the type and occurrence frequency. On the other hand, the case studies are complemented by an association test based on 500 informants, which accesses the basic schemas of the language users regarding the composite structure related to the specific verbs. Based on the results of the two research methods I place the verbs in Kemmer's most complete systematization of middle verbs so far (Kemmer 1993). On the one hand, ten study helps to clarify the description of the meaning structure of the above verbs, and on the other hand, it also serves as a methodological adjunct to the study of a group of verbs that have received less attention in grammatical-semantic descriptions.

Keywords: verbal constructions, middle constructions, movement verbs, semantic patterns, case studies

Laczkó Krisztina

Eötvös Loránd Tudományegyetem / Prešovska univerzita v Prešove
laczko.krisztina@btk.elte.hu

HORVÁTH PÉTER

Igei konstrukciók szótári feldolgozásának lehetőségei*

Kivonat

A tanulmány igei konstrukciók szótári feldolgozásának a lehetőségét vizsgálja. A dolgozat bemutat két kérdéskört, amelyek megválaszolása előfeltétele az igei konstrukciók szótári feldolgozásának: 1. Milyen elvek, módszerek mentén lehet elkülöníteni az igei konstrukciókat? 2. Milyen elvek, módszerek mentén lehet a konkrét igei konstrukciókból sematikusabb igei konstrukciókat absztrahálni? A tanulmány fő állítása, hogy e két kérdés megválaszolását segíthetik az igei szerkezetek vonzataiként megjelenő szavak gyakoriságán alapuló klaszterezési módszerek. A dolgozat tíz mentális folyamatot kifejező superessivusi igei szerkezetnek, valamint tizenegy *rá*- igekötős sublativusi igei szerkezetnek a névszói vonzatok gyakorisága alapján történő hierarchikus agglomeratív klaszterelemzését ismerteti, amellet érvelve, hogy a klaszterelemzés alkalmas lehet arra, hogy a specifikusabb és absztraktabb igei konstrukciókra, valamint a konstrukciók közötti absztrakciós és kiterjesztési viszonyokra vonatkozóan empirikus evidenciához jussunk. A tanulmány emellett bemutatja az igei konstrukciók szótári reprezentálásának egy lehetséges XML-formátumát is.

Kulcsszavak: igei konstrukció, szótár, disztribúciós szemantika, klaszterezés, XML

* A tanulmány az NKFIH K 129040 számú pályázata („A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás”) és a Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium keretében készült. Köszönöm a tanulmány két lektorának a részletes bírálatokat, amelyek sokat segítettek a szöveg végleges változatának a kialakításában.

1. Bevezető

A tanulmány a magyar igei konstrukciók szótári feldolgozásának a lehetőségét vizsgálja. Konstrukciók szótári feldolgozása természetesen egy olyan összetett, számos részproblémát magában foglaló kérdéskör, amelynek nem-hogy a részletes megválaszolására, de maguknak a kérdéseknek a kimerítő számbavételére sem vállalkozhat ez az írás. Hogy egy szótár készítése során mennyi koncepcionális, a szótár kialakításának az általános módjára, illetve speciális, egy-egy ritkább nyelvi jelenségre vonatkozó kérdésre kell választ adni, azt jól mutatja a Nyelvtudományi Kutatóközpontban készülő *Magyar nyelv nagyszótárának* monográfia méretű szerkesztési szabályzata (Ittész et al. 2006–; az igeik és igei szerkezetek nagyszótári feldolgozásáról lásd még Ittész 2019). Ráadásul egy konstrukciókat feldolgozó szótár jó néhány olyan elméleti és módszertani problémát is felvet, amelyek a hagyományos, szavakat tartalmazó szótárak esetében nem jelentkeznek. Ilyen például az a két alapvető kérdés, hogy hogyan nyerjük ki azokat a konstrukciókat, amelyeket egy szótári reprezentáció formájában fel akarunk dolgozni, illetve hogy milyen evidenciák alapján határozzuk meg a szótári reprezentációban a konstrukciók egymáshoz való viszonyát. A tanulmány egyik célja egy olyan korpuszvezérelt módszer bemutatása, amely segítheti az igei konstrukcióknak a meghatározását, illetve a specifikusabb és absztraktabb konstrukciók egymáshoz való viszonyának a megállapítását, és ily módon kiindulópontokat adhat a fent jelzett két kérdés megválaszolásához.

A tanulmány 2. részében megkísérlem röviden felvázolni, hogy a kognitív és funkcionális konstrukciós nyelvtanok konstrukcióértelmezése alapján hogyan határozhatók meg egy igei konstrukciókat feldolgozó szótár koncepciójának a főbb pontjai. A 3. rész néhány fontosabb elméleti és módszertani problémát tárgyal, amelyek (valamilyen szintű) kezelése előfeltétele az igei konstrukciók szótári feldolgozásának. A 4. rész bemutat egy olyan korpuszvezérelt, az igei szerkezetek vonzataiként megjelenő névszók gyakoriságán alapuló klaszterezési módszert, amely hozzájárulhat az igei konstrukciók, valamint ezek egymáshoz való viszonyainak a meghatározásához. Az 5. rész az igei konstrukciók szótári reprezentálásának egy lehetséges XML-formátumát ismerteti. Végezetül a 6. rész összefoglalja a tanulmány főbb állításait.

2. Konstrukciók mint a szótári reprezentáció alapegységei

Igei szerkezetek szótárszerű feldolgozása nem új gondolat. Magyar igék és bővítményeik által alkotott szerkezetek korpuszvezérelt feldolgozását mutatja be például a 2010-ben megjelent, *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára* című könyv, amely „az igék legjellemzőbb vonzatkereteit és legjellemzőbb névszói szókapcsolatait is tartalmazza, illetve azokat a szerkezeteket is, melyekben e két aspektus kombinációja jelenik meg” (Sass et al. 2010: 9; szerkezettárak létrehozásának szükségességéről lásd még Sass 2020: 399–400). Az itt bemutatandó elképzelés a konstrukciós nyelvészeti felfogások előfeltevései alapján abból indul ki, hogy az igei szerkezeteknél absztraktabb konstrukciók is a szótári leírás részévé válhatnak.

A konstrukciók a funkcionális és kognitív nyelvészeti irányzatokban a konkrét nyelvi kifejezésekből absztrahált, a nyelvi kifejezéseknél (szavaknál, szó-szerkezeteknél, mondatoknál) absztraktabb sémák. A tanulmányban éppen ezért az *igei konstrukció* és *igei konstrukciós séma* terminusokat szinonimaként használok, megkülönböztetve ezeket a megvalósuló nyelvi kifejezésektől. A tanulmányban ugyancsak használok az *igei szerkezet* terminust, amely egy meghatározott igét és annak vonzatkeretét jelöli. Például az *ad -t -nAk* igei szerkezet az *ad* igére és annak accusativusi és dativusi vonzatára vonatkozik. Az igei szerkezetek úgyszintén konstrukciós sémák, hiszen az *ad -t -nAk* szerkezet a *pénzt adott a gyerekének, mindenkinek adna ajándékot, laptopot adunk a munkavállalóknak* stb. kifejezésekhez képest egy absztrakt, sematizált mintázatot jelenít meg, amely csupán az igei lemmát és a vonzatok esetét specifikálja a formai oldalon. A tanulmány egyik fő kérdése az, hogy az igei szerkezetekből milyen módon lehetne még sematikusabb igei konstrukciókat absztrahálni.

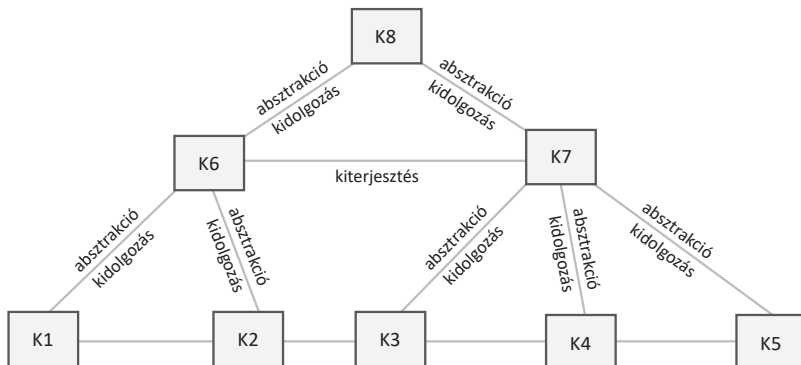
A konstrukciós nyelvtani megközelítések hangsúlyozzák, hogy a konstrukciók is olyan, a beszélőközösségben konvencionalizálódott és a beszélők számára begyakorlódott sematikus szerkezetek, amelyekben jelentés és hangalak kerül egymással szimbolikus viszonyba, akárcsak a szavak esetében (lásd Goldberg 1996, 2006; Langacker 2008; Tolcsvai Nagy szerk. 2017; Croft 2004: 257–290). A konstrukciók tehát a szavakhoz hasonlóan olyan szerkezetek, amelyeknek van egy fogalmi oldala, azaz valamilyen jelentése, és egy fonológiai oldala, azaz valamilyen, a konstrukció jelentését konvencionálisan előhívó hangalakja. A konstrukciók jelentése azonban a szavak jelentéséhez képest általában sematikusabb, absztraktabb, a konstrukciók hangalakja pedig a szavak hangalakjához képest sematikusabb és összetettebb.

A konstrukciók fogalmi oldalának sematikusabb, absztraktabb jellege azt jelenti, hogy a konstrukciók által kifejezett jelentés olyan absztraktabb szituációkra, folyamatokra, entitásokra vonatkozik, amelyek konkrétabb, általában nyelvi kifejezésekkel is megjeleníthető szituációk, folyamatok, entások közös jellemzőit foglalják magukba. A konstrukciók fonológiai oldalának sematikusabb jellege arra utal, hogy szemben a szavakkal, egy konstrukció esetében a fonológiai oldal csak részlegesen van specifikálva, például a tárgyas igei konstrukció esetében a konstrukció csak annyit specifikál, hogy a tárgyi vonzatnak prototipikusan rendelkeznie kell egy *-t* esetraggal, az alanyi vonzat (amennyiben nem implicit) zéró esetragot kap, az ige végződése pedig az igeék ragozási paradigmája által meghatározott valamelyik végződésnek felel meg. A konstrukciók fonológiai oldalának a szavaknál összetettebb jellege pedig azt jelenti, hogy a konstrukciók olyan formailag komplexebb absztrakt szerkezetek, amelyeket több szóból álló konkrét nyelvi szerkezetek valósítanak meg.

A konstrukciós nyelvtanok úgyszintén feltételezik, hogy a konstrukciók a szavakhoz hasonlóan az ember lexikai tudásának képezik a részét. Azaz a konstrukciók nem nyelvtani szabályok alapján, részekből összeilleszthető szerkezetek, hanem olyan konvencionális struktúrák, amelyek előzetes összeillesztés nélkül, egyben tárolódnak az elmében. A konstrukciós nyelvtanok megközelítésében nincsenek szavak, szerkezetek összeillesztését meghatározó nyelvtani szabályok, hiszen ebben a megközelítésben a nyelvtani szabályok funkcióját maguk a konstrukciók veszik át, a megnyilatkozásainkat ezen absztrakt konstrukciók alapján hozzuk létre. Ebből az is következik, hogy egy nyelv összes konstrukciójának a leírása egy nyelv teljes nyelvtanának a megragadását is jelentené. Míg a nyelv szabályalapú megközelítései a nyelvi elemek, szerkezetek összeillesztésére, mozgatására, transzformációjára stb. vonatkozó szabályok létmódját a szavaktól eltérő módon határozzák meg, és a kettőt jelentősen eltérő tudástípusnak tartják, addig a konstrukciós nyelvtanok a konstrukciók és a szavak hasonlóságát hangsúlyozzák, és mind a két jelenséget lexikai jellegű tudástípusként ragadják meg, hiszen mind a szavak, mind a konstrukciók esetében egy szemantikai és egy fonológiai oldal szimbolikus kapcsolatáról beszélnek, különbséget pedig leginkább csak a sematikusság mértékében látnak.

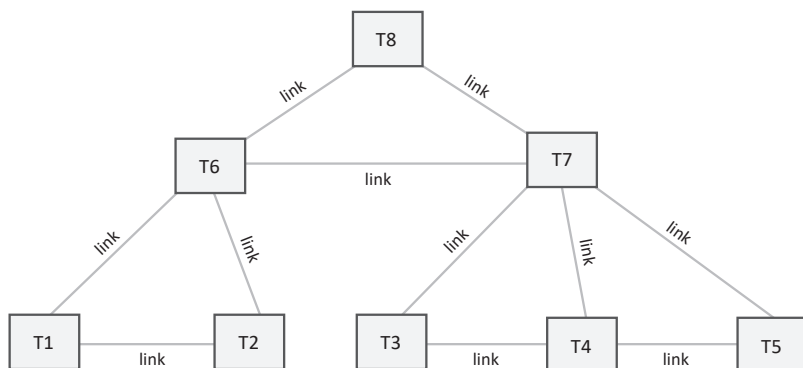
Ha a konstrukciók valóban a szavakhoz hasonlóan olyan konvencionális szerkezetek, amelyek egy szemantikai és egy fonológiai oldal szimbolikus viszonyaként ragadhatók meg, akkor ebből az is következik, hogy a konstrukciókat a szavakhoz hasonlóan feldolgozhatjuk valamilyen szótári reprezentáció formájában. Egy ilyen szótári reprezentációnak nem csupán a konstrukciók szemantikai és fonológiai oldalát, azaz a konstrukciók jelentését és formáját kellene valahogyan megragadnia, hanem a konstrukciók közötti viszonyokat is.

A konstrukciós nyelvtanok jellemzően kétféle viszonyt feltételeznek a konstrukciók között: absztrakciót/kidolgozást és kiterjesztést. Absztrakció az, amikor egy konstrukció jelentésében és/vagy hangalakjában sematikusabb, absztraktabb, mint egy másik konstrukció. Például feltételezhető, hogy a 'tárgyat, értéket odaad, eljuttat valakinek' jelentéssel rendelkező *ad -t -nAk*, *ajándékoz -t -nAk*, *juttat -t -nAk*, *küld -t -nAk* stb. típusú igei szerkezetek konstrukciós sémájával és a 'nyelvi üzenetet valamilyen formában közöl, eljuttat valakinek' jelentésű *mond -t -nAk*, *mesél -t -nAk*, *üzen -t -nAk*, *suttog -t -nAk*, *megír -t -nAk* stb. igei szerkezetek konstrukciós sémájával absztrakciós viszonyban van egy sematikusabb, a két konstrukciót egyaránt kategorizáló konstrukciós séma, amelynek a sematikusabb jelentése pusztán annyit specifikál, hogy egy ágens egy beneficiensnek valamilyen konkrét vagy absztrakt entitást eljuttat, közvetít. Ugyanezt a viszonyt a konkrétabb, kevésbé sematikus konstrukció felől kidolgozásnak nevezik. A kidolgozás tehát az az eset, amikor egy konstrukció jelentésében és/vagy hangalakjában specifikusabb, mint egy másik konstrukció. Kiterjesztés esetén egy konstrukció jelentésében és/vagy hangalakjában úgy különbözik el egy másik konstrukciótól, hogy se nem specifikusabb, se nem absztraktabb a másik konstrukciónál. Például a tárgy, érték odaadásához, eljuttatásához és a nyelvi üzenet elmondásához, eljuttatásához kapcsolódó két feltételezett konstrukció egymással kiterjesztési viszonyban áll. A sematikusabb konstrukciók a specifikusabb konstrukciók kiterjesztése révén absztrahálódhatnak oly módon, hogy azok a kiterjesztett konstrukciót is kategorizálják. A konstrukciók a közöttük lévő absztrakciós, kidolgozási és kiterjesztési viszonyok alapján hálózatot alkotnak. Ezt mutatja be az 1. ábra, amelyben a K betűvel jelölt négyzetek egy-egy konstrukciót jelölnek.

1. ábra. Konstrukciók hálózata

Egy szótári reprezentációban a konstrukciók adják az egyes szótári tételeket. Papíralapú szótári reprezentáció esetében a konstrukciók közötti absztrakciós és kiterjesztési viszonyokat szótári utalásokkal lehet megragadni. Digitális reprezentációban a konstrukciók közötti absztrakciós és kiterjesztési viszonyokat linkekkel lehet reprezentálni, ahogyan ezt a 2. ábra is bemutatja. A 2. ábrán a T betűvel jelölt négyzetek egy-egy konstrukció szótári tételként való feldolgozását jelölik.

2. ábra. Konstrukciók hálózatának szótári reprezentációja digitális formátumban

Mivel egy konstrukciókat bemutató szótári reprezentációnak egyik lényegi összetevője a konstrukciók közötti absztrakciós, kidolgozási és kiterjesztési viszonyok áttekinthető bemutatása, a digitális, a konstrukciók közötti viszonyokat linkekkel reprezentáló formátum ideálisabb, hiszen a linkek segítségével egy igei konstrukciót feldolgozó szótári tételből könnyen el lehet jutni az absztraktabb, a specifikusabb vagy a kiterjesztett konstrukciókat bemutató szótári tételekhez.

3. Igei konstrukciók szótári feldolgozásának néhány problémája

Igei konstrukciók szótári feldolgozásának lényegi kérdése az, hogy milyen forrás alapján történjen a konstrukciók meghatározása. A hagyományos szótárak mellett az utóbbi tizenöt évben több olyan adatbázis is létrejött, amely igéket vagy éppen igei vonzatkereteket is tartalmaz. Ilyen például a magyar WordNet

(Miháltz et al. 2008; Prószték–Miháltz 2008), amely esetében a magyar igék eseményszerkezetének a reprezentálására egy sajátos módszert alakítottak ki (Kuti et al. 2006), vagy a metaMorpho gépi fordítórendszeréhez kialakított igei vonzatkerettár (Merényi 2005; Prószték–Tihanyi–Ugray 2004). A lexikográfiában általában hangsúlyozzák a korpuszalapú szótárírás fontosságát, vagyis azt, hogy a szótárban szereplő szócikkeket, illetve a szócikkek jelentéseit valós nyelvi anyag alapján alakítsák ki, és korpuszból származó példákkal adatolják (vö. Ittész 2012). Ezt az elvet egy igei konstrukciókat feldolgozó szótár esetében is érdemes szem előtt tartani, és olyan adatbázisokat is használni, amelyek valamilyen korpusz alapján lettek létrehozva. Ilyen például a Mazsola adatbázis, illetve az abból létrehozott igeiszerkezet-lista (Sass 2009, 2015) vagy a Manócska adatbázis, amelybe az említett metaMorpho és Mazsola igei szerkezei mellett további korpuszalapú, igei szerkezeteket tartalmazó adatbázisokat is integráltak (Kalivoda–Vadász–Indig 2018).

A megfelelő korpuszok, adatbázisok kiválasztása mellett azonban számos további megoldandó problémával szembesülhet az, aki egy igei konstrukciókat feldolgozó szótárt szeretne létrehozni. Az alábbiakban három olyan, elméleti és módszertani szempontokat egyaránt érintő problémát mutatok be, amelyek kezelése szükséges feltétele annak, hogy igei konstrukciókat szótári formában fel lehessen dolgozni. A cél elsősorban a fontosabb kérdéskörök érzékeltetése, nem pedig azok megoldása, bár a 4. részben bemutatok egy módszert, amely kiindulópontokat adhat az első két kérdés megválaszolásához.

3.1. Az igei konstrukciók elkülönítésének problémája

Igei konstrukciók szótári feldolgozásának egyik alapkérdése, hogy milyen elvek mentén lehetne a formailag megegyező konstrukciókat elkülöníteni. A kérdés tehát az, hogy mi alapján lehet eldönteni, hogy azonos vonzatkerettel rendelkező igei szerkezeteket egy vagy több konstrukció megvalósulásaként listázzunk, illetve hogy a konstrukciók között hol húzzuk meg a határvonalat, azaz hogy egy adott igei szerkezetet két egymáshoz közel álló konstrukcióból melyik megvalósulásaként listázzunk. Az alábbi felsorolásban szereplő igei szerkezeteket például számtalan módon lehetne absztraktabb igei konstrukciókhoz hozzárendelni.

- (1) *mosolyog -n, nevet -n, röhög -n, sír -n, pityereg -n, szomorkodik -n, búslakodik -n, meglepődik -n, csodálkozik -n, gondolkodik -n, töpreng -n*

A felsorolt, mentális állapotot (is) kifejező, superessivusi vonzattal rendelkező szerkezetek a konstrukciók által alkotott hálózatnak egy absztraktabb szintjén természetesen ugyanannak az absztraktabb konstrukciónak a megvalósulásai. Ugyanakkor felvethető a kérdés, hogy a konstrukciós hálózat alacsonyabb, kevésbé sematikus szintjén a szerkezetek nem tartoznak-e különböző, kevésbé absztrakt konstrukciókhoz. Ha erre igen a válasz, akkor viszont kérdéses, hogy pontosan hány ilyen kevésbé absztrakt konstrukciót kellene feltételeznünk, illetve hogy e kevésbé absztrakt konstrukciók között pontosan hol is vannak a határvonalak. Például mondhatnánk azt, hogy a felsorolt szerkezetek számos kevésbé absztrakt konstrukciót valósítanak meg, ahogyan azt a (2) példa is szemlélteti.

- (2) *mosolyog -n, nevet -n, röhög -n,*
sír -n, pityereg -n,
szomorkodik -n, búslakodik -n,
meglepődik -n, csodálkozik -n,
gondolkozik -n, töpreng -n

A (2) példában az igei szerkezeteket öt különböző csoportba soroltam a szerkezetek jelentése alapján. A szerkezetek jelentéseinek a taglalása nélkül is belátható, hogy valóban vannak olyan jelentésbeli szempontok, amelyek alapján az egy csoportba sorolt igei szerkezetek szorosabban tartoznak egymáshoz, mint egy másik csoportban szereplő igei szerkezethez, és amelyek alapján feltételezhetnénk, hogy ezek a szerkezetek ugyanazon konstrukció megvalósulásainak tekinthetők. Ugyanakkor a (3)-ban feltüntetett, csupán két igei konstrukciót megállapító elkülönítésnek is lenne létjogosultsága, hiszen míg az első csoportban olyan szerkezetek vannak, amelyek mentális állapotra és cselekvésre is vonatkoznak, addig a második csoportba került szerkezetek csak mentális állapotot fejeznek ki.

- (3) *mosolyog -n, nevet -n, röhög -n, sír -n, pityereg -n,*
szomorkodik -n, búslakodik -n, meglepődik -n, csodálkozik -n,
gondolkozik -n, töpreng -n

E két példa alapján is látható, hogy korántsem egyértelmű, hogy megegyező vonzatterettel és hasonló jelentéssel előforduló igei szerkezetek esetében hány konstrukciót kellene feltételezni, és hogy az egyes konstrukciók között hol kellene meghúzni a határvonalakat. Érdeemes megjegyezni, hogy ez a típusú

probléma valójában a hagyományos, szavakat feldolgozó szótárak esetében is felmerül. Ott a kérdés úgy hangzik, hogy mi alapján lehet eldönteni, hogy egy szóhoz hány jelentést rendeljünk, azaz a szó különböző előfordulásait hány különböző jelentéskategóriába soroljuk be. Erre explicit válasz a hagyományos szótárírás esetében nincsen. A szavakhoz tartozó átlagos jelentésszám különböző szótárak esetében jelentősen eltérhet egymástól, például egy nagyszótár esetében a felvett jelentések átlagos száma többszöröse is lehet egy kézi szótárban szereplő szócikknek átlagos jelentésszámának. Ez a különbség nem pusztán abból adódik, hogy egy nagyszótárban számos speciális, a kézi szótárban nem szereplő jelentést is szótáraznak, hanem abból is, hogy egy nagyszótár nagyobb felbontással írja le egy szó jelentéseit, azaz a szavakhoz tartozó jelentésmezőt több jelentésre osztja fel. Ahogyan egy hagyományos szótár esetében is az adott szótári projekt irányvonala és az abból következő szócikkírói gyakorlat határozza meg, hogy a szavak jelentései milyen felbontással lesznek bemutatva, ugyanúgy könnyen lehet, hogy az igei konstrukciók felbontása tekintetében sem érdemes a szótárírói koncepciótól függetlenül létező, pusztán a nyelvi anyag által felkínált kritériumok létezésében hinni.

3.2. A sematikusabb igei konstrukciók absztrahálásának problémája

Ugyancsak felmerül az az előző problémával szorosan összefüggő, tulajdonképpen attól nem is igazán elválasztható kérdés, hogy mi alapján lehet eldönteni, hogy a megállapított specifikusabb konstrukciókból egy vagy több sematikusabb konstrukciót kell-e absztrahálni a szótári feldolgozás során. Például mondhatjuk azt, hogy a (2)-ben megállapított öt konstrukcióból a (3)-ban feltüntetett két sematikusabb konstrukciót absztraháljuk, a két sematikusabb konstrukcióból pedig egy még sematikusabb konstrukciót, ami mind a tizenegy szerkezetet kategorizálja. Egy ilyen szótári reprezentáció megegyezne a 2. ábrán bemutatott struktúrával. Ugyanakkor azt is mondhatnánk, hogy a legalsó szinten felvett öt specifikusabb konstrukcióból csak egy konstrukciót absztrahálunk, azaz kihagyjuk az előző javaslatban tételezett, a konstrukciók hierarchiájának közbülső szintjén felvett két konstrukciót, és az öt specifikusabb konstrukcióból közvetlenül absztraháljuk a mind az öt konstrukciót kategorizáló legabsztraktabb konstrukciót.

A kérdés megválaszolása helyett itt is csupán arra utalnék, hogy a probléma valójában nem új keletű. A hagyományos szótárak esetében ez a kérdés úgy merül fel, hogy a szavak jelentéseit szükséges-e besorolni a jelentéseket összefoglaló főjelentések alá. Ebben az esetben is a szótári koncepció és az

annak nyomán kialakult szócikkírói gyakorlat a döntő. Míg egy kéziszótár esetében nem jellemző a jelentések többszintű hierarchiája, addig egy nagyszótár esetében gyakran találkozhatunk ilyen megoldásokkal. Megjegyzendő, hogy az előző problémára adott megoldás egyértelműen befolyásolja az e kérdésre adandó választ, hiszen minél több konstrukcióba soroljuk be az igei szerkezeteket a konstrukciós hálózat legalsó szintjén, annál kevésbé tehetjük meg, hogy közvetlenül absztraháljuk azt a konstrukciót, amely a hálózat alsó szintjén megállapított konstrukciók mindegyikét kategorizálja.

3.3. A konstrukciós jelentés megadásának problémája

Ugyancsak kérdés, hogy hogyan lehetne a konstrukciók absztrakt jelentését megadni egy szótári leírásban. Míg egy szó vagy szerkezet jelentését viszonylag könnyen meg lehet adni természetes nyelven megírt definícióval, addig egy konstrukció sematikus jelentése esetén ez már nem feltétlenül van így. Például kérdéses, hogy az (1)-ben felsorolt szerkezeteket kategorizáló, nagymértékben absztrakt konstrukció jelentését meg lehet-e adni egy olyan, természetes nyelven megírt mondattal, mint amilyeneket a hagyományos szótárak esetében megszokhattunk. A problémára megoldás lehet valamilyen formális nyelvnek az alkalmazása. Ugyanakkor a konstrukciós nyelvtanok, legalábbis azok funkcionális és kognitív keretben született változatai a formális nyelvvel való jelentésleírást jellemzően nem alkalmazzák, mivel azt a jelentés kompozicionális megközelítéséhez kötik, amely szemben áll a funkcionális és kognitív nyelvészeti irányzatok jelentésfelfogásával. Ez utóbbi megközelítés szerint a jelentéseket nem lehet azokat kimerítően leíró, véges számú atomi jelentéselemre felbontani (a funkcionális kognitív nyelvészet jelentésfelfogásáról lásd Tolcsvai Nagy 2017; Kövecses–Benczes 2010).

Úgyisntén kérdéses, hogy hogyan lehet megadni az igei konstrukcióknak a vonzatokként realizálódó szereplőit a szótári jelentésleírásban. A konstrukciók szereplőinek a leírásához valószínűleg a tematikus szerepeknél részletesebb, nagyobb felbontású ontológia kidolgozása szükséges, ahol a szerepek a konstrukciókhoz hasonlóan hierarchikus hálózatot alkotnak.

4. Igei konstrukciók korpuszvezérelt meghatározása

Bár, ahogyan azt az előző részben bemutattam, az igei konstrukciók meghatározásának a módja olyan kérdés, amelyre egyértelmű válasz jelenleg nem

adható, bizonyos módszerek azért javasolhatók. Az alábbiakban arra mutatok rá, hogy a nyelvtudományának köszönhetően előálló nagy méretű, gépileg elemzett nyelvi erőforrások révén az igei konstrukciók hálózatos felépítését, az absztraktabb és kevésbé absztrakt konstrukciók egymáshoz való viszonyát automatizált, korpuszvezérelt módszerekkel is vizsgálhatjuk. Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményei hozzájárulhatnak az igei konstrukciók szótári feldolgozásához, mind az igei konstrukciók elkülönítése, mind pedig a sematikusabb konstrukciók absztrahálása tekintetében.

Az alább bemutatandó módszer a disztribúciós szemantika azon alaptételéből indul ki, miszerint hasonló jelentésű szavak, szerkezetek hasonló lexikai környezetben fordulnak elő (Firth 1957). Ennek a tételnek az egyik specifikus változata, hogy hasonló igei bővítményszerkezetek jelentésükben hasonló igéket feltételeznek (lásd Sass 2009).¹ A fentebb megfogalmazott konstrukciós nyelvtani keretben a tétel úgy fogalmazható át, hogy egy kevésbé absztrakt, specifikusabb konstrukciót megvalósító igei szerkezetek vonzatait részben ugyanolyan szavak adják. Ha elfogadjuk ezt az előfeltevést, akkor abból az általános elv következik, hogy minél nagyobb két azonos vonzatkerettel rendelkező igei szerkezet vonzatai esetében a szavak közötti egyezés, a két igei szerkezet annál inkább tekinthető a konstrukciós hálózat kevésbé absztrakt, specifikusabb szintjén elhelyezhető ugyanazon igei konstrukció megvalósulásának. Ezzel szemben azok az azonos vonzatkerettel rendelkező igei szerkezetek, amelyek esetében a vonzathelyeken megjelenő szavak kevésbé egyeznek meg egymással, csupán a hálózatnak egy absztraktabb szintjén feltételezett konstrukció szempontjából tekinthetők ugyanazon konstrukció megvalósulásainak, a hálózat specifikusabb szintjén eltérő konstrukciókhoz tartoznak.

A fenti megközelítés alapján tehát azt kell megnézni egy lehetőség szerint minél nagyobb korpuszban, hogy azonos vonzatkeretű igei szerkezetek vonzathelyén milyen szavak hányszor jelennek meg. Ezt követően az egyes igei szerkezetek egymáshoz való hasonlóságát a vonzathelyen megjelenő szavak gyakorisági adatai alapján adhatjuk meg, majd az igei szerkezeteket a köztük lévő hasonlóság/távolság mértéke alapján klaszterezhetjük, azaz csoportokba sorolhatjuk. A létrehozott klaszterek hierarchikusan kapcsolódnak

¹ Sass (2009: 140) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A statisztikai módszerrel felfedezett hasonló bővítményszerkezet kijelöli a hasonló jelentésű igéket, ilyen igék csoportjait. Ezek az igék egymás átfoglalmasai, parafrázisai. Ha két mondatunk van, az egyikben az egyik, a másikban pedig a másik ige szerepel, és a két mondat bővítményszerkezete azonos (vagy legalábbis hasonló), akkor kimondhatjuk, hogy a két mondat szemantikailag hasonló, hogy az egyik a másiknak parafrázisa.”

egymáshoz, azaz bizonyos igei szerkezetek a hierarchia alsó szintjén is már egy klaszterbe kerülnek, míg más igei szerkezetek csak a hierarchia felsőbb, több alsóbb szintű klasztert is magában foglaló klaszter esetében kerülnek bele ugyanabba a klaszterbe. A feltételezésem alapján az így létrejövő hierarchikus klaszterek többé-kevésbé megfeleltethetők a konstrukciós sémáknak. Azaz egy alsóbb szintű klaszter megfeleltethető egy specifikusabb konstrukciónak, míg egy felsőbb szintű, több alsóbb szintű klasztert magában foglaló klaszter pedig megfeleltethető egy absztraktabb konstrukciónak.

A magyar nyelv esetében több szóbeágyazáson alapuló vizsgálatot is végeztek már, azaz olyan eljárásokat alkalmaztak, amelyek során a szavakat a környezetükben előforduló más szavak vagy (sok esetben morfológiai címkékkel is ellátott) lemmák gyakorisága alapján reprezentálták egy vektortérben, majd a szavakat jelentéskategóriákba sorolták valamilyen klaszterezési módszer segítségével, amely a szavakat reprezentáló vektorok közti koszinusztávolságon alapult (például Siklósi–Novák 2016a, 2016b, Novák–Siklósi–Wenszky 2017). Ahogyan azt a magyar nyelvi anyagon alapuló kutatások is mutatják, ezek az eljárások nemcsak a nyelvtudományban, hanem a társadalomtudományban is alkalmazhatók, hiszen a szóbeágyazásos módszerekkel vizsgálható, hogy egy adott típusú diskurzusban milyen fogalmak jelennek meg hasonló kontextusban (lásd Novák–Siklósi–Prószéky 2018, Ring et al. 2020). Szavak jelentéscsoportokba való sorolása a szavakhoz szintaktikailag szorosan kapcsolódó szavak előfordulása alapján is régóta ismert eljárás (például Hindle 1990, Lin 1998), bár a magyar nyelv esetében jellemzően nem használnak szintaktikailag elemzett korpuszokat szóbeágyazási feladatokra.

Az alább bemutatandó, általam használt eljárás az idézett, sok esetben valamilyen gépi tanulási módszert is használó módszereknél jóval egyszerűbb, és ennek következtében kimenetében is minden bizonnyal kevésbé jó minőségű. A tanulmány célja azonban nem a disztribúciós szemantikán alapuló kurrens számítógépes nyelvészeti módszerek továbbgondolása vagy akárcsak annak meghatározása, hogy melyik módszer a leghatékonyabb – e kérdésekben nem is lenne a szerző kompetens –, hanem az, hogy bemutassa, hogy az igei szerkezetek vonzatok alapján történő klaszterezése miképpen hasznosítható egy igei konstrukciókat feldolgozó szótár létrehozása során, hogy rámutasson arra, hogy a létrejövő klaszterek hogyan segíthetnek a konstrukciók meghatározásában. E célnak megfelel az itt használt egyszerűbb módszer is, amely egyszerűségénél fogva remélhetőleg megkönnyíti a disztribúciós szemantikai eljárások lényegének a megértését is azok számára, akik a szerzőhöz hasonlóan nem rendelkeznek mélyebb matematikai ismeretekkel.

4.1. Mentális folyamatokat kifejező superessivusi igei szerkezetek konstrukcióinak meghatározása

Az igei szerkezetek klaszterezéséhez a Sass Bálint (2015) által előállított, 27 millió tagmondat sekély szintaktikai elemzését tartalmazó adatbázist használtam, amely a *Magyar igei szerkezetek szótárának* (Sass et al. 2010) és a Mazsola keresőfelületének (Sass 2009) is az adatbázisát adja. Az adatbázis a Magyar Nemzeti Szövegtár első változatából lett létrehozva (Váradi 2002). Az egyszerű szövegfájlként letölthető adatbázisban minden tagmondat egy külön sorban szerepel, a tagmondatok után pedig meg van adva az ige lemmatizált alakja, valamint szerepelnek az igei bővítmények lemmatizált alakjai is az esetük rövidítésével, ahogyan az a (4)-ben is látható. Mindez lehetővé teszi, hogy az adatbázisból kinyerjük azokat a tagmondatokat, amelyekben egy bizonyos típusú igei szerkezet szerepel, illetve hogy meghatározzuk az egyes igei szerkezetek bővítményeiként előforduló különböző névszói lemmáknak a gyakoriságát. A klaszterezést pedig, ahogyan arra már utaltam, a névszói lemmák gyakorisága alapján el lehet végezni.

- (4) Az amerikaiak egyértelműen támogatták a tervet , stem@@támogat ACC@@terv NOM@@amerikai

A módszer bemutatásához a 3. részben szereplő tizenegy superessivusi igei szerkezetből használtam tízet. Ezek a következők: *mosolyog -n*, *nevet -n*, *röhög -n*, *sír -n*, *szomorkodik -n*, *búslakodik -n*, *meglepődik -n*, *csodálkozik -n*, *gondolkozik -n*, *töpreng -n*. A *pityereg -n* szerkezetet azért hagytam ki a vizsgálatból, mert a használt adatbázisban ez nem szerepelt. A vizsgálathoz írt Python szkript első lépésben listázta az összes olyan névszói lemmát, amely az adatbázisban a tíz igéből legalább eggyel szerepelt ugyanabban a tagmondatban, superessivusi esetben. Ez összesen 1681 különböző névszói lemma gyűjtését jelentette. Ezt követően a szkript mind a tíz ige esetébe megszámlolta, hogy a listázott névszói lemmák az adatbázisban hányszor jelennek meg az igével egy tagmondatban, superessivusi esetben. Természetesen az esetek jelentős részében ez nulla volt. Mindennek eredményeképpen mind a tíz ige esetében előállt egy gyakorisági lista, amelyben az adatok első eleme az adott névszói lemma, második eleme pedig a névszó superessivusi esetben való előfordulási száma az igével egy tagmondatban.

Az egyes igékkel egy tagmondatban, superessivusi esetben megjelenő névszók gyakorisága alapján kiszámolható a vizsgált igei szerkezetek egymástól

való távolsága. Ennek alapja az az elgondolás, miszerint az 1681 névszói lemmához tartozó előfordulási értékek felfoghatók úgy, mint egy 1681 dimenziós tér koordinátái, amelyek kijelölnek egy pontot ebben a sokdimenziós térben. Ezt úgy képzelhetjük el, mint egy olyan koordináta-rendszert, amely nemcsak x és y tengelyből áll, hanem még további 1679 tengelyből, ahol minden tengely egy adott névszó lehetséges előfordulási számait reprezentálja. Ha egy igei szerkezet esetében mind az 1681 tengelyen felvesszük az adott tengelyhez tartozó névszónak az ige bővítményeként való előfordulási számát, akkor ezek az értékek koordinátákként egy pontot jelölnek ki a sokdimenziós térben, amely az adott igei szerkezetet reprezentálja. Az igei szerkezetek távolsága így kiszámolható az igei szerkezeteket reprezentáló pontok alapján.

A távolság kiszámítására több módszer is létezik. A disztribúciós szemantikai eljárásoknál – ahová az itt tárgyalt vizsgálat is sorolható – általában nem a pontok közötti távolságot (euklideszi távolság) számolják, hanem a koszinusztávolságot, amely a koordináta-rendszer origójából a pontokhoz húzott vektorok által bezárt szög nagyságának a mértékét adja meg, ami ebben az esetben egy 0 és 1 közötti szám. Minél közelebb van ez az érték az 1-hez, annál nagyobb a távolság, azaz a vizsgált igei szerkezetek a superessivusi bővítményeik tekintetében annál kevésbé hasonlítanak egymásra. A koszinusztávolság számításának egyik előnye az, hogy a gyakorisági adatokat nem kell normalizálni (például arányszámokká alakítani őket), mivel a számításban a normalizálás inherensen benne van. A vizsgált tíz igei szerkezetnek a superessivusi bővítmények gyakorisága alapján megállapított egymástól való, három tizedesjegyre kerekített koszinusztávolságait az 1. táblázat mutatja be. A 0,1 alatti értékeket félkövérrel emeltem ki.

1. táblázat. A tíz superessivusi igei szerkezet koszinusztávolságai

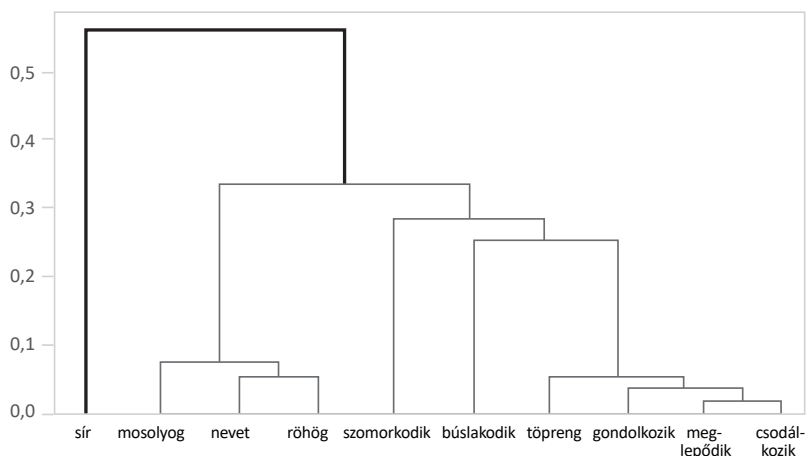
	<i>moso-lyog</i>	<i>nevet</i>	<i>röhög</i>	<i>sír</i>	<i>szomor-kodik</i>	<i>búsla-kodik</i>	<i>megle-pődik</i>	<i>csodál-kozik</i>	<i>gondol-kozik</i>	<i>töp-reng</i>
<i>moso-lyog</i>	0	0,080	0,071	0,512	0,396	0,331	0,313	0,285	0,231	0,405
<i>nevet</i>		0	0,050	0,543	0,435	0,276	0,367	0,324	0,277	0,490
<i>röhög</i>			0	0,521	0,386	0,302	0,308	0,269	0,223	0,402
<i>sír</i>				0	0,554	0,639	0,550	0,562	0,550	0,607
<i>szomor-kodik</i>					0	0,394	0,245	0,250	0,254	0,283

	<i>moso- lyog</i>	<i>nevet</i>	<i>röhög</i>	<i>sír</i>	<i>szomor- kodik</i>	<i>búsla- kodik</i>	<i>megle- pődik</i>	<i>csodál- kozik</i>	<i>gondol- kozik</i>	<i>töp- reng</i>
<i>búsla- kodik</i>						0	0,238	0,216	0,230	0,332
<i>megle- pődik</i>							0	0,014	0,048	0,054
<i>csodál- kozik</i>								0	0,027	0,048
<i>gondol- kozik</i>									0	0,05
<i>töpreng</i>										0

Az eljárás következő lépése az igei szerkezetek csoportosítása. Ez egy egyszerű, ugyanazt a lépést ismétlődően végrehajtó, hierarchikus agglomeratív klaszterezésnek nevezett módszerrel történik, amelynek során minden lépésben egy klaszterbe sorolódik az a két igei szerkezet vagy klaszter, amelyek között a legkisebb a koszinusztávolság. Ezt a lépést egészen addig kell ismételni, amíg egy klaszterbe nem kerül az összes igei szerkezet. A példa esetében tehát első lépésben a *meglepődik -n* és a *csodálkozik -n* szerkezet sorolódik egy klaszterbe, hiszen, ahogyan az a táblázatból látható, a köztük lévő koszinusztávolság a legkisebb. Ezt követően ki kell számolni a *meglepődik -n* és a *csodálkozik -n* szerkezetek által alkotott, újonnan létrehozott klaszternek a koszinusztávolságát az összes többi szerkezettől,² majd újra megkeresni azt a két igei szerkezetet vagy igei szerkezeteket tartalmazó klasztert, amelyek között a legkisebb a koszinusztávolság, ez ebben az esetben a *meglepődik -n* és a *csodálkozik -n* szerkezetek által alkotott klaszter és a *gondolkozik -n* szerkezet közötti távolság. Ezekből megint csak létre kell hozni egy közös klasztert. Ha a vizsgált szerkezetek száma n , akkor $n-1$ -szer kell megismételni ezt a lépést ahhoz, hogy végül minden szerkezet egy közös klaszterbe kerüljön a hierarchia legfelsőbb

² Egy több igei szerkezetet tartalmazó klaszternek a többi igei szerkezettől, illetve klasztertől való koszinusztávolsága kiszámolására többféle módszer is létezik (lásd Brezina 2018: 154–159). Én az átlagos koszinusztávolságot használtam, ami azt jelenti, hogy egy több szerkezetet tartalmazó klaszter és egy másik igei szerkezet közötti távolság számítása során a klaszterbe tartozó összes igei szerkezetnek a kérdéses igei szerkezettől való koszinusztávolságát össze kell adni, majd a kapott összeget el kell osztani az összeadott távolságértékek számával. Amennyiben két klaszter koszinusztávolságát kell megadni, akkor az A klaszterhez tartozó összes igei szerkezetnek a B klaszterhez tartozó összes igei szerkezettől való összes távolságát össze kell adni, majd azt elosztani az összeadott távolságértékek számával.

sztintjén. A klaszterezés végeztével a kialakított klasztereket egy dendrogram formájában ábrázolhatjuk. Az alábbi 3. ábra mutatja be a vizsgált tíz igei szerkezet superessivusi bővítményei alapján létrehozott hierarchikus klaszterezésének a dendrogramformában való ábrázolását.³

3. ábra. A tíz superessivusi igei szerkezet által alkotott hierarchikus klaszterek

A dendrogram függőleges tengelye a koszinusztávolságot mutatja. Minél nagyobbak az egy klaszterbe sorolt igei szerkezetek vagy kisebb klaszterek függőleges ágai, annál nagyobb a közöttük lévő koszinusztávolság, azaz azok annál inkább különböznek a superessivusi bővítmények tekintetében. Az ábrából jól látható, hogy az alkalmazott módszer alapján kis koszinusztávolsággal egy klaszterbe sorolódott egyfelől a *mosolyog -n*, *nevet -n* és *röhög -n* igei szerkezet, másfelől pedig a *töpreng -n*, *gondolkozik -n*, *meglepődik -n* és *csodálkozik -n* igei szerkezet, amelyek jelentésükben is jobban hasonlítanak egymásra, mint a vizsgálatban szereplő többi igére. E két klaszteren belül alklaszterként egy csoportba került a *nevet -n* és a *röhög -n*, valamint a *meglepődik -n* és a *csodálkozik -n* szerkezet, amelyek jelentésükben is szorosabban összetartoznak. Érdekes viszont, hogy a *töpreng -n* és a *gondolkozik -n* szerkezetek alklaszterként nem kerültek egy csoportba. Bár a *szomorkodik -n*,

³ A koszinusztávolságok kiszámításához és a hierarchikus klaszterezéshez a Python sciPy modulját használtam, a dendrogram generálásához pedig a Python matplotlib modulját.

búslakodik -n és *sír -n* szerkezetek nem kerültek egy klaszterbe a hierarchia alsóbb szintjén, azok nem is kerültek bele az alsóbb szintű, jelentésükben eltérő igéket szerepeltető klaszterekbe. Megjegyzendő, hogy e három szerkezetből szerepelt a legkevesebb az adatbázisban. Feltételezhető, hogy nagyobb előfordulással ezek a szerkezetek is belekerülnének egy alacsonyabb szintű közös klaszterbe. A 2. táblázat mutatja be a szerkezetek előfordulási számát.

2. táblázat. A tíz superessivusi szerkezet előfordulási száma

Szerkezet	Előfordulás
<i>búslakodik -n</i>	16
<i>szomorkodik -n</i>	61
<i>sír -n</i>	360
<i>töpreng -n</i>	655
<i>mosolyog -n</i>	712
<i>meglepődik -n</i>	716
<i>röhög -n</i>	740
<i>gondolkozik -n</i>	1187
<i>nevet -n</i>	1327
<i>csodálkozik -n</i>	2058

A módszer, feltételezésem szerint, nem csupán arra jó, hogy szemantikailag szorosabban összetartozó igecsoportokat állapítsunk meg, hanem arra is, hogy a hierarchikus klaszterezés révén egy adott vonzatkeretű igecsoport hálózatos felépítését vizsgáljuk, azaz a specifikusabb és absztraktabb igei konstrukciókra, valamint a konstrukciók közötti absztrakciós és kiterjesztési viszonyokra vonatkozóan empirikus evidenciához jussunk. A tíz igei szerkezet klaszterezése alapján például megerősítést nyerhet az a lexikográfusi intuíció, miszerint a vizsgált szerkezetcsoponton belül van egy NEVETÉS jelentéshez kapcsolódó specifikusabb konstrukció. Ezt a specifikus konstrukciót pedig kiterjesztik olyan, a specifikus konstrukció NEVET jelentéséhez részben kapcsolódó szerkezetek, mint a *mosolyog -n*, létrehozva egy absztraktabb konstrukciót.⁴ A klaszterezés alapján megerősítést nyerhet az a lexikográfusi intuíció is, miszerint a vizsgált általános konstrukción belül van egy gondolkodással,

⁴ Természetesen egyáltalán nem szükségszerű, hogy a legalsóbb szintű, az eljárás módszertanából következően minden esetben két igei szerkezetet tartalmazó klaszterek megfeleltethetők specifikus konstrukcióknak. A *mosolyog -n* szerkezetet pusztán a kutatói intuícióm miatt tekintem úgy, mint ami a *nevet -n*, *röhög -n* szerkezetekkel, jelentésbeli eltéréseiből kifolyólag, kiterjesztő viszonyban van.

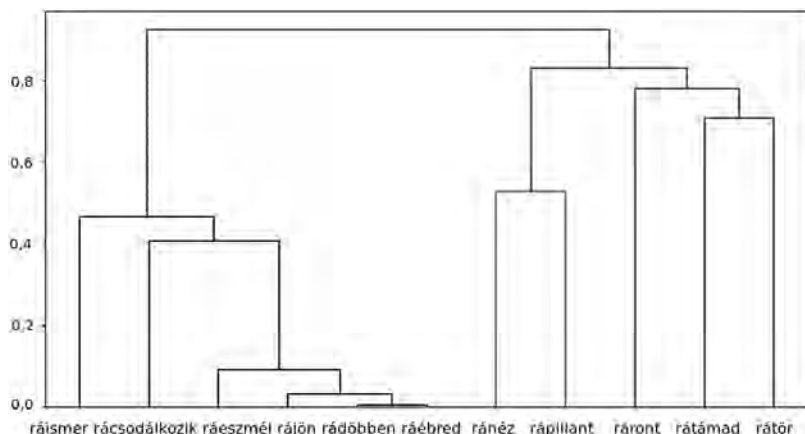
mentális feldolgozással, illetve annak hatásával összefüggő specifikusabb konstrukció is, ahová olyan szerkezetek tartoznak, mint a *tőpreng -n*, *gondolkodik -n*, *meglepődik -n* vagy *csodálkozik -n*. A klaszterezés alapján az az elképzelés is megtámogatható, miszerint az említett konstrukción belül egy specifikusabb konstrukció is szerepet játszhat, olyan megvalósulásokkal, mint a *meglepődik -n*, *csodálkozik -n*, *elképed -n*, *álmélkodik -n* stb.

4.2. rá- igekötős sublativusi szerkezetek konstrukcióinak meghatározása

A fent bemutatott módszerrel egy további szerkezetcsoporthoz is megvizsgáltam. A szerkezetcsoporthoz a rá- igekötős, sublativusi vonzattal szereplő igei szerkezetek csoportja, amelyekből a következő tizenegy szerkezetet választottam ki: *rádöbben -rA*, *ráeszmél -rA*, *rácsodálkozik -rA*, *ráébred -rA*, *rájön -rA*, *ráismer -rA*, *ránéz -rA*, *rápillant -rA*, *rátámad -rA*, *rátör -rA*, *ráront -rA*. A szerkezeteknek az adatbázisban való előfordulási száma a 3. táblázatban szerepel. A sublativusi bővítményekként megjelenő névszók gyakoriságán alapuló klaszterelemzés eredményét pedig a 4. ábrában szereplő dendrogram mutatja be.

3. táblázat. A tizenegy rá- igekötős, sublativusi igei szerkezet előfordulási száma

Szerkezet	Előfordulás
<i>ráront</i>	72
<i>ráeszmél</i>	99
<i>rátör</i>	114
<i>rápillant</i>	142
<i>rácsodálkozik</i>	225
<i>rátámad</i>	359
<i>ráébred</i>	374
<i>ráismer</i>	403
<i>rádöbben</i>	490
<i>ránéz</i>	804
<i>rájön</i>	2272

4. ábra. A tizenegy rá- igekötős, sublativusi igei szerkezet által alkotott hierarchikus klaszterek

A dendrogramból látható, hogy a jelentésükben kifejezetten közel álló *ráébred* -*rA*, *rádöbben* -*rA*, *rájön* -*rA* és *ráeszmél* -*rA* szerkezetek kis távolsággal egy alsóbb szintű klaszterbe sorolódtak a sublativusi bővítmények gyakorisága alapján. Feltételezhető, hogy ezek a szerkezetek egy specifikusabb igei konstrukció megvalósulásainak tekinthetők. Ezt a konstrukciót terjesztik ki olyan szerkezetek, mint a *rácsodálkozik* -*rA* és *ráismer* -*rA*, amelyekben nem valamilyen, az alany számára új tudás megszerzése, hanem egy az alany számára már meglévő tudás újraaktiválása (*ráismer* -*rA*), illetve a tudás megszerzéséhez kapcsolódó érzelmi attitűd (*rácsodálkozik* -*rA*) kerül előtérbe – bár megjegyzendő, hogy ez utóbbi mozzanat a *rádöbben* -*rA* szerkezetben is jelen van. Nagyobb távolsággal, de úgyszintén ugyanabba az alsóbb szintű klaszterbe sorolódott az elsődleges jelentésükben vizuális észlelésre vonatkozó *ránéz* -*rA* és *rápillant* -*rA* szerkezet. Ezek a szerkezetek feltételezhetően úgyszintén egy specifikusabb konstrukciót valósítanak meg, olyan további szerkezetekkel, mint a *rátekint* -*rA*, *rábámul* -*rA* vagy *rábambul* -*rA*.

A *rátámad* -*rA*, *rätör* -*rA* és *ráront* -*rA* szerkezetek, bár nagy távolsággal, de úgyszintén egy külön klaszterbe sorolódtak. A *ránéz* -*rA* és *rápillant* -*rA* szerkezeteket tartalmazó klaszter egy felsőbb szinten ez utóbbiakkal került egy közös klaszterbe, ami azt jelezheti a lexikográfus számára, hogy e két igecsoport a konstrukciós hálózat magasabb szintjén ugyanazt a sematikusabb konstrukciót valósítja meg. Megjegyzendő persze, hogy lehetne amellet is

érvelni, hogy a *ránéz -rA* és *rápillant -rA* szerkezetek konstrukciója a *rájön -rA*, *rádöbben -rA*, *ráismer -rA* stb. szerkezetek által megvalósított konstrukcióval alkot egy absztraktabb konstrukciót, hiszen mind a két csoportba tartozó igei szerkezetek valamilyen mentális folyamatra vonatkoznak, szemben a *rátámad -rA*, *rátör -rA* és *ráront -rA* szerkezetek elsődleges jelentésével. A *ránéz -rA* és *rápillant -rA*, valamint a *rátámad -rA*, *rátör -rA* és *ráront -rA* szerkezetek ugyanazon magasabb szintű klaszterbe sorolásának az oka feltehetőleg az, hogy e szerkezetek sublativusi vonzataiként sokkal inkább megjelenik ember, mint a *rájön -rA*, *rádöbben -rA* típusú szerkezetek esetében. Ebből az is látható, hogy egy adott vonzathelyen megjelenő szavak alapján való klaszterezésnél az igeik bizonyos jelentéselemei előtérbe kerülnek, míg más jelentéselemek, amelyek az adott vonzathelyen megjelenő főnevek szelekciójára nincsenek hatással, háttérbe szorulnak. Hogy a klaszterezés során előtérbe kerülő, a klasztereket összefogó jelentésmozzanatokat mennyire tekintjük relevánsnak, elfogadhatónak az igei konstrukciók szótári feldolgozása során, az a szótári koncepcióba integrált elméleti előfeltevéseknek a függvénye.

5. Igei konstrukciók szótári reprezentálásának egy lehetséges XML-formátuma

Ahogy a 2. részben érveltem, igei konstrukciók szótári feldolgozása digitálisan valósítható meg a leghatékonyabban, mivel az egyes konstrukciók közötti absztrakciós, kidolgozási és kiterjesztési viszonyok reprezentálása – ami az egyik legfontosabb feladata lenne egy ilyen szótárnak – digitális környezetben, linkekkel valósítható meg a legáttekinthetőbb módon. Digitális formátumként elsősorban valamilyen XML-formátum ajánlható. Az XML (Extensible Markup Language) egy ember és gép számára is olvasható általános célú leírónyelv, amellyel speciális célú leírónyelveket lehet létrehozni. Míg az interneten olvasható információk leírására szolgáló HTML (Hyper Text Markup Language) egy előre meghatározott elemkészletből áll össze, addig az XML esetében az elemeket és az elemekhez tartozó attribútumokat mi magunk definiálhatjuk. Az így létrehozott XML-formátumú speciális leírónyelvek a legkülönbözőbb feladatokra alkalmazhatók. Az XML-formátum használata a digitális bölcsészeti és nyelvészeti kutatásokban különösen elterjedt, a különböző korpuszok és digitális kritikai kiadások jelentős része valamilyen XML-formátumban készül.

A szótárkészítésnek úgyszintén jellemző formátuma az XML, azaz a szócikkek már eleve valamilyen XML-formátumban íródnak. Ez sokszor abban az esetben is így történik, ha a szótárnak nincsen digitális kiadása. Például *A magyar nyelv nagyszótára* már akkor is XML-ben íródott, amikor digitális, interneten elérhető verziója még egyáltalán nem létezett (lásd Simon 2016). Ennek az az oka, hogy az XML egy olyan önleíró, az adatok mellett az adatok típusára és struktúrájára vonatkozó metaadatokat is tartalmazó formátum, amely jelentősen megkönnyíti a különböző típusú információkat erősen formalizált módon tartalmazó szövegek létrehozását, mint amilyen egy szótári szócikk is. XML-fájlok validálására, keresésére, módosítására, megjelenítésére és lekérdezésére számos általánosan elterjedt technológia létezik, ami azt jelenti, hogy egy XML-alapú szótári projekt esetében a szócikkekben való keresést, a szócikkek formai módosítását, a különböző hibák kiszűrését az esetek jelentős részében automatizált módon el lehet végezni. Az XML-formátum használatával mellett szól az is, hogy időtálló, azaz évtizedek múlva is feldolgozható.

Bár az XML nem tartalmaz előre definiált elemeket és attribútumokat, természetesen létrejöttek olyan XML-formátumú nemzetközi, de facto sztenderdek, amelyek különböző digitális bölcsészeti, nyelvészeti feladatok számára biztosítanak egy előre definiált elemkészletet. A legismertebb, legszélesebb körben használt ilyen sztenderd a TEI XML, amely számos szövegtípus, illetve digitális bölcsészeti feladat számára, többek között szótári adatbázisok létrehozására is felkínál egy szakértők által definiált elemkészletet (TEI Consortium eds. 2021). Ugyanakkor a TEI szótári moduljának elemkészletét a hagyományos, szavakat feldolgozó szótárak írásához hozták létre, vagyis az nem alkalmazható igei konstrukciók szótári reprezentálására. Ennek következtében egy igei konstrukciókat feldolgozó szótár számára szükséges egy saját XML-formátum specifikálása. Az alábbiakban egy ilyen lehetséges XML-formátumot mutatok be.

Az XML-formátum elsődleges célja az, hogy leképezze a konstrukciók hálózatos jellegét, azaz a konstrukciók közötti, absztrakción és kiterjesztésen alapuló viszonyokat. Egy adott konstrukciót leíró XML-elem a konstrukció formai és szemantikai jellemzői mellett utalásokként tartalmazza, hogy a konstrukciónak melyek az absztraháló és kiterjesztő konstrukciói. Ez tehát azt jelenti, hogy a konstrukciókat leíró XML-elemek a linkek formájában megjelenő utalások segítségével egy hálózat csomópontjaiként reprezentálják az igei konstrukciókat, oly módon, ahogyan azt a 2. ábra is szemléltette. A formátum kialakítása során ahol lehetett, igyekeztem figyelembe venni a TEI szótári

moduljának és az úgyszintén TEI-közeli XML-formátumot alkalmazó *Magyar nyelv nagyszótárának* a megoldásait. Elsőként egy példa segítségével mutatom be a kitalált XML-formátumot, amelyet az XML-formátumban szereplő elemek és attribútumok magyarázata követ.

5. ábra. Igei konstrukciók szótáralapú reprezentációjának egy lehetséges XML-formátuma:

```
<construction xml:id="c.101">
  <symbolicUnit>
    <form>
      <complements>
        <complement xml:id="comp1" cat="N" case="nom"/>
        <complement xml:id="comp2" cat="N" case="abl"/>
      </complements>
      <preverbs>
        <preverb>meg</preverb>
        <preverb>be</preverb>
      </preverbs>
    </form>
    <meaning>
      <sense>
        <arguments>
          <argument target="#comp1">
            <role target="#r.15">experiens</role>
            <features>
              <feature target="#f.3">élő</feature>
            </features>
          </argument>
          <argument target="#comp2">
            <role target="#r.20">stimulus</role>
          </argument>
        </arguments>
        <process target="#p.102" aspect="perf">FÉL</process>
        <definition>Ijedség fogja el, félni kezd vkitől v. vmitől.
        </definition>
      </sense>
    </meaning>
```

```

</symbolicUnit>
<constructionLinks>
  <abstraction>
    <link target="#c.100"/>
  </abstraction>
  <specification>
    <link target="#c.99"/>
    <link target="#c.10"/>
    <link target="#c.23"/>
  </specification>
  <extension>
    <link target="#c.1"/>
    <link target="#c.13"/>
    <link target="#c.8"/>
  </extension>
</constructionLinks>
<instantiations>
  <verb>
    <lemma>megijed</lemma>
    <eg source="MNSZ">A kislány megjed a szekér zörgésétől, és sírni
    kezd</eg>
  </verb>
  <verb>
    <lemma>megrémül</lemma>
    <eg source="MNSZ">A csöngetéstől biztosan megrémült volna</eg>
  </verb>
  <verb>
    <lemma>berezel</lemma>
    <eg source="MNSZ">Ettől a gondolattól mindjárt berezelt</eg>
  </verb>
</instantiations>
</construction>

```

A fenti példa a 'MEGIJED valaki valamitől vagy valakitől' ablativusi igei konstrukció XML-reprezentációját mutatja be. A *megijed* ige mellett a szerző intuícója alapján a konstrukció igéje lehetne például a *megrémül*, *megretten*, *berezel*. A példából látható, hogy egy konstrukciót bemutató szótári tétel a <construction> XML-elembe kerül bele, vagyis a <construction> elem

nyitó- és zártótagje közrefogja az egész szótári tételt. A <construction> elemnek van egy @xml:id attribútuma, amelynek értéke a konstrukció egyedi azonosítója. Ez azért fontos, mert a konstrukciókat bemutató szótári tételek közötti utalásokat az @xml:id attribútumok értékére való utalásokkal lehet megvalósítani. A <construction> elem alatt közvetlenül három elem szerepel: <symbolicUnit>, <constructionalLinks>, <instantiations>.

A <symbolicUnit> elem írja le az igei konstrukció formai és szemantikai jellemzőit. A konstrukció formai leírása a <form> elemen belül szerepel. A konstrukció formai leírása elsősorban a vonzatokként realizálódó argumentumok morfológiai leírását jelenti. A vonzatok morfológiai leírása a <complement> elemek attribútumaival történik: a @cat attribútum értéke a vonzat szófaji besorolása, a @case attribútum értéke pedig a vonzat esete. Úgyszintén egy igei konstrukció formai jellemzőjeként adható meg, ha a konstrukció mindig igekötővel realizálódik.⁵ A konstrukcióhoz tartozó igekötőket a <preverbs> elemen belül felsorolható <preverb> elemek tartalmaiként lehet feltüntetni. Természetesen itt csak akkor szükséges igekötőt vagy igekötőket feltüntetni, ha azok jelenlétét kifejezetten a konstrukció hívja elő, vagyis azok hozzátartoznak a konstrukció formai oldalához. Az igekötők a konstrukciós jelentés szempontjából jellemzően bizonyos aspektusjelentések formai jelölőiként szolgálnak.

A konstrukció szemantikai leírása a <symbolicUnit> elem alatt szereplő <meaning> elemen belül történik. Amennyiben egy konstrukciónak több jól elkülöníthető jelentése is van, akkor a <meaning> elemen belül több <sense> elemet is fel lehet venni.⁶ A <sense> elemen belül lévő <arguments> elemben szerepelnek a konstrukció egyes argumentumaira vonatkozó szemantikai információk: a <role> elemben a tematikus szerep, a <features> elemben pedig külön <feature> elemek tartalmaként az argumentum szemantikai jegyei, amennyiben fel lehet ilyeneket tüntetni. Az <argument> elemben szereplő @target attribútum értéke az argumentumnak megfelelő <complement> elem @xml:id attribútumának értékeként feltüntetett azonosítóra utal. Ez alapján lehet megmondani, hogy a <meaning> elemen belül szereplő argumentumokhoz melyik, a <form> elemen belül szereplő vonzatleírás tartozik. A <process> elemben szerepel a konstrukció által kifejezett folyamattípus, amelynek van egy @aspect attribútuma. Az @aspect attribútum értéke a konstrukció által kifejezett folyamat aspektusára, azaz a belső

⁵ Az ilyen típusú konstrukciók valószínűleg a hálózat specifikusabb szintjein helyezhetők el.

⁶ Például az előző részben szereplő *rátámad* -rA, *rátör* -rA, *ráront* -rA szerkezeteknek van egy elvont jelentése is (*Dóra a vitában rátámadt Andrásra*).

időszerkezetére vonatkozik. A <definition> elemben a konstrukció jelentésének a definíciója szerepel, amelyet a példában a *megijed* ige ÉKSz.-ben szereplő definíciója alapján adtam meg, mint amely nagyjából lefedi az igei konstrukció jelentését is, jöllehet, ahogyan arra már utaltam, a konstrukciók jelentésének a definiálása korántsem magától értetődő kérdés.

A <role>, a <feature> és a <process> elemekben szereplő @target attribútumok értéke egy lehetséges ontológia valamely elemének az azonosítójára utal. A <role> elem @target attribútuma a szemantikai szerepek ontológiájának egy adott elemére, a <feature> elem @target attribútuma a szemantikai jegyek ontológiájának egy adott elemére, a <process> elem @target attribútuma pedig az igei folyamatok ontológiájának egy adott elemére utal. A <role>, <feature> és <process> elemekben megadott kategóriák, illetve jegyek definíciói az ontológiák hivatkozott eleménél szerepelhetnek, így azokat nem kell az egyes szótári tételekben feltüntetni, ugyanakkor magát a kategóriamegnevezést az áttekinthetőség kedvéért érdemes megadni.

A <constructionLinks> elemben vannak feltüntetve a szótári tételben szereplő konstrukciónak a más konstrukciókkal való viszonyai. Többek között e viszonyok megragadásában nyújthat segítséget az előző részben bemutatott klaszterelemzés. Ahogyan arra már utaltam, az itt követett megközelítésben a konstrukciók közötti viszonytípusok az absztrakció, a kidolgozás és a kiterjesztés terminusokkal írhatók le. Az <abstraction> elemben szerepel az absztraháló konstrukcióra való utalás. Az absztraháló konstrukció az igei konstrukciók hálózatában az adott konstrukciónál eggyel absztraktabb konstrukció. Az absztraháló konstrukcióra a <link> elem @target attribútumának az értéke utal, amely az absztraháló konstrukció azonosítója, azaz a konstrukció leírását tartalmazó <construction> elem @xml:id attribútumának az értéke. A <specification> elemben szerepelnek a kidolgozó, azaz a konstrukciónál eggyel specifikusabb konstrukciókra való utalások. Az utalások ebben az esetben is a <link> elemek @target attribútumának az értékeivel valósulnak meg, amelyek a kidolgozó konstrukciók azonosítói. Végezetül az <extension> elemben szerepelnek a kiterjesztő konstrukciókra való utalások, hasonló módon, mint az előző két esetben. Hangsúlyozandó, hogy a példában a <link> elemmel utalt konstrukciók fiktívek, a cél csupán a formátum bemutatása.

Megjegyzendő, hogy a kiterjesztő konstrukciók feltüntetése redundáns, hiszen a kiterjesztő konstrukciók a szótári tételben szereplő konstrukciónak a testvérei a konstrukciós hálózatban, vagyis azokat el lehetne érni úgy is, mint az absztraháló konstrukció további kidolgozó konstrukciói. A kiterjesztő konstrukciók feltüntetését ugyanakkor az indokolja, hogy a konstrukciók

XML-reprezentációjának az is funkciója, hogy a felhasználó számára egy olyan megjelenítést tegyen lehetővé, ahol nemcsak az absztraháló és a kidolgozó, hanem a kiterjesztő konstrukciók is közvetlenül, egy lépésből elérhetők.

A konstrukciók XML-reprezentációjának harmadik nagyobb egysége a konstrukciót megvalósító igéket sorolja fel az <instantiations> elemben. Az egyes igék a <verb> elemekbe kerülnek. A <verb> elem <lemma> elemében szerepel az ige szótári alakja, az <eg> elemben pedig egy példamondat.⁷ Egy konstrukciót megvalósító igét csak abban az esetben szükséges feltüntetni, ha nincsen olyan, az adott konstrukciót kidolgozó specifikusabb konstrukció, amelynek a szótári tételében az ige már fel van tüntetve.⁸ Természetesen egy ige több, egymással nem kidolgozási viszonyban lévő konstrukció megvalósulásaként is feltüntethető.

Az XML-formátum lehetővé teszi a szótári tételek folyamatos bővítését anélkül, hogy a már bevitt adatokon, illetve a már meglévő formátumon változtatni kéne. Újabb igei konstrukciókat kapcsolhatunk a hálózathoz a <constructionLinks> elemben szereplő <link> elemekkel, illetve a specifikus konstrukciókat újabb igei példákkal egészíthetjük ki további <verb> elemek hozzáadásával. Természetesen a fent bemutatott példa csak kiindulópont szeretne lenni. Bizonyos igei konstrukciók megfelelő bemutatásához további XML-elemek is szükségesek lehetnek. A példában szereplő XML-elemeknél az érthetőség kedvéért többnyire teljesen kiírt neveket használtam, ezek felcserélhetők rövidítésekre vagy más megnevezésekre.

6. Összegzés

A tanulmányban igyekeztem rámutatni arra, hogy magyar igei szerkezetek konstrukciós keretben történő vizsgálatának lehet a kimenete egy olyan munka, amely szótári reprezentáció formájában dolgozza fel az igei konstrukciókat. Egy ilyen vállalkozás sikerének a feltétele számos elméleti és

⁷ A bemutatott XML példában ezek a Magyar Nemzeti Szövegtárból származnak (Oravecz-Váradai-Sass 2014).

⁸ A tanulmány nem kíván állást foglalni abban a kérdésben, hogy vannak-e olyan igei konstrukciók, amelyek esetében egyszerre kell feltüntetni kidolgozó konstrukciókat a <specification> elemben és a konstrukciót közvetlenül megvalósító, specifikusabb konstrukció alá már nem rendelhető kidolgozó igei szerkezeteket az <instantiations> elemben. Az XML-példában a két eset párhuzamos szerepeltetésének a célja pusztán az XML-formátum teljes körű bemutatása.

módszertani kérdés megválaszolása vagy legalábbis egy szótári koncepció keretén belül történő praktikus kezelése. Ezekből a kérdésekből háromra tértem ki: (1) Milyen elvek, módszerek mentén lehet elkülöníteni az igei konstrukciókat? (2) Milyen elvek, módszerek mentén lehet a konkrétabb igei konstrukciókból sematikusabb igei konstrukciókat absztrahálni? (3) Milyen módon lehet megadni az igei konstrukciók absztrakt jelentéseit? Amellett érveltem, hogy a három problémából az első kettő megoldásában jó kiindulópontot adhat egy olyan klaszterezési módszer, amelynek alapja az igei szerkezetek vonzataként megjelenő névszói lemmák gyakorisága. A tanulmány ezt az elképzelést tíz mentális folyamatot kifejező superessivusi igei szerkezetnek, valamint tizenegy *rá*- igekötős sublativusi igei szerkezetnek a névszói vonzatok gyakorisága alapján történő hierarchikus agglomeratív klaszterelemzése alapján kísérte meg alátámasztani. A módszer alkalmazása révén létrejövő, hálózatot alkotó klaszterek alapján következtethetünk az igei konstrukciókra, valamint a konstrukciók közötti absztrakciós és kiterjesztési viszonyokra.

A tanulmányban bemutattam egy igei konstrukciókat feldolgozó szótár lehetséges XML-formátumát is. Az egyes konstrukciókat leíró XML-elemek az absztrakció, a kidolgozás és a kiterjesztés viszonyai mentén kapcsolódnak egymáshoz, és alkotnak hálózatot, leképezve az igei konstrukciók által alkotott hálózatot. Természetesen a bemutatott formátum csak vázlatnak tekinthető, egy konkrét szótári projekt esetében minden bizonnyal további elemekkel és attribútumokkal kellene azt kiegészíteni.

A konstrukciós nyelvtanok állítása szerint a megnyilatkozásainkat nem a megnyilatkozást alkotó szavaktól minőségileg különböző szabályok alkalmazása révén állítjuk elő, hanem a szavakhoz hasonlóan egy szemantikai és egy fonológiai oldal szimbolikus viszonya mentén leírható konstrukciók alapján. Ezek a nyelvi kifejezésekhez képest absztraktabb, sematikusabb konstrukciók motiválják a megnyilatkozásainkat. Ahogyan egy szabályalapú megközelítésben egy nyelv nyelvtana a különböző szabályok gyűjteménye, úgy egy konstrukciós nyelvtani megközelítésben egy nyelv nyelvtana a különböző konstrukciók gyűjteménye. Vagyis egy nyelv konstrukcióinak szótáralapú feldolgozása nem más, mint egy nyelv konstrukciós nyelvtana. A konstrukciók szótári feldolgozásának a megvalósíthatósága így nem pusztán egy érdekes kérdés, hanem az a konstrukciós nyelvtani elgondolás próbájaként is felfogható. Egy nyelv konstrukcióinak sikeres szótári feldolgozása megerősítheti a konstrukciós nyelvtanok nyelvfelfogásának az érvényességét. Amennyiben egy szótári feldolgozás során nem tudunk megfelelő szempontokat, módszereket

találni a konstrukciók elkülönítéséhez és a sematikusabb konstrukciók absztrahálásához, vagy éppen nem tudjuk megragadni a konstrukciók sematikusabb jelentéseit, akkor jogosan merülhet fel a kérdés, hogy mit is értünk konstrukció alatt, mi az alapja annak az állításnak, hogy a megnyilatkozásainkat konstrukciók motiválják.

Irodalom

- Brezina, Vaclav 2018. *Statistics in corpus linguistics: A practical guide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Firth, John R. 1957. A synopsis of linguistic theory. 1930–55. In: *Studies in linguistic analysis*. Oxford: Basil Blackwell. 1–32.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Hindle, Donald 1990. Noun classification from predicate–argument structures. *ACL '90: Proceedings of the 28th annual meeting on Association for Computational Linguistics*. Pittsburg: Association for Computational Linguistics. 268–275.
- Ittész Nóra et al. 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet.
- Ittész Nóra 2012. Nyelvhasználat és szótári ábrázolás viszonya a korpuszalapú szótárban. *Magyar Nyelvőr*: 390–393.
- Ittész Nóra 2019. Igék és igei szerkezetek ábrázolása A magyar nyelv nagyszótárában. *Magyar Nyelvőr* 143: 450–460.
- Kalivoda Ágnes – Vadász Noémi – Indig Balázs 2018. Manócska: A unified verb frame database for Hungarian. *Proceedings of the 21st International Conference on Text, Speech and Dialogue* (TSD 2018). Brno. 135–143.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kuti Judit – Varasdi Károly – Cziczelszki Judit – Gyarmati Ágnes – Nagy Anikó – Tóth Marianna – Vajda Péter 2006. Igei wordnet és igei eseményszerkezet ábrázolása. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.):

- IV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 97–108.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lin, Dekang 1998. Automatic retrieval and clustering of similar words. COLING ACL '98: 36th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and 17th International Conference on Computational Linguistics. *Proceedings of the conference*. Vol 2. Montreal: Université de Montréal. 768–774.
- Merényi Csaba 2005. A MetaMorpho magyar-angol gépi fordító rendszer igei vonzatkereteit működtető nyelvtan. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.): *III. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2005)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 108–115.
- Miháltz Márton – Hatvani Csaba – Kuti Judit – Szarvas György – Csirik János – Prószyk Gábor – Váradi Tamás 2008. Methods and results of the Hungarian WordNet Projekt. In: *Proceedings of The Fourth Global WordNet Conference (GWC 2008)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 311–321.
- Novák Attila – Siklósi Borbála – Prószyk Gábor 2018. Segíthetnek-e a szó-beágyazási modellek a társadalomtudósoknak? *Magyar Tudomány* 179(7): 945–954.
- Novák Attila – Siklósi Borbála – Wenszky Nóra 2017. Szóbeágyazási modellek vizualizációjára és böngészésére szolgáló webes felület. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2017)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 355–362.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry et al. (eds.): *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Language Resources Association [ELRA]. 1719–1723.
- Prószyk Gábor – Miháltz Márton 2008. Magyar WordNet: az első magyar lexikális szemantikai adatbázis. *Magyar Terminológia* 1: 43–57.
- Prószyk Gábor – Tihanyi László – Ugray Gábor 2004. Moose: a robust high-performance parser and generator. In: *Proceedings of the 9th EAMT Conference*.
- Ring Orsolya – Kmetty Zoltán – Szabó Martina Katalin – Kiss László – Nagy Balázs – Vincze Veronika 2020. Kulcsfogalmak jelentésváltozása

- a Kádár-korszak politikai diskurzusában. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *XVI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, TTIK, Informatikai Intézet. 333–342.
- Sass Bálint 2009. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásáiból*. Budapest: MTA Nyelv-tudományi Intézet. 117–129.
- Sass Bálint 2015. 28 millió szintaktikailag elemzett mondat és 500000 igei szerkezet. In: Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2015)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 303–308.
- Sass Bálint 2020. A duplakocka modell és az igei szerkezeteket kinyerő „ugrik és marad” módszer nyelvfüggetlensége, valamint néhány megjegyzés az UD annotáció univerzalitásáról. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *XVI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2020)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem TTIK, Informatikai Intézet. 399–407.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Siklósi Borbála – Novák Attila 2016. Beágyazási modellek alkalmazása lexikai kategorizációs feladatokra. In: Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *XII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2016)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, TTIK, Informatikai Intézet. 3–14.
- Siklósi Borbála – Novák Attila 2016. Közeli rokonunk, az autó. In: Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *XII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2016)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, TTIK, Informatikai Intézet. 27–36.
- Simon László 2016. A digitális korszak vívmányainak hasznosulása a lexikográfiában. A nagyszótári projekt informatikai fejlesztéséről. *Magyar Tudomány* 177(7): 809–815.
- TEI Consortium eds. 2021. *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. [4.2.2.]. [2021.04.09]. TEI Consortium. <http://www.tei-c.org/Guidelines/P5/>.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Váradi, Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC2002)*, Las Palmas, Spain. 385–389.

The possibilities of dictionary representation of verbal constructions

The paper investigates the possibilities of dictionary representation of verbal constructions. It presents two problems, the solutions of which are the prerequisite of dictionary representation of verbal constructions: 1. What principles and methods can be used for the differentiation of verbal constructions? 2. What principles and methods can be used for the abstraction of schematic constructions from the more specific constructions? The main claim of the paper is that clustering methods based on the frequency of words in complement positions of verbal structures can help answer these questions. The paper presents a hierarchical agglomerative clustering of ten verbal structures with superessive complement expressing mental processes and eleven verbal structures with sublative complement and with the preverb *-rá*. Using these examples, it is argued that cluster analysis can be used to obtain evidence about specific and abstract verbal constructions and the abstractional and extensional relations between them. The paper presents a possible XML format for the representation of verbal constructions as well.

Keywords: verbal construction, dictionary, distributional semantics, clustering, XML

Horváth Péter

Eötvös Loránd Tudományegyetem

horvath.peeteer@gmail.com

II.

A mondatkonstruálás kontextuális tényezői

BAJZÁT TÍMEA

A premodális tartományokkal összekapcsolódó segédige/melléknév + főnévi igenév konstrukciók mondatszintű szemantikai vizsgálata*

Kivonat

A tanulmány a premodális szemantikai tartományokkal érintkező főnévi igeneves konstrukciók kognitív nyelvelméleti kiindulópontot érvényesítő, korpuszalapú vizsgálatát mutatja be. Az empirikus módszertan nyelvi-mintázat-azonosításban történő érvényesítése egy hosszabb távú grammatikalizációs vizsgálat metodológiai alapjait teremti meg a premodális tartományokhoz kapcsolódó nyelvi szerkezetek elemzésével összefüggésben. A mintavételezés a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ v2.0.5) történt, indirekt módszerekkel, a főnévi igenévi komponensen keresztül. Az adatokat a dolgozatban részletezett szempontrendszer alapján elemeztem, a jellemzőket pedig a klaszteranalízis módszerének alkalmazásával dolgoztam fel. Az volt a célom, hogy szemantikai és a morfoszintaktikai jellemzők együttes figyelembevételével, a jellemzők együttállásai alapján olyan mintázatokat tudjak azonosítani, amelyek összefüggenek a premodális és alapmodális tartománnyal, illetve a kettő közti határ átlépésével. A klaszterezéssel nyert tulajdonságcsoportok alapján finom kvalitatív elemzéssel törekedtem a konstrukcionális mintázatok körülhatárolására, illetve annak feltárására, hogy milyen kidolgozói/műveleti relációk azok, amelyek a premodális-modális jelentésszerveződés szempontjából szerephez jutnak.

Kulcsszavak: modalitás, klaszteranalízis, premodális tartomány, modális tartomány, főnévi igenév, segédige, konstrukció

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1. Bevezetés

A tanulmányban bemutatott kutatás a premodális szemantikai tartományokat megnyitó főnévi igeneves konstrukciókat vizsgálja funkcionális kognitív nyelvelméleti kiindulópontot érvényesítve (Langacker 1987, 1991, 2008; Tolcsvai Nagy 2013; Tolcsvai Nagy szerk. 2017) korpuszalapon. Ugyan a fókuszban a segédige/melléknév + főnévi igenév szerkezetek vizsgálata áll, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a dinamikus jelentéskonstruálás a mondatban és annak környezetében válik hozzáférhetővé. Az adatokból látható mintázat-együttállásokból elméleti hipotézisek felállításával kapcsolódik a vizsgálat ahhoz a kutatási kérdéshez, hogy az elemzett premodális (lehetőségességi relációt nem explikáló) jelentéssel asszociálódó főnévi igeneves kompozitszerkezetek milyen nyelvi, konstrukcionális kidolgozottságban képesek átlépni a jelentésképzés során a modális szemantikai térbe (amely a lehetőségesség mentális terének megnyitásával elválaszthatatlanul összefügg). Az alkalmazott eljárások célja az, hogy kísérletet tegyenek az a priori, primer logikai modális kategóriák (vö. Kiefer 2000, 2005) elsődleges alkalmazásának a mellőzésére. A modális kategóriák nem kiindulópontot jelentenek, hanem a kutatás reményei szerint elvezet azokhoz az adatok alapján, a kontextust figyelembe véve azonosított mintázat-együttállások szisztematikus feldolgozása és a modalitás kifejezésének a konstrukciók (forma–funkció párok) oldaláról történő újragondolása révén. Az alkalmazott szemléletmód választását indokolja, hogy a kognitív megközelítés támogatja a használat-alapúságot, a nyelvi változásra is érzékeny prototípuselvű tudományos, nyelvészeti kategorizációval (Tolcsvai Nagy 2010) alkalmazható a vizsgált jelenség árnyalt értelmezésére és leírására.

A mintavétel során a vizsgálat törekedett a késői kutatói beavatkozásra, tehát az adatvételezés fázisa korpuszalapú, a vizsgált főnévi igeneves szerkezetek körét a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ v2.0.5) főnévi igenévi kifejezéseinek gyakorisági listája alapján határozza meg indirekt keresési módszerrel (a mintavételezési eljárásról bővebben lásd a 3. fejezetet). A mintavételezés során cél volt az, hogy főnévi igeneves szerkezetek olyan valós nyelvi példányaihoz kérjek le konkordanciát, amelyek az interszubjektív jelentésfeldolgozás során elsődlegesen egy humán szereplő belső mentális állapotaival asszociálódnak (pl. TUDÁS, VÁGY, HAJLANDÓSÁG). Azért esett a választásom ezen csoportra, mert ezek azok a fogalmi tartományok, amelyek potenciálisan megteremthetik a lehetőségesség relációját a premodális tartományból átlépve a modális terekbe. A kutatás céljai közé tartozott továbbá

egy olyan szempontrendszer felkínálása, amely alkalmas a főnévi igeveves szerkezetek használatalapú, konstrukciós leírására, azért, hogy így a szemantikai szempontok együttesen azonosíthatóvá és összekapcsolhatóvá váljanak a morfoszintaktikai jellemzőkkel, továbbá hogy a nyelviileg aktivált szereplők és a körülmények viszonyrendszere is elemezhetővé váljon. A szempontok alkalmazásával nyert jellemzőket, azonosított jellemző-együttállásokat adattáblába rendezve lehetőség nyílt arra, hogy a klaszteranalízis módszerének alkalmazásával olyan csoportjait nyerjük ki a vizsgált tulajdonságoknak, amelyek orientáló kiindulópontként szolgálnak az elemzett konkordanciákból történő további belső mintavételezésre. Az adatcsoportok valószínűsítéseket tesznek lehetővé a funkcionálisan összetartozó kifejezőmódokra vonatkozóan. Ezen csoportok szisztematikus elemzésével és hálózatos elrendezésével közelebb juthatunk a fejezetben felvázolt kutatási kérdés megválaszolásához (a premodális-modális határsáv szimbolikus viszonyainak artikulálásához), de legalábbis mód nyílik ezzel kapcsolatban új kutatási hipotézisek felvázolására. Ezen kívül a felvázolt elemzési lépések hozadéka az is, hogy a vizsgálat alá vont főnévi igeveves szerkezetek nyelvi profiljáról, illetve használatuk diszkurzív beágyazottságáról is információt nyerhetünk.

2. A nyelvi modalitás funkcionális megközelítésben

2.1. A dinamikus és az episztemikus modalitás

A modalitás a nyelvészeti diskurzusban nehezen meghatározható, többféle módon megközelített és értelmezett jelenség (van der Auwera–Plungian 1998: 80 alapján Mortelmans 2010: 1343). A jelen tanulmány annak ellenére, hogy rögzíti a nemzetközi és hazai diskurzusban megjelenő eltérő szemléletmódokat, nem törekszik az elméleti szintézis megteremtésére, igyekszik azonban pontosan kijelölni a saját kiindulópontját és az ahhoz kapcsolódó teoretikus alapvetéseket, amelyekre támaszkodik az empirikus vizsgálat eredményeinek bemutatásakor.

A modalitás olyan mondatszemantikai jelenség, amellyel a konstruáló szubjektum nyelviileg kifejezésre juttatja a mentális feldolgozó műveleteit, jelzi, hogy az ábrázolt jelenet lehetséges szituáció, nem például egy folyamat aktuális, megfigyelhető megvalósulásának nyelvi konstrukciója (Kugler 2017a: 469, 480) – lásd az (1a) példát. Az episztemikus modalitásra minden esetben igaz az inferencialitás működése, míg a dinamikus modalitásnak ez

akkor a része, amikor a jelentésképzés általában is megkívánja a következő műveleteket – lásd az (1b) példát.

- (1a) Peti el tud menni színházba péntek este.
- (1b) Peti valószínűleg el tud menni színházba péntek este.

Kiefer (2000: 291–325) a modalitás fogalmát a logikában alkalmazott modalitásfogalomból emeli át a nyelvtudomány diskurzusaiba (2005: 293). A logikai kiindulópontból értelmezve a modalitás a szükségszerű és a lehetséges fogalmával társítható, ezen fogalmi apparátus azonban ugyancsak nem tekinthető állandónak a nyelvtudományi diskurzusbán. Kiefer a logikai modalitásfogalom korlátaira is rámutat, amikor rögzíti, hogy a következtetési folyamatok szempontjából az úgynevezett mindennapi következtetéssel is számolni kell a lehetőségesség vagy szükségesség megkonstruálásában (Kiefer 2005: 17, 53). A modalitás forrásának megragadásához a beszédhátér fogalmát alkalmazza (Kiefer 2000: 297). A szükségszerű vagy a lehetőségesség metaállításokat logikai deklarációból teszi levezethetővé, tehát egy *p* kijelentés szükségszerűen igaz, ha annak szükségszerűsége következik a beszédhátérből, és ezzel párhuzamosan *p* kijelentés lehetséges, ha az nem mond ellent a beszédhátérnek, kompatibilis azzal (Kiefer 2000: 297). Az egymástól eltérő modalitásfajták a beszédhátérüket tekintve mutatnak egymástól eltérést. A deontikus, a cirkumstanciális, a buletikus, a diszpozicionális modális beszédháttereket összefoglalóan a dinamikus modalitásnak nevezi (Kiefer 2000: 298), ezzel ezeket a szereplőorientált modalitásokat (vö. van der Auwera–Plungian 1998) kategoriálisan megkülönböztetve az episztemikus modalitástól (vö. Kiefer 2000: 298), amely beszélőorientált. Fontos megjegyezni, hogy a dinamikus modalitásnak egy ennél szűkebb, csak a diszpozicionális és cirkumstanciális modalitást átfogó értelmű használata is létezik a modalitás irodalmában (vö. Van linden 2010). Kiefer fenntartja az objektív–szubjektív kettősséget is (2005: 74). Ennek alternatíváját a funkcionális kognitív megközelítés a konstruálás módjában látja (lásd Langacker 1987: 128–132; 2008: 77, 260–264).

A modalitáskutatásban általánosnak tekinthető, hogy a szükségszerűség és lehetőség fogalmi dichotómia felől közelítenek a modális jelentéstartalmakhoz a kategorizációs kísérletekben (vö. van der Auwera–Plungian 1998: 80). A szereplő szempontjából belső lehetőségesség/szükségesség azt jelenti, hogy a szereplő tulajdonságaitól függ a potenciális esemény megvalósulásának lehetősége, ez tehát a diszpozicionális kategóriának felel meg, ahogy a (2)-ben is megfigyelhető.

(2) Peti képes megoldani a feladatot.

A szereplő szempontjából külső hatóerő mind a cirkumstanciális, mind a deontikus tartománynak jellemzője. Ilyenkor a szereplő erődinamikai viszonyba lép a fizikai és a társas környezettel. A jelenet szempontjából külső lehetőségesség és szükségesség az episztemikus tartománnyal kapcsolódik össze, és nem szereplői, hanem konceptualizálói (megnyilatkozói, illetve beszélői) nézőpontot feltételez. (lásd 1. ábra). Fontos kiemelni azt, hogy van der Auwera és Plungian (1998: 84) nem tárgyalja a modális szemantikai tér részeként a (3)-ban látható volitív (volitív modalitás lásd Palmer: 1986: 115, 116–119, 152–153) és a buletikus (buletikus vö. Kiefer 2000: 298) tartományt, viszont elismerik annak szoros kapcsolódását a modális szemantikai térhez (Auwera–Plungian 1998: 86).

(3) Peti ki akar menni a kertbe.

LEHETŐSÉGESSÉG			
nem episztemikus lehetőségesség			episztemikus ('bizonytalanság, kétség')
A szereplő szempontjából belső ('képesség')	A szereplő szempontjából külső		
	nem deontikus	deontikus ('engedély')	
A szereplő szempontjából belső ('szükséglet')	A szereplő szempontjából külső		episztemikus ('valószínűleg')
	nem deontikus ('engedély')	deontikus ('kötelezettség')	
nem episztemikus szükségszerűség			
SZÜKSÉGSZERŰSÉG			

1. ábra. Modálisforrások a szemantikai térben
(Van der Auwera–Plungian 1998: 82 és Kugler 2003: 14)

Bybee és szerzőtársai (Bybee–Perkins–Pauglica 1994: 176–240) ugyanezen nézőpontok alapján különböztetik meg egymástól a modális forrásokat, az első az ágensorientált, a másik a beszélőorientált forrás. Az előbbi kategória esetén a lehetőségesség és a szükségesség forrása dinamikusan jön létre

a jelenet szereplőinek interakciójában, ahogy az a nyelvileg kidolgozott elemi jelenetben megkonstruálódik. A megnyilatkozó- vagy beszélőorientált modalitás terminus olyan megnyilatkozásokra vonatkozik, amelyekben a megnyilatkozó az a mentális ágens (konceptualizáló), akihez a lehetséges megalkotása, a valószínűsítés mentális állapota kapcsolódik. A beszélőorientáltság tehát elválaszthatatlanul összekapcsolódik az episztemikus modalitással, tipikusan kijelentő mondatokkal valósul meg, és a tudáson való interszjektív megosztásban, a felek mentális működésének az összehangolásában játszik szerepet (Kugler 2015). A funkcionális kognitív nyelvészet konstruálás fogalma azért is lényeges a fentiek vonatkozásában, mert az objektivizált és a szubjektivizált konstruálási módokra kidolgozott modell (Langacker 2006), képes olyan finom összefüggéseket is bemutatni, amelyekben például a konceptualizáló szereplőként is megjeleníti önmagát (pl. „*En az Igazából szerelmet meg tudom nézni negyedszer is*”),¹ vagy akár saját mentális működését, metapragmatikai tudatosságát teszi hozzáférhetővé (például *szerintem*).

Láthatjuk az 1. ábrán, hogy a Van der Auwera és Plungian (1998: 82) által alkalmazott modálisforrások kategóriarendszere nem különbözik szembe-tűnően azon kategóriáktól, amelyeket Kiefer Ferenc (2000) rendszerezésében is olvashatunk. A fent említett szükségszerű és lehetséges dichotómia kulcsfontosságúvá válik mindkét rendszerben, érdemes azonban ezeket dinamikusan, funkcionális értelmezésmód szerint működtetni a nyelvi példányok vizsgálatakor. Az episztemikus és a nem episztemikus modálisforrások megfeleltethetők a beszélőorientált és az ágensorientált forrásokkal (lásd Bybee et al. 1994). Az modálisforrások tárgyalásakor az egyik fő különbség a volitív és buletikus források kezelésében rejlik, ahogyan ezt fent láhattuk. A jelen tanulmány Kiefer (2000)-re és Palmer (1986)-ra hivatkozva a modalitás részeként kezeli a volitív, buletikus modális forrást, tehát azt, amikor a beszélő vagy perspektíválva a megnyilatkozás egyik szereplőjének vágyai, kívánságai, óhajai és ezeken keresztül a szándékai szervezik a beszédhátteret. Ezen tartományok Van der Auwera és Plungian értekezésében a modálisforrásokon kívül esnek.

A fentiekben a van der Auwera és Plungian (1998), valamint Kiefer (2000, 2005) modelljei közötti kapcsolatok bemutatását végeztem el, ugyanakkor az értelmezésben és a kiemelésben már érvényesítettem a funkcionális nézőpontot. A megközelítési módok a modalitásról szóló diskurzusban ugyan számos esetben különböznek egymástól, de mindegyik megkülönbözteti egymástól

¹ MNSz2: doc#2339

a dinamikus (alapmodalitást) és az episztemikus modalitást. Az alapmodalitást eltérő részletességgel tárgyalja a szakirodalom, a fentebb bemutatott fő kategóriák érvényessége azonban általánosan elfogadottnak tekinthető.

2.2. Az alapmodalitások

Az alapmodalitáson belül érdemes körülhatárolni a megkonstruált lehetséges folyamatoknak azt a típusát, amelyben a cselekvés a szereplő saját belső (stabil vagy aktuális) jellemzőinek, szándékainak vagy a körülményeknek, illetve ezek interakciójának a függvénye. Ezt összefoglalóan dinamikus modalitásnak nevezi a nemzetközi szakirodalom (vö. Van linden 2010). Az együttes tárgyalást a jelen dolgozatban olvasható empirikus vizsgálat is támogatja, ugyanis a konstruálás előtér–háttér viszonyai alapján sokszor nem oszlik meg egyértelműen a profilálás a szereplő szempontjából belső és a külső modális források között, vagyis nem egyértelmű az erődinamikai interakcióban, hogy a diszpozíció vagy a külső hatás-e a modális forrás, mint a (4) esetében.

(4) Peti tud korcsolyázni.

Az előző alfejezetre is visszautalva, modálisforrásként (azon belül pedig a dinamikus modalitás részeként) kezelem a volitív, buletikus modális forrást is.

A deontikus modalitás elkülönítése általános a modalitás szakirodalmában (lásd Achard 1998; Bybee–Perkins–Pauglica 1994; Kiefer 2005, 2000; Kugler 2017a; Langacker 1991; Talmy 1988; van der Auwera–Plungian 1998). A deontikus modalításban nem a fizikai jellegű erőviszonyok, hanem a társas konstruktumok függvénye a cselekvés. A deontikus megnyilatkozások az interszónális jelentésfeldolgozásnál általában absztrakt szükségszerűséget vagy a lehetőségességet aktiválnak: kötelezést, tiltást, engedélyezést (Murvai 2001), ahogy az (5a) mutatja. Ha a jelenet szereplői lehorgonyzódnak a diskurzus résztvevőikhez, akkor a megnyilatkozás közvetlenül is szerephez juthat a diskurzus interszónális viszonyainak az alakításában, ahogy az (5b)-ben látható. Az elvárás megkonstruálásából nem következik az, hogy a folyamat meg is valósul, tehát a jelenet marad a potencialitás tartományában (Pelyvás 2013; Nuyts 2006: 4–5; Van linden 2010: 6). Nuyts (2006: 4–5) további részletezést ad arról, hogy a deontikus modális térhez kapcsolódó morális forrást a lehető legszélesebben szükséges értelmezni, ez a viszony mindig a diskurzus kontextusában válik értelmezhetővé.

- (5a) Peti elmehet korcsolyázni szombaton.
(5b) Elmehetsz szombaton korcsolyázni.

Az alapmodális tér részeként értelmezett deontikus és a dinamikus modális tartományban kezelt buletikus modális források elválasztása nem problémamentes. A személyközi viszonyok alakításában működő, a megnyilatkozó (vagy perspektiváltan a példány valamelyik szereplőjének) akarataként vagy vágyaként megkonstruált potenciális folyamat mindkét értelmezési tartományt aktiválhatja (6).

- (6) Szeretnék elmenni korcsolyázni.

Az elválasztás kulcsa lehet annak azonosítása, hogy a beszélőnek (vagy az elsődleges figurának) elvárásai kényszerítő erőként lépnek-e fel az adott jelenet vagy diskurzusszituáció erődinamikai konstrukciójában (Kiefer 2005: 62–63), mert ennek révén feltételezhető a deontikus modális forrástartomány felé való elmozdulás a jelentésképzésben.

2.3. A premodális tartomány és az alapmodális tartományok közötti határátlépés

Az elemzés a modalitás szemantikai terébe való belépést kísérli meg azonosítani azokban az esetekben, amelyekben valamilyen premodális tartomány a kiindulópont. Szükséges érvényesítünk azt, hogy a premodális és az alapmodális tartományok közötti határvonal nem éles, a kategóriák a prototípuselv alapján szerveződnek. A premodális tartomány(ok) olyan nyelvi kifejezések aktiválják a jelentésképzés során, amelyek olyan állapotokhoz kapcsolódnak, amelyek magukban hordozzák egy adott folyamat megvalósulásához kötődő feltételeket, ezért implikálják a folyamat bekövetkezésének a lehetőségét (Kiefer 2005: 101).

- (7a) Peti tud zongorázni.
(7b) Peti képes zongorázni.

Az (7a)–(7b) jelentésének a része, hogy Peti rendelkezik olyan TUDÁS-sal, KÉPESSÉG-gel, amely elengedhetetlen a ZONGORÁZÁS-hoz (Kiefer 2005: 96–111; 2000: 337–339), ugyanakkor az (7a) és az (7b) mondatok magát a TUDÁS-t, KÉPESSÉG-et figyeltetik meg. A jelentésnek a fenti példákban

azonban nem egyformán része az, hogy az elsődleges figura zongorázik (szokott zongorázni). A két példában maga a TUDÁS és a KÉPESSÉG van a figyelem előterében, nem a Petiben rejlő képesség megnyilvánulása, a zongorázás. Ugyanakkor a TUDÁS és a KÉPESSÉG megkonstruálása alapján következtünk arra, hogy megvan a lehetősége annak, hogy Peti használja is a megszerzett tudást.

Van linden (2010) értelmezésében a premodális tartományokból való elmozdulásnak a modális tér felé az az alapfeltétele, hogy az elemi jelenetben a folyamat és a megkonstruált viszonyok emergens kapcsolatot hozzanak létre a potencialitással. A premodális tartományban – a világról való tudásunk alapján – az adott konstelláció inherens részének tartjuk a szükségességet (Nuyts 2006: 3; Van linden 2010: 4). A modális tartományba való átlépés akkor történik, amikor a folyamat potencialitása már nem az így értelmezett inherens viszony, hanem 'lehetséges' vagy 'szükséges' jelentés a jelenet erődinamikai konstrukciójának az értelmezésében jön létre. Langacker (1991: 272) ezt a potencialitást modellálja kiterjesztett realitásként, és a kiterjesztés műveletében ragadja meg a modális konstruálás lényegét. Abban az esetben, ha a kontextusból azonosíthatóvá válik az, hogy az elemi mondatban létrejövő viszonyok összekapcsolódnak a beszédsszituáció idejében a 'lehetséges' vagy a 'szükséges' jelentéssel, akkor beszélhetünk a modális szemantikai térbe való átlépésről. Ha a (7a) megnyilatkozás egy olyan szituációban hangzik el, ahol a körülmények feldolgozásából tudjuk, hogy Petinek szándékában áll zongorázni, a kívánt folyamat megvalósulásának azonban valódi feltétele az, hogy található-e az épületben zongora (cirkumstanciális forrás), vagy Peti számára engedélyezett a zongorázás (deontikus forrás), akkor a (7a) is az alapmodális teret aktiválja. A *Peti zongorázhat* megnyilatkozásban a *zongorázhat* kifejezés önmagában aktiválhatja a modális szemantikai teret, hiszen a *hAt* képző alapvetően a 'lehetséges' értelmezési tartományt hívja elő.

3. A mintavételezés

A koncepció a szerkezetek kiválasztásánál az volt, hogy olyan főnévi igeneves kompozitumokat vizsgáljak, amelyek a jelentésképzés művelete során valamilyen mentális, az elsődleges figura szempontjából belső állapottal asszociálódnak a jelentésképzésben (például VÁGY, AKARAT, SZÁNDÉK, KÉPESSÉG). Az ezekhez a kategóriákhoz kapcsolódó konstrukciók meghatározásánál szükséges volt egy olyan fogalmi készlet összeállítása, amely elemeinek

környezetében előfordulhat olyan segédige, illetve olyan melléknév, amely az elsődleges figura mentális állapotát jelöli. A kereséshez kialakított fogalmak listáját pszichológiai egyetemi tankönyvek (Atkinson et. al 1999; Bányai–Varga szerk. 2013) és egy tudományos ismeretterjesztő mű (Zimbardo et. al. 2017) alapján hoztam létre. Elsőként listáztam a humán ágenshez kapcsolódó élettani és humánspecifikus motivációkat. A humán szükséglettel összefüggő kifejezések azonosítása azért volt indokolt, mivel a szükséglet a szakirodalom alapján olyan premodális tartománnyal függ össze, amelyből lehetséges a belépés a dinamikus modális térbe.

A motivációkkal összefüggésben említett kifejezéseket kigyűjtöttem a felhasznált művekből. Összesen 107 ilyen cselekvésre, illetve folyamatra utaló igei konstrukciót találtam, ezeknek az igéknek a főnévi igenévi alakjával indítottam keresést az MNSZ2-ben. A keresőkifejezések környezetében négy pozícióban (2L; 1L; 1R; 2R) szűrtem az együttesen előforduló kifejezéseket. Azért volt szükség pozíciónkénti szűrésre, hogy a kifejezésekből gyakorisági listát lehessen generálni. A gyakorisági listák alapján rögzítettem azokat az igéket, melléneveket, amelyek komplex magmondatot (Imrényi 2017: 683) alkotnak a főnévi igenévvél. Az 1. táblázat ismerteti azokat a komponenseket, amelyek a keresőkifejezésekkel kompozitumot alkottak, és megfeleltek az általam választott szemantikai kritériumoknak, tehát az elsődleges figura nézőpontjából belső állapotot reprezentálnak.

1. táblázat. A vizsgálat anyagául szolgáló főnévi igeneves szerkezetek segédigei, illetve melléknévi komponensei

Az MNSZ2-ben a főnévi igenévi keresőkifejezéssel együttesen előforduló komponens		Reprezentatív minta (Krejcie–Morgan 1970 alapján)
Kifejezés	Előfordulás (db)	
<i>tud</i>	1317457	500
<i>akar</i>	612684	384
<i>szeret</i>	487039	384
<i>kíván</i>	192733	384
<i>képes</i>	135704	384
<i>mer</i>	63905	382

Az MNSZ2-ben a főnévi igenévi keresőkifejezéssel együttesen előforduló komponens		Reprezentatív minta (Krejcic–Morgan 1970 alapján)
Kifejezés	Előfordulás (db)	
<i>képtelen</i>	48840	381
<i>hajlandó</i>	48449	381
<i>bír</i>	22218	379
<i>szándékozik</i>	9023	370
<i>remél</i>	6580	364
<i>óhajt</i>	5508	361
<i>imád</i>	5135	361
<i>hajlamos</i>	4552	357
<i>vágyik</i>	1681	313
<i>utál</i>	1474	306
<i>vonakodik</i>	1167	291
<i>gyűlöl</i>	191	132
<i>vágyakozik</i>	35	32

A jelen tanulmány nem vállalkozik arra, hogy az 1. táblázatban bemutatott összes kompozitum szisztematikus elemzését ismertesse, a gyakoriság alapján az első öt lett erre kiválasztva. Az öt kifejezésre (főnévi igenévvvel alkotott kompozitum alaptagjaként) reprezentatív mintát vételeztem az MNSZ-ből. A mintavételezés során először a főnévi igenévi komponensre kértem le konkordanciát, majd 2L–2R keresési ablakban szűkítettem a találatokat az előbbieken felsorolt komponensekre. A keresési kondíciók által a korpuszban előforduló bármely főnévi igenév komponens bekerülhetett a mintába. Ez lehetővé teszi a premodális tartománnyal asszociálódó szerkezetek mellett a modális konstrukciók azonosítását is.

2. táblázat. A vizsgálat anyagául szolgáló főnévi igeneves szerkezetek
segédigei, illetve melléknévi komponensei
az MNSZ2-ben való előfordulási gyakoriságuk szerint rendezve

Kompozitum- szerkezet	A konkordan- cia mérete (db)	Duplumok (db)	Nem megfelelő találatok (db)	Elemzéshez elő- készített minta mérete (db)
<i>tud + NI</i>	500	8	4	488
<i>akar + NI</i>	384	4	2	378
<i>szeret + NI</i>	384	20	5	359
<i>kíván + NI</i>	384	12	2	370
<i>képes + NI</i>	384	48	10	326
Összesen	20236	92	23	1921

A Magyar Nemzeti Szövegtár 2 adatainak lekérésekor a megjelenítést 1000 karakteres ablakra állítottam be, mert a kisebb kontextus sokszor nem lenne elég az értelmezéshez, többek között a vizsgált elemi mondatban működő anaforikus kapcsolatok elemzéséhez (a szereplői viszonyok pontos meghatározásához).

4. Az elemzési eljárás bemutatása

4.1. Az elemzés szempontrendszere

Az elemzési eljárás során a klaszteranalízist választottam annak érdekében, hogy tulajdonság-együttállások, relációs mintázatok váljanak meghatározhatóvá. A klaszteranalízis előkészítéséhez első lépésként kialakítottam egy olyan elemző szempontrendszert, amely biztosítja az adatok szisztematikus elemzését lehetőséget teremtve arra, hogy a szemantikai szempontokat és a morfoszintaktikai jellemzőket együtt kezeljük, továbbá (szintén egyidejűleg) az elemzés a nyelvileg aktivált és kidolgozott szereplők (Paradis 2005), valamint körülmények kategorizációjával is kiegészüljön (lásd 3. táblázat).

3. táblázat. A nyelvi elemzésre alkalmazott szempontok

Szempontok	Alkategóriák	A kategóriák magyarázata
1. Mondattípus	1. Direkt kérdő mondat	
	2. Függő kérdő mondat	
	3. Direkt felszólító mondat	
	4. Függő felszólító mondat	
	5. Egyéb főmondat	
	6. Egyéb mellékmondat	
2. Ha kötőszó	7. Ha	
Az elsődleges figura ontológiája (Paradis 2005 alapján) élőség szerint		
1. Élő elsődleges figura	8. Humán, konkrét	
	9. Nem humán, de élő, konkrét	
	10. Metonimikusan konstruált	
2. Nem élő elsődleges figura	11. Konkrétum	
	12. Absztraktum	
Az elsődleges figura nyelvi kidolgozása abban az esetben, ha az nem főnévvel történik	13. Topikfolytonosság	(Topikfolytonosság vö. Tolcsvai Nagy 2001: 131)
	14. Névmási koreferencia	
	15. Sematikus névmási kidolgozás személyes névmással	
	16. Határozatlan névmási kidolgozás	
	17. Kidolgozás általános névmással	
A beszédpartnerhez való lehorgonyzódás	18. Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás	
A kopulán vagy a segédigén kidolgozott inflexiós toldalék szám- és személybeli lehorgonyzása	19. E/1.	
	20. E/2.	
	21. E/3.	
	22. T/1.	
	23. T/2.	
	24. T/3.	
A segédigén vagy a kopulán jelölt grammatikai mód	25. Kijelentő mód	
	26. Feltételes mód	
	27. Konjunktívusz	
	28. Felszólító mód	

Szempontok	Alkategóriák	A kategóriák magyarázata
A segédigén vagy a kopulán jelölt grammatikai idő	(47.) <i>Lesz</i>	A predikatív mellék-név + főnévi igenév konstrukció esetén
	29. Múlt idő	
	30. Jelen idő	
A főnévi igenév által aktivált folyamattípus kategorizációja WordNet ontológia alapján (vö. Fellbaum 1998; Miller 1995)	31. <body>	TESTI FOLYAMATOK
	32. <change>	VÁLTOZÁS
	33. <communication>	KOMMUNIKÁCIÓ
	34. <competition>	VERSENGÉS
	35. <consumption>	FOGYASZTÁS
	36. <contact>	ÉRINTKEZÉS, KAPCSOLAT
	37. <creation>	ALKOTÁS
	38. <emotion>	ÉRZELEM
	39. <motion>	MOZGÁS
	40. <perception>	ÉRZÉKELÉS
	41. <social>	TÁRSAS/TÁRSADALMI ESEMÉNYEK
	42. <possession>	BIRTOKLÁS
	43. <stative>	ÁLLAPOT
	44. <cognition>	KOGNÍCIÓ
	45. <weather>	IDŐJÁRÁS
Azonosíthatóvá válik-e a megnyilatkozó részéről valamilyen beszédcselekvés forgatókönyvi sémája?	46. Közvetett beszédaktus	

A mondat típustok megkülönböztetését a jelen vizsgálatban az indokolja, hogy a mondat típustok tipikusan összekapcsolódnak a beszédcselekvéssel, a nyelvi viselkedés sémáival, valamint összefüggenek konvencionizálódott mondatmintázatokkal (Imrényi 2017: 763).

A *ha* kötőszó jelölését indokolja az, hogy ezen kötőszó hipotetikus mentális teret képes aktiválni a jelentésfeldolgozás során, prototipikusan a főmondati részből konceptualizált elemi jelenet megvalósulásához kapcsolódó feltételt vezet be (Kugler 2017: 852), tehát keretként képes a figyelem előterébe hozni szerkezetet a potencialitást 'ha..., akkor' viszonyban.

A vizsgált elemi mondat elsődleges figurájának ontológiai kategorizációjára azért volt szükség, mert az elsődleges figura jelentésszerkezete a nyelvi kidolgozás során az igei szerkezet elsődleges szereplőjét dolgozza ki. Ezzel összekapcsolódva feltételezhető az, hogy az elsődleges figura a különböző jelentéskiterjesztések (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 255–261; Kövecses–Benczes 2010) létrehozásában is szerepet kapnak az absztrakt segédige / predikatív melléknév + főnévi igenév sémák esetében, így a szereplők azonosítása hozzájárul egyrészt a kiterjesztett jelentés azonosításához, másrészt ezzel összefüggésben a potencialitás megítéléséhez (az utóbbi kulcsszerepet játszik a modális jelentés azonosításában).

Módszertanilag azért volt indokolható lépés az elsődleges figura nyelvi kidolgozásának kategorizációja, mert azokban az esetekben, amikor a vizsgált elemi mondaton belül nem főnévi kidolgozással vált elérhetővé az elemi jelenet elsődleges szereplője, a szöveggörnyezetből következtetéssel végeztem el a szereplő ontológiai kategorizációját, ezáltal szükségesnek találtam rögzíteni azokat az eseteket, ahol a döntés nagyobb fokú elemzői intuíciót követelt meg.

Az elemzés során törekedtem arra, hogy a vizsgált megnyilatkozások által végrehajtott közvetett beszédaktusokat (lásd Tátrai 2017: 1019–1022; Thornburg–Panther 1997) is azonosítsam, és a jellemzők között rögzítsem azért, mert ezek tipikus konstruálódási sémákat képesek aktiválni a közvetett beszédaktusok metonimikus feldolgozásából kiindulva, valamint a beszédhelyzetben részt vevő felek között megkonstruálódó társas viszonyok dinamikus alakításában is részt vesznek, ezáltal közvetlenül összekapcsolódhatnak a deontikus vagy volitív/buletikus modális tartományokkal.

A vizsgált kompozíciószerkezetek főnévi igenévi komponense által aktivált eseményszerkezet kategorizálására törekedve (lásd 4. táblázat 6. szempontcsoport) szükséges volt a már meglévő ontológiák áttekintése. Korábbi elemzéseimben Paradis (2005) ontológiáját alkalmaztam, mivel ez mindössze három osztály segítségével egyszerű elemzést tesz lehetővé, a kategóriák kis száma pedig hatékony szokott lenni a mintázatok azonosításában. Az eredmény azonban nem volt kielégítő, ezért a jelen vizsgálathoz egy részletezetebb modellre, a WordNet (Fellbaum 1998; Miller 1995) ontológiára esett

a választásom. Ezen kategorizációs eljárás 15 szemantikai osztály alapján teszi leírhatóvá a főnévi igenév által aktivált folyamattípust. Az angol WordNet ontológiájának alkalmazása a magyar nyelvű anyagon azért problematikus, mert az eljárás szükségessé tette a fordítás folyamatának bevonását. Ezt a kutatás ideje alatt nem tudtam kiküszöbölni, mert a magyar változatot nem tudtam tesztelni, de a kutatás későbbi szakaszában mindenféleképpen integrálandónak tekintem a magyar WordNet kategorizációját (Prószéky–Miháltz 2008).

4.2. A klaszteranalízis módszerének alkalmazása

A klaszteranalízis olyan eszköz, amelynek során az általunk vizsgálni kívánt adatok, adatcsoportok különböző algoritmusok és eljárások segítségével csoportokba rendezhetők (Divjak–Fieller 2014). A számítógéppel történő analízis végrehajtásának előnye, hogy egyszerre nagy mennyiségű adatot több szempont alapján képesek vagyunk kezelni az elemzésben, kísérletezve az általunk választott elemzőszoftver különböző beállításával (Divjak–Fieller 2014). A klaszteranalízis módszere kevésbé alkalmas hipotézisek tesztelésére, hiszen az eredményként kapott dendrogramokon ugyan látjuk az adatcsoportokat és azt, hogy ezen csoportok a többi csoporttól számítva milyen távolságban helyezkednek el, az analízis azonban önmagában nem kínál fel információt arra vonatkozóan, hogy ezen csoportok miért tartoznak össze, tehát az elemzői interpretáció bevonása nem kerülhető el.

A klaszteranalízis elkészítéséhez a Past szoftvert alkalmaztam (Hammer–Harper–Ryan 2001) azért, hogy hozzáférhetővé váljanak azon szempont-együttállások, amelyek képesek elkülöníteni egymástól a nyelvi példányokat a mintázat-együttállásokba rendeződés alapján. A vizsgálat során figyelembe vett szempontok összeállításakor törekedtem arra, hogy a lehető legtágabb perspektívából vonjam be őket, tehát előzetes feltételezések alapján nem szűkítettem a számukat, azért, hogy minél nagyobb valószínűséggel tudjam empirikus módon kiválasztani a mintázatszervező kategóriákat. Természetesen ezen eljárás a legcsekélyebb mértékig sem problémamentes, mert az eredmények értékelésekor találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a dendrogramok ágain az egymáshoz közel elhelyezkedő tulajdonságok nem feltétlenül határoznak meg önmagukban konstrukciókat. A tulajdonságok szoros összekapcsolódását motiváló jelenség lehet az is, hogy bizonyos jegyek nem specifikálnak önmagukban mintázatokat azért, mert túlságosan általánosak (például az ige jelen ideje), és ebből következően őket sem specifikálja más formai, illetve szemantikai jellemző.

A Past szoftverben a Bray–Curtis-féle similarity függvényt beállítva generált a program egy olyan dendrogramot, amely az Y-tengely mentén 0 és 1 közötti értékkel (arányskálán) jelzi azt, hogy az adattáblára felvitt adatok milyen mértékben alkotnak egymással csoportosulásokat az azonosság alapján.

5. A klaszteranalízissel nyert szempont-együttállások kvalitatív elemzésének eredményei

Az elemzés során különös figyelmet fordítottam arra, hogy része-e az adott használatban a szerkezet jelentésének az igenévvel jelölt folyamat lehetségsége, mivel a potencialitásnak (illetve a lehetőségességet mérlegelő mentális szubjektum működésének) az azonosításán keresztül az elemzés képes lehet megragadni a premodális és modális jelentések közötti átlépéseket. Ezzel párhuzamosan törekedtem annak azonosítására is, hogy a megnyilatkozó milyen elaboratív műveletekkel (például episztemikus lehorgonyzás) teszi hozzáférhetővé a beszédpartner számára a referenciális jelenetet.

Az elaboratív műveletek azonosítása mellett szükséges volt egy olyan szintaktikai modellnek az alkalmazására is, amelyben lehetővé válik a szemantikai-művelti szempontok érvényesítése egységes, többdimenziós ábrázolással a választott nyelvelméleti keretbe illeszkedően. Ennek révén a dolgozat Imrényi András (2017: 664–760) viszonyhálózati modelljében kezeli és a modell terminusait használva írja le azokat a műveleteket, amelyek a predikátum jelentését kívülről módosítják.

A viszonyhálózati modell egyik központi fogalma a magmondat, amely az a legkisebb konceptuális egység a mondaton belül, amely a lehorgonyzott folyamatot tartalmazza, és ezzel összefüggésben a folyamattípus előhívásához és a példány lehorgonyzásához minden szükséges elemet is (Imrényi 2017: 703) a D1-ben (Imrényi 2017: 679–680). A magmondat meghatározza a mondat beszédcselekvés-értékét és polaritását is (Imrényi 2017: 685), amely jelenségek a D2 dimenzióban válnak értelmezhetővé (lásd Imrényi 2017: 715–716). A D2-ben működtethető műveletekkel a beszélő megváltoztathatja a magmondat által kidolgozott közlési funkciót és polaritást. A kiterjesztéssel az operandum (magmondat) érvényességének, kibővítése történik az adott kontextusban a kiterjesztő kifejezéssel (például *A könyvet is megrágt a macska*) (Imrényi 2017: 720–726). A felülírás során a felülíró kifejezés (operátor) megváltoztatja a magmondat alapbeállítás szerinti közlési funkcióját, például úgy, hogy megváltoztatja annak polaritását (például *NEM rágt a könyvet*

a macska), vagy akár az azonosítás funkcióját kifejező elemként is működhet (például A MACSKA rágta meg a könyvet) a magon, ebben az esetben a szórend és a prozódia az, ami jelöltté teszi a műveletet (Imrényi 2017: 726–730). A modell D3 dimenziójában a kontextualizáló viszonyok értelmezése történik. A kontextualizáló a kontextualizált hálózatrész feldolgozásához és az értelmezésével összefüggő beszélői szándékok azonosításához járul hozzá (Imrényi 2017: 743–747). A kontextuális értelmezésben olyan nyelvi kifejezések vesznek részt, amelyek kontextualizációs utasításként működnek a diskurzusban (Imrényi 2017: 744). A kontextualizált rész a figyelem előterében dolgozódik fel, míg annak feldolgozási háttérét a kontextualizáló elemek végzik el a megnyilatkozásban (Imrényi 2017: 745), a nyelvi tevékenység során a kontextualizáló viszonyok egymással is interakcióba léphetnek, tehát egyidőben több kontextualizáló kifejezés hajt végre műveletet a kontextualizált hálózatrészen egyenrangúan vagy pedig rétegzetten (például [Drnovsek szerint] [a belépés után] Ljubljana azonnal hajlandó megnyitni az ingatlanpiacot.²) (Imrényi 2017: 755). Azon kívül, hogy az elemzésben a kontextualizációs utasításként működő megnyilatkozásrészek és a kontextualizált hálózatrész azonosítása kulcsfontosságú volt, az elemzés során a dolgozat bevonja a funkcionális pragmatika által alkalmazott *kontextus* fogalmat (Tátrai 2017: 927–951) is és a kontextualizálás műveletét a vizsgálatba, azért, hogy az elemzett példányok diszkurzív beágyazottsága is jól kezelhetővé váljon, mivel a kvalitatív elemzés során annak rögzítése is cél volt, hogy a vizsgált megnyilatkozás közvetlenül is szerephez juthat-e az adott diskurzusszituáció interperszonális viszonyainak alakításában, és ha igen, ez milyen hatással van a vizsgált kompozitumok értelmezésére. Ennek révén, a kontextualizációs műveletek működése alatt azt is érti a dolgozat, hogy ezen műveletek a közös figyelmi jelenet interszubjektív viszonyrendszerét dinamikusan létrehozzák (Tátrai 2017: 947). A kontextualizáció a funkcionális pragmatikai értelmezésben magában foglal minden olyan diszkurzív eljárást, amely a feldolgozott megnyilatkozás értelmezési terét módosítja, pontosítja de akár át is alakíthatja (Tátrai 2017: 947).

A dolgozatban azon szerkezetek kvalitatív elemzésének bemutatására vállalkozom, amelyek a premodális-modális viszony és a potencialitás megjelenési módjának szempontjából kiemelkedő érvényességű összefüggésekre mutatnak rá, illetve azon adatok bemutatására, amelyek feltehetően egy jól körülhatárolható és az adott szerkezet szempontjából releváns konstrukciós séma megvalósulásai.

² MNSZ2

Az A ágon csoportosuló jellemzők közül négy az elsődleges figura ontológiai, illetve nyelvi kidolgozásbeli specifikációjára vonatkozik, két további pedig a főnévi igenév által aktivált folyamattípusra.

- (8) A legelőt járta a sertés, mert a jeges legelőn étkezni nem tud. (doc#1998)
- (9) mert egyszerre 8-10 kg erős paprikát senki sem tud elfogyasztani. (doc#2454)
- (10) akihez a kutya oly felülmúlhatatlanul hűséges tud lenni. (doc#1098)

A (8)-ban az elsődleges figura ösztönszerű viselkedésmintázatának (LEGELÉS) megvalósulása a külső körülményekből fakadóan akadályoztatott (*téli legelő*). A (9) példa főnévi igenévi komponense szintén a FOGYASZTÁS folyamattípus-kategóriájához kapcsolódik. A cselekvés akadálya az elsődleges figura szempontjából azonban belső, diszpozicionális. Ám sem a (8) sem pedig a (9) esetében sem mérlegelhető a potencialitás a predikátum tagadása miatt, amely kívülről megváltoztatja a magmondat közlési funkcióját.

A (10) példányban megvalósuló konstruálási mód a premodális olvasatot támogatja, a megnyilatkozó a kutya általános jellemzőjeként kezeli a hűséges-séget (definitív jellegű konstruálás). A *hűséges lenni* nem potencialitás, nem a képességtől függő (lehetséges) állapot, amely szükségszerűen része a *kutya* viselkedésének.

Az „A” ág esetében a *tud* + főnévi igenév folyamat potencialitásának értelmezése alapvetően összefügg azzal, hogy a TUDÁS állapota lehetséges-e. A példák közül kettő a képesség hiányát jelöli (8)–(9), ezért nem modálisak.

5.1.2. A *tud* + főnévi igenév dendrogram B ága

5. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok

11.	Konkrétum	15.	Személyes névmással való kidolgozás
12.	Absztaktum	40.	<perception>
32.	<change>	38.	<emotion>
36.	<contact>		

- (11) Mivel a gerincsatornában nem vér áramlik, hanem speciális gerincfolyadék, amelyben a gyulladás nem tud terjedni (doc#2330)
- (12) A New Economics Foundation koncepciója alapján minden évben kiszámolható, mely napon haladja meg az emberiségtermészeti erőforrások és szolgáltatások iránti kereslete azt a mennyiséget, amelyet a Föld abban az évben regenerálni tud. (doc#2694)

A (11)–(12) példányok esetében megfigyelhető az, hogy a közös folyamattípus kategória az, amely egyrészről megteremti a hasonlóságot, a (11) és a (12) példány elemzésénél pedig látható az, hogy az elsődleges figura ontológiája szintén egyezést mutat (életlen, konkrétum).

A (11)-ben színre vitt testi folyamat (*gyulladás*) természetes működésének akadálya egy, az elsődleges figura nézőpontjából külső entitás (*gerincfolyadék*), a tagadás művelete a megnyilatkozási perspektívából azonban az alapmodális tartományon kívülre helyezi a példányt, mert nem mérlegelhető az esemény potencialitása. Ezt az olvasatot támogathatja az is, hogy egy fiziológiai, illetve biológiai folyamatról számol be a megnyilatkozó, tehát inherens szükségsszerűségként van jelen az elemi jelenetben az, hogy a gyulladás csak bizonyos szövetekben képes a terjedésre.

A (12)-ben a Föld ökosztisztémájának működéséhez tartozó összefüggés kerül a figyelem előterébe. A kiszámolhatóság említése is megerősíti, hogy inherens szükségesség a regenerálódás, nem a potencialitás mentális terében értelmezzük. Ezáltal az elemzett példa premodálisnak tekinthető.

5.1.3. A *tud* + főnévi igenév dendrogram C ága

6. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának C ágán megjelenő szempontok

43.	<stative>	20.	E/2.
14.	Névmási koreferencia	46.	beszéddaktus
26.	Feltételes mód	18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás

- (13) Akkor inkább ne mondj semmit sem rólam, ha nem tudod azt mondani, hogy én a te kedvesed vagyok. (doc#433)
- (14) (Nem tudom, lehetséges, hogy erre a kérdésre nem tudsz érdemben válaszolni, ebben az esetben természetesen elnézésedet kérem.) (doc#994)

A (13) és a (14) egy beszédaktusba ágyazódik be azon keresztül, hogy a partner verbális tevékenységének potencialításán keresztül juttatja érvényre a felé irányuló elvárását a megnyilatkozó, amely metonimikus figyelemáthelyeződéssel dolgozható fel a jelentésképzés művelete során. Mindkét példányban a szereplők a diskurzusszituáció résztvevői, ezzel a diskurzusban működő interszónális viszonyok közvetlen alakításában is funkcionálnak a megnyilatkozások. Mindkét példány esetében mentálistér-építő (Fauconnier 1985) elemekkel végzi el a lehetőségesség nyelvi megkonstruálását a megnyilatkozó (*ha; lehetséges*). A (13) értelmezésénél a feltételhez kötött tiltás beszédaktusa aktiválódik. Ezen szerkezet típus nem a *tud* + főnévi igenév szerkezetre vonatkozóan specifikus, hanem olyan konstrukcionális séma, amely önmagában hordozza ezt a feltételhez való kötést (Kugler 2017b: 852). A társalgási implikátúra része, hogy a partner nem mondta ki, hogy a megnyilatkozó a kedvese, az azonban nem része, hogy ennek előfordulása biztosan kizárható. Így az implikátúra részeként megképződhet a kimondás lehetőségessége. A (14) példában a VÁLASZADÁS eseményének nyelvi kidolgozásán keresztül a megnyilatkozó a beszédpartner tudásával kapcsolatban fejezi ki a vélekedését, tehát a diszpozíciók tartománya aktivizálódik, de nem közvetlen modális forrásként. A megnyilatkozó implikálja, hogy a beszédpartner nem tud érdemi választ adni, de nem zárja ki a megfelelő válasz lehetőségét. A társalgási implikátúra részeként tehát a képesség (és azon keresztül elérhető válaszadás) a lehetőségesség terében értelmezhető.

A beszédpartnerhez lehorgonyzott segédigés, 'verbális közlés' jelentésű folyamatot tartalmazó fenti példányok esetében a társalgási implikátúra hozza létre a 'lehetséges, nem kizárható' értelmezést. Az implikátúra konvencionalizálódása révén a konstrukció részévé válhat ez a modális jelentés.

5.1.4. A *tud* + főnévi igenév dendrogram D ága

7. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának D ágán megjelenő szempontok

7.	<i>Ha</i>	25.	Kijelentő mód
5.	Egyéb főmondat	6.	Egyéb mellékmondat
8.	Humán, konkrét elsődleges figura	13.	Topikfolytonosság
30.	Jelen idő	21.	E/3.
10.	Metonimikusan konstruált élő elsődleges figura		

- (15) Várhatóan hitelfelvétel nélkül tudja zárni ez évi költségvetését a körösszegapáti önkormányzat. (doc#1046)
- (16) Ez is csak azt jelenti, hogy jószerivel a ma futó programokat tudja befejezni az OTKA (doc#918)
- (17) amit az Európai Unió tud küldeni például egy ilyen vajdasági magyarokkal szembeni atrocitások kapcsán (doc#2615)

A D ágon azonosított példányok – például (15)–(17) – egyik egyező kategóriája az elsődleges figura ontológiája, és megfigyelhető az, hogy mindhárom példány esetén az ágens metonimikusan van elérve (a szervezeten, tehát valamilyen intézményesült entitáson keresztül). Ezen kívül mindhárom példány jelen időben és kijelentő módban horgonyzódik le a diskurzus alapjához, valamint folyamattípusbeli hasonlóságot is mutat egymással a (15) és a (17).

A (15) esetében az adott kondíciójú évvárás a szervezet diszpozíciójától függő lehetőség. Nem önmagában a komplex magmondat, hanem a *hitelfelvétel nélkül* operátorral módosított magmondat reprezentálja a lehetséges folyamatot. Bár a szervezetek működésében szorosan összefüggenek a belső és a külső környezeti hatások, a hitelfelvételt minden esetben a szervezet mérlegeli, tehát a diszpozicionális háttér működik a lehetségesség forrásaként. A *várhatóan* módosítószó explicitté teszi, hogy adott lehetőség a megnyilatkozó várakozásának megfelelő szituáció.

A (16) esetében a lehetségesség szintén nem kizárólag a *tud* + főnévi igenévvél színre vitt folyamattal kapcsolódik össze, hanem a *ma futó programokat* felülíró operátorral szűkített érvényességi körű befejezéssel. A megnyilatkozó a folyamat megvalósulásához fűződő szubjektív vélekedését juttatja érvényre a *jószerivel* kifejezéssel. Azt implikálja, hogy a már zajló programok végigvitele sem teljesen biztos, tehát a társalgási implikátúra teremti meg azt a jelentésréteget, amelyhez a folyamat 'lehetséges' értelmezése kapcsolódik.

A (17) nem valósítja meg a premodális térből való elmozdulást a dinamikus modális tér felé, a figyelmeztetés (típusa, küldése stb.) a szervezet működési struktúrájában rögzített intézkedés.

A D ág konstrukciói tehát premodálisak és a dinamikus modalitás esetei is lehetnek. A modális térbe való belépés a példákban részben a társalgási implikátúra részét képező lehetségesség, részben a felülíró vagy kiterjesztő művelettel a folyamat specifikációjához kapcsolódó 'lehetséges' értelem révén valósul meg.

5.1.5. A *tud* + főnévi igenév dendrogram E ága

8. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának
E ágán megjelenő szempontok

24.	T/3.	34.	<competition>
29.	Múlt idő	39.	<motion>
19.	E/1.	44.	<cognition>
22.	T/1.	37.	<creation>
33.	<communication>		

Az 8. táblázatban látható az, hogy a csoporthoz kapcsolódó példányok a diskurzusalaphoz képest deiktikusan múlt időben horgonyzódnak le, valamint az inflexiók toldalék a múlt időn kívül a T/3.-hoz, E/1.-hez és a T/1.-hez való lehorgonyzódást hajtja végre. Ezen kívül hat olyan folyamatípus volt, amelyek jellemzően ezen ágra voltak specifikusak.

- (18) árról és a tervezett darabszámról azonban a cég képviselői még nem tudtak közelebbit mondani. (doc#1111)
- (19) Míg el nem borította az egész várost a víz, addig menteni nem tudtak. (doc#2544)
- (20) a szavazásban azonban nem vettek részt az ellenzékiek, így határozatképtelenség miatt nem tudtak döntést hozni. (doc#2362)

Az E ágon olyan kirajzolódó mintázatok voltak adathozhatóak, amelyek az alapmodális térrel asszociálódhatnak a folyamatípusok és a szereplők viszonyában, az ághoz azonban hozzákapcsolódik a múlt idejű perspektívtátság a megnyilatkozó kiindulópontjából, a diskurzusalap idejéhez viszonyítottan (deiktikusan) (Tolcsvai Nagy 2017: 305). A múlt idejű konstruálás révén következtethetünk arra, hogy az elemi mondatban megképződő események már lezárultak, tehát a potencialitás mérlegelése a beszédhelyzetben nem bír relevanciával, így ugyan még azonosíthatók a modális források a múltra vetítve, a beszéd idejében azonban vélhetőleg ezek már nem állnak fenn.

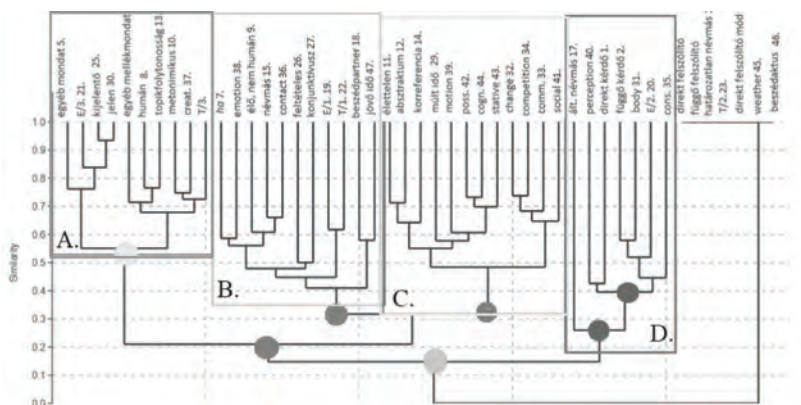
A (18) aktiválja a diszpozicionális tartományt, hiszen az esemény (*mondani*) az elsődleges figura információhiánya révén nem tudott megvalósulni. A szubjektivizáltan jelölt időviszonyok (vö. *még nem*) azonban jelzik azt a megnyilatkozási értelmezést, hogy a megjelenés előtt (de legkésőbb

a megjelenéskor) ismertté válnak a pontos adatok (a dolgok normális működése szerint). Az esemény tehát a megnyilatkozás jelenében kizárható, a jövőben azonban biztosan bekövetkezik, egyik sem engedi meg a 'potenciális' értelmezést. A (19)-ben hasonlóképpen a mellékmondatban kidolgozott esemény bekövetkeztéig nem valósult meg a mentés, azt követően azonban bizonyosan bekövetkezett. A (20) a deontikus szemantikai tartománnyal lép viszonyba, hiszen az önkormányzati közgyűlések szabályzatához tartozik az, hogy milyen feltételeknek kell kötelezően megvalósulniuk ahhoz, hogy a bizottság aktuálisan határozatképessé váljon, és szavazással döntést hozhasson. Ugyan a szükségességgel asszociálódó tartományok azonosíthatók, de a 'potenciális' értelem hiánya miatt nem lépnek be a modális térbe az E ághoz tartozó példányok jelentései.

A *tud* + *NI* kompozitum esetében azonosíthatóvá vált egy olyan alkonstrukciós mintázat, amely a premodalitással függ össze a feltárt példányok alapján (A ág), ez egyfelől összefügg az azonosított megvalósulásokban adatolt elsődleges figura ontológiai kategóriájával, illetve a magmondaton elvégzett felülíró művelet működtetésével. A B ág szintén premodális csoportosulást prezentált, megfigyelhettük, hogy itt a folyamattípus és a trajektor ontológiájának összekapcsolódása révén vált azonosíthatóvá ezen tartomány. A 'verbális közlés' jelentésű folyamatot tartalmazó példányok esetében a társalgási implikatúra használatbeli konvencionalizálódása hozta létre a modális értelmezési lehetőséget. A D csoportban egyaránt azonosítottam premodális és dinamikus modális tartományt aktiváló alszerkezeteket. Az E ág esetében a modálisforrások ugyan aktiválódtak, ezen példányokban azonban szintén a tagadósavas felülíró operátor magmondaton való alkalmazása révén már nem tapasztalható a modális térbe való belépés. Összefoglalásként elmondható, hogy a *tud* + *NI* konstrukció azonosított mintázatai felrajzolhatóvá teszik a *tud* segédige premodális és modális használatait egyaránt, valamint azt, hogy a társalgási implikatúra működtetése révén a magmondat felülírása nem feltétlenül eliminálja a modális olvasatot.

5.2. A képes + főnévi igenév kompozitum

A *képes* + főnévi igenév konstrukció a KÉPESSÉG, HAJLANDÓSÁG premodális forrástartományból léphet be a modális szemantikai térbe.

3. ábra. A képes + főnévi igenév klasztere

5.2.1. A képes + főnévi igenév dendrogram A ága

9. táblázat. A képes + főnévi igenév dendrogramjának A ágán megjelenő szempontok

5.	Egyéb főmondat	6.	Egyéb mellékmondat
21.	E/3.	8.	Humán, konkrét elsődleges figura
25.	Kijelentő mód	10.	Metonimikusan konstruált élő elsődleges figura
30.	Jelen idő	37.	<creation>
24.	T/3.		

Az A ágat jellemző szempontok kevésbé specifikusak, ezért a konstrukciós sémák feltárására kevésbé alkalmasak. Az elsődleges figura (8. és 10.) és az alkotással összekapcsolódó folyamat típus szempontját (37.) emelem ki a jelen dolgozatban, mivel a példányok áttekintésekor feltűnővé vált az, hogy ezen tulajdonságok azok, amelyek specifikusak voltak a példányok csoportjainak szempontjából.

- (21) 1979 szeptemberében Raskin engedélyt kapott, hogy munkatársakat toborozzon a projekthez, így olyan mérnököt keresett, aki képes összeállítani a prototípust. (doc#2241)

A (21) megvalósítja a premodális térből való belépést a modális szemantikai térbe, azáltal, hogy a KERESÉS pillanatában a toborzással megbízott személy (*Raskin*) csupán csak következtetéssel valószínűsíthette azt, hogy az általa kiválasztott mérnök rendelkezik azzal a TUDÁS-sal és KÉSZSÉG-gel (diszpozicionális háttér), amely lehetségessé teszi a potenciális folyamat (PROTOTÍPUS ÖSSZEÁLLÍTÁSA) megvalósulását.

(22) de úgy tűnik, hogy egy nagyfilmet nem képes elvinni. (doc#2463)

A (22)-ben az úgy tűnik (E/3.) kifejezés a megnyilatkozó észlelési és következtetési folyamatait jeleníti meg szubjektivizáltan (Kugler 2015: 136), ezen keresztül a *hogy*-os (prominens) tagmonddal kidolgozott folyamat az episztemikus-inferenciális modalitás hatókörébe lép be, az egész 'nem képes elvinni' szerkezet potenciális értelmezést kap.

Az A ág példányainak elemzéséből kiemelt két adat arra mutat rá, hogy a *képes* + *NI* ezen alszerkezetei a főmondat jelentésének és a megnyilatkozói konstruáló műveleteknek a következtében képesek megvalósítani a dinamikus modális szemantikai térbe való belépést (21), illetve az episztemikus modalitás hatókörébe való bejutást (22) ezekben a mellékmondati használatokban.

5.2.2. A *képes* + főnévi igenév dendrogram B ága

10. táblázat. A *képes* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok

7.	<i>Ha</i>	26.	Feltételes mód
38.	<emotion>	8.	Konjunktívusz
9.	Nem humán, de élő elsődleges figura, konkrét	19.	E/1.
15.	Személyes névmással való kidolgozás	22.	T/1.
36.	<contact>	18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás
47.	<i>Lesz</i>		

A 10. táblázat szempontjai több, egymástól eltérő mintázat meglétére engednek következtetni (lásd például a 26. és 19. szempont), a mintázatokat azon

példányokkal szemléltetem, amelyek elsődleges figurája a konstruáló szubjektumhoz való lehorgonyzódást valósítja meg (19.).

- (23) Magam is meglepődtem rajta, hogy én képes vagyok sírni egy film miatt. (doc#2934)

A (23) első tagmondata a mirativitás (lásd Kugler 2015: 179; Kugler 2017a: 480) keretében (meglepőként) kontextualizálja a *hogy*-os mellékmondat állítását. A példány nem modális, hiszen, a főmondat által jelölt érzelmi viszony alapján nemcsak a képesség áll fenn, hanem a filmen való sírás eseménye meg is valósult. A premodális értelmezést az indokolja, hogy implikációként benne rejlik a folyamat újabb megvalósulásainak a lehetősége.

- (24) Akkor is nagyon szerelmes voltam (a páromba), mikor férjhez mentem (ennek 10 éve) + nagyon szerettem és úgy véltem, vele hosszú távon képes vagyok élni. (doc#978)

A (24)-ben a *képes* + *NI* szerkezet az úgy véltem tagmondat által jelölt VÉLEKEDÉS keretet dolgozza ki. Ez a megnyilatkozó egy korábbi mentális állapotát viszi színre, a kotextusból kiderült, hogy a vélekedés helyes volt, tehát a hosszú távú együttélés megvalósult. A premodális *képes* + *NI* szerkezet tehát egy perspektivált (lásd a megnyilatkozó korábbi énjének kiindulópontját) episztemikus kifejezés hatókörébe került, az összetett szerkezet befogadói értelmezésében a folyamat megnyilvánult képesség értelmezést kap.

A B ág kiemelt példáiban azt láttuk, hogy a *képes* + *NI* ezen vizsgált al-szerkezetei premodálisak, legfeljebb implikációként képződhet meg a folyamat lehetségessége. Az implikátúra megképződése érzékeny a kotextusra és a kontextuális tényezőkre. A példák azt mutatták fel, hogy inkább a folyamat megvalósulása (a képesség megnyilvánulása) volt a lényeges az értelemképzésben (még ha ehhez konceptuális váltás is vezetett el az episztemikus lehetőségén keresztül (lásd a (18) példát; vö. Pelyvás 2002: 200).

5.2.3. A képes + főnévi igenév dendrogram C ága

11. táblázat. A képes + főnévi igenév dendrogramjának C ágán megjelenő szempontok

11.	Konkrétum	42.	<possession>
12.	Absztraktum	44.	<cognition>
14.	Névmási koreferencia	43.	<stative>
29.	Múlt idő	32.	<change>
39.	<motion>	34.	<competition>
47.	Lesz	33.	<communication>
41.	<social>		

A 11. táblázaton látható, hogy a csoporthoz kapcsolódó példányok között jellemző volt a diskurzusalaphoz képest a múlt időben való lehorgonyzódás (de előfordult a jövő időviszony is), valamint az elsődleges figura ontológiai specifikációja szempontjából az élettelen konkrétum (11.) és az absztraktum kategóriája (12.), továbbá a névmási koreferencia (14.). A folyamatípusok közül pedig nyolc is megjelent ezen az ágon, ezek az események egyszerűbb tipológiai alapján is vegyesnek minősülnének.

- (25) Az akkumulátora akár 10 perc alatt is feltölthető, ezzel pedig megközelítőleg 100 kilométert képes megtenni, akár 60 km/h-s sebességgel is. (doc#2736)
- (26) Mára egyértelművé vált, hogy a géntechnológiára alapuló mezőgazdaság zsákutca, és nem képes megfelelni a jövő kihívásainak. (doc#2203)
- (27) Még a megerősített palánkkal ellátott sorhajók sem voltak képesek ellenállni az új típusú lövedékeknek (doc#2525)

A (25) a premodális tartományban kezelhető, mivel az elektromos jármű hatótávolsága az akkumulátorának kapacitásából kiszámolható, és így a KÉPESÉG meglétével együtt a KÖZELEKEZÉS/HALADÁS is inherens része a szerkezet működésének. Bár a táv becsült, a folyamat inherens szükségszerűség. A (26)–(27) példány szintén kívül marad a modális tartományon, mert a komplex magmondaton működtetett tagadó (felülíró) művelet révén a konceptualizált

5.3.1. Az *akar* + főnévi igenév dendrogram A ága

12. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév dendrogramjának A ágán megjelenő szempontok

5.	Egyéb főmondat	6.	Egyéb mellékmondat
8.	Humán, konkrét elsődleges figura	13.	Topikfolytonosság
30.	Jelen idő	24.	E/3.
29.	Múlt idő	25.	T/3.
25.	Kijelentő mód	10.	Metonimikusan konstruált élő elsődleges figura

Az A ág esetében az együttállási mintát általános, kevésbé specifikus szempontok jellemzik, amelyek kevésbé alkalmasak konstrukciós séma körülhatárolására. Ezért kiemeltem az elsődleges figura szempontját, és a mintából történő további adatvételezéseknél igyekeztem egymástól elválasztani a humán elsődleges figurát (például *János ki akarta próbálni*) a metonimizáción keresztül elérhető humán elsődleges figurák csoportjától (például *vámórség magának biztosítani akar*). A korábbi elemzések alapján szintén indokolt volt a jelen időhöz lehorgonyozódó példányok és a múlt idejű konstruálás elkülönítése.

- (28) Ugye mindenki a súlyt akarja csökkenteni, hogy a súly/loerő arány javuljon. (doc#991)
- (29) A veszélyben lévő tanyák lakói azonban nem akarják elhagyni házuakat (doc#2503)

A (28) esetében a magmondat (lásd Imrényi 2017: 683) egy felülíró operátorral (*a súlyt*) kerül interakcióba, továbbá kiterjesztés is történik (*mindenki*). Ezáltal már ugyan nem az *akar* + főnévi igenévvel kifejezett jelentéstartalom kerül a figyelem előterébe a jelentésfeldolgozásnál, a folyamat és a szereplők viszonyrendszeréből történő következtetés a potencialításra vonatkozóan azonban nem változik meg (vö. 5.1.4.) az alapbeállításhoz képest. A súly csökkentése lehetséges, vágyott folyamat, amelynek megvalósítását korlátozza az előírt szükséges tömeg, amely alá már az nem csökkenthető. A csökkentés nem inherens része a jármű működésének, ezáltal a nyelvi példány a dinamikus modális térbe való belépést megvalósítja.

A (29) példamondat a D2 dimenzióban tagadószós felülírás van (lásd Imrényi 2017: 727), amely megváltoztatja a magmondat polaritását, tehát az válik hozzáférhetővé, hogy a *tanyák lakói* vonakodnak az otthonaik elhagyásától. Az *el akarják hagyni* predikátum tagadása azonban önmagában nem implikálja azt, hogy nem fog bekövetkezni a konceptualizált esemény (KÖLTÖZÉS), sőt a *veszélyben lévő* szerkezet alapján a házak elhagyása releváns lehetőségként van megjelenítve, épp ezért lesz hangsúlyos az ezzel nem összeegyeztethető (lásd *azonban*) akarat megjelenítése. Tehát a megkonstruált kényszerítő erő a konceptualizált eseményt valószínűsíti, így a háttérben a lehetségesség feldolgozódik még akkor is, ha a tagadó szerkezet ezt kizárhatóként jeleníti meg, így a (29) is a dinamikus modális térhez kapcsolható.

A KÉPESSÉG forrástartományból a modális szemantikai térbe csak implikatúra révén belépő *tud* + főnévi igenév predikátumhoz képest a VÁGY, AKARAT fogalomkörbe tartozó *akar* + főnévi igenév konceptuális mag alapvetően lehetségesként jeleníti meg a folyamatot, és ez a tagadószóval történő felülíró műveletek hatókörében sem változik meg.

5.3.2. Az *akar* + főnévi igenév dendrogram B ága

13. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok

7.	<i>Ha</i>	41.	<social>
33.	<communication>	19.	E/1.
37.	<creation>	36.	<contact>
34.	<competition>	43.	<stative>
42.	<possession>	1.	Direkt kérdő mondat
44.	<cognition>	14.	Névmási koreferencia
39.	<motion>	12.	Absztraktum
18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyozódás	32.	<change>
20.	E/2.	15.	Sematikus névmási kidolgozás személyes névmással
22.	T/1.	40.	<perception>
46.	Beszédaktus	38.	<emotion>
26.	Feltételes mód		

A B ágon azok a jellemzők csoportosulnak, amelyek a diskurzus résztvevőit viszik színre (társas deixis révén, vö. Tátrai 2011: 131). A csoportban szerepelnek még azon példányok is, amelyek valamely beszédaktus forgatókönyvi sémáját (46.) aktiválják, és azok, amelyekben a folyamat típus nyelvi kommunikáció (lásd 33.). Az előbbieken felsorolt szempontok kiválasztását az indokolja, hogy a csoporton belül számos különböző folyamat típus fordul elő, tehát feltehetőleg ez a szempont nem képes a megjelenített reprezentáció alapján a konstrukció specifikálására, így a kiemelt szempontok alkalmasak erre.

Az elemzésekből három példányt választottam bemutatásra, amelyben reprezentálódnak az előzőekben felsorolt jellemzők (lásd (30)–(32)), továbbá egy, az elsődleges figura ontológiájában eltérő példát (33) is megvizsgálók (elkülönbözésre számítva).

- (30) Ha én százalékosan akarom kifejezni az egy 10-20 százalék között lehet, a most bajbajutott embereknek az a rétege. (doc#2599)
- (31) Félre ne érts, csak poénkodtam, nem akartalak bántani! Bocsesz. (doc#2754)
- (32) Nem akarod bevallani magadnak, de kivagy éhezve nagyon (doc#2815)

A (31) példány esetében a százalékos kifejezés tényleges megvalósulás (a *ha* kötőszós tagmondat nem valódi feltételt közöl, hanem a metapragmatikai tudatosság jelzésként kontextualizálja a főmondatbeli vélekedést) (Tátrai 2017: 1046–1053), csak az érték becsült, bizonytalan. A mennyiségi arányoknál a százalékos kifejezés a számítással kapcsolatos tudáson alapuló képesség.

A (32) nyelvi adat feldolgozásánál a *BOCSÁNATKÉRÉS* beszédaktusának forgatókönyvi sémája aktiválódik. A megnyilatkozó a (31)-hez hasonlóan, a saját kommunikatív szándékaihoz fűződően juttatja érvényre az értékelői reflexióját, a múlt időhöz való episztemikus lehorgonyzás azonban a folyamatot az aktuális beszédhelyzet idejéhez képest eltérő időben konceptualizálja ('nem volt bántásra irányuló akarat'). Mindazonáltal a *BOCSÁNATKÉRÉS* forgatókönyvébe illeszkedően, a jelek szerint a partner bántásként értelmezhetette a poénkodást, a bántás tehát nem kizárható lehetőség. A megnyilatkozás a beszédpartner érzelmi beállítódását igyekszik összehangolni a beszélő/elsődleges figura szándékaival.

A (31) és a (32) egyaránt negatívan konstruálja meg az akaratot, és korábban is láttuk (lásd (29)), hogy ez önmagában nem idézi elő a potenciális értelem felszámolását. A (31) esetében a beszédcselekvés sémájában találtam meg ennek

a magyarázatát, a (32) esetében pedig a szerkezete belekerül az episztemikus-inferenciális modalitás hatókörébe, az egész 'nem akarás' potenciálissá válik. A beszélő a partner mentális állapotára vonatkozó következtetést fogalmaz meg (episztemikus-inferenciális modalitás) a szubjektivizáltság legnagyobb fokán (a következtető mentális szubjektum működése teljesen implicit (Kugler 2015: 25–26; Langacker 2006: 18).

- (33) Egyáltalán mindenki feszült, mert hajszolja a boldogság kék madarát, ami nem nagyon akar megmutatkozni. (doc#2284)

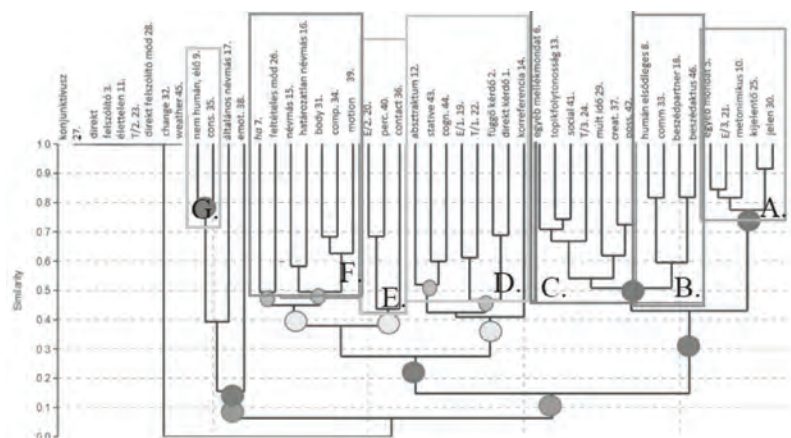
A (33) a szereplőit és a konstruálási stratégiáját illetően tekintve radikálisan eltér az előbb tárgyalt példányoktól, a segédigés predikátum polaritásának negatív felülírása azonban eliminálja a modális olvasat lehetőségességét, hiszen a kifejezés feldolgozásánál azonosíthatóvá válik az, hogy a metaforikusan megkonstruált boldogság (absztraktum) megmutatkozásának hiányáról szól a közlésegyeség a megszemélyesítésen keresztül.

A dendrogram C ágán a szempontok egyáltalán nem alkotnak csoportosulásokat, nem valószínűsítene konstrukciókat (a hat szempontból öt az elsődleges figura ontológiájával kapcsolódik össze), ezért a jelen dolgozatban nem célozom a példák elemzéseinek bemutatása.

Az *akar* + *NI* konstrukció környezeteinek klaszteranalízissel történő vizsgálata során feltártuk azt, hogy *VÁGY*, *AKARAT* fogalmi tartománnyal asszociálódó kifejezés alapvetően lehetségesként jelenít meg egy kidolgozott folyamatot, és ezen mag tagadószóval való felülírása sem szünteti meg a modális azonosítás lehetőségességét alapértelmezetten (ezzel radikálisan eltér a *tud* + *NI*, valamint a *képes* + *NI* konstrukciók alapvető működésétől), viszont specifikusabb megvalósulási mintázatban (például absztrakt elsődleges figura környezetében) kiléphet a modális értelmezési keretből.

5.4. A *kíván* + főnévi igenév kompozitumszerkezet

A *kíván* + főnévi igenév szerkezet a *VÁGY* buletikus modális tartomány révén tipikusan lehetségesként reprezentálja a folyamatot, de a *SZÁNDÉK* premodális forrástartomány is releváns a konstrukció esetében.

5. ábra. A kíván + főnévi igenév klasztere

5.4.1. A kíván + főnévi igenév kompozitumszerkezet dendrogram A ága

14. táblázat. A kíván + főnévi igenév dendrogramjának A ágán megjelenő szempontok

5.	Egyéb főmondat	25.	Kijelentő mód
21.	E/3.	30.	Jelen idő
10.	Metonimikusan konstruált élő elsődleges figura		

Az A ág elsődleges figuráit metonimikusan elehet elérni a szervezeten keresztül. Ezekre az jellemző, hogy a példányok nem vágyat, hanem a szervezet vezetői által képviselt szándékot, tervezett (vagy nem tervezett) cselekvést jelenítenek meg.

- (34) Az IM ezt kívánja elősegíteni az új, európai színvonalú beléptető- és látogatóhelyiséggel. (doc#1087)

A (34) példa modális. Az elősegítés szándéka önmagában nem idézi elő azt, hogy a kívánt folyamat végbemegy, tehát az potenciális. A lehetségesség forrása a volitív (akarati), illetve a buletikus (a vágyak alapján létesülő) modális forrás.

- (35) A Dunaferre nem kívánja megvásárolni a Diósgyőri Acélművek berendezéseit (doc#1063)

A (35) példamondatban az ige 'szándék' jelentésű, tagadásának következtében a folyamat kizárható lehetőség értelmezést kap, tehát nem modális.

5.4.2. A *kíván* + főnévi igenév dendrogram B ága

15. táblázat. A *kíván* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok

6.	Egyéb mellékmondat	24.	T/3.
13.	Topikfolytonosság	29.	Múlt idő
41.	<social>	37.	<creation>
42.	<possessive>		

A B ágon megfigyelhetők a beszédpartnerhez való lehorgonyzódást megvalósító példányok. A csoporthoz kapcsolódnak még azon példányok is, amelyek valamely beszédaktus forgatókönyvi sémáját (46) aktiválják, és azok, amelyekben a folyamattípus nyelvi kommunikáció (33). A kommunikációs szándék jelzése, valamint ennek egyértelműsítése a (36)-ban a metapragmatikai tudatosság jelzése, diskurzusszervező lépés is egyben.

- (36) Ajkay Zoltán úr ügyrendben kíván szólni? (Dr. Ajkay Zoltán: Igen.) (doc#901)

A megnyilatkozó kérdéssel a felszólalási szándék egyértelműsítését kéri a beszédpartnerétől (a kérdés jelzi azt a valószínűsítést, hogy ügyrendi felszólalás a jelzett szókérés). A főnévi igenévvel kidolgozott folyamat potenciális (volitív modalitás), hiszen a szólási szándék együtt jár a kívánt folyamat megvalósításával.

Az A ág elsődleges figurái metonimikusan érhetők el a szervezeten keresztül. Ezekre az jellemző, hogy a példányok nem vágyat, hanem a szervezet vezetői által képviselt szándékot, tervezett (vagy nem tervezett) cselekvést jelenítenek meg.

5.4.3. A kíván + főnévi igenév dendrogram C ága

16. táblázat. A kíván + főnévi igenév dendrogramjának C ágán megjelenő szempontok

8.	Humán, konkrét elsődleges figura	18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás
33.	<communication>	46.	Beszédaktus

- (37) A demonstráció résztvevői közül hárman a polgármesteri hivatalban fél kiló kenyeret kívántak átadni dr. Lázár Jánosnak. (doc#2505)
- (38) A jogszabály értelmében a személyek szabadon dönthetnek arról, milyen nyelvű oktatásban kívánnak részesülni. (doc#2835)

A (37) múlt idejű konstruálása révén az elemi mondatban megképződő esemény végrehajtására irányuló szándék a beszédesemény idejében már nem áll fenn. Ebből következően a folyamat megvalósulásának lehetősége tehát kizárható lehetségesség a (37) példány esetében.

A (38) példát premodálisként azonosítottam azért, mert a jogszabály által biztosított döntés lehetőségét részletezi a mellékmondat. A jogszabályon belül megképződő relációk szükségszerűvé teszik azt, hogy az oktatásban részt vevő személyek számára biztosított legyen a nyelvek közötti választás lehetősége. A lehetőség biztosításának inherens szükségessége (vö. *dönthetnek*) a deontikus szemantikai tartománnyal lép viszonyba, hiszen azt egy jogszabályi háttér határozza meg.

A C ághoz kapcsolódó szempontok alapján kiválasztott két példány kvalitatív elemzésének bemutatásán keresztül megfigyelhetővé vált egyfelől az, hogy múlt idejű konstruálás a *kíván* + főnévi igenév kompozitum esetében is eredményezhet irreális olvasatot (a potencialitás felszámolását). Vannak olyan megvalósulások, amelyekben a kívánságként megkonstruált folyamat inherens eleme valamilyen (például jogilag szabályozottan működő) rendszernek, ilyenkor a konstrukció premodálisnak tekinthető, ahogy a (38) is mutatja.

5.4.4. A *kíván* + főnévi igenév dendrogram D ága

17. táblázat. A *kíván* + főnévi igenév dendrogramjának D ágán megjelenő szempontok

12.	Absztraktum	22.	T/1.
43.	<stative>	1.	Direkt kérdő mondat
44.	<cognition>	14.	Névmási koreferencia
19.	E/1.	2.	Függő kérdő mondat

A D ágon azok a jellemzők láthatók, amelyek a megnyilatkozóhoz, illetve a megnyilatkozóhoz és a beszédpartnerhez vagy a referenciális jelenet másik szereplőjéhez (Laczkó–Tátrai 2015: 505) horgonyzódnak le (lásd 18. táblázat 19. és 22. szempont). Ezen kívül folyamatípust specifikáló szempontok (például 43) is megfigyelhetők rajta, továbbá az absztraktum elsődleges figura ontológiai kategóriája is (12).

- (39) Nem pénztáros, hanem a gazdaságpolitika kialakításában tevélegesen részt vevő miniszter kívánok lenni. (doc#1095)

A (39) buletikus, mivel a megnyilatkozó egy általa vágyott lehetséges eseményt visz színre a megnyilatkozásban. A (39) beszédcselekvés-értéke alapján kommisszivum (Tátrai 2017: 1015), a kívánság kinyilvánítása egyben a szerep ellátására tett ígéretként valósul meg az adott diskurzus-szituációban.

- (40) befejeződött az a nemzetközi felmérő munka, amely egy jó sajtóterjesztési modellt kíván megalakítani. (doc#918)

A (40)-ben a SAJTÓTERJESZTÉSI MODELL MEGALKAKÍTÁSA a *nemzetközi felmérő munka* céljaként konceptualizálódik a *kíván* + főnévi igenév komplex magmondat (Imrényi 2017: 683) feldolgozásán keresztül. A nemzetközi felmérő munka befejeződésének nem szükséges következménye a célként konceptualizált esemény bekövetkezete, tehát a (40) példány egy lehetséges eredményt dolgoz ki a dinamikus (azon belül: buletikus) modális térben.

A *kíván* + NI szerkezet almintázataiban azonosíthatóvá vált egy a volitív modalitással és a buletikus modalitással asszociálódó ág (A és D), illetve kimutatható volt olyan konvencionalizálódott használat is, amelyben

5.	Egyéb főmondat	30.	Jelen idő
8.	Humán, konkrét elsődleges figura	19.	E/1.
26.	Feltételes mód	33.	<communication>

Általános megfigyelésképpen rögzíthető az, hogy a reprezentatív *szeret* + főnévi igenév konstrukciós minta 86,71%-ban a feltételes módú konstruálás volt adatolható. Kálmán C. és szerzőtársai (1989: 86) is megkülönböztették (a segédigeség kategóriájának formai kritériumait vizsgáló értekezésükben) a *szeret* igét és paradigmatis alakjait a *szeretne* segédigétől (és paradigmatis alakjaitól), mert mind a szemantikai, mind pedig a szórendi és a prozódiai viselkedésük eltérő.⁴ Az elkülönbözés a jelen kutatásban elemzett korpusz-adatok modális működésének vizsgálata során is a felszínre került, amely mind a dendrogramon, mind pedig a kvalitatív elemzések által felvázolt képen is tükröződik, ugyan nem kizárólagosan csak az A ággal összefüggő példányok esetében jelent meg a feltételes módú konstruálás, viszont az ehhez az ághoz tartozó példányok kizárólagosan feltételes módúak voltak.

- (41) Erre azt szeretném megjegyezni, hogy ezek a veszélyes szovjet reaktorok – BVR-440-esekről van szó – dolgoznak Pakson is. (doc#2168)
- (42) Szeretném elmondani, hogy havi fizetésem 150 ezer forint volt, a 95. évi prémium 120 ezer forint. (doc#918)

Az A tulajdonságegyüttese egy olyan konstrukciós altípust (a konstrukció és a megvalósulás közötti köztes szerkezetet) határol körül, amely a (41) és a (42) példában is láthatóan főmondatként, a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságának jelzéseként (Tátrai 2017: 1046), a társalgási lépés színrevitelével kontextualizálja a *hogy*-os mellékmondat állítását. A predikátumok kizárólagosan feltételes módú konstruálással fordultak elő a mintában. Sem a (41) sem pedig a (42) példány esetében nincs azonban relevanciája a modális térrel való összefüggés mérlegelésének, hiszen mind a megjegyzés, mind pedig az elmondás eseménye megvalósultnak tekinthető a *hogy*-os (prominens) tagmondat feldolgozásakor. Érdekes számolnunk azonban az átmenetiség esetével is, a példányok ugyan nem bizonyulnak modálisnak az egészleges feldolgozás során, viszont mégis előtérbe állítják a megjegyzés/elmondás vágyát elkülönítve azt az elmondás tényétől.

⁴ Az értekezésükben a *szeretne* a szórendi és prozódiai mintázata alapján a másodlagos segédigék kategóriájának eleme, míg a *szeret* ige nem része a segédigeosztálynak, hanem a hangsúlykivánó igék egy alkategóriájának eleme (Kálmán C. et al. 1989: 100).

5.5.2. A *szeret* + főnévi igenév dendrogram B ága

19. táblázat. A *szeret* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok

7.	<i>Ha</i>	30.	<change>
20.	E/2.	18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás
14.	Névmási koreferencia	33.	Sematikus személyes névmással történő kidolgozás
36.	<contact>	1.	Direkt kérdő mondat

- (43) Ha szeretnétek megnyerni a C.Ronaldóról szóló könyvet, akkor kattintsatok a képre a további részletekért! (doc#2944)
- (44) Nem bújhatok el fájdalmam eltakarva, nem sírhatok szabadon a válladra borulva, ha találkozunk, a mosolyom szereted látni. (doc#2668)

A B ág bemutatása két olyan példa (43)–(44) elemzésére támaszkodik, amelyek a beszédpartnerre referálnak, valamint a ('ha...', akkor') jelölő a tagmondatok közötti viszonyt dolgozzák ki. A két adat azonban jelentősen különbözik, és ebben az igemódnak lényeges szerepe van.

A (43)-ban a *szeretnétek* a *ha* feltételes kötőszóval konstruált tagmondatba ágyazódik be. Az összetett mondatok ezen típusa önmagában képes jelölni a feltételhez kötött lehetőség mentális terét, a modális szemantikai térbe való belépéshez, a MEGNYERÉS folyamattípus potenciális értelmezéséhez azonban az igealak feltételes módja is szükséges, az érzelmi állapotnak a partnerekhez való lehorgonyzása pedig lényeges eleme a kattintásra való rábírásnak.

A (44) esetében a főnévi igeneves konstrukció a főmondatban dolgozódik ki. A megvalósulás egy olyan típust tesz hozzáférhetővé, amely az érzelmileg pozitív viszonyban megkonstruált habituális viselkedést jeleníti meg. Az igealak jelen időhöz való lehorgonyzódása és az érzelmi viszonyulás hangsúlyossága miatt nem aktiválódik a modális tér, tehát premodálisnak tekinthető a példány. Ugyanakkor az, hogy a megnyilatkozó azért nem teszi/teheti meg a negatívan ábrázolt cselekvéseket (elbújás, sírás), azzal a habituális olvasatból következő implikációval magyarázható, hogy azok nem egyeztethetők össze azzal, amit a partner szeret. A társalgási implikátúra révén a mosolygás

egy elvárásként megkonstruált lehetőség. A (44) ismét azt erősíti, hogy a partnerre referáló kifejezés szempontja releváns a potencialitás megképződésének vizsgálata szempontjából, mert összekapcsolódhat a társalgási implikátúra működésével, az interperszonális viszonyok dinamikájával.

5.5.3. A szeret + főnévi igenév dendrogram C ága

20. táblázat. A szeret + főnévi igenév dendrogramjának C ágán megjelenő szempontok

10.	Metonimikusan konstruált élő elsődleges figura	30.	T/3.
13.	Topikfolytonosság	37.	<creation>
21.	E/3.	42.	<possession>
44.	<cognitive>	39.	<motion>
41.	<social>	40.	<perception>
34.	<competition>	43.	<stative>
25.	Kijelentő mód	29.	Múlt idő
46.	Beszédaktus		

- (45) A Samsung az idei évben kétszer annyit szeretne eladni okosmobiljaiból, mint tavaly. (doc#2247)
- (46) A Cartoon Network egy gerillamarketinges fogással szerette volna reklámozni az Adult Swimen futó Aqua Teen Hunger Force című rajzfilmsorozatot. (doc#2589)

A (45)-ben a folyamat ('megduplázott eladás'; tehát nem önmagában a magmondat, hanem a kiterjesztő művelettel módosított; vö. Imrényi 2017: 721) potenciális értelmű, dinamikus lehetséges, specifikálva pedig a vágyakon alapuló buletikus lehetséges. Ezen kívül az ELADÁS eseményének megvalósulása még egyfelől feltételezi a termék gyártási kapacitásának meglétét (belső) és a piac vásárlóerejét (külső).

A (46) példány esetében a múlt idő és a feltételes mód az együttes működéssel irrealist (Kugler 2015: 194), kizárható megvalósulást fejez ki, tehát nem támogatja a modális térbe való belépés lehetőségét.

A C ágon reprezentálódó szempont-együttállások elérhetővé tették a példányok azon csoportját, amelyre a harmadik személyhez való lehorgonyzás a jellemző, de ez a szempont nem volt alkalmas arra, hogy a konstrukció al-típusává szervezze a tulajdonságcsoportot. A potenciális értelmezés itt is inkább az ige feltételes módjához kötődik, ahogy a (45) is mutatja.

Az A ág egyértelműen olyan mintázattípust tesz körvonalazhatóvá, amely a metapragmatikai tudatosság jelzéseként funkcionál a *hogy*-os mellékmondatban kidolgozott közlés kontextualizálójaként. A vizsgált *szeret* + főnévi igenév esetében az elemzett példányok tükrében egyértelműen nagy számban jelenik meg ezen használati típus. A B ág a modális szemantikai tér társalgási implikaturák működésével való összekapcsolódását prezentálta a vizsgált szerkezet szempontjából.

6. Az elemzés eredményei alapján tehető következtetések

A bemutatott kutatás célja az volt, hogy a premodális-modális határsáv szimbolikus viszonyainak feltérképezéséhez és a vizsgált kompozitumok példányaira jellemző konstrukcionális mintázatok feltárásához járuljon hozzá a korpuszadatok komplex nyelvi elemzésével és tulajdonságalapú csoportosításával. Az adatok elemzésénél nem törekedtem a főnévi igeneves szerkezetek izolációjára, igyekeztem a funkcionális kiindulópontból, a forma–funkció pár oldaláról megközelítve, az emergens jelentésszerveződést (Tolcsvai Nagy 2017: 223–224) a figyelem középpontjába helyezve, az adatok komplex nyelvi vizsgálatának elvégzésére az elemi mondatban és annak környezetében.

A kvalitatív elemzések tapasztalataiból leszűrhető, hogy hat szempont(csoport) kulcsfontosságú a vizsgált szerkezet potencialitásának mérlegelésekor: I. A diskurzus alapjához való személybeli lehorgonyzódás (társas deixis); az elsődleges figura ontológiája és II. a folyamattípus. III. A deiktikusan jelölt igeidő szintén módosíthatja a modális térbe való belépés lehetőségét, méghozzá úgy, hogy a múlt idő tipikusan (de nem minden esetben) kizárja a 'lehetséges' értelmezést. IV. Szükséges figyelembe venni a vizsgált komplex magmondatok szintaktikai környezetét, különösen a felülírás és a kiterjesztés műveletét. A felülíró műveletek közül a tagadás kiemelt fontosságú, mivel ez a folyamat kizárható megvalósulását is jelentheti. V. Továbbá nem lehet figyelmen kívül hagyni a kontextualizáló viszonyok azonosítását, mivel a kontextualizáló kifejezések (akár tagmondatok is) működése révén a megnyilatkozásban a kontextualizált hálózatrészhez fűződő beszélői viszonyok

expliciten kidolgozódnak, és ez (a hatóköri viszonyok révén) képes lehet a vizsgált konstrukciókat az episztemikus modális térbe csatlakoztatni. VI. Nem elhanyagolható a konstrukciók társalgási stratégiát végrehajtó performatív működésének elkülönítése sem.

A klaszterezéssel nyert tulajdonságcsoporthoz alapján történő elemzési módszer lehetőségét nyújtott konstrukcionális mintázatok körülhatárolására, valamint arra, hogy a tapasztalatok alapján összeállítható legyen azon kulcsfontosságú szempontok listája, amelyek a hipotézisem szerint kiemelkedő relevanciával bírnak a premodális-modális tér közötti elmozdulás azonosításánál.

Forrás

MNSZ2 (v2.0.5) = Magyar Nemzeti Szövegtár (Oravecz–Várad– Sass 2014)
Utolsó elérések (2020.05.28.)

WordNet – <http://wordnetweb.princeton.edu/perl/webwn> (Fellbaum 1998, Miller 1995)

Irodalom

- Achard, Michel. 1998. *Representation of cognitive structures: Syntax and semantics of French sentential complements*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Atkinson, Rita L. – Atkinson, Richard – Smith, Edward E. – Bem, Daryl J. – Nolen-Hoeksema, Susan 1999. *Pszichológia*. Budapest: Osiris.
- Bányai Éva – Varga Katalin (szerk.) 2013. *Affektív pszichológia*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.
- Bybee, Joan L. – Perkins, Revere – Pagliuca, William 1994. *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Divjak, Dagmar – Fieller, Nick 2014. Cluster analysis. Finding structure in linguistic data. In: Dylan Glynn – Robinson, A. Justyna (eds.): *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 405–439.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge MA, London: Bradford Book – MIT Press.

- Fellbaum, Christiane (ed.) 1998. *WordNet: An electronic lexical database*. Cambridge MA: MIT Press.
- Hammer, Øyvind – Harper, David A.T. – Ryan, Paul D. 2001. PAST: Paleontological statistics software package for education and data analysis. *Palaeontologia Electronica* 4(1): 1–9.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 663–761.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. In: Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar mondattan köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. Budapest: Akadémiai Kiadó. 49–103.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéسلمélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Krejcie, Robert V. – Morgan, Daryle W. 1970. Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement* 30: 607–610.
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017a. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 467–494.
- Kugler Nóra 2017b. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 806–895.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „Évek óta mást se csinálunk”: A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 501–514.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 2. Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas

- Cornillie Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Miller 1995. WordNet: A lexical database for English. *Communications of the ACM Vol. 38. 11*: 39–41.
- Mortelmans, Tanja 2010. Modality in cognitive linguistics. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford, New York: Oxford University Press. 1343–1377.
- Murvai Olga 2001. Szemantika és pragmatikai kiegészítések a modalitás vizsgálatához. In: Petőfi S. János – Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Grammatika – szövegnyelvészet – szövegtan. Officina Textologica 5*: 59–69.
- Nuyts, Jan. 2006. Modality: Overview and linguistic issues. In: Frawley, William (ed.): *The expression of modality (The expression of cognitive categories I)*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1–26.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Palmer, Frank Robert 1986. *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pelyvás Péter 2002. A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In: Maleczki Márta (szerk.): *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 405–420.
- Pelyvás Péter 2013. „Nekem most el kell menjek” – A kell és az angol must segédige konceptuális grammatikai struktúrájáról. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 186–203.
- Paradis, Carita 2005. Ontologies and construals in lexical semantics. *Axiomathes 15*: 541–573.
- Talmy, Leonard 1988 Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science 12*: 49–100.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 899–1057.
- Thornburg, Linda – Panther, Klaus-Uwe 1997. Speech act metonymies. In: Liebert, Wolf Andreas – Redeker, Gisela – Waugh R., Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 205–219.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Europica Varietas.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- van der Auwera, Johan – Plungian, Vladimir A. 1998. Modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79–124.
- Van linden, An 2010. From premodal to modal meaning: Adjectival pathways in English. *Cognitive Linguistics* 21 (3): 537–571.
- Zimbardo, Philip – Johnson, Robert – McCann, Vivian. 2017. *Pszichológia mindenkinek*. Budapest: Libri Kiadó.

Hungarian auxiliary verb/adjective + infinitive constructions linking premodal domains.

A semantic analysis on sentential level.

The aim of the corpus-based research was to perform a study of infinitive constructions linking premodal semantic domains from a functional cognitive linguistic approach. The application of the empirical methodology in linguistic pattern identification provides the methodological basis for a longer-term grammaticalization study in association with the analysis of linguistic structures related to premodal semantic domains. The data of the research were drawn from the Hungarian National Corpus (v2.0.5) by using indirect methods, through the infinitive component. The data were

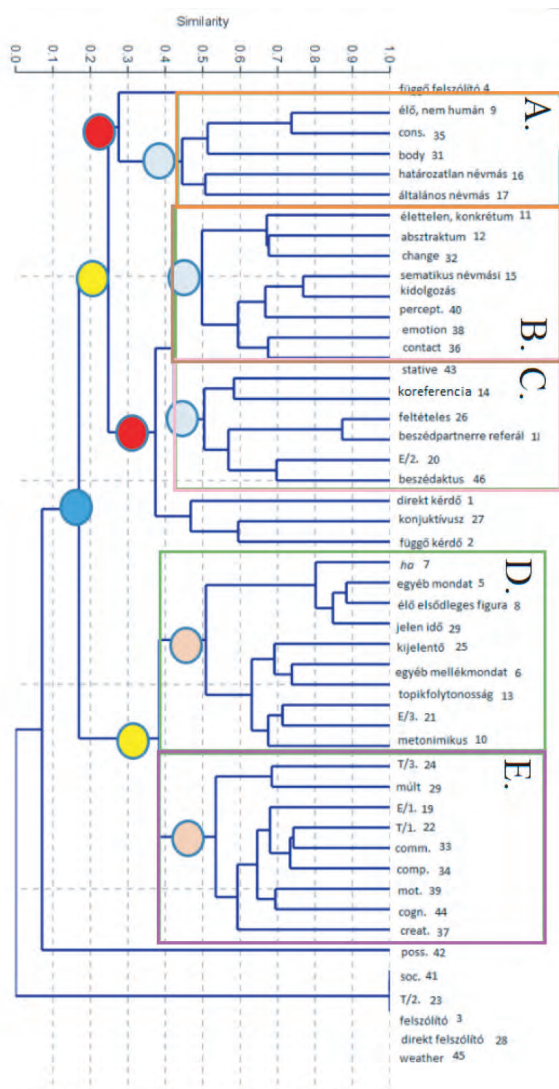
analyzed based on a detailed criteria and the characteristics were processed using the method of cluster analysis. This proceeding aim was to be able to identify patterns related to the premodal and the modal domains as well as the crossing of the boundary between them by considering semantic and morphosyntactic features simultaneously. Based on the clustered groups, I endeavoured to identify the construction patterns with a qualitative analysis in order to explore which operational relations play a role in terms of premodal-modal meaning organization.

Keywords: modality, premodal domains, modal domains, construction, infinitive, auxiliary verb

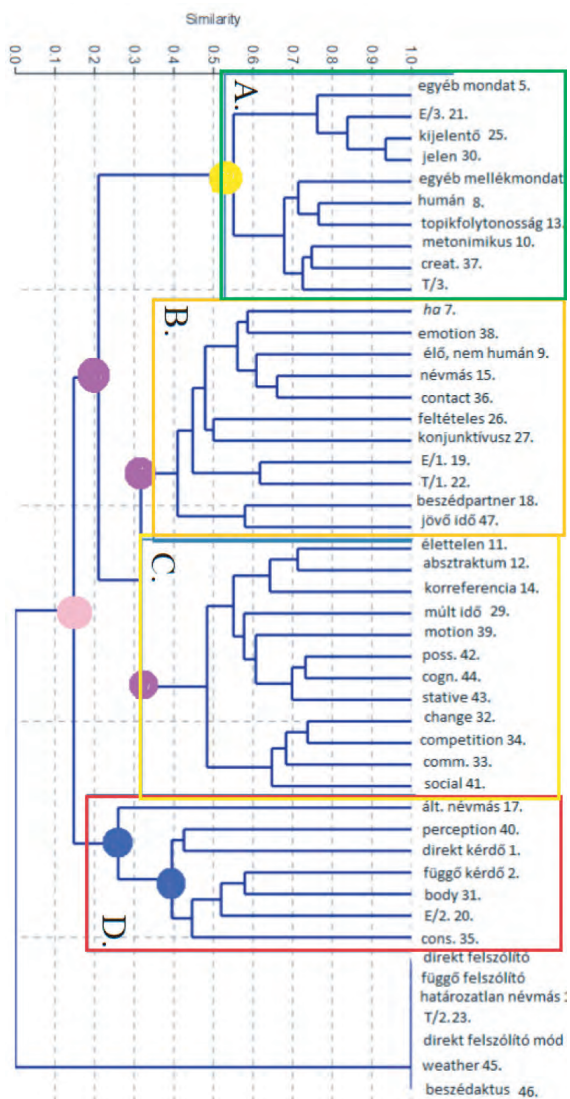
Bajzát Tímea

Eötvös Loránd Tudományegyetem

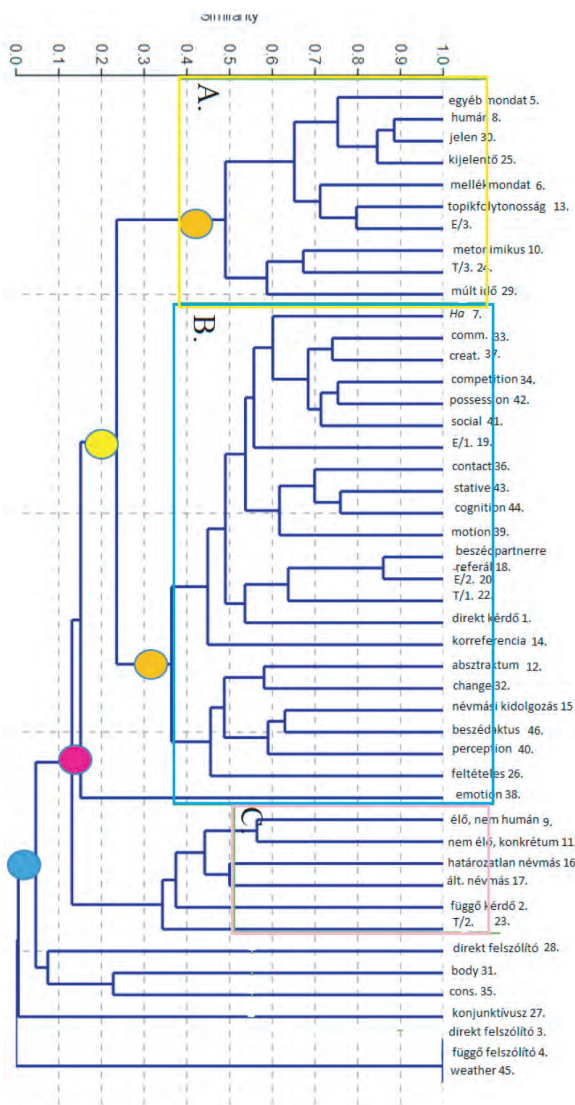
bajzat.timi9696@gmail.com

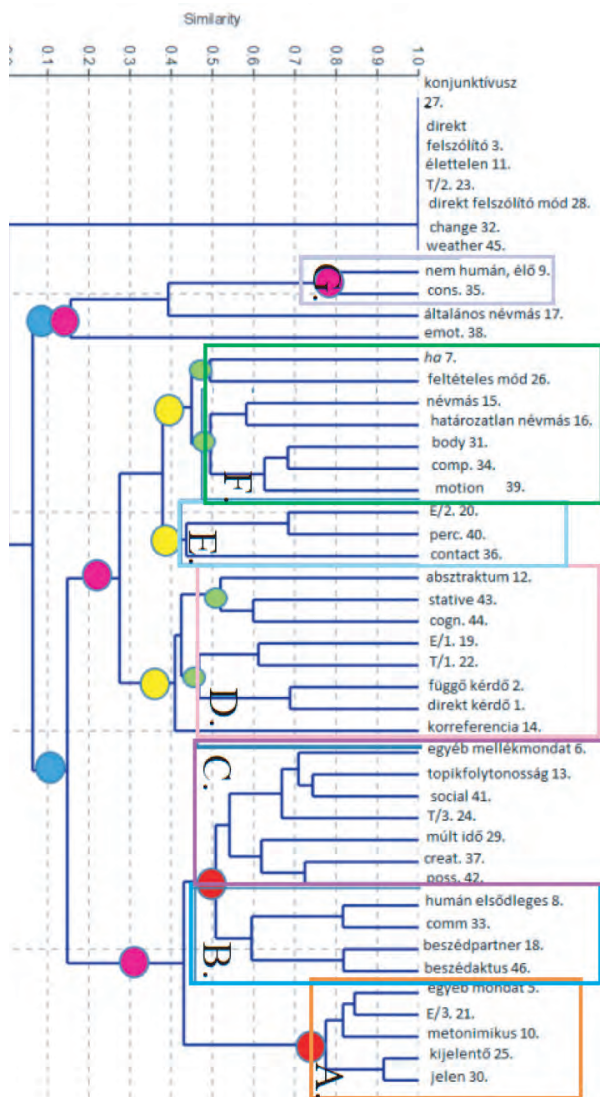

A tud + főnévi igenév klasztere (2. ábra)

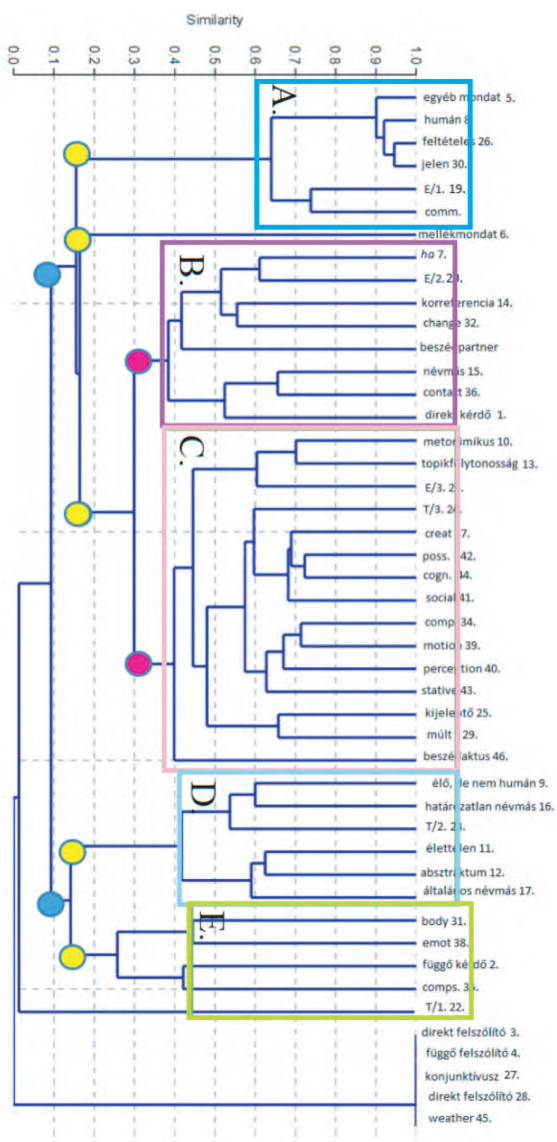

A képes + főnévi igenév klasztere (3. ábra)

Az *akar* + főnévi igenév klasztere (4. ábra)

A kíván + főnévi igenév klasztere (5. ábra)

A szeretet + főnévi igenév klasztere (6. ábra)

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Trajektor–landmark megoszlás és a szemantikai szerepek a magyar mondatkonstrukciókban*

Kivonat

A tanulmány a trajektor–landmark megoszlás és a szemantikai szerepek feszültségviszonyát tárgyalja a magyar mondatkonstrukciókban (azok egyes gyakori alaptípusaiban). Imrényi (2020) az alany kijelölésében a szemantikai szerepek funkcióinak meghatározó voltát tételezi, és ezzel együtt magyarázó erejét, a trajektor–landmark megoszlás alternatívájaként. Langacker (2008: 366) szerint a szerepaszimmetriák a fogalmi tartalomhoz tartoznak, a konstruáláshoz, míg a trajektor–landmark szerveződés a figyelem fókuszálásának eredménye a nyelvi bemutatásban. A tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy a magyar mondat használatában a kétféle perspektíva párhuzamosan, pontosabban egymásba épülve érvényesül. A trajektor–landmark megoszlás nem vész el, megtartja az ige szemantikájában (variábilis) tartalmát és jelentőségét, miközben hozzáigazítódik a mondat konstrukciójához, kontextualizálódik a mondatbeli szemantikai szerepekkel a kidolgozásokban. A hozzáigazítódást lehetővé tevő egyik tényező a trajektor és landmark(ok) sematikus szemantikai tartalma (további tényezőkkel, például a szórend rugalmas változataival kölcsönviszonyban és a kontextualizálókkal). Mindez elemzésekkel demonstrálható, és a komplex, használatalapú leírásában, a függőségi szerkezetekben is megjelenítésre vár.

Kulcsszavak: figyelemirányítás, konstruálás, landmark, mondat, szemantikai szerep, trajektor

* A kutatást az NKFIH K 129040 sz. pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciók nyelvtani kutatás) támogatta. Emellett a kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-06 sz. támogatói okirat alapján valósult meg. A szerző köszöni a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely tagjainak a hasznos megjegyzéseit, valamint Modrián-Horváth Bernadettnek az alapos lektori véleményét.

1. Bevezetés

A tanulmány a trajektor–landmark megoszlás és a szemantikai szerepek feszültségviszonyát tárgyalja a magyar mondatkonstrukciókban (azok egyes gyakori alaptípusaiban). Imrényi (2020) az alany értelmezésében a szemantikai szerepek funkcióinak meghatározó voltát tételezi, és ezzel együtt magyarázó erejét, a trajektor–landmark megoszlás alternatívájaként. Langacker (2008: 366) szerint a szerepaszimmetriák a fogalmi tartalomhoz tartoznak, vagyis a konstruáláshoz, míg a trajektor–landmark szerveződés a figyelem fókuszálásának eredménye a nyelvi bemutatásban.

A tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy a magyar mondat használatában a kétféle perspektíva párhuzamosan, pontosabban egymásba épülve érvényesül. A trajektor–landmark megoszlás nem vész el, megtartja az ige szemantikájában (variábilis) tartalmát és jelentőségét, miközben hozzáigazítódik a mondat konstrukciójához, kontextualizálódik a mondatbeli szemantikai szerepekkel a kidolgozásokban. A hozzáigazítódást lehetővé tevő egyik tényező a trajektor és landmark(ok) sematikus szemantikai tartalma (további tényezőkkel, például az igitípusokkal, az intranszítív–transzítív megoszlással vagy a szórend rugalmas változataival kölcsönviszonyban).

Ez a szemantikai tartalom nem független teljesen a figurák és a figurákat kidolgozó főnevek jelenetbeli szemantikai szerepétől, ugyanakkor ez a viszony variábilis (például a humán szereplő saját akaratból és saját energiaforrásból lehet ágens, míg a fizikai tárgyat jelölő nominális szintén lehet ágens, de saját akarat nélkül). A mondat által leképezett jelenet perspektíváltsága nem csak a trajektor–landmark megoszlástól függ, hanem a teljes szerkezet konstruálási módjától. Ebben szerepet játszik a kifejezett jelenet szereplőinek a feltűnősége és hozzáférhetősége, a beszélő által felállított referenciakeret, a lehorgonyzó és kontextualizáló elemek hálózata. Az eltérő szemantikai szerepű mondatbeli szereplők nem magukban kapják meg a szerepüket, hanem a jelenet szereplőiként és egyúttal ontológiai természetük révén. Például az aktív–passzív skálán elhelyeződésük egyrészt inherens (az élőlény prototipikusan cselekvő, mozgó, a fizikai tárgy prototipikusan nem cselekvő), másrészt a szereplők egymáshoz viszonyítva kapják meg aktív–passzív értéküket, a kifejezett jelenet mint időbeli esemény folyamatában, a beszélői nézőpontból megkonstruálva.

Mindez elemzésekkel demonstrálható, és a komplex, használatalapú leírásban, a függőségi szerkezetekben is megjelenítésre vár. A jelen tanulmány első változatban a magyar igék egyes szemantikai típusainak a jelzett megoszlását vázolja, de nem az alany értelmezéséhez kötve, hanem általánosabb

érvénnyel. Sem a trajektor–landmark megoszlás, sem a szemantikai szerepek nem határozzák meg egyértelműen a mondatrészi szerepeket, tehát például a trajektort kidolgozó főnév nem lesz feltétlenül a magyar mondat alanya, de a szemantikai szerepek sem töltenek be ilyen funkciókat kizárólagossági alapon a magyarban. Ezen a ponton a jelen elemzés és érvelés összhangban van Imrényi András magyar alannal kapcsolatos álláspontjával, amely szerint a Langacker-féle leírás (miszerint az angol igék trajektorát a mondat alanya dolgozza ki, a trajektor lesz az alany) az angol nyelvre érvényes, de például a magyarra nem. Ugyanakkor az itteni elemzés nem kívánja a magyar alanyt értelmezni, annak a mondatbeli szereplők figyelmi aszimmetriájával és perspektívátságával nem foglalkozik. Föltehető, hogy az egész kérdéskör a nominativusi–accusativusi nyelvek körében releváns.

2. A fő kérdés tényezői

A kiinduló kérdés tehát az, hogy a trajektor–landmark megoszlás és a szemantikai szerepek hogyan viszonyulnak egymáshoz általánosan a magyar elemi mondat konstruálásában. Ennél többről van szó, arról, hogy az ige szemantikai szerkezete hogyan épül be a mondatba. A korábbi hagyományos és formális magyarázatok az építőkockaelv alapján impliciten vagy nyíltan azt állították, hogy egy alapszófajú szó jelentése mintegy változatlan egészként kerül be a mondatba, akár üres hely kitöltéseként, akár szemantikai reprezentációként (ez utóbbi esetben persze a mondat formális szintaktikai szerkezetéhez illeszkedő logikai struktúra részeként). Valójában azonban ebben a viszonyban is a séma és megvalósulás dinamikus viszonya érvényesül: a szó, esetünkben az ige sematikus jelentésmátrixa a konstruálásban hozzáigazítódik a jelenet kifejezésének többi eleméhez és az érvényesülő mondat szerkezeti sémához, amely utóbbi ismét igazodik a kontextushoz.

Itt érdemes emlékeztetni a konstruálás fogalmára (a konstruálás Langacker elméletében a *Foundations* első és második kötetében részben az *imagery* 'képiség' elnevezéssel van kifejtve). A konstruálás egy észlelt vagy elképzelt világbeli esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül (Langacker 1987: 138–141, 110–113; 1991: 196–197, 294–298; 2008: 55; Tolcsvai Nagy 2017: 42–50). A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői (a beszélők), jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják (Verhagen 2007: 48). A konstruálás

egyik lényegi összetevője a variabilitás: egy észlelt vagy elképzelt jelenetet többféle módon ki lehet fejezni nyelvi struktúrákkal. A konstruálás fontos műveleti tényezője a figyelemirányítás, a profilálás, a hatókör, a feltűnőség és a nézőpont, továbbá a specifikusság/sematikusság. A profilálás az alpból kiválasztott alszerkezet, amely a figyelem középpontjába kerül, ez a fogalmi referens. A trajektor–landmark viszonyok esetében a legfeltűnőbb résztvevő a trajektor (tr), „az az entitás, amelyet elhelyezünk, értékelünk vagy leírunk”, „amire a figyelem elsődlegesen irányul egy profilált viszonyban”. „Gyakran más résztvevők is feltűnőek lesznek a figyelem másodlagos fókuszaként”, ez a landmark (lm). „Egyes kifejezéseknek azonos lehet a tartalmuk, ugyanazt a viszonyt profilálhatják, de különböznek jelentésükben, mert a trajektor–landmark megoszlásban mást választanak” (Langacker 2008: 70). A jelen tanulmány egyik elméleti és leíró alapja az egy jelenet többféle konstruálásának lehetősége.

Érdeemes elsőként egy több helyen is elemzett angol példát megemlíteni:

- (1a) *kedvel* (like)
- (1b) *örömet szerez* (please)

A két ige ugyanannak a folyamatnak (tapasztalati viszonynak, az élvezetnek) kétféle megkonstruálása, két szereplővel, az egyik az inger kibocsátója, a másik az átélő (Langacker 2009: 9). A két ige (főképp) a figyelem irányításában, a profilálásban különbözik: a *kedvel* az átélőt helyezi a figyelmi fókuszba (az a trajektor és az inger kibocsátója a landmark), az *örömet szerez* az inger kibocsátóját (az a trajektor, és az átélő a landmark). Megfigyelhető, hogy a két ige két figurájának szemantikai szerepe azonos, a figyelem szerinti megoszlásuk azonban fordítottnak érvényesül. Ez a megforduló viszony nem korlátozódik a trajektor–landmark megoszlásra, megmutatkozik a két figura közötti időbeli folyamat jellegében is: a *kedvel* esetében az érzékelés, az észlelés kerül előtérbe, az ingerhatás másodlagos, míg az *örömet szerez* esetében az ingerhatás profilálódik, és az észlelés másodlagos. Magyar példákkal:

- (2a) A gyerekek *kedvelik* a csokit.
- (2b) A csoki *örömet szerez* a gyerekeknek.
- (3a) A fociszurkolók *szeretik* a jó játékot.
- (3b) A jó játék *örömmel tölti el* a szurkolókat.

A közvetlen kérdés megválaszolásának vázolásához rögzíteni kell az alábbiakat.

Langacker (2008: 366) szerint a szerepaszimmetriák a fogalmi tartalomhoz tartoznak, a konstruáláshoz (tehát egy jelenet akár nem nyelvi észleléséhez), míg a trajektor–landmark szerveződés a figyelem fókuszálásának eredménye a nyelvi bemutatásban. Vagyis a szemantikai szerepek intrinzikusak a jelenetben, függetlenek a figyelem irányításától, míg a trajektor–landmark megoszlás éppen ettől függ. A (magyar) igékben azonban a trajektor–landmark megoszlás jórészt rögzítve van (a megoszlás változhat vagy bizonytalan például a tapasztalást kifejező a mediális igék egy részénél; lásd lentebb), ezért a trajektor/landmark megoszlás az igeválasztás függvénye, mert az ige figurái inherensek. Vagyis – mint látható lesz alább – ugyanahhoz (?) a jelenethez és ugyanahhoz a szemantikai szerephez több ige is tartozhat a konstruálásokban, eltérő trajektor–landmark megoszlással.

Emellett a trajektor–landmark megoszlás a magyarban a bővítmények nagy lehetséges számával kapcsolódik össze, ami egy-egy ige mondatbeli megkonstruálása esetén több landmark meglétét jelenti, rugalmasan. A mondatbeli szereplő és körülmény közötti határ a magyar esetében gyakran elmosódó, nem feltétlenül és kizárólag az ige landmarkjainak jellegétől függ, hanem a mondat konstrukciójának szerkezetétől.

A szemantikai szerepek elkülönítése és meghatározása a szakirodalomban közismerten variábilis, többféle (sokféle) rendszer használatos (lásd például Frawley 1992: 197–248 osztályozását), és ez nyilvánvalóan nehézségeket okoz. A jelen tanulmányban Langacker (2008: 356, 366) az alábbi típusok a meghatározóak:

- ágensorientáció, aktív szerepek: ágens (cselekvést akaratlagosan másra irányulva végrehajtó cselekvő), eszköz (a páciens állapotváltozását idéző elő valamely ágens révén), experiens (aktív átélő), természeti erő;
- témaorientáció, passzív szerepek: páciens (elszenvedő, valamely tulajdonsága megváltozik), mozgó (helyváltoztatáson megy át), experiens (passzív átélő), zéró (valamilyen állapotban lévő, meglévő, létező).

A két fő típus (ágensorientáció és témaorientáció) között a különbség skaláris, és az egyes típusoknak is vannak kevésbé prototipikus megvalósulásai. Megjegyzendő még, hogy a zéró szemantikai szerep jelen dolgozatbeli értelmezése magában foglalja a téma szemantikai szerepét is. A kettő esetleges magyar nyelvi elkülönítéséhez részletesebb korpuszalapú kutatások szükségesek.

A magyar elemi mondatban a két fő típusnak a viszonya erősen variábilis, főképp a mondatrészek szerinti szerkezetet is figyelembe véve. A tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy a magyar mondat használatában a kétféle perspektíva párhuzamosan, pontosabban egymásba épülve érvényesül. A trajektor–landmark megoszlás nem vész el, megtartja az ige szemantikájában (variábilis) tartalmát és jelentőségét, miközben hozzáigazítódik a szemantikai szerepekhez és fordítva, kontextualizálódik a mondatbeli szemantikai szerepekkel a kidolgozásokban. A szemantikai szerep tartalmazza a trajektor–landmark megoszlás megfelelő részét. Ugyanis a trajektor és a landmark nem üres összetevők, van sematikus szemantikai tartalmuk. A beszélő igeválasztása tehát általában úgy történik, hogy az aktívabb figura lesz a kiválasztott ige trajektora (a feltűnőségi és hozzáférhetőségi hierarchiának megfelelően), és ez a körülmény hozzájárul a mondatbeli alany megkonstruálásához.

Ezt a kérdéskört korábban egyes, főképp mediális igékkel konstruált magyar accusativusos és dativusos mondatok kapcsán már szóba hoztam (Tolcsvai Nagy 2013). A kérdéskört önértéke mellett az is előtérbe helyezi, hogy Imrényi András a 2019. évi műhelykonferencián a magyar alany leírásában fogalmazta meg, hogy a Langacker-féle megközelítés, amely az angolban a trajektort az alannal azonosítja, nem tartható a magyar esetében (ez így is van), és ebből azt a következtetést vontam le, hogy a szemantikai szerepekkel lehet és kell jellemezni a mondatbeli szereplőket, illetve leírni mondatrészi szerepüket. Általánosító megállapítása szerint: „Az alany kiválasztása nem annyira a figyelemirányításon, mint inkább azon múlik, hogy az energiaátvitellel járó folyamatnak melyik az aktívabb szereplője” (Imrényi 2020: 176). Ennek a tételnek a lényegi érvényességét sem vitatom. A magyar elemi mondatok konstrukciótípusai azonban olyan változatosságot mutatnak, amelyben az ige sematikus figuráinak megmutatkozik a funkciója, a szemantikai szerepek mellett, illetve azokkal együtt.

Az itteni műhelyelemzésben két kiindulópontból közelítem meg a kérdést. Az egyik nézőpont a konstruálás módja a trajektor–landmark megoszlás és az aktív–passzív perspektiválás összefüggése, az adott szemantikai szerepek keretében. Az aktív–passzív perspektiválás itt az ige sematikus figuráinak (trajektor, landmark) és mondatbeli főnévi kidolgozóinak a folyamatbeli szerepüket az aktív–passzív szemantikai skálán helyezi el, ez tehát azt jelzi, hogy egy-egy jelenetbeli szereplő mennyire aktív vagy passzív a másikkhoz viszonyítva. Ebben a viszonyban külön elemző figyelmet érdemel a figyelemirányításban a figurák és a mondatbeli szereplők (a figurákat kidolgozó főnevek) kapcsolata, az erődinamikai sémák, erőforrások szerepe, a szemantikai

szerepek esetleges skaláris jellege és az alaki jelölők rendszere. Ezeket az összefüggéseket a magyar igék néhány szemantikai típusán vázolom. A másik kiindulópont a rugalmas szórenddel kapcsolatos. Mindkét szempont esetében a tranzitív–nem tranzitív megoszlás is közrejátszik.

3. Az igék ontológiája

A bevezetésben vázolt kérdés egyik kiindulópontja az igék különbözősége. Ez a különbözőség a kontinuumelv alapján egyszerre morfoszintaktikai és szemantikai, valamint fonológiai is. Az igitípusok szakirodalmának áttekintése meghaladja a jelen tanulmány kereteit. Annyit érdemes itt megjegyezni, hogy az igen belüli kategóriák felállítása több paraméter mentén is jellemezhető.

Az egyik ilyen paraméter a kategóriák befogadó tartománya. E közegekben a nagy belső kategóriákkal dolgozó rendszerezés egyik leggyakrabban alkalmazott változata Vendler (1967) négy fő csoportja: *states* 'állapotok', *activities* 'cselekmények', *accomplishments* 'teljesítmények' és *achievements* 'eredmények'. E felosztás az igék aspektuális tartalmára készült, valójában azonban általános igeontológiaként működik igen gyakran, vagyis alapvető igitípusokat különít el sok kutató számára. E felosztás iskolai archetípusa a cselekvés, történés, létezés hármasság. Hasonlóan nagy belső kategóriák, az igenemek rendszere a hagyományos nyelvtanok cselekvő, mediális, műveltető, visszaható, szenvedő igék rendszere, a „cselekvéstartalom” és a cselekvés irányulása alapján (Keszler szerk. 2000: 83–88).

A funkcionális és kognitív szakirodalomban korán feltűntek az ige kategóriáján belüli kisebb ige kategóriák, például a mentális igék, a kommunikációs igék, a mozgásigék. Ez a csoportosítás az igével kifejezett folyamatok enciklopédikus ismeretének elhatároltságaira épül.

Egy másik megközelítésmód a kategorizálás módszertanából indul ki, és megkülönbözteti az ontológiaalapú és a disztribúcióalapú igei osztályozást. A disztribúcióalapú igei kategorizálás az igék szintaktikai kapcsolódási lehetőségeit veszi alapul, vagyis formai szempontokat érvényesít, és a szemantikai tényezőket mint „nyelven kívüli” tényezőket háttérbe helyezi (Levin 1993; Lenci 2014, további szakirodalommal). A disztribúciós csoportosítás a korpuszpépítés és -használat, a számítógépes nyelvfeldolgozás területén erősen használatos.

Az ontológiaalapú kategorizálás – általánosan fogalmazva – az igével kifejezett folyamatok enciklopédikus ismeretének elhatároltságaira épül. Ez a megközelítés (amelynek éppúgy több változata van, mint a disztribúciónak) a Fillmore-féle keretszemantikából indult ki (Fillmore 1982; Fillmore et al. 2003), és nem kis részben a Langacker- és Lakoff-féle szemantikai leírás alapján kapott kidolgozásokat. Az enciklopédikus tudás az ige típusok elhatárolásában az ige fő szemantikai összetevőinek jellegeből adódik: a sematikus figurák (trajektor, landmark) jellege, szerepe és egymáshoz való viszonya, az eseményszerkezet és talán kevésbé az időszerkezet, illetve a folyamat másra irányulása vagy nem irányulása, annak sémái és fokozati különbségei. Formális alapú, de funkcionális elemeket is feldolgozó keretre lásd Trautwein (2007).

Mivel az igeik figurái, a trajektor és a landmark a mondatbeli kidolgozásokban főneveket vonzanak, vagyis főnevek dolgozzák ki a figurákat a mondatban, ezért a főnevek ontológiája is tényező. Paradis (2005: 549) ontológiája három fő nominális ontológiatípust különböztet meg. Az elsőrendű entitások fizikai tárgyak, amelyek térben léteznek, viszonylag állandóak, és közvetlenül észlelhetők (állatok, emberek, növények, ember által létrehozott tárgyak). A másodrendű entitások főképp időben fordulnak elő, nem léteznek dologként (események, folyamatok, állapotok). A harmadrendű entitások nem térben és időben azonosítható elvont entitások (tények, fogalmak, eszmék, lehetőségek).

A Paradis-féle ontológia szerint az itteni igeik mindhárom rendű szereplőket vonzanak a trajektorok és a landmarkok sematikus tartalma alapján. Lehetnek elsőrendű fizikai tárgyak:

(4a) A kisfiú elgurította a labdát.

(4b) A labda elgurult.

Lehetnek másodrendű szereplők:

(5a) A víz elsodorta a házat.

(5b) A ház elsodródott az áradatban.

És lehetnek harmadrendű szereplők, metaforikusan is:

(6a) A váratlan fejlemény felborította a programot.

(6b) A program felborult a váratlan fejlemény miatt.

A harmadrendű szereplők nem fizikai entitások, keretek, amelyek megtölthetők különböző tartalmakkal a kontextusnak megfelelően. Az alább bemutatott példákban a trajektor–landmark viszony és a szemantikai szerepek nem változnak a kidolgozó főnevek ontológiai rendje miatt, ez azonban további, nagyobb adatmennyiségen végzett vizsgálatot igényel.

A jelen tanulmányban az ontológiaalapú igekategorizálás egy változatát alkalmazom, egyelőre további részletezés nélkül, amely a kognitív nyelvészeti szakirodalomból körvonalazódik, és amely az Osiris *Nyelvtanban* is megjelenik.

4. A szemantikai ige típusok és a figurák viszonya

A konstruálás módja a trajektor–landmark megoszlás és az aktív–passzív perspektiválás összefüggése, az adott szemantikai szerepek keretében az alábbi mintázatok mutatja. Érdekes egy példát előzetesen elemezni Imrényi (2017: 685–686) alapján. A *becsuk* trajektora fizikai erő kifejtést végző erőforrás, a (7a)-ban és a (7b)-ben szemantikai szerepe szerint ágens. Landmarkja becsukható és kinyitható fizikai tárgy, szemantikai szerepe páciens.

(7a) A huzat becsukta az ajtót.

(7b) A portás becsukta az ajtót.

A *becsukódik* trajektora becsukható és kinyitható fizikai tárgy, szemantikai szerepe páciens, ahogy (8) is mutatja. Landmarkja implicit erőforrás.

(8) Az ajtó becsukódott.

A (7) és (8) példák között az a különbség, hogy a két ige más nézőpontból perspektiválja ugyanazt az eseményt. (7) az ágens erőforrás kiindulópontjából, (8) a pácienset helyezi előtérbe (8-ban az ajtó lehet passzív mozgó is), miközben a szemantikai szerepek azonosak maradnak. A kettő közötti különbséget alakilag valóban az esetragok jelzik, többek között. Ez a példa tranzitív mondatokra korlátozódik. Itt az aktív–passzív skála meghatározó: az ágens erőforrás aktív, a becsukás elszenvedője passzív – ez a tulajdonság a két itteni ige jelentéséből, azon belül a trajektor–landmark megoszlásból jön. A (8)-ban azonban az *ajtó* mint trajektor nem olyan mértékig passzív, mint (7)-ben. Az ige jelentése hozzáigazítódik a mondat szerkezetéhez, így

kérdéses, hogy (8)-ban az ajtó valóban páciens-e, vagy inkább mozgó. A páciens szerep a külső erőforrás hatását helyezi előtérbe ('az ajtó elszenved a becsukódást'), ha mozgó, akkor a test passzív mozgása kerül előtérbe. Ha páciens, akkor ennek a szemantikai szerepnek a belső skalaritását is megjelenő tényező.

A fenti kérdés összefügg a magyar igék képzési lehetőségeivel. A *becsuk* – *becsukódik* párban a *becsukódik* nagymértékben háttérbe helyezi az implicit erőforrást, ezért kevésbé elszenvedő jellegű, szemben például a prototipikus angol passzív mondat szerkezettel, amely a *by* + ágens struktúrával sokkal explicitebbé teszi az okozást. A németben és a franciában is vannak hasonlóan explicit szerkezetek, de emellett a magyarra jobban hasonlító mediális struktúrák is. A *becsukódik* típus mellett az *-ódik/-ődik* képzőnek van olyan használata, amelyben az ágens nyíltabban jelen van (például *megszidódik, íródik*) (vö. Modrián-Horváth 2020).

4.1. OKOZOTT MOZGÁS: egy fizikai test a térbeli helyét megváltoztatja idegen erőforrás hatására (*esik, gurul*).

(9a) A szél felborította a napernyőt.

(9b) A napernyő felborult.

Itt (9a)-ban a *felborít* ige kiválasztásával a beszélő úgy perspektiválja a jelenetet, hogy az erődinamikai folyamatot végző entitás (az agonista, az erősebb erőforrás) kerüljön előtérbe, (9b)-ben a *felborul* ige kiválasztásával a beszélő úgy perspektiválja a jelenetet, hogy az erődinamikai folyamat tárgya (az antagonista) kerüljön előtérbe, nem elszenvedőként, a szemantikai szerepe téma. A (9a) esetében a szél ágens, trajektor és alany, a napernyő a páciens, landmark, tárgy, a (9b) esetében napernyő téma, trajektor, alany. A trajektor–landmark megoszlás ugyanannak a jelenetnek a két perspektiválásában ellentétes, és a szétkülönböztetés párhuzamos az alany–határozó megoszlással (például „A nagy szél miatt a napernyő felborult”), vagyis az alany a trajektorral egyezik.

4.2. KOMMUNIKÁCIÓS FOLYAMAT: valaminek mondása vagy befogadása (*beszél, mond, hallgat, felfog*).

(10a) A bíró kimondta az ítéletet.

(10b) Az ítélet elhangzott.

Itt (10a)-ban a *kimond* ige kiválasztásával a beszélő úgy perspektiválja a jelet, hogy az erődinamikai folyamatot végző entitás kerüljön előtérbe. (10b)-ben a *elhangzik* ige kiválasztásával a beszélő úgy perspektiválja a jelet, hogy az erődinamikai folyamat tárgya kerüljön előtérbe.

(10a): a *bíró* aktív, ágens, alany, trajektor, az ítélet passzív, eszköz, tárgy, páciens

(10b): az *ítélet* passzív, téma, alany, trajektor

4.3. *ÉRZELEMFOLYAMAT: valamely élőlény (prototipikusan emberi lény) valamilyen érzelmi állapotban van és erről tud (örül, szomorkodik).*

(11a) Zsuzsa elszomorodott a kudarc miatt.

(11b) A kudarc elszomorította Zsuzsát.

Zsuzsa jellemzői:

(11a) aktív, experiens, tr

(11b) passzív, páciens, lm

A kudarc jellemzői:

(11a) passzív, téma, lm

(11b) aktív, eszköz, tr

4.4. *ÉRZÉKELÉSFOLYAMAT: élőlény (prototipikusan emberi lény) valamely tárgyat, folyamatot érzékszerivel felfog és mentálisan feldolgoz (lát, hall).*

(12a) Péter látta az üstököst.

(12b) Az üstökös látható volt.

Péter jellemzői:

(12a) aktív, experiens tr

(12b) –

Az üstökös jellemzői:

(12a) passzív, téma, lm

(12b) passzív, téma, tr

4.5. *MENTÁLIS FOLYAMAT: valamire irányuló mentális figyelmi állapot vagy mentális állapot megváltozása (gondol, tud).*

(13a) Arra gondolt Péter, hogy...

(13b) Az jutott Péter eszébe, hogy...

Itt (13a)-ban a *gondol* ige kiválasztásával a beszélő úgy perspektiválja a jelenetet, hogy a mentális folyamatot végző személy kerüljön előtérbe. (13b)-ben az *eszébe jut* ige kiválasztásával a beszélő úgy perspektiválja a jelenetet, hogy a mentális folyamat tárgya kerüljön előtérbe.

A személy (itt *Péter*) mindkét esetben experiens, a gondolat tárgya pedig szintén mindkét esetben téma, szemantikai szerepük azonos. Ugyanakkor a trajektor–landmark megoszlás ellentétes a két főmondatban, (13a)-ban a trajektor *Péter*, a landmarkot az *arra* határozó fejezi ki, míg (13b)-ben a trajektor az *az* mutató névmás és utalószó, alanyi szerepben, a szétkülönbözés párhuzamos az alany–határozó megoszlással, vagyis az alany a trajektorral egyezik.

5. A szemantikai igitípusok és a szórend

A másik nézőpont a konstruálás módja a trajektor–landmark megoszlás és a szórend összefüggése, az adott szemantikai szerepek keretében. E szempontból az a kérdés, hogy a szórend van-e hatással a trajektor–landmark megoszlásra, közelebbről az, hogy a mondatkezdő helyzet megváltoztathatja-e az ige által szemantikusan kiosztott trajektor–landmark viszonyt. Ahogy a fenti csoportnál, itt is csak bizonyos típusú igékről lesz szó. Az eddigi adatok alapján a két kérdés, a két szempont például nem releváns a saját mozgást és a pusztá létezését kifejező igék esetében.

A jelen tanulmány nem tárgyalja e ponton az elemi magyar mondatok szórendi kérdéseit, sem a topik és a kontextualizáló szóba jöhető funkcióit, mindezeknek az itt tárgyalt kérdéssel való összefüggéseik további vizsgálatokat igényelnek.

5.1. *TÁRGYMANIPULÁCIÓ: ember kézzel fizikai tárgyat mozgat, átalakít, használ (tart, fog, vág).*

(14a) A portás becsukta a kaput.

(14b) A portás a kaput becsukta.

- (14c) A kaput becsukta a portás.
- (14d) A kaput a portás becsukta.
- (14e) Becsukta a kaput a portás.
- (14f) Becsukta a portás a kaput.

A (14) példák mondatai tranzitív szerkezetek, amelyek ugyanazt a világbeli jelenetet nagyjából azonos módon konstruálják meg. A különbség a mondatkezdő elem eltéréseiben mutatkozik meg, amely a figyelem fókuszálásában és a kontextualizálásban jelentkezik: a jelenet más elemei kerülnek ikonikusan a figyelem előterébe. Ebben a típusban a trajektor–landmark megoszlást és a szemantikai szerepeket nem befolyásolja a szórend. A hat mondat két szereplőjének szemantikai jellege nem változik meg a szórendi változatokban. A *portás* mindegyik mondatban határozottan ágens, a *kapu* mint páciens fizikai állapotában egyértelmű változást idéz elő. A *kapu* mindegyik mondatban határozottan páciens, amelynek fizikai állapotában egyértelmű változást idéz elő a *portás* ágens.

5.2. TAPASZTALÁS: élőlény, ember valamit tapasztal

- (15a) Péternek tetszik Zsuzsa.
- (15b) Zsuzsa tetszik Péternek.

Péter jellemzői:

- (15a) inkább aktív, experiens
- (15b) inkább passzív, experiens

Zsuzsa jellemzői:

- (15a) passzív, zéró
- (15b) az aktív és a passzív határán, zéró

Egy folyamatban lévő kutatás a (15a) és (15b) mondatok közötti szemantikai különbségeket teszteli, többek között a trajektor–landmark megoszlásra összpontosítva. A teszt egyik kérdése a következő: „Melyik a legfontosabb megnevezett konkrét vagy elvont dolog (entitás) a következő mondatokban? Húzza alá a legfontosabb dolgot jelölő főnevet.” Az előzetes eredmények azt mutatják, hogy a válaszadók kb. kétharmada a mondatkezdő főnevet tekinti a legfontosabb, vagyis a figyelem előterében erőteljesebben álló szereplőnek, mind (15a), mind (15b) mondatokban. Vagyis a szórend bizonyos fokig alakítja az ige

alapbeállítás szerinti jelentésszerkezetében megadott trajektor–landmark megoszlást. A (15a) mondatban inkább *Péter* a trajektor, a (15b) mondatban inkább *Zsuzsa* a trajektor, és mindkét mondatban a másik szereplő a másodlagos, a landmark. Ez a megfigyelés azt mutatja, hogy az olyan mondatokban, amelyeknek a magját például mediális igék adják, és a szereplők szemantikai szerepei között kicsi a fogalmi különbség, erős összefüggésben a mediális igék trajektor–landmark megoszlásával, ez a megoszlás meg is fordulhat. Ennek motiválója az egyik szereplő mondatkezdő helyzetbe kerülése úgy, hogy a másik szereplő megnevezése csak ez után következhet. A mondatkezdő helyzet további tényezőinek (például a cselekvéslánc fejének, a kezdő figyelemirányító helyzetnek és a kontextualizáló funkciónak) a vizsgálata további kutatást igényel. A (15) két mondatának megoszlásához hasonló (16a) és (16b).

(16a) Jánost érdekli a biológia.

(16b) A biológia érdekli Jánost.

János jellemzői:

(16a) inkább aktív experiens

(16b) inkább passzív experiens

A *biológia* jellemzői:

(16a) inkább passzív zéró

(16b) inkább neutrális vagy kissé aktív zéró

A (16a) és (16b) változataiban az látható, a folyamatban lévő kutatás eddigi adatai alapján is, hogy a mondatkezdő helyzet kissé átírja az ige által kiosztott aszimmetrikus figyelemirányítási viszonyt. A mondatkezdő helyzetben lévő szereplőmegnevezés hajlamos a trajektor (elsődleges figura, a figyelem fókusz) szerepét felvenni, függetlenül az ige alapbeállítású jelentésétől és mondatbeli grammatikai szerepétől (grammatikai esetétől), ismét összefüggésben a két igei figurának és kidolgozásaik mondatbeli szerepének fogalmi közelségével. (16a)-ban inkább *János* a trajektor (elsődleges figura, a figyelem fókusz), (16b)-ben ugyanez a szerep a *biológiára* jut.

6. Összegzés

A trajektor–landmark megoszlás és a szemantikai szerepek feszültségviszonyának vizsgálata a trajektor–landmark megoszlás és az aktív–passzív perspektiválás összefüggése, illetve a szórend egyes eseteivel összefüggésben történt, mert a konstruálás is feltehetően így megy végbe.

A vizsgált OKOZOTT MOZGÁS, MENTÁLIS FOLYAMAT, KOMMUNIKÁCIÓS FOLYAMAT, ÉRZELEM, ÉRZÉKELÉS igékben ez tapasztalható: az aktív–passzív megoszlás a trajektor–landmark megoszlásnak megfelelően alakul, ezt tehát az ige irányítja. Azt látjuk, hogy a szemantikai szerepek az aktív–passzív megoszlást követik. Ugyanez a viszony a TAPASZTALÁS esetében enyhén bizonytalan. A SAJÁT MOZGÁS, a LÉTEZÉS és a TÁRGYMANIPULÁCIÓ – tiszta tranzitivitás – esetében nincs közvetlen variabilitás. A trajektor–landmark megoszlásnak van szintaktikai szerepe.

Az aktivitási feltűnőség lényegében mindegyik esetben összefügg az alany kijelölésével – ezt ismerjük a feltűnőségi hierarchiákból: minél cselekvőbb és minél humánabb egy szereplő a mondatban, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy alanyi helyzetbe kerül. Ez azonban egyúttal eltérő trajektor–landmark megoszlásokban mutatkozik meg, és ez a variabilitás része a magyar mondat konstrukciós változatosságának, a jelenetek megkonstruálási lehetőségeihez, ennek rendszeréhez hozzátartozik.

Irodalom

- Fillmore, Charles J. 1982. Frame Semantics. *Linguistics in the Morning Calm* 111–137.
- Fillmore, Charles – Johnson, Christopher – Petruck, Miriam 2003. Background to Framenet. *International Journal of Lexicography* 16(3): 235–250.
- Frawley, William 1992. *Linguistic semantics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Imrényi András 2020. Az alany szemantikája. In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 167–182.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.

- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Lenci, Alessandro 2014. Carving verb classes from corpora. In: Simone, Raffaele – Masini, Francesca (eds.): *Word classes: Nature, typology and representations*. Amsterdam: John Benjamins. 17–36.
- Levin, Beth 1993. *English verb classes and alternations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Modrián-Horváth Bernadett 2020. Megszidódik és meg van szidva: A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 200–229.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Nominals with dative suffix as focal elements in the Hungarian clause. In: Csepregi, Márta – Kubinyi, Kata – Sивonen, Jari (eds.): *Grammatika és kontextus. Grammar and context*. Budapest: ELTE. 286–295.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Trautwein, Martin 2007. On the ontological, conceptual, and grammatical foundations of verb classes. In: Schalley, Andrea C. – Zaefferer, Dietmar (eds.): *Ontolinguistics. How ontological status shapes the linguistic coding of concepts*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 395–418.
- Vendler, Zeno 1967. *Linguistics in philosophy*. Ithaca: Cornell University Press.

The trajector–landmark alignment and semantic roles in Hungarian clause constructions

The study discusses the tension relationship between the trajector–landmark alignment and the semantic roles in Hungarian clause constructions (in some common basic types). Imrényi (2020) assumes that the functions of semantic roles are decisive in the selection of the subject, and at the same time its explanatory power as an alternative to the trajector–landmark alignment. According to Langacker (2008: 366), role symmetries belong to the conceptual content, to construal, while the trajector–landmark organization is the result

of attention focusing in linguistic presentation. The study aims to show that in construing the Hungarian clause, the two perspectives prevail in parallel, more precisely built into each other. The trajector–landmark alignment is not lost, it retains the (variable) content and significance of the verb in its semantics, while it is adapted to the construal of the clause, contextualized with the semantic roles in the clauses during the elaborations. One of the factors that allows adaptation is the schematic semantic content of the trajector and landmark(s) (in conjunction with other factors such as flexible word order variations and contextualizers). All of this can be demonstrated through analysis and is expected to be reflected in the complex, usage-based description of dependency structures.

Keywords: attention focusing, clause, construal, landmark, semantic role, trajectory

Tolcsvai Nagy Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem / Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
tnghu@hotmail.com

KUGLER NÓRA

Milyen kérdésekhez és válaszlehetőségekhez vezet az összetett mondat leírásában a kontextus módszeres figyelembevétele?*

Kivonat

A tanulmány célja annak alátámasztása, hogy a kontextus figyelembevétele az összetett mondat modelljének a megalkotásában és ennek következményeként a kontextuális tényezők mozgósítása a tagmondatkapcsolatok nyelvészeti elemzésében és leírásában új kérdések megfogalmazását teszi lehetővé. A kontextuális tényezőknek a modellbe emelése új megvilágításba helyezi a tagmondatkapcsolatokat létrehozó műveleteket, illetve jó magyarázatot ad korábban megfigyelt, de nem motivált jelenségekre. A dolgozat a prominencia, az önhasznóságon alapuló redukálhatóság, a behatárol(ód)ás és a mentális elérés tényezői alapján írja le az elemi mondatoknak összetett mondatként megvalósuló integrációját. Ezeket a szempontokat alkalmazva a tanulmány az alábbi kérdésekre keresi a választ: 1) Hogyan jelenik meg az elemi jelenetek egy megnyilatkozásba integrálása a nyelvelsajátítás folyamatában? 2) Hogyan szerveződik a vonatkozó mellékmondatok esetében a tagmondatrend a nyelvvaltozás folyamatában? 3) Mi motiválja a tagmondat-kapcsolódás konstrukciós sémái közötti érintkezést, bizonyos esetekben a sémák vegyülését?

Kulcsszavak: összetett mondat, kontextualizáció, kidolgozás/elaboráció, figyelmi keret konstrukció, prominencia, behatárol(ód)ás, mentális elérés

* A kutatás az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használat-alapú konstrukciós nyelvtani kutatás), valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-06 sz. támogatói okirat alapján valósult meg. Köszönöm az anonim lektorok hasznos észrevételeit, és különösen Ladányi Mária tanácsait, szövegszerű javításait.

1. Bevezetés

A tanulmány célja annak alátámasztása, hogy a kontextus figyelembevétele a nyelvészeti modellalkotásban és ennek következményeként a kontextuális tényezők mozgósítása a tagmondatkapcsolatok nyelvészeti elemzésében és leírásában új kérdések megfogalmazását teszi lehetővé, és ezáltal új megvilágításba helyezi a tagmondatkapcsolatokat létrehozó műveleteket, illetve jó magyarázatot tud adni korábban megfigyelt, de nem motivált jelenségekre.

A tanulmány első része a relevánsnak tartott jelenségekből (2.) felépít egy olyan funkcionális kognitív tagmondat-kapcsolódási modellt, amelyben az egy mondatba integrált elemi jelenetek viszonya dinamikusan kezelhető (3.). A dolgozat elemző része (4.) azzal foglalkozik, hogy ez a megközelítés milyen kérdések felvetését és megválaszolását teszi lehetővé valós nyelvi adatokkal kapcsolatban. A megnyíló lehetőségek közül válogatva a tanulmány az alábbi jelenségekkel, illetve problémákkal foglalkozik.

Hogyan jelenik meg az elemi jelenetek egy megnyilatkozásba integrálása a nyelvelsajátítás folyamatában? A kérdés a nyelvészeti leírás problémájaként megfogalmazva az, hogy a miért nem tartható a „mellérendelés az első” magyarázat, amely a mellérendelő tagmondat-kapcsolódási mintázatot tekinti alapvetőnek és elsődlegesnek az összetett mondatok létrejöttében.

Hogyan szerveződik a vonatkozó mellékmondatok esetében a tagmondat-sorrend a nyelvváltozás folyamatában? Miért volt bizonyos konstrukciók esetében már a középmagyar korban is gyakoribb (Dömötör 2008) a főmondat-mellékmondat sorrend?

Mi motiválja a tagmondat-kapcsolódás konstrukciós sémái közötti érintkezést, bizonyos esetekben a sémák vegyülését?

Végül a dolgozat áttekinti a főbb megfigyeléseket, következtetéseket és állításokat (5.).

2. Az összetett mondat funkcionális kognitív megközelítésének alapfogalmai

Az összetett mondat több elemi mondatot integráló konstrukció. Ezt a definíciót részletezem az alábbiakban az elemi mondat és az integráció értelmezésével. Az elemi mondat egy elemi jelenetet konstruál meg (Imrényi 2017: 666; Tolcsvai Nagy 2017: 391, 396), lásd például (1)–(3) (az adatok a Kivi kutatói korpuszból származnak, az A_{index} az adatközlőt jelöli).

- (1) egy tetőtéri szobában keresett valamit nagyon (Kivi A₃)
- (2) nem találta az egyik fiókba (Kivi A₄)
- (3) átment a szoba másik részébe (Kivi A₄)

Az (1) egy bizonyos keresési eseményt, a (2) a még meg nem találást, a keresés eredménytelenségét, a (3) a helyváltoztató mozgás egy megvalósult példányát viszi színre, az adott folyamattípusokat a lehorgonyzott igealak (*keresett; találta; átment*) profilálja.

Az elemi mondat tipikusan egy figyelemirányítási egység, figyelmi keret konstrukció, amelynek a prosódia oldalán a hangzasegység felel meg (Imrényi 2017: 666; Markó 2017: 82; Tolcsvai Nagy 2017: 395). Angol nyelvi anyagon Chafe (1988), magyar nyelvi anyagon Kugler és Markó (2014) végzett olyan empirikus vizsgálatot, amely a hangzasegység és az elemi mondat mint nyelvilleg megkonstruált információcsomag összefüggését alátámasztotta.

Az integráció az összetett mondat esetében azt jelenti, hogy az egyes jeleket egymással összefüggésben, a kidolgozottság egyre nagyobb fokán értelmezzük, és erre általában a nyelvi forma is reflektál (Langacker 2016).

- (4) nem találta azt,_[1] amit keresett,_[2] átszaladt egy másik asztalhoz_[3] (Kivi A₄₂)

A (4) példa első tagmondatában (a tagmondatokat szögletes zárójelek közötti számokkal az elemi mondat végén, indexben jelöltem) az *azt* utalószó jelzi, hogy a nem talált tárgy részletezése egy másik tagmondatban valósul meg (*amit keresett*), amelynek ez a dolog szintén szereplője (*amit*). Az átszaladást úgy értjük meg következtetési folyamataink segítségével, mint ami szoros összefüggésben van a kereséssel és a nem találással, annak következménye, és a további keresést célozza. Az integrációra és a kidolgozottságnak erre az előrehaladó kiépülésére a formai oldalon nemcsak a grammatikalizálódott kapcsolatjelölők (utalószó az [1]-ben, vele koreferens vonatkozó névmás a [2]-ben) reflektálnak, hanem bizonyos kidolgozó műveletek elmaradása is. Az alany részletező kidolgozásának elmaradása megfelel a teljes szerkezetben érvényesülő topikfolytonosságnak (Tolcsvai Nagy 2001: 128). A *keresni* mint cél sincs részletezve a [3] tagmondatban.

A kontextuson az Osiris *Nyelvtant* követve olyan dinamikus viszonyrendszert értek, „amely a résztvevőket, illetve az általuk mozgósított ismereteket foglalja magában. Egyszerre jelenti a megnyilatkozások kommunikációs körülményeivel kapcsolatos ismeretek rendszerét és ezen ismeretek alkalmazását

a dinamikus jelentésképzés folyamatában” (Tátrai 2017: 927). A kontextus tehát összefügg a beszélőtársak figyelmi működésével, a nyelvi interakcióba lépő felek hozzák létre és alakítják a közös, együttes figyelmi jelenetben.

A (4) összetett mondat úgy is ábrázolható, hogy abban a megnyilatkozó három figyelmi keret konstrukciót hoz létre (Talmy 2007), ennek három elemi mondat felel meg. A tagmondatok nyelvi megformálása és lineáris elrendezésük arra készíti a beszélőtársat, hogy ezeket egymásra épülésükben értelmezze.

1. ábra. Alapréteg és kidolgozás a (4) példában

A nem találás jelenete [1] olyan alapréteggé¹ (R1) válik ebben a kidolgozási folyamatban (vö. „baseline, substrate”, Langacker 2016), amelyet, pontosabban amelynek másodlagos szereplőjét, a keresett dolgot részletezi a második elemi mondat, és ezek együtt egy olyan, még összetettebb réteget alkotnak (R2), amely szintén alapként szolgál a harmadik jelenet feldolgozásához. Az egymásra épülő rétegek együtt egy összetettebb, integráns egészet hoznak létre. A réteg (sztrátum) és az egyre nagyobb fokú kidolgozás kezelésében Langacker (2016) modelljét alkalmazom.

3. Tényezők az összetett mondat mintázatainak azonosításában

Az összetett mondatnak grammatikalizálódott mintázatai vannak (Haader 2001). Az összetett mondat séma-megvalósulás viszonyban értelmezhető konstrukciótípus, nem önálló elemi mondatok létrehozásával és összekapcsolásával megalkotott vagy a részekből levezett szerkezet. Az integrált jelenetek viszonyának pontosabb leírásához három tényezőt vizsgálok:

¹ Langacker (2016: 407) a *strata* 'sztrátumok' kifejezést (S jelöléssel) alkalmazza, és az előre-haladó kidolgozási folyamatban „baseline”-ként tekint az alapul szolgáló, azaz már megértett szerkezetre („substrate”). A *réteg* magyar terminus(kísérlet) – szerzői szándék szerint – annak elhárítását is segíti, hogy a terminushoz a strukturális jellegű sztratifikációs modellálás asszociálódjon.

1) a prominenciát, 2) a tartalmazást vagy behatároltságot és 3) a mentális elérést (vö. Langacker 2014).

1) A prominencia („prominence”, Langacker 2014: 17, 19) a jelenetek előtér-háttér viszonya alapján állapítható meg. A prominens jelenet a figyelem előterében áll egy másik jelenethez mint háttérhez képest.

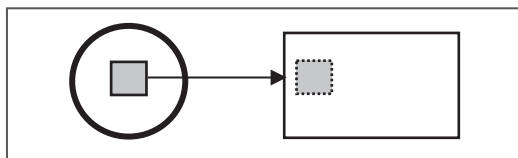

2. ábra. A prominencia a (4) példában

A (4) példában a nemtalálás és az átszaladás egyformán prominensek, a keresés kifejezése azonban háttérjelenet a nemtaláláshoz képest. A prominenciával függ össze Langackernél a teljesség szempontja („completeness”, Langacker 2014: 17), amely azt vizsgálja, hogy van-e olyan elemi mondat a szerkezetben, amely önálló mondatként is megjelenhetne. A kritérium azonban ebben a formában az izolált mondatokkal való összevetést kívánja meg ellenőrzésként, ezért nem felel meg a funkcionális megközelítés alapelveinek. Mivel a tagmondatok egy mondatba integrálódásának a formai oldalon is lenyomata van, módszertani problémát is jelentene annak meghatározása, hogy mi az önállóság és függetlenség kritériuma (például tartalmazhat-e a főmondat utalószót, a mellékmondat kötőszót; mi számít olyan hiánynak, amely miatt az elemi mondat már nem tekinthető teljesnek). Ezért a teljesség szempontja helyett az elemi mondatok ön hasonlóságának megfigyelését (Imrényi 2015) alkalmazom az összetett mondatra is. Az ön hasonlóság az elemi mondat esetében azt jelenti, hogy „egy olyan funkcionális egységet tartalmaz, amely »mondat a mondatban«, azaz mondat szintű funkciók sematikus kifejezője” (Imrényi 2015: 319). Az összetett mondatra vonatkoztatva az ön hasonlóság úgy értelmezhető, hogy az összetett szerkezetben van olyan hálózatrész, elemi mondat, amely önmagában képviseli a teljes szerkezetet, természetesen a kidolgozottság kisebb fokán. Az összefüggés a prominenciával az, hogy ha az összetett mondatnak van prominens jelenete, akkor a teljes szerkezet a prominens jelenetet megkonstruáló tagmondatra (elemi mondatra) redukálható. A (4) példa első két tagmondatát is képviselheti a prominens jelenetet színre vivő [1] elemi mondat (*nem találta; nem találta azt*).

2) A tartalmazás („containment”, Langacker 2014: 18) a fogalmi kereten alapuló behatárolást (a behatárolt elem felől: behatárolódást vagy behatároltságot) jelent; ezt a formai oldalon általában grammatikalizálódott szerkezeti megoldások is jelzik (de a művelet fogalmi természetű, az alaki jelöltség nem feltétel). Például a (4)-ben a KERESETT DOLOG része a *talál* ige fogalmi szerkezetének, ezt a szereplőt sematikusán meg is jeleníti az igealak (*találta*), valamint ki is dolgozza az *azt* utalószó. A második tagmondat ezt a sematikusán tartalmazott, behatárolt szereplőt a keresés tárgyaként részletezi, a kidolgozás nagyobb fokát hozva létre az első tagmondatbeli sematikus megjelenítéshez képest. A *behatárolás* terminus a művelet szempontjából pontosabb, mint amilyen a *tartalmazás* volna. A tartalmazásnak ugyanis egyik esete volna a részletes, például főnévi kidolgozás az elemi mondaton belül (például *Nem találta a papírt*), amelynek a további részletezése egy másik elemi jelenettel (például *amely egy fontos irat volt; pedig az egy fontos irat volt*) kisebb fokú kohezivitást képvisel a két elemi mondat viszonyában, mint a behatárolás – részletes kidolgozás.

3) A (4) példában az *amit keresett* jelenethez a mentális elérést („accessibility”, Langacker 2014: 24) az első tagmondat (*nem találta azt*) biztosítja azáltal, hogy a keresett tárgyat meg nem találtként aktiválja. A mentális elérést a (4) mondat [1] és [2] tagmondatának a viszonyában 3. ábra illusztrálja. Az elérést biztosító, a fogalmi keretet megnyitó szerkezetet kör jelöli, a prominencia miatt a körvonala vastagított. A körön belül besatírozott négyzettel jelöltem a kidolgozandó tartományt, amely a példában egy keretspecifikusan jellemezhető szereplő. A kidolgozás műveletét a nyíl jelöli, ez mutat arra a jelenetre, amely a kidolgozást úgy végzi el, hogy az adott szereplőt (szintén szürke árnyalatú négyzettel jelölve) egy másik esemény résztvevőjeként is láttatja.

3. ábra. Behatárolás és mentális elérés a (4) példa [1]–[2] tagmondatának a viszonyában

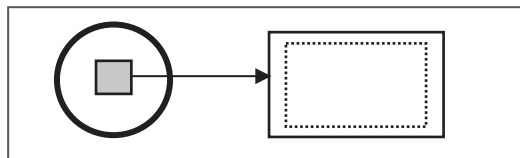
Az önálló jelenettel megvalósuló kidolgozásnak azonban csak egyik típusa a 3. ábrán látható megoldás, amelyben szereplőként dolgozódik ki a behatárolt,

sematikus figura. Ezt Halliday (1994: 225 kk.) az építkezés analógiáját alkalmazva azzal a művelettel világítja meg, amelyben áttekintő élményünk van egy építményről, mondjuk egy házról (aktívabban: építünk egy házat), és a teljes kép után jobban megismerjük (aktívabban: beépítjük) a ház valamely részletét, például a nappaliját.

A főmondatban megnyílhat olyan fogalmi tartomány is, amelynek az esetében nem működik a tárgyasítás. Például az (5) mondat [1] tagmondatában az ÉSZREVÉTEL/FELISMERÉS a kidolgozandó tartomány, amely az igével jelölt kognitív folyamatot jellemző mentális jelenség.

(5) észrevette,_[1] hogy valamit itthon hagyott_[2] (Kivi A₂₁)

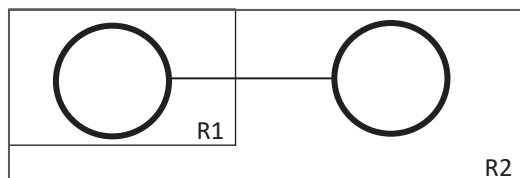
Az (5) példa [1] tagmondatában aktivált sematikus FELISMERÉS fogalmi tartomány részletezése, kifejtése történik a [2]-ben: a *valamit itthon hagyott* maga a felismerés (vö. Hadrovics 1969: 197, 237; Haader 1999, 2008: 77–78).

4. ábra. Behatárolás és mentális elérés az (5) példában

Ezt illusztrálja hasonló eszközökkel, de a kidolgozásbeli eltérést érzékeltetve a 4. ábra. Halliday (1994: 225 kk.) analógiájával ez az a művelet, amelyben a tervrajz ismeretében a teljes házat, annak a belső részleteit is megépítjük, berendezzük.

A (4) példabeli nemtalálás ([1]) és átszaladás ([3]) nincs sem tartalmazási, sem ezen alapuló mentális elérési viszonyban (lásd az 5. ábrát).

5. ábra. Nem hierarchikusan megkonstruált jelenetek integrációja

A figyelemirányítás alapján azonban a [3]-beli jelenet mégis kidolgozottabb rétegeként (az 5. ábrán: R2)² épül a megelőzőkre (az [1]–[2] tagmondatláncra: az átszaladást azokkal összefüggésben, következményként, a keresés folytatásaként dolgozzuk fel). Az átszaladás, mint a keresés egy újabb fázisa olyan emergens jelentés, amely az eseményeknek egy cselekvéssorba történő integrációjával jön létre. Erre az integrációra reflektál a formai oldalon egyrészt az egymásra következő, másrészt (az elkülönülő szövegmondatokhoz képest) a kohezivitás nagyobb fokának megfelelő tagmondatkapcsolat.

Az alábbi, 1. táblázat konstrukciós sémaként írja le az összetett mondatok alaptípusait a fenti tényezők felhasználásával (lásd Langacker 2014; a hierarchikussághoz lásd Hopper–Traugott 2003: 177; Radden–Dirven 2007: 55; Herlin–Kalliokoski–Visapää 2014: 2). A hierarchikus viszonyra példa volt a (4) mondat [1] és [2] tagmondatának a viszonya, valamint az (5). Nem hierarchikus viszonyt találunk a (4)-ben az [1] (illetve az [1]–[2] tagmondatlánc) és a [3] között. A nem hierarchikus viszonyra Halliday (1994: 225 kk.) alapján az ikerház vagy sorház megépítését hozhatjuk analógiaként.

1. táblázat. Tényezők az összetett mondatok alaptípusainak jelentésviszonyaiban

Tényezők	Az összetett mondatok konstrukciós alaptípusai	
	Hierarchikus viszony	Nem hierarchikus viszony
prominencia	a jelenetek előtér–háttér viszonyban vannak megfigyeltetve	a jelenetek egyenrangúak, szimmetrikus a konstruálási mód
tartalmazás/behatároltság	az egyik jelenet részben vagy egészben behatárolódik egy másik (tipikusan a prominens) jelenetben, és ennek a sematikus figurának a kidolgozását végzi el	nem határolja be egyik tagmondat jelenete sem a másikat
mentális elérés	az egyik tagmondat jelenetén keresztül válik elérhetővé a másik tagmondat jelenete	nincs a jelenetek között ilyen elérési reláció, csak a figyelemirányításnak megfelelő előrehaladó aktiváció működik

² Az 5. ábrán az egyszerűség kedvéért csak az alapréteg prominens eseményét szerepeltettem R1-ként (az [1]–[2] tagmondatlánc viszonyának megjelenítését mellőzve).

A legerősebben hierarchikus viszonyban a prominens jelenetben behatárolódik a háttérjelenet egyik szereplője vagy megnyílik a fogalmi kerete, amelyet a háttérként szolgáló jelenet kitölt, részletez. A prominens jelenet tehát egyben mentális elérést is biztosít a háttérjelenethez. Az ennek megfelelő nyelvi konstrukcióban egyértelműen azonosítható főmondat-mellékmondat elrendezést figyelhetünk meg. A teljes szerkezet a prominens jelenetet képviselő főmondatra redukálható.

4. Régi és új kérdések – új válaszlehetőségek

A dolgozatnak ez a része három példát mutat be arra, hogy a 2. pontban megalapozott és a 3. pontban konstruálási tényezők kijelölésével részletezett megközelítés milyen kérdések felvetését és megválaszolását teszi lehetővé valós nyelvi adatokkal kapcsolatban. A megnyíló lehetőségeket a nyelvelsajátítás (4.1.), a vonatkozó mellékmondatok esetében a tagmondat-sorrend alakulásának nyelvváltozási folyamata (4.2.), továbbá a tagmondat-kapcsolódás konstrukciós sémái közötti viszonyok és a sémák egymásra hatása (4.3.) felől artikulálok.

4.1. Mi a probléma a „mellérendelés az első” magyarázattal? A kétéves Panna megnyilatkozásainak tanúsága

A tagmondatoknak a megkonstruált jelenetek szimmetrikus viszonyán alapuló összefűzése nyilvánvalóan egyszerűbb művelet, mint az aszimmetrikus viszonyé. A mellérendelő viszony grammatikalizálódott jelölői, a mellérendelő kötőszók történetileg korábban jelennek meg a különböző nyelvekben, mint az alárendelés formai oldalához tartozó jelölők (ha ezek megjelennek egyáltalán). Azokban a nyelvekben, amelyekben a mellérendelő viszony grammatikalizálódik, a legkorábban megjelenő kötőszók az általános, (egyszerű) kapcsolatos viszonyt (a kötőszó nagyjából a magyar és kötőszónak felel meg) vagy az ellentétes viszonyt (a jelenetek nehéz vagy nem lehetséges összeegyeztethetőségét) jelölik (Mithun 1988: 350). A magyar nyelv történetének kutatása is alátámasztja azt, hogy a mellérendelő viszonyok előbb jelentek meg, mint az alárendelők („Az összetett mondatoknak ezek [a mellérendelő mondatkapcsolatok] a legkezdetlegesebb formái”, lásd Papp 1991: 746). Mellérendelőnek szoktak tartani olyan elemimondat-kapcsolatokat is, amelyeknek a formai oldalon kizárólag a szomszédosság a jellemzőjük. Ezekre általában

az jellemző, hogy a jelenetek szimultán történéseket figyeltetnek meg, vagy időben egymásra következő eseményeket képviselnek. Az utóbbi összefüggésre a tagmondatok úgy reflektálnak, hogy sorrendjük megfelel az ábrázolt események időrendjének. Az egy időben zajló események együttes észlelése és feldolgozása is előtér-háttér viszonyban zajlik. A tagmondatok viszonyában az egyidejűség érzékeltetése csak úgy történhet, hogy a jelenetek bizonyos mértékben elkülönítődnék. A nyelvileg megkonstruált viszonyban a feltűnőség, a figyelem továbbterjedése az események megfigyelésében szintén hatással lehet a jelenetek sorrendjére. Általában a feltűnőbb vagy könnyebben feldolgozható eseményen keresztül figyeltetjük meg a háttérben lévő vagy nehezebben feldolgozható. A figyelemirányításnak ezen sajátossága mellett a jelenetek megkonstruálása szimmetrikus is: nagyjából egyformán fontos jelenetek valamilyen viszonyban való feldolgozása történik; a jelenetek RÉSZ-RÉSZ viszonyban állnak a szerkezet egészével, egyik jelenet sem határolja be a másikat, egyik sem képviselheti a szerkezet egészét.

Kézenfekvőnek látszik annak feltételezése, hogy az összetett mondat legalapvetőbb konstrukciói a nyelvelsajátítás folyamatában is korábban jelentkeznek, tehát a mellérendelő tagmondatkapcsolatok előbb jelennek meg, mint az alárendelők. A kérdés az, hogy milyenek a legkorábbi összetett mondatok, az egy megnyilatkozásba integrált elemi jelenetek?

A nyelvi viselkedés alapvető társas feltétele, hogy a felek képesek legyenek figyelni egymásra. A gyermekek 9–12 hónapos korban már képesek a triadikus figyelemre (Tomasello 2003: 21). A nyelvi kifejezés szerkezetére és formájára hatással vannak további kognitív képességek is, például az, hogy a felek aktív figyelme mekkora tartományra terjed ki, mennyi információt tudnak ezekben a tartományokban hatékonyan feldolgozni, továbbá annak tudása, hogy a beszédársak mentális működése hasonló, így a megnyilatkozó saját tapasztalatai alapján a beszédárs mentális működésével kapcsolatban is képes a valószínűsítésre (Tomasello 1999; Tátrai 2017: 909). Természetesen egyéb kognitív feltételek is vannak, ilyen az absztrakció képessége és a hosszú távú memória hatékony működése is.

Míg a 3. pontban bemutatott fő tagmondat-kapcsolódási mintázatoknak képtelenség volna általános érvényű szintaktikai meghatározását adni (vö. Matthiessen–Thompson 1988: 275; Haspelmath 2004: 37; Cristofaro 2014: 73–76), addig a figyelemirányítás által motivált szeriális elrendezés és a memória működése által behatárolt információ-„becsomagolási” és „adagolási” módok (Chafe 1988) általánosak, és nemcsak a szintaktikai konstrukciók konvencionálódásához szolgálnak magyarázó elvként, hanem

a nyelvelsajátítás során megfigyelhető jelenségeket is jól értelmezhetővé teszik. Úgy tűnik azonban, hogy ez a megközelítés a konstrukciók megjelenésével kapcsolatos kutatásban napjainkban nem központi, az argumentumszerkezet-konstrukciókat övezi nagyobb érdeklődés (Lukács et al. 2014: 500). Ezért talán érdekes lehet, ha megnézzük Panna (szül. 1992.12.14.; lásd még Panni, Panka említéssel is a CHILDES-ben) megnyilatkozásait kétéves és egy hónapos korában (2;01) Bodor Péter lejegyzett adatai alapján (Bodor 2004; Bodor-Barcza 2007). A CHILDES adataiban alkalmazott jelölések: CHI = child, Panna; PET = Péter, apa; MOT = anya, Tünde. Minden beszélgetésre (Chat) az azonosítójával (zárójelben megadott számsorral) hivatkozom. A CHILDES formázásait megtartom, de a vizsgálandó szerkezetet (egyéni jelölésként) aláhúzással kiemelem.

A (6) beszélgetés előzményeként fontos tudni azt, hogy Panna és apja különféle gyümölcsökkel, ételekkel játszanak, játékból esznek és etetnek, többek között a csacsi is kapott már ennivalót. A közvetlen előzményben Panna játékból krumplit süített. A beszélőtársak Panna és az apja, Péter.

(6)

CHI: kumpi csacsi kumpi csacsi kumpi csacsi kumpi nyam nyam

CHI:³ az a csacsinak a krumplija

CHI: m m

PET: igen

CHI: m m m m mg m m m kumpi csacsi

PET: és mit csináljon vele a csacsi hm

CHI: hoppá

PET: nagyon ügyes kis kukta ez a Panka

CHI: m

PET: csacsi nagyon szereti a főztjét

(Chat 020118)

A (6) első fordulójában Panna a krumplira és a csacsira irányítja a figyelmet, a jelenet szereplőinek a sorrendje ikonikusan leképezi a KIINDULÓPONT–CÉL útvonalat: Panna a krumplit eljuttatja a csacsihoz. Bár a lejegyzés nem teszi láthatóvá a hangzasegységek határait, ennek a kétszereplős jelenetnek az ismétlése jól érzékelhető, és így a váltás is (*kumpi nyam nyam*), amely egy új, a krumpli célzott elfogyasztását megjelenítő konstrukció (de ezt az apa

³ Hibás jelölés, ez az apa (PET) fordulója.

a hatodik forduló tanúsága szerint még nem értette meg, vagyis a helyzetben nem volt az egyértelmű, hogy a csacsi eszi is a krumplit). Nincs értelme azt a kérdést boncolgatni, hogy szintaktikailag milyen viszony van az ELJUTTATÁS és a MEGEVÉS nyelvileg megkonstruált jelenetei között. Nem mondhatjuk, hogy a szerkezet aszimmetrikus csak azért, mert a kétszereplős (krumpli, csacsi) első jelenet célját (KRUMPLIEVÉS) jeleníti meg, részletezi. Csak az állítható, hogy az ELJUTTATÁS az az alapréteg, amelyet a ráépülő jelenet (KRUMPLIEVÉS) egy összetett szerkezetben, az események viszonyával együtt (egymásra következés, a Panna által elgondolt, céltételezett cselekvés eseménysoraként) kidolgoz.

A (7)-ben Panna felidézi a játszótéri élményeket, amelyek között bújócska is volt. Az anya témát vált, de az utolsó fordulóban Panna visszatér a játszótéri események megelevenítéséhez.

(7)

CHI: kukk baba kukk ba kukk baba hm

MOT: olvassak

CHI: igen ö

CHI: hm hinta Panka hinták mente

(Chat 020121b)

A *hinta* kifejezéssel Panna felidézi a hinta játszótéri élményét, és ezt a keretet elaborálja azzal, hogy áthelyezi a figyelmet korábbi önmagára, akin mint elsőleges szereplőn keresztül elérhetővé teszi azt az eseményt, hogy oda is ment a hintákhoz. A figyelmi keret konstrukciók kiépülésével a szerkezet jól értelmezhető. Ez a konstruálási mód alapvetőbb szervezője az összetett szerkezetnek, amely sem mellé-, sem alárendelőnek nem tartható.

(8)

PET: na gyere Panka ide

CHI: autó jö bácsi

PET: hozd ide gyere autózzunk a autózzál a csacsival

CHI: hoppá

PET: akarsz

CHI: nem a akajok bácsi hm hm ató a bácsi

PET: bácsi beül az autóba

(Chat 020130)

A (8) társalgásban az *autó* folytonos diskurzustopik, míg a csacsi csak az apa, a bácsi csak a gyerek tervében szerepel az autós játékban. Panna hozza az autót azért, hogy a bácsit beleültesse. Az apa indítványát az *akarsz* kérdésre adott válasszal elutasítja (*nem a akajok*). Nem a könnyebben aktiválható folytonos diskurzustopikkal indítja a második keretkonstrukciót, hanem a számára lényeges, az apa javaslatában szereplőtől (lásd *csacsival*) eltérő szereplővel (*bácsi*). Amikor a bácsira mint elsődleges szereplőre áthelyeződött a figyelem, megkonstruálja az *ató a bácsi* jelenetet (a reprezentált eseményt az apa a *bácsi beül az autóba* megnyilatkozással konstruálja meg). Itt sem volna értelme azt mondani, hogy a 'nem akart' és az 'akart' szituációk kontrasztja mellérendelő viszonyban ölt testet, ez egyszerűen nem felelne meg az adatnak, hiszen sem a mellé-, sem az alárendelésnek nincsenek meg a specifikus jellemzői a nyelvi kifejezésben.

A mellérendelő összetett mondat csak az alárendelőhöz képest elsődleges a nyelvelsajátításban. A tagmondatkapcsolatokat létrehozó legalapvetőbb művelet a figyelmi keretek egymásra épülő megnyitása. A nyelvelsajátítás során a legalapvetőbb elemi mondatokból álló kapcsolatok – Tomasello (2003) terminusaival – holofrázis- vagy szigetszerkezet-kapcsolatok („island construction”). Ezek nem a hierarchikus (alárendelő) vagy a nem hierarchikus (mellérendelő) kategóriákkal magyarázhatók jól, hanem figyelmi keret konstrukciókkal („frame-constructions”, Lieko 1992). A figyelmi keretek („attentional frames”, Talmy 2007: 267 terminusával „window[s] of attention”) alaprétég – kidolgozottabb réteg viszonyokban (a kognitív nyelvtenban leírt „baseline–elaboration” viszony sémája szerint, Langacker 2016) bontakoznak ki (lásd például a (8) hatodik fordulójában a *bácsi* és az *ató a bácsi* viszonyát), és hoznak létre összetett szerkezeteket.

4.2. A tagmondatsorrend nyelvváltozási folyamata a vonatkozó névmási mellékmondatot tartalmazó összetett mondatokban

Ez a fejezetpont két kérdést vizsgál: Hogyan szerveződik a vonatkozó mellékmondatok esetében a tagmondatsorrend a nyelvváltozás folyamatában? Miért volt bizonyos konstrukcióknál már a középnyelvi korban is gyakoribb (Dömötör 2008) a főmondat-mellékmondat sorrend?

A vonatkozó mellékmondatok a középnyelvi korban jellemzően megelőzték a főmondatot. Ennek magyarázatát a szakirodalom a szerkezet keletkezésében találta meg (Haader 2003: 262; 2008: 80–81). A kialakulás hipotetikus lépéseit (Haader idézett munkái alapján) illusztrálja a (9).

(9)

a. Mit mondott? Nem emlékszem jól.

b. → Mit 'valamit' mondott? [Arra] Nem emlékszem jól.

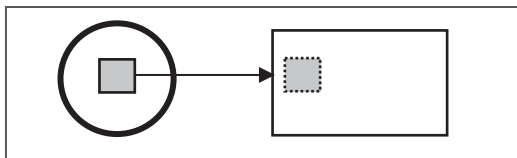
c. → (Az) mit mondott, (arra) nem emlékszem jól.

d. → Amit mondott, arra nem emlékszem jól.

A jelenetek összekapcsolódása a korai ómagyar korban csak a vonatkozó névmással volt megjelölve, az utalószó a kései ómagyar korban kezdett megsza-
porodni (Haader 2008: 81). A nyelvváltozási folyamat a tagmondatrend
megváltozása volt, a főmondat-mellékmondat sorrend irányába mozdult el,
a mai adatok alapján már egyértelműen a főmondat-mellékmondat sorrend
a domináns.

Az MNSZ-ben az *amit* relatív gyakorisági mutatója 658,47 db/millió
szó. A mondatkezdő helyzetű *Amit* gyakorisági mutatója azonban csak
41,36 db/millió szó. Ugyanakkor az utalószó és a vonatkozó névmás kore-
ferenciája miatt a mellékmondat-főmondat sorrend még így is gyakorinak
bizonyul a *hogy* kötőszós alárendeléssel összevetve, amelyben a kötőszó csak
a mellékmondattól való függést és a tartalomkifejtés műveletét jelöli. A *hogy*
kötőszós konstrukció (analógiája az ÉPÍTKEZÉS fogalmi keretében a teljes ház
belsőépítészeti kivitelezése) nem szereplőt figyelt meg, mint a vonatkozó
névmási típus, hanem fogalmi keretet tölt ki.

Mi motiválta a sorrend megváltozását? Az eddigiek alapján valószínűsít-
hetően a konstrukcióra jellemző figyelemirányítási elrendezés, a kidolgozási
művelet iránya. A szerkezet könnyebb megértésének az felel meg, ha a sorrend
leképezi a mentális elérési relációt. Idézzük fel a korábbi példát és ábrázolást!

(4) nem találta azt,_[1] amit keresett,_[2] ...

3. ábra. Behatárolás és mentális elérés a (4) példa [1]–[2] tagmondatának a viszonyában

Bár a középmagyar korszak elején még egyértelműen domináns volt a mellék-
mondat-főmondat sorrend, a főmondatban főnévvel, részletezetten kidolgozott

szerelőt (például *napot* a (10)-ben, *leanýkannak* a (11)-ben) jellemző, részletező mellékmondatokra mind az ómagyar, mind a középmagyar korban a főmondat-mellékmondat sorrend volt a jellemző (Dömötör 2008: 54–56), lásd például (10).

- (10) hagtanak bizonyos *napot*, *az mely napra* megh köllött neki halný
(1665: Úriszék 687, id. Dömötör 2008: 44)

Ennek egy változata az, amikor a mellékmondat beékelődik a főmondatba, lásd például (11a). A (11b) a közbeékelődés nélküli főmondat–mellékmondat sorrenddel, az összevetést felkínálva azt szemlélteti, hogy a közvetlenül a főnévi kidolgozás utáni beékelődés a (11a)-ban mennyivel könnyebben megérthető, mint az elvileg egyszerűbb, közbeékelődés nélküli tagmondatrend (11b).

- (11a) Hanem *ket leanýkannak*, *az kik* most Szombathelen vadnak, 25 forintott agýanak ký (1641: Úriszék 162, id. Dömötör 2008: 50)
(11b) ??Hanem *ket leanýkannak* 25 forintott agýanak ký, *az kik* most Szombathelen vadnak

A 2. táblázat (Dömötör 2008: 55) azt mutatja be, hogy a szereplők főnévi kidolgozása esetén a részletező mellékmondatok esetében milyen a lehetséges tagmondatrendek aránya.

2. táblázat. Tagmondatrendek százalékos aránya (Dömötör 2008: 55)

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	Teljes korszak
fő- + mellékmondat	85,8	85,1	82,5	84,5
főmondatba ékelődő mellékmondat	12,5	12,8	15,3	13,5
mellék- + főmondat	2,0	2,1	2,2	2,0

Ezek a szerkezetek hierarchikusak abban az értelemben, hogy a prominens jelenet a főmondat jelenete, ugyanakkor a vonatkozó mellékmondatral is megfigyeltetett szereplő részletes, főnévvel megvalósuló kidolgozást kapott már a főmondatban. A mellékmondat művelete tehát – Halliday (1994: 225 kk.) ÉPÍTKEZÉS analógiáját kiaknázva – annak felel meg, mint amikor a ház egy tervezett, létező helyiségének a kivitelezése már megtörtént, és az építkező berendez, bebútoroz egy már kialakított szobát.

A közbeékelődéses szerkezetnek ma is (lásd (12)) tipikus elrendezése az, amikor a folytonos diskurzustopik (például *ket leánykannak* a (11)-ben, *fejlesztési politika* a (12)-ben) a részletezéssel együtt kiindulópontként szolgál a lényegi rész mint célszerkezet (*25 forintot agyának kj* a (11)-ben; *nem működhet másként* a (12)-ben) feldolgozásához.

- (12) Ez a fajta fejlesztési politika,_[1] *ami elkezdődött*_[2] *és ami folytatódik ezzel a szöveggel*_[3] ugyanis nem működhet másként,_[1] mint olyan tevékenységek eredőjeként,_[4] amelyekben az egyéni gyarapodás mellett, azzal összefüggésben a helyi társadalom értékei, szolidaritása is megjelenik_[5] [...]

(MNSZ #64737787)

Bár a közbeékelődés (a prominencián és a mentális elérésen alapuló magyarázat alapján is) alapvetően bonyolultabb, mint az egymást követő tagmondatok rendje, azon belül is a főmondat-mellékmondat sorrend, a (11) és a mai (12) példákban azt látjuk, hogy a koreferenciaviszonyok megértése nehezített volna egy közbeékelődés nélküli változatban. Ezekben a példákban a közelség ikonicitásának megfelelően (Langendonck 2007) a közbeékelődéses tagmondatrendben egyszerűbb és egyértelműbb a koreferenciaviszony azonosítása. A topikkal történő kontextualizálás műveletében (Imrényi 2017: 747) a főnévi kidolgozás és a részletezés szomszédossága reflektál az együttes referálásra és a műveleti összetartozásra.

4.3. A konstrukciós sémától való elkülönbözés, a sémák közötti érintkezés és vegyülés motiváltsága

Az 1. táblázat összefoglalta a leíró modell tényezőit, és ezek felhasználásával jellemezte a hierarchikus és a nem hierarchikus mintázatot képviselő összetett mondatokat. Az alárendelés és a mellérendelés alapvető eljárások. E két művelettel jellemezhetők a magyar nyelv összetett mondatainak a központi típusai, az alaptípusok prototipikus példányai. Az összetett mondat megkonstruálásának ezek a grammatikalizálódott sémái mintákat kínálnak fel a sorrendi konstruálás számára is. Ugyanakkor a lineáris megvalósulásra alapvető hatással van az, hogy milyen figyelemirányítási lehetőségek kínálnak az aktuális diskurzusszituációban, a diskurzus aktuális szerveződésében. E kétféle figyelemirányítási lehetőség együttműködve alakítja ki az összetett mondat tagmondatrendjét. Ebben a pontban azzal foglalkozom, hogy mi motiválja a sémakon belül az elkülönbözést, például azt az esetet,

amikor az alárendelő viszony formai jelöltsége ellenére nem a „főmondat” jelenete a fő, a prominens (4.3.1.); illetve azt, amikor a mellékmondat szereplője vagy jelenete nem határolódik be a főmondatban (4.3.2.).

A mintázatok között mind a jelentés, mind a forma oldalán asszociatív kapcsolatok létesülnek, és ezek vegyült szerkezeteket eredményezhetnek. A 4.3.3. olyan szerkezeteket mutat be, amelyek esetében vegyülnek az alá- és a mellérendelő mintázatok.

4.3.1. Amikor a „mellékmondat” a fő (prominens) elemi mondat

A hierarchikus viszony grammatikálizálódott mintázatai tipikusan a főmondat prominenciájának és a mellékmondat háttérszerepének (behatároltságának, a főmondaton keresztüli mentális elérésének) felelnek meg (lásd az 1. táblázatban). Megfigyelhető azonban egy olyan módosulás, amelyben a „főmondat” továbbra is mentális kiindulópontként szolgál, de aktivitása csak ideiglenes (Pelyvás 1998, 2006), a figyelem áthelyeződik a „mellékmondatra”, és annak jelenete prominensként a figyelem előterében is marad, ezzel összefüggésben a teljes mondat a „formai” mellékmondatra redukálható (lásd az összetett mondat önhasznosságát a 3. pontban). Ezt figyelhetjük meg a (13a) példában.

(13a) *Bizonyára Ön is tudja, hogy a szeméttelépünk rekultiválásra kerül.*
(Google)⁴

A grammatikai főmondatban a *tud* ige fogalmi szerkezetének részeként behatárolódik a 'tudás', de a szemantikai profil, a prominens jelenet a mellékmondat jelenete (*a szeméttelépünk rekultiválásra kerül*). Ha a prominens jelenet analóg a házzal, akkor az első tagmondat (*Bizonyára Ön is tudja*) a házhoz vezető ösvényt viszi színre (episztemikus predikációt valósít meg, lásd Langacker 2006; Pelyvás 2006): a lényegi jelenetet mint a közös tudásnak nagy valószínűséggel részét képező információt figyelteti meg a megnyilatkozó, ezzel alakítja a diskurzus mentális világát (Tátrai 2017: 938). A kontextualizáció jelensége (Verschueren 1999: 111; Imrényi 2017: 743; Tátrai 2017) tehát elemi mondatok viszonyában is megvalósulhat (lásd Laczkó–Tátrai szerk. 2019, különösen Tátrai 2019).

A kontextualizáló tagmondatok a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságát (Verschueren 1999; Tátrai 2017) azáltal jelzik, hogy megfigyeltetik azt a konceptualizáló tevékenységet, amely a prominens jelenet megkonstruálásához

⁴ Lásd <https://tinyurl.com/3vy7yxje> (megtekintés: 2021. 06. 01.; a bejegyzés ideje 2009-03-10 10:21:42).

elvezet, illetve amelyet a megnyilatkozó a befogadó értelmezése számára felkínál. Ezek a prominens jelenet episztemikus státuszát, társalgásbeli szerepét hozzáférhetővé tevő tagmondatok jellemzően, de nem kizárólag *hogy* kötőszós mellékmondatokkal kapcsolódnak össze. Ezt az motiválja, hogy a *hogy* kötőszós konstrukció grammatikalizálódott a mentális működés kifejtésére, valamilyen mentális tartalom részletezésére (Pléh 2013; Kugler 2017: 823).

A kontextualizáló tagmondatok a tagmondatrend szempontjából analóg módon viselkednek a hasonló funkciójú, de az elemi mondaton belüli kontextualizációs utasításokkal (13c). Bár a leggyakoribb a kontextualizáló–kontextualizált sorrend (mint a fenti, (13a) példában is), a kontextualizálás lehet közbevetés-szerű (13b) és utólagos is (vö. Kugler 2015: 161, 171).

(13b) A szeméttelépünk – *bizonyára ön is tudja* – rekultiválásra kerül.

(13c) A szeméttelépünk – *köztudottan* – rekultiválásra kerül.

A kontextualizálás műveletét a metapragmatikai tudatosság működése, valamint e működés nyelvi megfigyeltetésének a képessége és szándéka irányítja (Tátrai 2017). A kontextualizáló tagmondat referenciapont-szerkezeti működése a séma szerinti prominencia elvesztésével jár. Ezt a jelenséget a főmondat devalválódásaként, értékvesztéseként már évtizedekkel ezelőtt regisztrálta a szakirodalom (lásd H. Molnár 1968), és ennek szimptómájaként kezelte a mellékmondatba való „belesüllyedést”, a közbevetethetőséget (13b). A kontextualizáló műveletek leírásához szükséges diskurzusmodell és kontextusértelmezés akkor még nem állt e lényeges megfigyelések értelmezése mögött.

4.3.2. A háttérjelenet nem határolódik be a főmondatban: díszletezés, részletezés, egészes értékelés

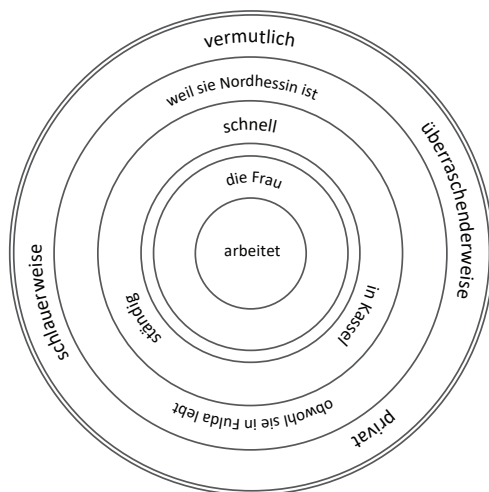
A prominens jelenet körülményének (szituációs viszonyainak, például helyének, idejének) az önálló elemi mondattal történő kidolgozása (lásd (14), (15)) analóg azzal (vö. Halliday 1994: 225 kk.), amikor a figyelmünk a házról a környezetre (kertre, utcára, tájra) helyeződik át.

(14) A jelentések szerint [Személy] kapus orrsérülést szenvedett, amikor az alsónadrágjáért küzdött az egyik vehemens drukkerrel. (MNSZ #166747192)

(15) Görögországból naponta több száz tonna segélyt indítanak Törökországba, ahol 14 ezernél is több emberéletet követelt a két hete történt földrengéskatasztrófa. (MNSZ #158512435)

Utalószó elvégezhet sematikus kidolgozást a főmondatban (például az *akkor* utalószó lehetséges a (14)-ben), de a behatárolás nem olyan mértékű, mint amikor egy fogalmi keret magkomponensének a kidolgozása történik (például a (4)-ben a *nem találta azt* esetében). A (15)-ben az utalószó nem is volna természetes, hiszen a lokalizálás a főmondatban már megtörténik (*Törökországba*), a mellékmondat a lokalizálást tovább részletezi. A körülmények tágabb értelmezése átfogja a prominens jelenettel például oksági-motivációs viszonyban álló jeleneteket is.

A keretszemantikai megközelítéshez (vö. magkomponens) hasonlóan Ágel (2017: 45) a mondat szerkezeti viszonyok és a jelentés kapcsolatát is a CENTRUM-PERIFÉRIA séma szerint, koncentrikus körökkel modellálja. Az alábbi (6.) ábrán az látható, hogy a prominens jelenetnek (*Die Frau arbeitet* 'az asszony dolgozik') a függőségi viszonyok szerinti gyökércsomópontja (*arbeitet* 'dolgozik'; azaz az ige mint „valenciahordozó”, vö. „verbaler Valenzträger”) van a centrumban, mivel ez hívja elő a folyamattípust és annak forgatókönyvi sémáját (vö. magmondat, Imrényi 2013, 2017). A *Die Frau* alany vonzatként teszi teljessé a jelenetet, a németben (a magyartól eltérően) az alany jelenetalkotó (Imrényi 2013 és 2017 terminológiája szerint magmondatalkotó) komponens. (A magyar és az angol magmondatok összevetéséhez lásd Imrényi 2012.)

6. ábra. A mondat szerkezete és a mondat tartalom CENTRUM-PERIFÉRIA modellje
Ágel (2017: 45)-ben

A magtól távolabb helyezkednek el a modellben a körülményeket kidolgozó (szituatív kontextualizálást elvégző, Ágel 2017: 46) kifejezések, a körülményeket részletező mellékmondatokat is beleértve (*obwohl sie in Fulda lebt* 'bár Fuldában lakik'; *weil sie Nordhessen ist* 'mivel észak-hesseni'), amelyek további, a mondatrészeknél periférikusabb kontextualizálást végeznek el. Az eseménynek (a megnyilatkozási értékeléstől nem feltétlenül független) jellemzői és körülményei (*schnell* 'gyorsan', *ständig* 'folyamatosan, állandóan' [dolgozik]) – a szituatív kontextualizálás elemeiként – közelebb találhatók a centrumhoz, mint a megnyilatkozási értékelést–vélekedést kifejező, kommentár jellegű kifejezések („Kommentarglieder”), például az episztemikus predikátumok (vö. Langacker 2006; Pelyvás 2006) (például *vermutlich* 'valószínűleg'; *überraschendweise* 'meglepően'), a megnyilatkozó mentális működésén keresztül értelmezhető értékelések (például *schlauweise* 'okosan; a megnyilatkozó okosnak tartja, hogy...'), a közléssel kapcsolat egyéb metapragmatikai jelzések (*privat*). Ezek – Ágel (2017: 46) megfogalmazásában – a jelenet szempontjából külső nézőpontot érvényesítenek, ezért a periférián helyezkednek el.

A jelenetnek a helyzethez illesztését megvalósító kontextualizálás nagyon hasonló kezelést kap Ágel (2017) és Imrényi (2017) kötetében, az utóbbi szerzőnél az egyszerű mondatra kidolgozva. Kugler (2017) afelé tett lépéseket, hogy a kontextualizáció műveletét az összetett mondatok jelentésviszonyaiban is érvényesítse. A 4.3.1. pontban megfigyelt kontextualizáló tagmondatok a metapragmatikai tudatosság jelzései (Tátrai 2017), illetve kommentárok (Ágel 2017). A körülményeket részletező tagmondatok (nem éles határokkal elválasztva) köztes helyet foglalnak el a tipikus hierarchikus viszonyok és a kommentárjellegű kontextualizálók között.

Ebbe a típusba tartozik a vonatkozó mellékmondatoknak az a köre is, amely a teljes főmondati jelenetet részletezi.

- (16) 1998-ban az export 1 százalékából részesedett a biztosító, ami alacsonyabb az európai átlagnál, az ugyanis 5 százalék. (MNSZ #156935802)
- (17) A vételárat a német bank készpénzben fizeti, ami a közelmúlt fúzióiban ritkaságszámba ment. (MNSZ #152389055)

A szakirodalom már régóta felfigyelt arra, hogy a (16) és a (17) típus rokonítható a nem hierarchikus konstruálással (Keszler szerk. 2000: 374), de nem tudta elvégezni a megfigyelés modellszerű kidolgozását.

4.3.3. Vegyülékek a periférián

Ebben a pontban a konstrukciós vegyülés két példájával foglalkozom: az okhatározói alárendelő és a következtető mellérendelő séma (18a), valamint a megengedő alárendelő és a megszorító utótagú mellérendelő konstrukciós séma vegyülésével (19a).

(18)

- a. *Mivel* ténykedésük meglehetősen veszélyes, *ezért* a film végére jól meg is fogatkoznak [a szereplők]. (MNSZ #170244831)
- b. *Mivel* ténykedésük meglehetősen veszélyes, a film végére jól meg is fogatkoznak [a szereplők].
- c. Ténykedésük meglehetősen veszélyes, *ezért* a film végére jól meg is fogatkoznak [a szereplők].
- d. *A film végére jól meg is fogatkoznak [a szereplők], *ezért* ténykedésük meglehetősen veszélyes.

(19)

- a. *Bár* sok reményt nem fuztem a dologhoz, *de* ismeretlen tettes ellen feljelentést tettem. (MNSZ #82745021)
- b. *Bár* sok reményt nem fűztem a dologhoz, ismeretlen tettes ellen feljelentést tettem.
- c. Sok reményt nem fűztem a dologhoz, *de* ismeretlen tettes ellen feljelentést tettem.
- d. Ismeretlen tettes ellen feljelentést tettem, *de* sok reményt nem fűztem a dologhoz.

A vegyülő (18b–c) és (19b–c) szerkezetekben az a közös, hogy a jelenetek közötti viszony azonossága (oksági viszony a (18)-ban, a jelenetek problematikus összeegyeztethetősége a (19)-ben) mellett elkülönböztetés történt köztük a formai oldalon, eltérő konstrukciók jöttek létre az adott viszony kifejezésére.

Az alárendelő szintaxisú viszonyokban (lásd (18b), (19b)) a tagmondatok sorrendje a kötőszóval együtt felcserélhető⁵ anélkül, hogy a viszony megváltozna, a tagmondatrend tehát a kötőszós jelöltség mellett viszonylag szabad. A mellérendelő szintaxisú mondatokban (lásd (18c), (19c)) a kötőszónak (*de*, *ezért*) közepén, a viszonyt az elemi mondatok között jelölve kell állnia,

⁵ A felcserélhetőségen alapuló megkülönböztetéshez generatív nyelvelméleti keretben lásd Kenesei (1992: 537–539).

nem lehet a kötőszót a második tagmondatdal együtt tartva megváltoztatni a tagmondatrendet. A kötőszó középen tartásával a jelenetek sorrendje megváltoztatható (lásd (19c, d)), a szerkezet azonban így eltér a figyelemirányítás, a figyelmi keret konstrukció szempontjából. Bár nem lehetetlen, hogy a megnyilatkozó a reménytelenséget vegye alaprétégnek (19c), az ábrázolt viszonyoknak talán jobban megfelel a (19d). Az oksági viszony mellérendelő megkonstruálására azonban kifejezetten a kötöttség a jellemző, ezért a (18c) megfelel a jelenetek sorrendjének (ikonikusan leképezi a viszonyokat), a (18d) azonban nem.⁶

A vegyülésben részt vevő mellérendelő konstrukcióknak ((18c), (19c, d)) tehát jellemzője a nagyobb sorrendi kötöttség, egyfajta aszimmetria, és ez a nem hierarchikus viszony kategóriáján belül (amelyben a szimmetrikus elrendezés a tipikus) a perifériára helyezi ezeket a mintázatokat.

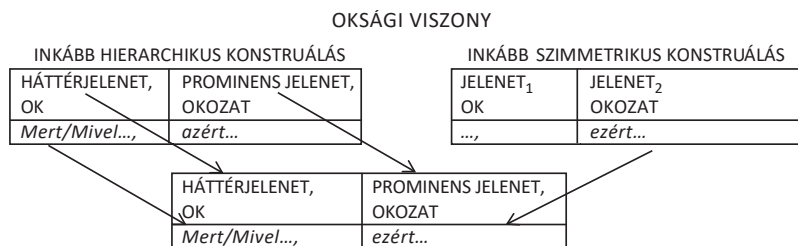
A vegyülésben részt vevő alárendelő szintaxisú összetett mondatok ((18b), (19b)) szintén periferikusak saját kategóriájukon belül. A (18b) a körülményt kidolgozó, díszletező mellékmondatos (szabad) szerkesztésmód példája (ezzel a 4.3.2. pontban foglalkoztam). A (18b)-ben az OK utalószóval sematikusan kidolgozva (*a film végére jól meg is fogyatkoznak azért*) behatárolódhatna a főmondatban, de csak szabad bővítményként, nem magkomponensként. A (19b) úgynevezett megengedő alárendelés, amelynek jellemzője, hogy a mellékmondat jelene nem határolódik be a főmondaton belül (ezért függetlennek is szokták nevezni, lásd Kenesei 1992: 533; Hegedűs 2019: 497), nincs a fogalmi szerkezetben olyan tartomány, amelyet legalább sematikusan, utalószóval ki lehetne dolgozni.

Mit látunk tehát? Van egy-egy mind a hierarchikus, mind a nem hierarchikus konstruálás felől nézve periferikus konstrukciós séma (az okhatározói alárendelő és a következtető mellérendelő, valamint a megengedő alárendelő és a megszorító utótagú mellérendelő), amelyek páronként a jelentés szempontjából nagyon hasonlóak, a sorrendi konstruálás eltérései mellett a jelenetek azonos viszonyát dolgozzák fel. Általános érvényű jelenség, hogy a hasonló szemantikai tartalmak formai megoldásai is hasonlóak, illetve a funkcionális kapcsolat alapján formai hasonlóságok, sőt vegyületek jönnek

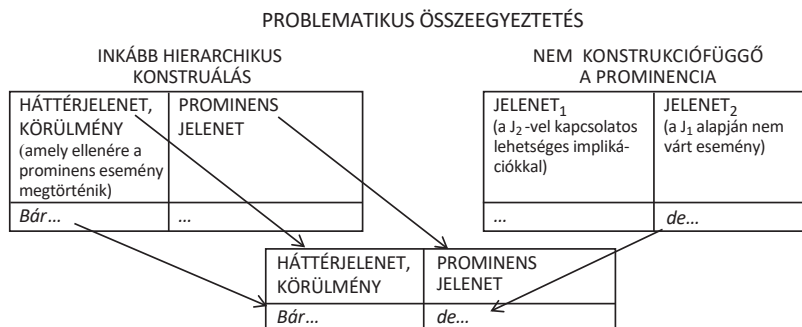
⁶ A jelen tanulmány terjedelmi okokból azt nem részletezi, hogy *tehát* kötőszóval a (18d) is „megjavítható” volna, de az értelme úgy változna meg, hogy a második tagmondat a megnyilatkozó által kikövetkeztetett okot, magyarázatot tárja fel (lásd Kugler 2017: 856). Szintén nem vizsgálom e helyütt a vegyülés történeti aspektusait, de köszönöm Dér Csillának, hogy megerősítette: a jelenség nem új keletű, az oksági viszonyban (*mivel – ezért*) a 18. század elejétől már biztosan adatolható.

létre (Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011). A nyelvváltozási folyamat érdekesége a (18a), (19a) példákban az, hogy az elkülönbözítés lezajlott, a fennálló funkcionális hasonlóság azonban motiválta a vegyülést ezekben a szemantikailag igen összetett szerkezetekben.

A vegyült szerkezetekben az első tagmondat élén alárendelő kötőszó, a második élén a mellérendelésre jellemző kötőszó biztosítja be (kétszeresen) a jelenetek viszonyának szándékolt értelmezését. A vegyülés következménye, hogy a (18a) szerkezetben már nem is volna természetes az utalószóval történő (sematikus) kidolgozás (*ezért a film végére jól meg is fogatkoznak ??azért*). A (19a) esetében pedig azt láttuk, hogy az alárendelő mintázatban grammatikalizálódottan, kötőszóval megjelölt prominenciaviszonyok mellett a tagmondatrend felszabadul az előtér–háttér viszonyok jelölésétől, lehetséges a „mellékmondatos” kezdés (19a, b). Ezzel az indítással azonban a (19a)-ban olyan tagmondatrend jön létre, amelyet *de* kötőszós kapcsolattal kevésbé valószínűsíténénk (19c), az előtér–háttér viszonyoknak a (19d) jobban megfelelne. A vegyülésnek ez a típusa feltehetőleg nem úgy jön létre, hogy egyszerre aktiváljuk a kétféleképpen megkonstruált jelenetsort (a (18b, c)-t vagy a (19b, c)-t), vagyis azzal analóg módon, ahogy „egyszerre” mondjuk ki a *rémisztő* vegyült szerkezetben a *rémítő* és az *ijesztő* szavakat. A konstrukciós sémák (konvencionálódott szimbolikus viszonyok) vegyülnek meghatározott tagmondatrend mellett, ezt szemléltetik az alábbi ábrák (a szimbolikus viszonyok két pólusát is modellálva). Az egyszerűség kedvéért az ábrák nem jelölik a megfeleléseket (például a 7. ábrán az OK és az OKOZAT kategóriák között), csak a projekciókat mutatják nyilakkal.

7. ábra. A (18)-ban megfigyelt sémavegyülés modellje

8. ábra. A (19)-ben megfigyelt sémavegyülés modellje

A 8. ábra azt is érzékeltetni kívánja, hogy a megszorító utótagú ellentétes mellérendelés bizonyos értelemben hierarchikus jellegű, mert mindig az első tagmondatban képződnek meg azok a várakozások, amelyek alapján a második tagmondat jelene nem volna várható. Az ugyanakkor magyarázatot igényelhet, hogy a prominencia szerinti elrendeződés nem része a konstrukciós jelentésnek. Ennek alátámasztására vegyük a (20) és a (21) példát, amelyekben az előtér–háttér viszonyok a tagmondatrendet figyelembe véve különbözőképpen alakulnak.

- (20) Phil Koperberg, az oltási munkák vezetője a BBC-nek elmondta: „*a problémát nagyrészt megoldottuk, de a tűzoltók még napokig kint lesznek a terepen*. Máskülönben a tüzek újra kitörnek, amint a nap újra előbukkan.” (MNSZ #613641647)

A (20)-ban egyértelműnek látszik az első jelenet (*a problémát nagyrészt megoldottuk*) prominenciája, bár a *nagyrészt* jelzi, hogy a veszély nem szűnt meg teljesen, ezért nem keletkezik várakozás az oltás-védekezés teljes beszüntetésére. A nehezebb összeegyeztetés ezért inkább a védekezés elhúzódnásával kapcsolatos (*a tűzoltók még napokig kint lesznek a terepen*), ezt részletezi a megnyilatkozás további része a második jelenet indoklásaként.

- (21) *Ezekben az ügyekben még lakossági panaszok nem érkeztek, de érzékenyek a problémákra, már a média hírekből érzékelik, és adott esetben, ahol baj van, ott elindulnak.* (MNSZ #406976241)

A konstrukciós sémának megfelelően a (21)-ben releváns az az értelmezés, hogy a panaszok hiányából (a tapasztalatainkon alapuló várakozástól, megszokástól eltérően) mégsem következik az ügyek hiánya. Az első jelenet ugyanakkor inkább csak díszletezi azt a lényegi állítást, hogy az állampolgári jogok biztosa és hivatala érzékeny és proaktív az emberi jogok és a környezetvédelem terén.

A (18a) és (19a) példákban bemutatott vegyülék tehát olyan emergens szerkezet, amely a közös funkción alapulva hordozza részlegesen mind az alá-, mind a mellérendelő konstrukció jellemzőit a formai oldalon, ugyanakkor vegyes megoldást hoz a tagmondatrend és a jelenetek előtér–háttér viszonya szempontjából. Bár a kiinduló szerkezetek is periférikusak voltak saját szintaktikai kategóriájukon belül, az eredmény egy olyan vegyülék, amelynek az esetében értelmetlenné válik alá- és mellérendelés megkülönböztetése. A konstruálás 2. és 3. pontban bemutatott műveletei, tényezői azonban alkalmas, dinamikus leírást tesznek lehetővé az esetükben is.

5. Összefoglalás

A tanulmány azzal foglalkozott, hogy a kontextust, a diskurzusban működő figyelemirányítást a nyelvészeti modellalkotásba beépítve szempontokat javasoljon az összetett mondatok leírásához. Abból indultam ki, hogy az összetett mondat egy több elemi mondatot integráló konstrukció. Részleteztem mind az elemi mondat fogalmát, mind a tagmondatok egy mondatba integrálásának a műveletét, meghatároztam a kontextus és a figyelmi működés jelenségét. Ezek felhasználásával jelöltem ki azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszanak a tagmondatkapcsolatok létrehozásában és megértésében. A prominencia, az önazonosságon alapuló redukálhatóság, a behatárol(ód)ás, valamint a mentális elérés műveleteivel (Langacker 2014) jellemeztem és megkülönböztettem az összetett mondatok alapsémáit, a hierarchikus és a nem hierarchikus (inkább szimmetrikus) konstruálási módokat.

A dolgozat elemző része azt mutatta be három jelenséget kiválasztva, hogy a javasolt megközelítés milyen kérdések felvetését és megválaszolását teszi lehetővé valós nyelvi adatokkal kapcsolatban. A CHILDES adatbázis célzott kereséssel kiválasztott társalgásai alapján azt láttuk, hogy az alá- és mellérendelés dichotomikusan meghatározott mintázatainak a megjelenése előtt a gyerekek figyelmi keret konstrukciókat („frame-constructions”, Lieko 1992) hoznak létre. A figyelmi keretek alapráteg – kidolgozottabb

réteg viszonyokban bontakoznak ki, és hoznak létre összetett szerkezeteket. A kontextust figyelmen kívül hagyó szintaktikai megközelítések nem bizonyultak megfelelőnek ezeknek a szerkezeteknek a leírására.

A prominencia és a behatároltság képes volt magyarázatot adni arra is, hogyan alakult a vonatkozó mellékmondatok esetében a tagmondatrend a nyelvváltozás folyamatában. A behatárolás (főnévi, részletezett kidolgozás mellett) és a közelség ikonicitásának szempontját felhasználva motiválni lehetett azt is, hogy az úgynevezett jelzői-értelmezői mellékmondatok esetében miért volt már a középmagyar korban is gyakoribb a főmondat-mellékmondat sorrend a vonatkozó mellékmondatos szerkesztésmódban.

Az összetett mondat sémáinak differenciálódásával a hierarchikus és a nem hierarchikus (szimmetrikus[abb]) konstruálási mód oldalán nagy változottság és ezzel együtt a kategóriahatárokon részben kontinuum, részben sémavegyülés jött létre. A prototípustól való eltérés két esetét vizsgáltam. Egyrészt a kontextualizáló tagmondatoknak azzal a csoportjával foglalkoztam, amelyek a diskurzus alapjával való kapcsolaton keresztül mentális ösvényt képeznek a célszerkezethez, a prominens jelenethez. Olyan példát mutattam be, amelyben a szintaktikai főmondat episztemikus predikációt megvalósítva helyezte kontextusba a szintaktikai mellékmondatot, az utóbbihoz juttatva el a figyelmet. Másrészt a kontextualizálás egy másik típusával, a prominens jelenet díszletezésével, körülményeinek a kidolgozásával foglalkoztam. Ezáltal a dolgozat kapcsolatot teremtett az elemi mondaton belüli (Imrényi 2017) és a tagmondatok között megvalósuló kontextualizáló műveletek között, azokat analógiaként kezelve. A korábbi szintaktikai megközelítések is reflektáltak a bemutatott szerkezeteknek a sajátosságaira, de a kontextualizáló műveletek leírásához szükséges diskurzus- és mondatmodell, valamint kontextusértelmezés nélkül a megfigyelések értelmezése korábban szükségképpen korlátozott maradt.

Végül a funkció hasonlóságán alapuló vegyüléseket figyeltünk meg olyan konstrukciók esetében, amelyek vagy az alárendelő, vagy a mellérendelő összetett mondatok kategóriájának a perifériáján helyezkednek el. Az okhatározói alárendelő és a következtető mellérendelő séma, valamint a megengedő alárendelő és a megszorító utótagú mellérendelő konstrukciós séma vegyülésével olyan emergens szerkezet jön létre, amely részlegesen hordozza mind az alá-, mind a mellérendelő konstrukció jellemzőit a formai oldalon, ugyanakkor vegyes megoldást hoz a tagmondatrend és a prominencia szempontjából. A vegyülék esetében értelmetlenné válik alá- és mellérendelés megkülönböztetése, míg a konstruálás műveletei, tényezői segítségével megfelelő leírás adható.

Források

CHILDES = Child language corpus. (<http://childes.talkbank.org/>) Lásd Bodor (2004); Bodor–Barcza (2007).
Kivi = Korpusz az inferencialitás vizsgálatához. Nem érhető el online. Lásd Kugler (2015: 72–83).
MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár v2.5.0 (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>)
Lásd Oravecz–Váradi–Sass (2014).

Irodalom

- Ágel, Vilmos 2017. *Grammatische Textanalyse. Textglieder, Satzglieder, Wortgruppenglieder*. Berlin, Boston: de Gruyter.
- Bodor, Péter 2004. *On emotions: A developmental social constructionist account*. Budapest: L'Harmattan.
- Bodor, Péter – Barcza, Virág 2007. Acquisition of diminutives in Hungarian. In: Savickienė, Ineta – Dressler, Wolfgang U. (eds.): *The acquisition of diminutives: A cross-linguistic perspective*. Amsterdam: John Benjamins. 231–263.
- Chafe, Wallace 1988. Linking intonation units in spoken English. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–28.
- Cristofaro, Sonia 2014. Is there really a syntactic category of subordination? In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds.): *Contexts of subordination*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 73–92.
- Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a közép-magyar kor mondattana köréből*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 38–63.
- Haader Lea 1999. Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései. *Magyar Nyelvőr* 123: 340–350.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–70.
- Haader Lea 2003. A középmagyar kor. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 677–690.

- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondatana köréből*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 77–87.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haspelmath, Martin 2004. Coordinating constructions: An overview. In: Haspelmath, Martin (ed.): *Coordinating constructions*. Amsterdam: John Benjamins. 3–39.
- Hegedűs Rita 2019. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi, András 2012. Inversion in English and Hungarian: comparison from a cognitive perspective. In: Hart, Christopher (ed.): *Online Proceedings of UKCLA Meetings. Vol. 1*. Hertfordshire: The UK Cognitive Linguistics Association. 209–228.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2015. Önhasonlóság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139: 309–321.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011. Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkrón? In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-egyesület. 31–43.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–713.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Kugler Nóra – Markó Alexandra 2014. A hangzás egység és az elemi mondat a beszédben. *Magyar Nyelvőr* 138: 424–439.

- Laczko Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) 2019. *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2. Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2014. Subordination in a dynamic account of grammar. In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds.): *Contexts of subordination*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–72.
- Langacker, Ronald W. 2016. Baseline and elaboration. *Cognitive Linguistics* 27(3): 405–439.
- Langendonck, Willy van 2007. Iconicity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 394–418.
- Lieko, Anneli 1992. *The development of complex sentences: a case study of Finnish*. Helsinki: Finnish Academy of Science & Letters.
- Lukács Ágnes – Gábor Bálint – Kemény Ferenc – Babarczy Anna 2014. A nyelvtani kategóriák és szabályok elsajátítása: megfigyelési és kísérleti adatok. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 483–520.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 73–203.
- Matthiessen, Christian – Thompson, Sandra A. 1988. The structure of discourse and 'subordination'. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 275–329.
- Mithun, Marianne 1988. The grammaticalization of coordination. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 349–359.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*.
- Papp Zsuzsanna 1991. A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 746–751.

- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III.* Szeged: JATE. 117–132.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.
- Pléh Csaba 2013. A társas tudás megjelenése a grammatikában. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmzés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 137–143.
- Talmy, Leonard 2007. Attention phenomena. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford: Oxford University Press. 264–293.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 13–28.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

What questions and answers do the systematic consideration of context result in in the description of clause complexes?

The study aims to support the claim that new questions can be raised and thus new light can be shed on the construal of inter-clausal relations by the

consideration of the context in linguistic modelling and, consequently, by the application of contextual factors in the linguistic analysis and description of clause complexes.

The paper introduces a functional cognitive model of clause complexes, in which the inter-clausal relations can be analyzed dynamically. The factors of the framework are prominence, containment, and accessibility (Langacker 2014).

The paper deals with new questions that can be raised and answered by this approach, such as: 1) In what construction do the inter-clausal relations appear in the process of language acquisition? 2) Why did the patterns for serial construal change in the case of the relative clauses, and why was the main-subordinate order more common in particular constructions even in the Middle Hungarian (cf. Dömötör 2008)? 3) What motivates the interaction and merging between the constructional schemas of clause complexes?

Keywords: clause complexes, baseline-elaboration, contextualization, attentional frames, frame-constructions, seriality, prominence, containment, accessibility

Kugler Nóra

Eötvös Loránd Tudományegyetem

kugler.nora@btk.elte.hu

VARGA MÓNIKA

Kontextualizáció és variáció az összetett mondatokban: a határozói igenevek esete*

Kivonat

A határozói igeneves szerkezetek rendszerszerű mondattani, illetőleg szöveg-tani-pragmatikai variánsai a véges ígés tagmondatoknak. Az igenév által jelölt folyamat összetevőinek – például az alanynak – az azonosítása csak a kontextuális utasításokból következtethető ki, tehát másképp valósul meg, mint az ige esetében. Jelen tanulmány használatalapú megközelítésben vizsgálja ezt a jelenséget történeti és jelenkori korpuszadatokból, valamint kézi gyűjtésből kiindulva, összevetve az igeneves megoldásokat finit megfelelőikkel. Az adatok alapján főként az összetett időbeli és oksági viszonyok kifejezésekor jellemző (napjainkban is) az, hogy az igenévnek explicit vagy implicit saját alanya lehet, azaz más referens tartozik az általa jelölt folyamathoz, mint az ígéhez. További rendszeres szerkezeti lehetőség az, hogy az igeneves tagmondat bővítményeinek referensei az azt követő vagy megelőző ígés tagmondatban újraemlíthetnek (azonos vagy eltérő szerepben). A tanulmányban tárgyalt mintázatok szerint az ígésekre jellemző szerkezeti függetlenség felé irányulás, azaz az igeneves tagmondat funkcionális kiterjedése zajlik.

Kulcsszavak: kontextualizáció, variáció, határozói igeneves konstrukció, lehorgonyzás, koreferencia, diakrón és szinkrón adatok

* A tanulmány a 2020 októberében lezárt Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben című NKFI/OTKA 116217. munkálat, valamint a jelenleg zajló NKFI FK 135186. számú projektum – Regiszterfüggő változatok a középmagyarban – támogatásával készült. Ezúton köszönöm a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeket.

1. Bevezetés, célkitűzés, új nézőpontok

A határozói igeneves szerkezetek hosszú ideje rendszerszerű, a mondattani mellett szövegtani és pragmatikai variánsai a véges ígés tagmondatoknak. A címbeli összetett *mondat* elnevezést az indokolja, hogy az igenevet bővít-ményeivel együtt (nemfinit) tagmondatnak tekinthetjük, amennyiben referenciálisan ugyanazt valósítja meg, mint az ige, ráadásul általában a véges ígés alárendelés megfelelője (Haader 2001; Gugán 2006; az utóbbi szempont-ról lásd még 6.).¹ Az igeneves tagmondatokban ugyanakkor az ige morfoszint-taktikai kategóriái – az általa jelölt esemény időbeli és személyi viszonyai – nem magán az igenéven jelölődnek (például a képzőbe kódolva,² hiszen e szófaj esetében a képző lezárja a szóalakot, jelek, ragok nem követhetők), ha-nem a kontextusból következtethetők ki (az alany és az állítmány középma-gyar kori egyeztetési mintázatai kapcsán a határozói igenévről lásd még Gugán 2007: 106).

Míg az ige esetében a ragok-jelek által sematikusan is jelölve vannak (töb-bek között) a személyi viszonyok, az alannyal való egyeztetés pedig kidol-gozhatja a sematikus jelölést a ko(n)textusban, addig az igeneves tagmondat esetében a referens azonosítása az igééhez hasonló sematikus jelölés nélkül valósul meg (az időviszonyítás hasonlóképpen). Ezzel együtt jelen vizsgálat azt mutatja be, hogy az igeneves tagmondatnak a történetiségben, de manap-ság is rendszeresen lehet olyan alanya, amelynek referense más, mint az azt megelőző (vagy követő) ígés tagmondat alanyáé. A továbbiakban ezeket *saját*

¹ A határozói igenév igei tulajdonságai miatt bővít-ményeivel együtt alapvetően tagmondat-ként értékelhető (lásd még 2. és 6.). Amikor az igenév szófajváltáson esik át, mint például diskurzusjelölőként a *mondván* (kialakulását lásd Dömötör 2013) vagy határozószóként (*nyilván*), névutóként (*múlva*), módosítószóként, például *tekintve*, *visszatérve* (H. Molnár 1968), akkor az adott szófajnak megfelelően használva az igei tulajdonságok nem, vagy csak kevésbé érvényesülnek, ahogy a tagmondatjelleg is (többé-kevésbé kontextusfüggő módon, hiszen a kérdéses elemek továbbra is használhatók határozói igenévként, például: *A lakásba visszatérve XY fogadta*). Kivételes e téren a *van V-zve* összetett szerkezet, amelyben a létígen jelölődnek az igei kategóriák, az igenévnek pedig nincs saját aspektusa, nem lehet a vele kapcsolatban álló létigétől eltérő alanya, emellett a létigei elemtől függetlenül nem, csak azzal együtt tagadható. Az utóbbi szerkezet tagmondatjellege tehát a segédigei és nem az igenévi résznek köszönhető (akkor is, ha az előbbi implicit, lásd még 4.).

² Az igei szemantikai kategóriák (idő, aspektus, mód és a bővít-ményekkel való egyeztetés) jelöltségének és hiányának különféle nyelvekből származó mintázatairól önálló esemény (*state of affairs*) kifejezésekor lásd Cristofaro (2007: 96–98). Emellett a tipológiai szaki-rodalom idéz olyan nemfinit → finit változást, amelynek során a nemfinit elem a toldalék újraelemzésével vált alkalmassá az igei tartalmak kifejezésére (például Harris–Campbell 1995: 98–100), a magyar határozói ige nevekre viszont nem ez érvényes (lásd még 6–7.).

alanynak nevezem, megkülönböztetve az igéével egyező, folytatásos, azaz nem saját alanytól; az utóbbi típusból tekintetbe veszem azt a változatot is, amely az igeneves tagmondat részeként explicit (azokkal az esetekkel, amikor az igenév alanya nem saját és implicit is, nem foglalkozom). Amellett érvelek, hogy kontextualizáció D1, azaz a mondat mint folyamat dimenziójának, a résztvevőknek, az időviszonyoknak és az előtér-háttér viszonyoknak a leírásába (lásd Imrényi 2017: 679) a határozói igeneves tagmondatok is bevonhatók, elsősorban azok a használatok, amelyekben az igenévhez saját (az igéétől független) alany tartozik. (Az Osiris *Nyelvtan* ugyanis az igenevek közül csak az igeinél tér ki arra, hogy annak alanyi bővítménye van, míg a határozói igenévnél csak a tárgyi és a határozói bővítményt jelzi; Imrényi 2017: 700.)

Jelen vizsgálat kiter arra, hogy történeti (18. századi, 19. század végi – 20. század eleji) és közelmúltbeli korpuszadatok alapján az élőnyelvközi regiszterből vett minták hasonló tendenciákat mutatnak a *-ván/-vén* képzős igeneves tagmondat saját (explicit és implicit megjelenésű), valamint az igéével egyező, de az igeneves tagmondatban expliciten jelentkező folytatásos alany előfordulási részesedéseit tekintve (a példákat magyarázattal lásd 2.). A *-va/-ve* képzős igeneves tagmondatok 19. századi térnyerése³ során szintén adatolhatóvá vált az explicit saját alany – ha egyelőre az adatgyűjtés tallózó jellege miatt szórványosan is –, az implicit saját alany előfordulása pedig napjainkban rendszeresnek bizonyult (lásd 5., valamint Varga 2021a).

A továbbiakban bemutatom az igeneves tagmondat alanyainak típusait a gyűjtött adatok alapján (egyrészt az igéhez való tartozás mentén, másrészt a megjelenést tekintve, harmadrészt a referens fajtája szerint), emellett a folytatásos alannal összefüggésben szó lesz az igés és az igeneves tagmondat határának kérdéséről, beleértve a közbeékeléses és anélküli olvasat lehetséességét (2.). Ezt követi a kontextus és az igeneves tagmondat referensének azonosításának kérdésköre. További szempont ugyanis, hogy milyen tényezőkön keresztül ragadható meg az igenév saját alanyának megjelenése (3.). Ezután tárgyalom az adatgyűjtést és az igeneves tagmondat alanyainak mintázatait – az explicit–implicit jelleg, illetve az ige alanyától való függetlenség mentén az egyes típusok részesedését forrásonként (4.). A közelmúltbeli, jelenkori adatok kapcsán előtérbe kerül a képzőváltozatok szerinti megoszlás is (5.). A feldolgozott adatok alapján (lásd 3–5., 6.2.) többek között az olyan

³ Az élőnyelvközi regiszterben, azaz 1772-ig még közel 10-szeres a *-ván/-vén* előfordulása a *-va/-ve*-hez képest (a Történeti magánéleti korpusz alapján, lásd még 4–5.); más források és vizsgálatok szerint is a 19. század során következik be az arányeltolódás a *-va/-ve* javára (Horváth 1991: 45).

kontextuális jelzések mentén, mint a saját alany, valamint az igeneves és az igés tagmondat közös referenciájú bővítményei újraemlítésének a lehetősége, arra következtettek, hogy az igenév a finit jelleg, azaz a véges igékre jellemző szerkezeti függetlenség irányába értékelődhet át (részletesen lásd 6.).

2. Az igeneves tagmondat alanyának vizsgálandó mintázatai

Az igenév és alanya (az igenév által jelölt folyamat/esemény elkövetője, kiváltója vagy épp témája, egyúttal a tagmondat alanyesetű összetevője) többféle – nem feltétlenül nyilvánvaló, így tárgyalást igénylő – lehetőséget, mintázatot mutat a történetiségben és napjainkban egyaránt, mind a megjelenést, mint a referensek típusát tekintve. Fontos, hogy az igeneves tagmondat alanya megegyezhet az azt megelőző vagy követő igés tagmondatéval, de el is térhet attól, ezt nevezem *saját alany*nak. Az eltérés lehet explicit, például:⁴

- (1) 1984: Végre 8 órakor rá kellett döbbsennie a rideg valóságra: elfogyan tűrelme, távozni készült (MTSZ)
- (2) Logisztika, szállítás helyszínre, ellátás, ezt nem 6 órakor kell kérni, látva, hogy az éjszaka akár magasabb árvízszint érkezvén nem tudjuk védeni a művet, amit korábban kiépítettünk (MNSZ, spok_hu_radio_034, doc#2631)

Valamint implicit is:

- (3) 2009: Ha az emberek azt hiszik, hogy csődbe megy a pénzüket kezelő bank, összezsúródnak és kiveszik betétjeiket. Ezt látván [= ők] felerősödik a pánik (MTSZ)
- (4) A kis üzletbe belépve már az illat is bódító (MNSZ, sci_hu_mek_013, doc#1197)

⁴ Az adatokat a források alapján betűhűen közlöm, az értelmezést segítő kiegészítések, megjegyzések []-ben szerepelnek, a hivatkozás a forrás rövidítése (a korpusz: Történeti magánéleti korpusz = TMK, Magyar történeti szövegtár = MTSZ, Magyar Nemzeti Szövegtár = MNSZ, illetve a TMK esetében – <http://tmk.nyud.hu/forrasok.php> – a per, levél tételszáma, illetve oldalszám, utóbbit a pont hiánya különbözteti meg a tételszámtól, valamint az évszám) alapján történik.

Az **implicit saját alany** kategóriáját azért érdemes tekintetbe venni, mert a nem hangzó referens is azonosítható a kontextus alapján, ahogyan az is egyértelmű, hogy az igenév alanya nem egyezik az igés tagmondat ilyen szerepű referensével. Az implicit jelleg elsősorban azzal függ össze, hogy az információ visszanyerhető a kontextusból, a szituációról való közös-kölcsönös tudást kiaknázva, így egyfajta gazdaságossági elv működésének a része (vö. a finitesség [*finitness*] kapcsán Cristofaro 2007). Aktuálisan implicit maradhat a lexikális alany a szóismétlés kerülése érdekében (*Isten életemet fenntartván*), azzal együtt is, hogy ezúttal a bővítmény az igés tagmondatban nem alanyként, hanem tárgyként (*Istent*) említve szerepel, például:

- (5) 1723: Hiszem Istent, életem fenntartván, megtér a száz arany, Édesem
(Kár. 333.)

Az explicit és implicit saját alany kategóriát a történeti és közelmúltbeli adatok alapján kiegészítem azzal, hogy az igenév és az ige alanya egyezhet, azaz „folytatásos” lehet, ugyanakkor rendszeres, hogy az igeneves tagmondatban jelenhet meg explicit formában, míg az igés tagmondatban implicit marad – a továbbiakban erre **explicit folytatásos alany**ként utalok. Ez utóbbi kategóriát még úgy is érdemes tekintetbe venni, hogy az igeneves és az igés tagmondat határa nem problémamentes, így az sem, hova tartozik az explicit alany.

Történeti adatokkal a következőkben bemutatott esetek igazolják, hogy a hangzó/teszt alany az igeneves tagmondatnak a része, nem pedig az igésnek (további példákat lásd még Varga 2021a). Az alábbi példákban a kapcsolatos, illetőleg ellentétes mellérendelő viszony a két tagmondat között kizárja a beékelődésként való értelmezést. A (6a)-ban a *Vida Istvánné* és ... *megszólitotta* agrammatikus értelmezés lenne, a (6b)-ben az *én mentegetvén magamat* ... *de ő továbbra is* ... közötti idézet a beékelődés nélküli olvasatot támogatja, ugyanis az idézet *én*-je a *hogy* kezdetű alárendelés miatt nem értelmezhető az első *én* ismétléseként (az idézetet követően pedig alanyváltás figyelhető meg):

- (6a) 1751: Ezen Tanuhoz hozzá menvén *Vida Istvánné*, és a Tanut ijjén szokkal meg szollította (Bosz. 328.)
(6b) 1748: én mentegetvén magamat, hogy én nem tudok gyógyítani [idézet vége], de eö továbbis engemet csak nógatott, hogy gyógyítsam meg (Bosz. 471.)

A (6a–b) példákban látott szerkezetípussal (igeneves tagmondat mellérendelő kapcsolódással) a finitiség szempontjából is foglalkozom a 6. szakaszban. A (7) példa esetében vonatkozó névmási alárendelés követi az igeneves tagmondatot, a *ki* egyúttal koreferens is az *ő* névmási alannyal, utóbb így nem tartozhat máshová, mint a *lévén*-hez:

- (7) 1865 e.: Nekem vele sok komédiám volt. Ő lévén úgyszólván, az egyedüli ember, ki engemet ez időben, mikor több rossz mint jó kedvem volt, meg tudott nevetetni (MTSZ)

Nemcsak a ko(n)textus, a folytatáshoz való kapcsolódás (mellérendelő vagy épp alárendelő viszony) alapján tartozhat az igenévhez az explicit alany, hanem jellemzően olyankor is, amikor a tagmondaton belül az igenevet közvetlenül követi az alany. A (8)-ban a *látván*-t annak alárendelt tagmondata is követi (*mily hévvel foly a munka*), emiatt a *felügyelő hajdú és tiszt* kevésbé értelmezhető (további) beékelődésként:

- (8) 1851–1854: [Mi legények a leányok szeme előtt szégyenkedtünk lustálkodni, ők meg a legények jelenléte miatt kettőztették szorgalmukat.] És látván a felügyelő hajdú és tiszt is, mily hévvel foly a munka: a kétnemű ifjúság egymásközi tréfáit, szeszélyeit is szívesen elnézték (MTSZ)

A (9) példa esetében már felvethetőnek látszik a közbeékelődéses olvasat, így az is, hogy az *én* a *szándékoztam*-hoz tartozik expliciten, jóllehet szemantikai-pragmatikai szempontokkal lehet érvelni a beékelődés nélküli, folyamatos olvasat mellett, jelesül a kontextusban tárgyaltakkal való ellentét, kontraszt hangsúlyozása ez utóbbit támasztja alá. Finit formában megfogalmazva: 'bárkit fogadhatok, akárhányan kínálkoztak, de én senkit sem fogadtam, hanem/inkább magam személyesen ...' (ahogy a (6b)-ben látható volt, a történetiségben az igeneves és az igés tagmondat között ellentétes mellérendelő viszony is lehetséges volt; lásd még Varga 2021b):

- (9) 1876: bárkit fogadhatok pénzért, s pedig az őrzárati tanyám egy húszasért akárhányan kínálkoznak, mint napszámosok, vagy inkább éjszámosok, de én senkit sem fogadván, magam személyesen szándékoztam e kötelességet teljesíteni (MTSZ)

Az ígés tagmondat meg is előzheti az olyan igeneves szerkezetet, amelynek nem saját, de explicit alanya van. A (10) példa esetében nem lehet közbeékelődést vagy balra kihelyezést ('Pamutkay uram ő maga') feltételezni a cselekvések szembeállítására (gyűjtatott [mással] – *ő maga üdvözölvén*) miatt, így az *ő maga* csak az *üdvözölvén* referense lehet:

- (10) 1894 A felvonó-híd előtt örömtüzeket gyűjtatott Pamutkay uram, ő maga a kapuban levett főveggel üdvözölvén a vár urát szép latin orációval, melynek az volt a magva [...] (MTSZ)

Hozzá kell tenni, hogy napjainkban is használatos az explicit folytatásos alany igeneves tagmondat esetén, ugyanakkor a közbeékelődéses – a központosással is érzékeltetve a (11) példa alapján: *a medve, téli álmát befejezván, kijön* – és az anélküli, kanonikus (*a medve téli álmát befejezván, kijön*) olvasat egyaránt lehetséges:

- (11) Mármost hogyha elég meleg van, a medve a téli álmát befejezván kijön a barlangjából (MNSZ spok_hu_radio_015, doc#2612)

A (6)–(10) példák alapján több olyan szövegalkotási mintázat mutatkozik, ahol az igenévhez tartozhat az explicit alany, így ezt értelmezési lehetőségként a (11) és a hasonlóké esetében is fenntarthatjuk. A folyamatos, közbeékelődés nélküli értelmezés korábbi rendszerességére enged következtetni a tervezett írott szövegek központosása – az igeneves tagmondatnak és bővítményeinek vesszővel való elválasztása az ígés főmondatától a folyamatos olvasat melletti állásfoglalásra vagy legalábbis annak hagyományára utal (az igenév mellékmondatyszerű használata mellett; vö. Lengyel 2000: 238). Az ettől eltérő, közbeékelődést jelölő központoszás ugyancsak teret kap. Kevésbé tervezett szövegekben a központoszás nem feltétlenül vehető figyelembe, azonban ez nem azt jelenti, hogy az explicit alany automatikusan és egyértelműen az ígéhez tartozik, hiszen közbeékelte tagmondatként is lehet saját alanya az igenévnek (lásd (12d) és (23) példa). Egy olyan mondat, mint *Ő maga korrupt lévén, feltétlenül hitt a pénz hatalmában*, ígésen is kétféleképpen konstruálható meg az alany explicit jellegét tekintve: *Mivel ő maga korrupt volt, feltétlenül hitt a pénz hatalmában* – illetve: *Ő maga, mivel korrupt volt, feltétlenül hitt a pénz hatalmában*. A határozói igenév számos igei tulajdonsága miatt szintén hordozhat ilyen kettősséget, a közbeékelődés az idézett mintázatok és

a hagyományos tagolás alapján – a nyelvhasználók egy része számára legalábbis – nem általánosítható.⁵

A kérdéskört tekintve további szempont az előtér-háttér : főmondat–mellékmondat megfelelés. Az elől álló véges ígés mellékmondat esetében ugyancsak jellemző az implicit alany – mivel ez adja a háttérrel a feldolgozás során –, míg a figyelem előtérében álló főmondaté explicit: *Megérkezvén/ Miután megérkezett, X ezt csinálta*. Kutatást igényel ugyanakkor az, hogy történeti forrásokban nem éppen fordított volt-e ez a tendencia, azaz az elől álló mellékmondat tartalmazta-e rendszeresen az explicit alanyt (ha így volt, az akár arra is hatott, hogy az igeneves tagmondatok gyakrabban jelenhettek meg explicit alannyal).

Az igeneves és ígés tagmondat folyamatos olvasatának általános voltát támasztja alá a referensek olyan folytonossága is, ahol az igenévhez tartozó (akár implicit) referens az ígés tagmondatban is azonosítható, de ott már nem alanyi szerepű összetevőként, például:

- (12a) 1581: azerth mind ez nagi sok keoneorgessel [= könyörgéssel] Bantwan thi keǵmeteketh [= kegyelmeteket] my nekwnk meg Bochassa keǵmetek (JLev. I.16.)
- (12b) 1723: ma ki sem mehetek a házból miattuk, magamnak kelletvén csak egy cédulát is diktálnom (Kár. 321.)
- (12c) 1858: Fris németekkel még lehetne boldogulni, de nem tudván a nyelvet, sehová sem lehet őket küldeni (MTSZ)
- (12d) 1881: Délelőtt learattam az általad vetett őszi magyar búzát, melyet – jól sikerülvén – el fogok terjeszteni (MTSZ)
- (12e) 1889: már élete 30-dik esztendejében volt, mikor a birói vizsgálatot sikerülvén lenyomnia, albiróvá neveztetett ki Berkesre (MTSZ)
- (12f) Sokszerű látványt várván a laikusnak egyfelől csalódnia kellett (MNSZ, press_hu_nszb_000 doc#1083)

A referensek ugyan az egyik vagy a másik (esetleg mindkét) tagmondatban implicitek, de egyértelműek: (12a) 'mi' – *minekünk*; (12b) 'én' – *magamnak*; (12c) 'ők' – *őket*; (12d) *melyet* – 'az'; (12e) 'neki' – 'ő'; (12f) 'a laikus' – *a laikusnak*.

⁵ A kérdéskör tesztelése és az ezt előkészítő vizsgálatok szétfeszítenék a jelen tanulmány kereteit, azaz további kutatást igényelnek. A formális megközelítés ugyancsak a beékelt, úgynevezett diszlokált olvasatot tekint relevánsnak az igeneves tagmondat esetében azzal összefüggésben, hogy az nem vált ki egyeztetést (az általánosítással kapcsolatos ellenérveket részletesen lásd Varga 2021b).

A részleges kifejtetlenség ellenére érdemes tekintetbe venni ezt a jelenséget, hiszen az implicit jelleg az ismétlés kerülésével és (különösen a személyes névmások esetében) az információ kinyerhetőségének gazdaságossági elvével is magyarázható. Emellett az sem agrammatikus, ha alanyként és más típusú bővítményként újraemlítve egyaránt explicitek, vö. a (13a)-ban *öregasszonyt* – ő; a (13b)-ben *Claire* – neki:

- (13a) 1763–1772: Egyszer Szebenben halálos beteg lévén a szegény bátyám, én pedig nem tudván hol van ezen testamentum, megszorítottam egy Galgóczi Pálné nevű *öregasszonyt*, *ő tudván* hol vagyon (Székely László önéletrajza: 84)
- (13b) 1891: de *Claire* oly titkot *sejtven*, melyet *neki* mindenkép meg kell tudni, féktelen erővel vállon ragadta (MTSZ)

A (12)–(13) példák jelentősége az, hogy a beszédhelyzet alapvető, hagyományos én–itt–most kiindulóponthoz képest külső nézőpontból is megjelennek a kontextusban említett események összetevői, így az alany is. A további hasonló adatokat – értelmezési lehetőségként legalábbis – az explicit folytatásos alany kategóriájába soroltam (az adatgyűjtés során is).

Többek között a (6b), (7), (9), (13a) példák is mutatják, hogy a specifikus referens kategóriáján belül megkülönböztethető a lexikális és a névmási alany. A feldolgozott történeti források alapján a határozói igenév referense nemcsak E/3. személyű lehetett, a teljes paradigma kimutatható (további példákat lásd Gugán 2006, 2007; Varga 2014, 2021a). A névmási alany a magyarban gazdaságossági okokból gyakran implicit; az információszerkezet vagy a beszélői attitűd nyomatékosítása kapcsán ugyanakkor megjelenhet, akár ismételve is:

- (14a) [egy alaprecept és úgy?] Hát *én* szangvinikus *lévén*, *én* nem nagyon méricskélek, én úgy nagyjából belerakok dolgokat (MNSZ, spok_hu_radio_014, doc#2611)
- (14b) *Én látván*, hogy [...= név] barátom sokkal inkább erre tudja rátenni az életét és a pályáját, *én* elhagytam ezt a területet (MNSZ, spok_hu_radio_006, doc#2603)

A (14a) példában egyszerre háromszor szerepel a névmási alany – eszerint a két finit és a nem finit tagmondatra is „jut” egy-egy – ezáltal nemcsak ’hát mivel én szangvinikus vagyok’-ként, hanem egészen finit ’hát én szangvinikus

vagyok’ szerkezetként is értelmezhető.⁶ Előfordul az is, hogy épp az elkövető azonosítása válik fontossá; a (15) példában ilyen a ’ha egyszer/mivel mindezeket te cselekedted’, ezáltal motivált lehet a névmási alany explicit megjelenése az igeneves tagmondatban:

- (15) 1741: Vald meg mind ezeket te cselekedvén hol vetettél szövetséget az ördögökkel, és annak mennyi ideje? (Bosz. 358.)

Jóllehet az igeneves és az igés tagmondatnak egyezik az alanya, ezúttal az alany helyzetéből adódóan nem lehet közbeékelődést feltételezni: a tárgy és az igenév fogja közre a személyes névmást, a *mindezeket* azonban nem kapcsolódhat más folyamat- vagy eseményjelölő elemhez, mint a *cselekedvén* igenévhez, így a közjük eső alany az igenévhez tartozik explicit formában. Az igenév utáni helyzet (illetve az *is* megjelenése) szintén a közbeékelés nélküli olvasatot támogatja, tovább bővítve azokat a mintázatokat, ahol az igeneves tagmondathoz tartozik explicit folytatásos alany:

- (16) 1703: [... minden hadastúl táborostúl arra felé mennem sietek.] Egy csoportban lévén mi is, nemcsak az ellenséget operációitúl megakadályoztathatjuk, sőt reménlem Isten kegyelme után győzedelmet is veszünk rajtok.

(Rákóczi Tár II., Gróf Bercsényi Miklós levelei: 3–4)

Az explicit folytatásos, valamint a saját (explicit, illetőleg implicit) alanyok mellett tekintetbe kell venni az alany és az általa jelölt cselekvő kérdéskörének egy speciális esetét, amelyet a következményes–következtető funkciójú igeneves tagmondatoknál figyelhetünk meg, például:

- (17) 2018: a finom *textilek* a vállaktól *kezdték aláesni*, jóval egyenesebb, oszlopszerű sziluettet *kölcsönözve*, milliónyi variációját *teremtve* az anyagok redőzésének, hullámlásának (internetes sajtó)

Az ilyen típusú szerkezetekben az igenév és bővítményei az előzmények mentális újrakonstruálását valósítják meg, az eredményre irányítva a figyelmet,

⁶ Egyik lektorom a közbeékeléses olvasatot tartja valószínűnek, az ismétlést bizonyos „koncepcionális szóbeliség”-gel indokolva: ’hát én, mivel szangvinikus vagyok, én nem nagyon...’. Ezt elfogadva a folytatásos és a közbeékeléses olvasat egyaránt lehetséges, ugyanakkor egyiket sem tekinthetjük kizárólagosnak.

így annak egésze értelmezhető egyfajta cselekvőként, kiváltóként. A konkrét esetben tehát nem pusztán a *textilek* lesz az igeneves tagmondatban az alanya, hanem az az esemény, állapot kölcsönzött sziluetttel és teremtett variációt, hogy a textilek egy bizonyos módon estek alá. Ezt a magyarázatot alátámasztja az, hogy az előzményekre összefoglalóan utaló *ez* rendszeressé válhatott a következőket jelölő tagmondatok élén – nemcsak az igeneves, hanem az ígés változatok esetében is – olyan kapcsolóelemekben, mint az *ezzel* és az *ezáltal* (jóllehet az eredmény kifejezése ezek nélkül is kikövetkeztethető a szerkezetekből, lásd még Varga 2020).

A továbbiakban arról lesz szó, hogyan írhatók le az igeneves tagmondat alanyának mintázatai a kontextus részeként, illetőleg a kontextus mely rétegei hogyan befolyásolják az értelmezést.

3. A kontextus szerepéről

3.1. Szituáció, téma, tudás

A funkcionális megközelítés összetett kontextusfelfogást érvényesít, ennek egyik vonatkozása a szituációval kapcsolatos (közös-kölcsönös) tudás, a másik a világról való (tematikusabb) tudás, a harmadik pedig a nyelvi kontextus, a szövegkörnyezet (vagy kontextus). Az utóbbi több szempontból is fontos az igeneves tagmondat értelmezéséhez és elemzéséhez: az igeneves tagmondat kontextusa alapján ugyanis nem minden esetben azonosítható sikeresen a referens. Az időjelölés sem mindig nyilvánvaló, ugyanis múlt és jelen idejű igealakokkal egyaránt lehet egyenértékű az igenév (ez főként a többféle múlt időt alkalmazó történeti szövegekben eredményezhet többértelműséget, vö. Varga 2014). Módszertanilag fontos, hogy az azonosítás során véges ígés változatokkal, mintázatokkal is érdemes összevetni az adott igeneves megoldást, ugyanis az utóbbitól sem várható el nagyobb szerkezeti szabadság, függetlenség, mint ami az ígék esetében jellemző. Történeti forrásokban a mintázatok összevetése közvetlenül alátámaszthatja egy szűkebb variáció meglétét, például a *ha Isten is úgy akarván* típusú fordulat váltakozását:

- (18) 1853: talán írtam egy levelemben, hogy, isten is úgy akarván, virágvásárnap fogom látni az én virágomat (MTSZ)

Hosszabb történeti szövegek (levelek, tanúvallomások) esetében nem problémamentes kérdés, hogy mekkora szöveggörnyezetben határozzuk meg a saját alanyt. Jellemzően az igeneves tagmondat és az azt közvetlenül követő részlet viszonyáról tehetünk állításokat – hiszen az igeneves tagmondat is irányíthatja a figyelmet újabb eseményre, cselekvésre –, jóllehet az értelmezéséhez nagyobb kontextusra is szükség lehet.

A kontextus mint szituáció szerepe történetileg is érvényesíthető annak el-
lenére, hogy az írott források esetén az erre vonatkozó ismereteink gyakran
igencsak korlátozottak, sematikusak. Ilyen például a levélírás helyzete, amely-
nek köszönhetően akkor is azonosítható az igenév alanya például a megnyi-
latkozó egyes szám első személyével, ha az implicit:

- (19) 1710: [... levelérül ...] melyet megolvasván [= én, a levélíró], file-farka
ki van szándékának (Bark. 287.)

Más esetekben a szituáció mellett szövegbeli kontextualizációs utasítások
lehetővé teszik az azonosítást (vö. *dolgaimhoz, reám*); jóllehet az igeneves
tagmondatban a névmási alany ('én') implicit, a referens folytatásban is
megjelenik, immár nem alanyként (*rám*), hasonlóan a (12a–f) példákhoz:

- (20) 1723: Ma dolgaimhoz akarván látni, az Eötves uram papja az misé-
vel reám jöven (Kár. 318.)

A boszorkányperes tanúvallomások esetében szintén fontos a szituáció (il-
letve a tanúvallomás mint szövegtípus jellegzetességeinek) valamelyes isme-
rete a résztvevők azonosításban, főként olyankor, amikor a tanú éppúgy
harmadik személyben jelenik meg a jegyzőkönyvben, mint a boszorkányság-
gal vádolt személy (ez finit igével kifejezve is pillanatnyi fennakadást okozna
az értelmezésben):

- (21) 1748: Ezenkívül a múlt farsangban virradtakor a fatensnek istálló-
jában minden jelentés nélkül menvén [= a „boszorkány”], onnét
látta kijönni [= a fatens, a tanú] (Bosz. 295.)

A kontextus mint világról való tudás szerepe pedig többek között a sematikus
referensjelölés hiányából eredő (látszólagos vagy ideiglenes) többértelműség
esetén segíti a tájékozódást. A következő megnyilatkozásrészlet feldolgozása
során például a tapasztalat alapján nem okoz különösebb nehézséget az, hogy

érve esetében valamiféle ételalapanyagot, összetevőt azonosítsunk az igenév implicit saját alanyaként (nem pedig a többes szám első személyt az ige alapján): *az a jó, ha az olajba érve ezt a hangot halljuk*. Hasonló többszörös értelmezési lehetőségek más szerkezetekben véges igés tagmondatok esetében is fennállhatnak.

3.2. Igenév és saját alanya a kontextualizáció részeként: problémafelvetés

A kontextualizáció, a közlések kontextusba ágyazottsága a határozói igeneves tagmondatok kapcsán is összetett jelenség. Imrényi (2017) három dimenziót különít el; az igenevek szerkezeti jellemzői kapcsán a D1-et, azaz a mondat mint lehorgonyzott, azaz a beszédeseményhez képest elhelyezett folyamat (Imrényi 2017: 679) dimenzióját vonhatjuk be az elemzésbe. Ez elsősorban a résztvevőket és az időviszonyokat, illetve az előtér–háttér viszonyokat írja le; a nemfinit megoldások között ugyanakkor – amint arról már esett és még esik is szó – az ige-igenév mellett a határozói igeneveket is indokolt lenne tekintetbe venni az alany szempontjából. A kontextusba ágyazott üzenet dimenziója (D3) azzal foglalkozik, hogyan konstruálódik meg az üzenet, illetve hogyan könnyíthető meg a szándékolt értelmezés szórendi és prozódiai fogódzók vagy épp attitűdjelölők és mondatbevezetők bevonásával (Imrényi 2017: 743, 750–758). Jelen problémakör kapcsán e dimenzió – különösen a diszkurzus más részeihez való kapcsolódás mentén – kiterjesztendő és átértékelendő azzal összefüggésben, hogy mikor és milyen kontextuális jelzések mellett sikeres (vagy épp nem sikeres) a résztvevők azonosítása, és ennek van-e hatása a szöveg koherenciájára. Történeti adatok esetében ugyanis ez a kérdés is összetetté válik, például:

- (22) 1751: [Némae még a gyermeked im adok egy kis Mustár magot dörgöllyétek meg a nyelve alatt jobban lesz] melly mustar maggal meg dörgölvén a nyelve alatt annál bolondab volt és Némáb mint az előtt. (Bosz. 328.)

A (22) kapcsán kérdéses marad, hogy a *megdörgölvén* alanya többes szám első vagy harmadik személyű, illetve egyes szám harmadik személyű-e; ha az utóbbi, akkor sem nyilvánvaló, hogy a vádlott, a tanú vagy maga a beteg lehetett-e a referens. Annak ellenére, hogy maga a referens nem egyértelműen azonosítható, a közlés maga könnyen értelmezhető és koherens, mivel az igeneves tagmondat kevésbé lényeges háttéreseményt jelöl, amelynek

fontosabb a következménye, vagyis az, hogy a beteg bolondabb és némább lett, mint a megdörgölés előtt (akárki is követte el). A D3 foglalkozik az esemény, folyamat megtörténtének időbeli-térbeli jelzéseivel is, például: *két évig húzódo tárgyalások után* (Imrényi 2017: 755), ezek ugyanakkor a határozói igeneves tagmondatokkal, azaz további folyamatjelöléssel is kifejezhetők.

Érdemes emellett kiegészíteni az igenév saját alanyának vizsgálatát az aktuális diskurzusfunkciók szerepének bevonásával is. A *diskurzusfunkció* gyűjtőfogalmának bevezetése azért szükséges, mert a hagyományos határozói viszonyok (idő, ok, állapot, mód stb.) mellett az ezekre épülő feltételes – lásd (5), (18) példák –, megengedő–ellentétes – lásd (6b), (20) példák –, illetve következményes–következtető – lásd (17) példa – szerepben is használatos az igenév a vizsgált korszakokban (további példákat lásd lentebb, valamint Varga 2021b). Emellett érdemes kitérni az olyan használatokra is, mint a hozzáadás/mellékkörülmény a (23)-ban és a kifejtés/specifikáció a (24)-ben:

- (23) 1771: melyre amaz, egy csorba kancsó lévén a kezében, a Nótáriusnét úgy össze törte, [...] (Bosz. 512.)
- (24) 1899: Így éltem abban az időben Fedémesen, vérem égvén egyszerre, az amor febris és a phtisis febrisében (MTSZ)

A hozzáadás (*addition*), illetve a mellékkörülmény kifejezésekor az igenévvél és az igével jelölt események oksági összefüggést nem mutatnak, a két eseményt pusztán az köti össze, hogy egy helyen és egy időben zajlanak (tipológiai szempontból Kortmann 1995: 216–218). A kifejtés/specifikáció esetén más aspektusból újraalkotva vagy tisztázva, magyarázva, kidolgozva jelenik meg a főmondatban kifejezett információ (Kortmann 1995: 217; Fonteyn–Cuyckens 2014: 168). Az aktuális diskurzusfunkció azért kap külön figyelmet, mert nem minden funkcióra egyformán jellemző a saját alany lehetősége. Az egyszerű (más körülményt nem jelölő) mód és állapot kifejezésekor az igenév és az ige alanya jellemzően egyezik, más funkciók ugyanakkor motiválhatják a saját alany megjelenését. Ahogy a (23) és (24) példa mutatja, közel sem csak a hagyományos határozói körülmények érdemelnek figyelmet ezen a téren.⁷

⁷ A kontextualizáció D2 dimenziója a folyamat, illetve a protoállítás tagmondaton belüli kiterjesztésével, valamint különböző mondat típusokban való megjelenésével – tagadás, eldöntendő kérdés, felkiáltás, óhajtás stb. – foglalkozik (vö. Imrényi 2017: 715–742). Jelen tanulmány azzal az általánosabb szemponttal, hogy „mire használjuk” a közlés során az adott igeneves tagmondatot, és ez hogyan befolyásolja a folyamaton belül az igétől független, saját alany megjelenését, valószínűleg túllép a hivatkozott leírás keretein, az adatok azonban szükségessé teszik ezt.

Az igenév aktuális funkciójának azonosítása azért kötődik szorosan a kontextushoz, mert szöveggörnyezetből és/vagy a szituációs, tematikus tudásból – illetőleg az ezeket jelölő elemekből – következtethető ki. Így azonban lehetséges a többértelműség, hiszen a tartalom nem jelöli ki előre a formát (ahogy az ígés tagmondatok esetében sem, a magyarázó vs. következtető mondatok kapcsán vö. Kugler 2018: 101–103). Az igeneves tagmondatok sokszor összetett tartalmakat, viszonyokat fejeznek ki (az ígés variánssal megelégtelve), például idő-ok, idő-feltétel stb. Az ígés tagmondathoz képest történő elhelyezkedés ugyanakkor fogódzóként szolgálhat a meghatározáshoz, például:

- (25) 1723: A keverést holnap elvégzik, vetéshez fognak, de még Surányban oda a mag. Kászonyban pedig Dormaim csépeletet, de nemigen kedveli a búzát, nem lévén szép tiszta (Kár. 320.)

A fenti részletben az okhatározónak tekinthető igeneves tagmondat az ige után jelenik meg, ezáltal aktualizálódhat a magyarázó 'ugyanis, mert' értelmezés, megelégtetés is. Ez a fajta értelmezési kettősség a pozíció miatt nemcsak a *lévén* igenévre jellemző:

- (26) 1723: Jóllehet szívem, tegnap tudósítottalak méltóságos egri püspök és judex curiae [= országbíró] uram leveleiről, mindazáltal in originali is kívántam, édesem, kommunikálni, úgyis vasárnap akarván válaszolnom rá. (Kár. 336.)

Az igeneves alany kérdéskörének vizsgálatában tehát a referens azonosíthatósága (és az ahhoz mozgósított tudás) mellett a funkció és a tagmondat elhelyezkedése is szerepet kap – jóllehet az utóbbi két tényező sem eleve adott, egyúttal kontextuális utasításokként is értelmezhetők. A továbbiakban az adatok gyűjtését és feldolgozását mutatom be.

4. Az adatgyűjtésről és eredményeiről

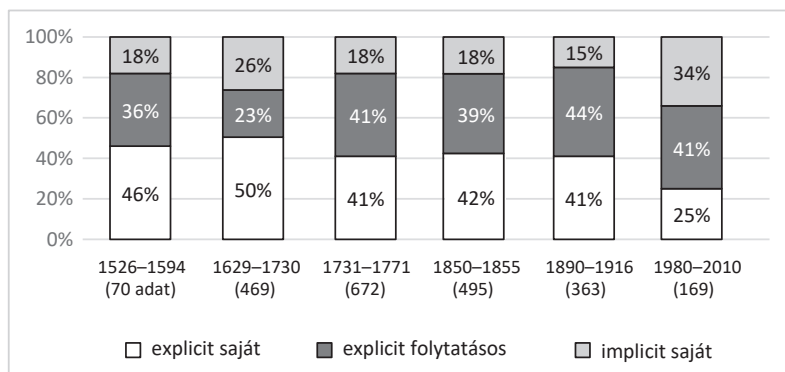
Az igeneves tagmondat alanyának kérdésköre jelenleg nem fordítható le célzott keresésekre (amellyel a korpusz összes releváns találatra és csak az ki nyerhető lenne), mivel az igenév előtt és után akár többszónyi távolságra is megjelenhet az explicit alany. Jelen vizsgálat pedig – az ígétől eltérő alany esetében legalábbis – az implicit megoldásokat is tekintetbe veszi. A gyűjtés több elektronikus forrásból származik.

Az egyik – már többször idézett – adatbázis a Történeti magánéleti korpusz (TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018); ennek oka az, hogy az itt feldolgozott anyagból sikerült legmarkánsabban kimutatni a nagyobb szerkezeti függetlenség rendszerességét (ennek egyik legtipikusabb esete a mellérendelő kötőszóval való kapcsolódás; vö. (6a–b) példák, valamint (6.2.)). A grammatikai kategóriára lekérdezés a gyűjtés idején (2020-ban) tízezer fölötti találatot eredményezett, ebből 400 fölötti előfordulást vizsgáltam (az 1723–1759 közötti időszakból). A Magyar történeti szövegtár (MTSZ; Sass 2017) esetében viszont csak végződésre lehetett keresni, ez egyelőre a *-ván* és a *-vén* végzések esetében történt meg (összesen harmincezer fölötti találatot eredményezve, előzetes szűréssel eltávolítva a valójában nem igenevet tartalmazó találatok nagy részét). Ezúttal az 1890–1916 közötti időszakból 500–500 előfordulást dolgoztam fel. A választás oka az, hogy a 19. század végi, 20. századi periódus igeneves alanyainak mintázatai feltárást igényeltek. Ezzel összefüggésben a korpusz közelmúltbeli, 1980–2010 közötti szövegeit is bevontam a vizsgálatba (ez 800 fölötti adatszámot jelent). Az igenévhez tartozó alany típusainak részesedését e két korpusz alapján mutatom be.

A teljes grammatikai kategóriára vagy végződésre vonatkozó lekérdezéseket minden esetben kézi szűrés követte. A határozói igenévnek nem lehet saját, csak az igéével egyező alanya a *van V-zve* típus (teljes paradigmája) esetén, hiszen olyankor a léteigi elemmel van egyeztetve az alany (akkor is, ha az implicit), így ezeket az előfordulásokat nem vehettem figyelembe. Természetesen a többi olyan előfordulást is kiszűrtem, ahol az igenév nem hangzó alanya egyezett az ige alanyával – a 18. század utáni gyűjtött anyag esetében ez számos előfordulást jelent, így a diagramok adatszámai tájékoztató jellegű eredmények. Az időbeli terjedés vagy a használatbeli (statisztikai) valószínűség leírása helyett jelenleg annak a kimutatására van mód, hogy a tárgyalt jelenségek nem egyediek, használatuk rendszerességet mutat.

A gyűjtések eredményeinek szemléltetése előtt néhány technikai részletről is szükséges szót ejteni a módszer átláthatósága érdekében, így a kinyert eredmények összehasonlíthatóvá válnak az esetleges későbbi vizsgálatokkal. A jelenlegi mintavétel egy korábbi gyűjtést egészít ki, amelynek során a TMK legkorábbi igeneves adatait (159 találat), valamint ugyaninnen a *-ván/-vén* végű igeneves lekérdezés utolsó 1000 találatát (a legkorábbi forrás 1629-ből, a legkésőbbi 1771-ből származott) elemeztem. Az MTSZ-ből pedig az 1850–1855 közötti *-ván* és *-vén* végű előfordulásokat dolgoztam fel (végződésenként 500-at, ebből 985 bizonyult valóban igenévnek; lásd még Varga 2021a).

Tekintve, hogy a TMK-ból származó korábbi adatsor tág időszakot fog át, ezúttal a gyűjtés a köztes évtizedekre irányult (levelek: 1723–1759, boszorkányperek 1751–1755), az eredmény két szakaszra osztva jelenik meg. Az MTSZ-ból származó gyűjtések pedig kitágították az időkeretet, bevonva a 20. század forrásainak egy részét is. Az eredményt az igeneves alany megjelenése, valamint az ígétől való különbözősége, azaz a 2–3. szakaszban tárgyalt három kategória – explicit saját alany, explicit folytatásos alany és implicit saját alany – szerint csoportosítottam:

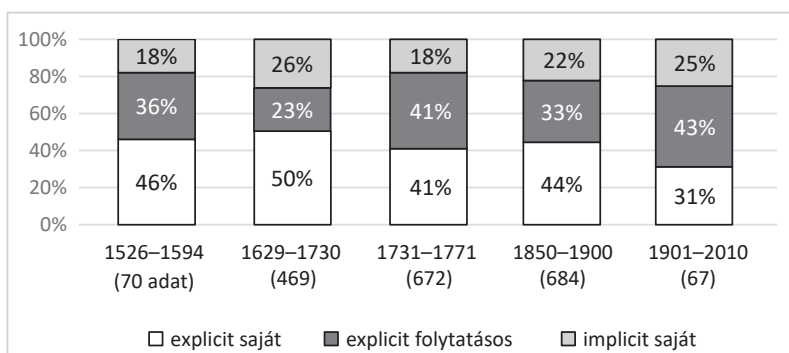
1. ábra. Megoszlás a TMK (16–18. sz.) és a MTSZ (19–21. sz.) mintái alapján (%)

A TMK 17–18. századi előfordulásai esetében a két gyűjtés adatait összekapcsoltam, időszak szerint átcsoportosítva az előfordulásokat; ha a két mintavétel eredményeit külön-külön nézzük, még egységesebb az eredmény: az explicit saját alany a találatok 45%, illetve 43%-ában jelent meg; explicit folytatásos (az igenévhez tartozó, de nem saját) 34–35%-ot, az implicit saját alany pedig 20–22%-t tesz ki. Az átrendezéssel nyert korábbi időszak (1629–1730) eltérő arányaiért elsősorban Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina egymásnak írt levelei felelősek, a tőlük származó adatok teszik ki az explicit alanyok több mint 60%-át.

Ami a kérdéskör történeti vonatkozásait illeti, az egyes időszakokból vett minták viszonylag egységes megoszlást mutatnak még a 20. század elején is – az igenévhez tartozó folytatásos alany összességében már a 18. század második felétől nagyobb részét képezi az egyes mintáknak. Az igenév explicit saját és explicit folytatásos alanya egyaránt igen rendszeresnek bizonyult az 1910-es évekig (összesen 80% fölötti részesedéssel). A 20. század végéről és a 2000-es

évek elejéről származó minta alapján ugyanakkor az implicit saját alany a korábbiaknál jóval nagyobb arányban képviselteti magát, ez pedig az explicit saját alany kisebb részesedésével jár. Az igenévhez tartozó explicit folytatásos változat aránya lényegében stabil marad, viszont a két további lehetőséghez képest magasabb, mint korábban.

Az 1. ábrán látható eredmények nem értelmezhetők valódi változási, terjedési folyamatként, hiszen a mintavételek, főként a 19. századtól, nem tekinthetők reprezentatívnak. Módszertanilag az sem problémamentes, hogy a kétféle korpusz nemcsak időben, hanem a regisztert tekintve is különbözik – azzal együtt, hogy a korábbi időszakokat tekintve lényegében a véletlenül múlik, mely források maradtak fenn, melyekből épülhet adatbázis (vö. Jansen–McGillivray 2017). Az MTSZ-ből származó gyűjtést tehát kiegészítettem egy olyan lekérdezéssel, amely csak az adatbázis személyes és nyelvjárási alkorpuszaira irányult; ezek állnak ugyanis – a besorolást tekintve legalábbis – a legközelebb a TMK élőnyelvközelgi regiszteréhez. Az így szűkített lekérdezés kisebb találati listát hoz az 1850-es évektől kezdve (653 -*ván* és 780 -*vén* végű előzetesen is szűrt adatból), ennek kézi feldolgozása összesen 751 adatot eredményezett. A megoszlás ezáltal a következőképpen módosult:

2. ábra. Megoszlás az élőnyelvközelgi (TMK) és a személyes–nyelvjárási források (MTSZ) alapján

Az MTSZ személyes és nyelvjárási alkorpuszából származó adatok az igeneves alany megjelenés szerinti megoszlását tekintve közelebb állnak a TMK-ból nyert adatokhoz, mint a korábbi vegyes regiszterű szövegekből származó gyűjtés. Az élőnyelvhez közelebb álló forrásokban tehát még a 19. század

végén, illetve a 20. század során magasabb arányt képvisel az explicit saját alany, míg az implicit saját marad a legkisebb részesedésű.

A harmadik vizsgált forrás a Magyar Nemzeti Szövegtár volt (MNSZ, Oravecz–Váradi–Sass 2014), utóbbinak az írott és beszélt sajtó alkorpuszából vettem mintákat a grammatikai kategóriára keresve; a szűkítés azzal indokolható, hogy a többi alkorpusz archaikusabb nyelvhasználatú forrásokat is tartalmaz (lásd még Varga 2021a). Az adatkezelés szempontjából említést érdemel, hogy az MNSZ találataiból – az MTSZ-ből származó lekérdezésekhez hasonlóan – ki kellett szűrni a kategóriaváltáson (szófajváltáson) átesett igeneveket, ilyen például a diskurzusjelölő *mondván*, a 'nyilván' jelentésű *nyilván* vagy épp az *illetve*; emellett el kellett távolítani a nem igeneves találatokat (például *Iván*, *művén*, *Várfalván*, *éve* – vagy épp a *nyelvén* azon eseteit, amikor az valójában toldalékolt főnév).

A beszélt (sajtó) esetében csak a *-ván/-vén* képzős változatot kérdeztem le a *lévén* nélkül (annak előfordulásait külön gyűjtöttem ki, lásd Varga 2021a); a fent jelzett szűrések után ez 800 fölötti találatot jelent. A beszélt sajtó alkorpusz választását az indokolta, hogy a lehetőségekhez képest egységesebb képet lehessen adni a regiszter szerint (a személyes fórum és közösségi források a sok ismétlődő találat mellett számos idézetet, parafrázist tartalmaznak, így a megnyilatkozók hétköznapi nyelvhasználatáról keveset árulnak el).

Az MNSZ beszélt (sajtó) adatai a szűrések után a korábbi időszakoknál jóval csekélyebb adatszámot eredményeztek, emellett az igeneves alany fajtáinak arányai is más képet mutatnak. A legfeltűnőbb eltérés az explicit saját alany ritkasága (25 előfordulással); az explicit folytatásos alany rendszerebb (92 adat), az implicit saját alanyhoz hasonlóan (107 adat). Fontos különbség az előző két korpusz anyagához képest, hogy ezúttal a következőképpen viszony teljes eseményre referáló saját alanya bizonyult a leginkább gyakorinak (135 előfordulás). Ez utóbbi gyűjtés a regiszter szempontjából kiegészíti ugyan a történeti adatgyűjtést, de eredményei nem vethetők össze közvetlenül a TMK és az MTSZ eredményeivel – hiszen a korpusz összes figyelembe vehető találatát és csak azok kinyerését lehetővé tevő keresés híján egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy mennyire reprezentálják a gyűjtött minták a korpuszt (ezért nem készült róluk ábra). Az MNSZ írott sajtó alkorpuszából az előzetes szűrést követően 1000 találatos véletlen mintát dolgoztam fel, nem specifikálva a keresést képzőváltozatok szerint, így az főként *-va/-ve* képzős igeneveket eredményezett. Ennek indoklását és hozadékait a következőkben tárgyalom.

5. A *-va/-ve* képzős igenév saját alanyának lehetősége az újabb adatok tükrében

A TMK alapján a *-va/-ve* képzős igenév jóval ritkábbnak bizonyult, mint a *-ván/-vén* végű változat (az előbbi 1000 fölötti, utóbbi 10000 fölötti előfordulást adott), explicit saját alannal pedig igencsak szórványosan adathozható a korpuszban, ha nem is teljesen példátlan:⁸

- (27) 1756: a Fijának Lábát az Áso egyszer meg vágva fel vállalta a Deutralis Aszszony (Bosz. 484.)

A 18. század végi, 19–20. századi előfordulásokat tekintve az MTSZ-ből egyelőre tallózó (szóalakokra irányuló) kereséseket végeztem, ugyanis a szófaji kategóriára nem lehet kérdezni, csupán a **va* és **ve* végződésekre, azonban az eredmény igen nagy mennyiségű nem határozói igenévi szófajú találatot hoz. Ezek eltávolítása már önmagában is rendkívül időigényes, az ebből megmaradt igeneveket pedig szintén kézzel kellene megszűrni – egy 500 vagy 1000 találatos véletlen minta esetén sem biztos, hogy sikerülne számottevő adatot kinyerni a jelenlegi vizsgálathoz (miközben nem tudjuk, mennyi saját alanyt tartalmazó adat lappanghat). A tallózó gyűjtés ezzel együtt hozott néhány olyan példát a személyes és nyelvjárási alkorpuszból, ahol explicit saját alanya van a *-va/-ve* képzős igeneveknek (lásd még Varga 2021a):

- (28a) 1839: Oh, azok a hírek és hírecskék! ... és soha nem dolog, de mindig személyek! S e posványból keletkezve aztán irkafir-ka-harczaink is. Szegény közönség! (MTSZ)
- (28b) 1889: [...] a zene nem létezik reájuk nézve, annál inkább mireánk nézve az ő hangos lármás conversatiojuk. Ezek aztán 12 felé elmenve – nekifekszünk a muzsikának (MTSZ)

A korpuszokon kívül, szépirodalmi fordításszövegekben is kimutatható ugyanakkor az explicit alanyú igeneves tagmondat képzőváltozattal, jóllehet a kérdéses szövegben több *-ván/-vén* képzős igenév is előfordul (a *-va/-ve* választása kevésbé függhet össze azzal, hogy fordításról van szó). A referens

⁸ Horváth (1991: 49) reformkori anyagában csökkenést mutat a saját alanyú igenevek előfordulása a korábbi periódushoz képest, annak csaknem egyharmada implicit alanyt tartalmaz, az azonban nem nyilvánvaló a leírás alapján, hogy *-va/-ve* képzős van-e az adatok között, illetve annak volt-e explicit saját alanya.

különös állapotának, viselkedésének hangsúlyozása teszi motiválttá azt, hogy az alany explicit módon jelenjen meg:

- (29) Férje egy karosszékbe emelte [= rókává változott feleségét], vánkossokkal vette körül, s így téázta meg, az asszony egy csésze aljáról nyalogatva fel kényes mozdulatokkal a teát, s férje kezéből szedve föl a vajat és kenyeret. (David Garnett: A róka-asszony 222, Déry Tibor fordítása)

A további keresést az is indokolja, hogy a *-ván/-vén* végű igenév a 20. századra a stílust tekintve jelöltté vált (archaikus, illetve választékos, akár hivatalos jelleg is asszociálódhat hozzá), és visszaszorulóban van. Eközben a *-va/-ve* képzős igenév is számos funkcióban vált használatossá (vö. Károly 1955: 39), ez pedig a néhány explicit saját alanyú példa alapján szerkezeti bővüléssel járhatott. Rendszeresebb keresést először az MNSZ alapján lehetett végezni – utóbbiban ráadásul már egyértelműen a *-va/-ve* képzős igenév a főváltozat a *-ván/-vén* végűhöz képest. A sajtó alkorpuszból vett mintát tekintve a közel-múltban, illetve napjainkban a *-va/-ve* implicit saját alannal rendszeres (a 270 adatból 81 adat):

- (30a) Az egyetemi szobájába belépve egy különös fagépezet fogadott. (MNSZ, press_hu_origo_egyeb_004, doc#2322)
- (30b) Zöldségért és gyümölcsért asztalról és földről áruulva folyóméterenként 90, fenyőfáért 250 forint üti az önkormányzat markát (MNSZ press_hu_dtn.clean, doc#1045)
- (30c) Az első, a hagyományteremtő alkalomhoz igazodva az idén is tárlatmegnyitójával kezdődött a tábor (MNSZ press_hu_hbn.clean, doc#1046)
- (30d) [...= tulajdonnév] közvetítésével bukkant fel vételi szándékával egy vállalkozó, és a feltételeket elfogadva megkötött az üzlet (MNSZ press_hu_dtn.clean, doc#1045)
- (30e) Azért kérdezem, mert a választásokra készülve úgy tűnik, hogy a [...= tulajdonnév] kevés mozgásteret biztosít önöknek (MNSZ press_hu_dtn.clean, doc#1045)
- (30f) [...= tulajdonnév] esélyeit latolgatva: a döntőbe jutás már bravúr-nak számítana (MNSZ press_hu_hbn.clean, doc#1046)

Az igenév alanyának referense a folytatásnak is összetevője lehet más mondat-tani szerepben, így nem alanyesetűként azonosítva – impliciten, de többek között a (30a) példa is ezt mutatja 'én' [belépve] – [fogadott] 'engem'.

- (31a) az országban belépve határbiztosítást kell kötnie az autósnak
(MNSZ press_hu_origo_egyeb_005, doc#2323)
- (31b) Aztán így kutakodva még, sikerült hozzágyűjtenem ehhez a törté-
nethez ezt-azt (MNSZ spok_hu_radio_042, doc#2639)
- (31c) és itt végighallgatva a riportokat, illetve nyilatkozatokat, azért egy
elég merész gondolat jutott az eszembe
(MNSZ spok_hu_radio_042 doc#2639)

Az implicit jelleg továbbra is az ismétlés kerülésével ('autós' *belépve* – *kötnie* az *autós*nak), illetve az információ kontextusból kinyerésével 'én' [*kutakodva* – *hozzágyűjtenem*] 'nekem' magyarázható. A referensek fajtáit tekintve újabb szempont, hogy ebben a képzőváltozatban nagyobb teret kap az általános alany, illetőleg (akár csak ideiglenesen) több lehetséges referens is kínálkozik a kontextus alapján – összekapcsolva 'én', 'mi', 'az ember'; *végighallgatva* 'én', 'mi' – a folytatásban megjelenő *eszembe* ugyanakkor ez utóbbit egyértelművé teszi.

Megfigyelhető olyan explicit alany is, amely az igéével egyezik, azonban az igenévhez is tartozhat expliciten (a 270 adatból 42). A korpusztól függetlenül, a tervezett (szépirodalmi) szövegek központosítása is folytatásos olvasatot implikál (32a). Az igenévet követő alany pozíciója is közvetlenebb kapcsolatot sugallhat, a (32b) példát ezáltal inkább következtetőként értékelhetjük (finit formában 'ezzel tehát megmentette ... egy brazil pilóta'):

- (32a) [... előkelőbb szálláshely volna számára.] Csak hát a helyőrség kicsi,
és a proconsul okulva bizonyos szomorú eseményeken, nem kívánja
még azt is kétfelé osztani (Waltari: 46)
- (32b) Egy folyóra tette le a repülőgépet, ezzel megmentve több utasának
életét egy brazil pilóta
(MNSZ, press_hu_origo_nagyvilag_007, doc#2401)
- (32c) [... feladat fiatal, középkorú szavazok gyűjtése.] Ezt így egymással
is vitatkozva szerintem igenis könnyebben tehetik meg, mint egy-
másba kapaszkodva, és egymást akadályozva ezek a politikai erők
(MNSZ, spok_hu_radio_doc#2623)

Egy korábbi gyűjtés alapján a közelmúltban, illetve napjainkban sem teljesen példátlan, hogy az ígéhez tartozik saját explicit alany és az igenév közelében is megjelenik kifejtett módon:

- (33) matematikai, kriptográfiai, az internet felépítését kutató stb. projektek indultak, mindegyik más-más módon közelítve a kulcskérdéshez
(MNSZ press_hu_origo_techbasis_001, doc#2456)

A (33) esetében vitatható, hogy mégis inkább az ígéhez tartozik-e a *mindegyik*, jóllehet szám szerint nincs vele egyeztetve. Elliptikusnak is tekinthető a szerkezet, ahol az ige implicit – akár azért, mert épp maga az *indul* ismétlődött volna meg. Ahogy jeleztem, ismeretes az igenév értelmező/specifikáló funkciója is, amikor egy másik aspektusból újraalkotják vagy tisztázzák, magyarázzák, kidolgozzák a főmondatban kifejezett információt (Fonteyn–Cuyckens 2014: 168), ebbe beleillik a fenti részlet is. Ebben az esetben az igenév referense nem teljesen saját, az ige alanyának újraemlített változata (*projektek* – *mindegyik*).

A *-va/-ve* képzős igenév explicit alanyára egyelőre szórványos adatok mutatkoznak a korpuszban; ha mégis megjelenik, akkor a referens olyan szemantikai tartományt fed le, amelybe az azt követő tagmondat alanya is beletartozhat, illetve szorosan kapcsolódhat, vö. *pártok* – *koalíció*:

- (34) Úgy néz ki ma, hogy a szocdemek összefogva a hagyományos szövetségeikkel, a zöldekkel, és bevonva ide a dán kispártot, létrejön a koalíció (MNSZ spok_hu_radio_059, doc#2656)

A példák alapján az explicit jelleg ellenére is viszonylagos kiszámíthatóság jellemzi a *-va/-ve* képzős igenév saját alanyát. Az sem nyilvánvaló, hogy az explicit alany el van-e annyira sáncolva a nyelvhasználatban, mint az implicit, illetve standardnak bizonyul-e – az eddigi példák jellemzően a beszélt sajtóból származnak (érthetőek, de nem feltétlenül kerülnek bele tervezettebb szövegekbe).

Kérdés továbbá, hogy tényleges változási tendenciának tekinthetjük-e a szerkezeti bővülést, vagy pedig olyan – az igenév részben igei természetéből adódó – lehetőségnek, amely nem realizálódik rendszeresen a szerkezetben. A *-va/-ve* képzős igenév saját alannal való megjelenését motiválhatja az, hogy a *-ván/-vén* stílusbeli jelöltségével összefüggésben annak szerepét átveszi a semleges variáns, azaz fokozatosan olyan szerepekben kezdik használni, mint a jelöltebb változatot. A referensfolytonosság ugyanakkor kiszámíthatóbb

annál, mint ami a *ván/-vén* képzős igenévre jellemző, vagy amire a tallózó történeti adatok alapján következtethetünk. Ez arra utalhat, hogy a változás lelassult, megtorpant. A kutatás jelenlegi szakaszában ez a kérdés nyitva marad. Az igenévhez tartozó alany mint igei kategória történeti és jelenkori mintázatai átvezetnek a finitség kérdéséhez.

6. A finitségről a határozói igeneves tagmondat szempontjából

6.1. Áttekintés és problémafelvetés: a beágyazottságtól a szerkezeti függetlenségig

A tipológiai szakirodalom a finitséget (*finitness*) az igealak helyett a tagmondat tulajdonságának tekinti a környezetével való viszonyában, skalárisan értelmezve azt, hogy egy tagmondat milyen mértékig ágyazódik bele a közvetlen környezetébe. Az összetett mondatok közötti viszonyban a skála a két egymás mellett elhelyezkedő független tagmondattól kezdve az alárendelt tagmondatokon át odáig terjed, hogy az egyik tagmondat beágyazódik a fölérendelt tagmondatba, annak egy összetevőjeként (Lehmann 1989; Heine 2009; Givón 2016; Cristofaro 2007 és az ottani hivatkozásaik). Ezzel összefüggésben a finitség a prototipikus független tagmondat morfológiai és szintaktikai tulajdonságai szerint is meghatározható: a legtöbb igei kategória (idő, aspektus, mód és további tagmondatszintű kategóriák is) és a legkevesebb nominális kategória jelölésén keresztül (lásd még Rose 2016: 347). Eszerint a leginkább finit a véges ígét tartalmazó tagmondat (*she knew math well* – ő jól értett a matematikához / jártas volt a matematikában), a legkevésbé finit pedig a nominalizálódott főnévi csoport (*her good knowledge of math [helped]* – az ő jó matematikatudása / jártassága a matematikában [segített]). A skála ezúttal releváns – a finit jelleghez legközelebb álló – része a következő (újában Givón 2016: 286; Rose 2016: 347 és hivatkozásaik):

Knowing math well, she ... / Having known math well since highschool, she
 ↓
that she knew math well [was help]
 ↓
She knew math well

A finitség összetevői a tagmondat típusokkal is összefüggésben a tematikus koherencia szerint sorrendbe állított igei jelentéskomponensek: idő > modalitás > aspektus > tagadás (Givón 1990: 838–839). A magyar határozói igeneves tagmondat tagadható, lehet a véges igétől független aspektusa, ettől függ az időviszonyítás: előidejű (befejezett aspektusú) vagy egyidejű (folyamatos aspektusú). Szintén a finit végponthoz való közelségre utalhat az, hogy határozói igenév alanya alanyesetű, tárgy tárgyesetű – a beágyazottság egyik első jeleként ugyanis az alany nem is jelenhet meg a szerkezetben, vagy ha igen, akkor nem alanyesetben (vö. Gugán 2006: 68–69, illetve 70 és hivatkozásai). Az angol példákkal összevetve is közel áll a magyar határozói igeneves tagmondat a finit végponthoz, a *knowing / having known* kezdetű típus könnyedén fordítható igenevesen (például: *jól értvén a matematikához* vagy *jártas lévén a matematikában*). Givón (2016: 288) külön kitér arra, hogy az angolban a határozói alárendelés esetén nem kötelező, ugyanakkor tendenciaszerűen jellemző a tagmondatok alanyának egyezése, folytonossága, teret adva a kevésbé finit – például *ing*-clause által kifejezett – megoldások felszaporodásának: *Having come to the house / After coming to the house she left* vs. *After she came to the house, he left*. A referenciális (valamint az idő-aspektus-mód) folytonosság, kiszámíthatóság tehát a kevésbé finit jellegnek kedvez.

Érdemes ugyanakkor felvetni, hogy az explicit vagy implicit alanyváltás igeneves tagmondat esetén (*A házhoz jövőn/érvén a lány, a fiú elment*) érv lehet-e annak még nagyobb fokú finitsége mellett (lásd még Gugán 2006: 70). Az idézett tipológiai tanulmányok az ilyen típusú megoldásokra nem térnek ki, így nem nyilvánvaló, hogy a finitségi skálán történő elhelyezkedés szempontjából mi is ennek a következménye. Ezzel együtt az angolban az *ing*-clause eltérő alanya nemcsak alanyesetben jelenhet meg, azaz formailag beágyazottabb is lehet a szerkezet, mint a magyarban. Ugyancsak felvetődik, hogy a határozói igenév képzőváltozatain – a 16–18. század során vagy még korábban – újraelmzés következett-e be, olyan finit toldalékként értékelődve át, amely számában és személyében nem egyezik az alannal (vö. Gugán 2006: 70), ugyanakkor a teljes szám-személy paradigmával kimutatható.

Teljesen önálló egyszerű mondat finit jellegű határozói igenévvel igen ritkán fordul elő a történeti anyagban is, így valószínűleg szélsőségesnek számíthatott:

(35a) 1605: In Anno 1597.ben ezek mind leuen. (Wathay: 30)

(35b) 1897: Némelyek a kancsót is nyújtják Munczy megvetőleg int kezével: – Nem lehetvén. És elfordítja a fejét megbotránkozva. (MTSZ)

Annyi bizonyos, hogy a kevésbé kiszámítható referens, azaz az igétől független saját alany megjelenése (illetőleg implicit azonosíthatósága) az adatok alapján napjainkban sem szorult teljesen vissza, ráadásul a *-va/-ve* végű változatra is kiterjedt. A ritka előfordulásokból és az explicit saját alany kevésbé bevett használatából legalábbis arra következtethetünk, hogy ez utóbbi valamivel újabb lehetőség, mint a *-ván/-vén* esetében.

Az igenév saját alanyának lehetősége – az újabb korpuszok alapján legalábbis – arányaiban ritkább, bizonyos diskurzusfunkciókban ugyanakkor hajlamosabb megjelenni. Az MNSZ-ből vett minták szerint az egyik legjellemzőbb a következményes–következtető funkciójú igeneves tagmondat: a beszélt (sajtó) megszürt mintája alapján a 359 adatból 135, az írott sajtó 270 adatából 146-ban jelent meg. Gyakoriságát alátámasztja egy korábbi kutatás, melynek során az MNSZ tudományos és sajtó alkorpuszaiban a tagmondat éli *ezzel*, *ezáltal* és hasonló kapcsolóelemekre irányuló keresés 10 000 fölötti igeneves találatot eredményezett (a további regiszterekből vett minták eredményeit; lásd még Varga 2020). Ahogy arról már esett szó, a következményesség jellemzően implicit alannal jár, jelentősége pedig az, hogy a közvetlen szövegelőzményben kifejtett esemény egészére referál az igeneves tagmondat.

A beszélt sajtóból származó *-ván/-vén* képzős adatait összesítve pedig előtérben van az okság (74 adat), a komplex idő-ok viszony (64 adat); az időviszonyítás önmagában (45 adat), valamint a komplex feltételeesség (36 adat) – utóbbi főként implicit saját alannal fordult elő, jöllehet explicittal sem példátlan. Összesen 5 adat fordult elő további funkciókkal (hozzáadás/mellékkörülmény, állapot, megengedés, mód-idő).

Az írott sajtó *-va/-ve* képzős igeneves tagmondatai esetében szintén rendszeres a komplex feltételeesség (53 adat), az okság (idővel és móddal komplexen is, 29 adat), a többször komplex idő (18 adat), a komplex mód (15 adat), illetve az állapot (10 adat). Olyankor sem példa nélküli tehát a *-va/-ve* végű igenév explicit saját alannal, ha állapotot fejez ki – a (36) példa esetében a szerkesztésmód miatt kevésbé feltételezhetünk segédigét, éppen ezért nem is nyilvánvaló, mennyire tekinthető bevettnek:

- (36) Lakók lesik, sintér figyel. El fogják kapni, és bizonyára lelkük megkönnyebbedve likvidálják majd (MNSZ press_hu_dtn.clean)

Az a tényező, hogy mire használjuk az igeneves tagmondatot, lényegesnek bizonyult a kevésbé kiszámítható referensfolytonosságot tekintve: az okság

(a következményességet is beleértve), az időviszonyítás, valamint a feltételesség kifejezése meghatározó az adatok alapján.

6.2. További problémafelvetés: igeneves kontextusok – finit jelleget mutatta

Az alábbiakban olyan 16–19. századi, főként élőnyelvközei szövegekből származó adatokat és kontextusok tárgyalok, amelyekből az igeneves tagmondat különösen nagyfokú szerkezeti függetlenségére következtethetünk (lásd még Gugán 2006; Varga 2019 és hivatkozásai), kitérve arra, hogy ezek a közel-múltban, napjainkban is érvényesülnek-e mint lehetőségek. Függetlenséget jelezhetett az, amikor az állítmányi szerepű segédige, kopula helyén jelenik meg a *lévén*, összetett állítmány és *van* V-zve típus esetén egyaránt:

- (37a) 1692: Utollyarais ezzen fatensnek a laba oly daghad [=dagadt] levén ki kellett meczeni s Harom holnapigh sinlődet benne (Bosz. 506.)
- (37b) 1756: Vallya a Tanú hogy tegnapi napon az Gyermekek el menvén a kúthoz, s valamelly Hardaja [= hordója] meg lévően vizzel töltve Kocsis Borbálának (Bosz. 335.)
- (37c) 1760: de ugyan még az a' vigasztalás teszi a' halált még keservesebbé, kételen lévően még azokat el hagyni, én pediglen meg lévően azoktól fosztatva, semi más a' halált súlyosabbá nem teszi magánál (MikLev. 3.)

A segédige, kopula szerepe éppen az, hogy a folyamat időbeli és referenciális információit sematikus jelölve azonosíthatóvá tegye, ez azonban az idézett szövegrészekben sem valósul meg – az igenév saját alanyai ezúttal explicitek is, így a ko(n)textus által egyértelműek.

A mondat mint folyamat és a finit jelleg szempontjából egyaránt fontos jelenség emellett az, amikor az igeneves tagmondat alanya, tárgya vagy más összetevője, körülménye lexikai vagy névmási formában újraemlítődik a véges ígés folytatás során. Az újraemlített bővítmény lehet azonos mondatrészi szerepű a két tagmondatban (lásd még Gugán 2006: 71–72):

- (38) Annyit tudunk, hogy a szervező az első nap után tapasztalván egy borzasztó érdektelenséget, amire ő sok-sokféle magyarázatot produkált, jelezte, hogy nagy bajok vannak (MNSZ, spok_doc#2611)

A mondatrészi szerepet tekintve ugyanakkor különbözhetnek is a két tagmondat közös referenciájú bővítményei:

- (39a) [1751: eztis vajja [= vallja] a Tanú Deutralis Vida Istvanne ellen,] hogy lévén e Fatensnek két leánykája, annak kissebbikjét kérte maga keze alá pesztonkanak (Bosz. 328.)
- (39b) 1899: 8-14 nap alatt a bor összes szesztartalma átváltozik eczetsavvá s az így nyert eczet leöntetvén az üledékről (eczetágyról) az [= az üledék/ecetágy] az újból ráöntöttet ismét átváltoztatja eczetté, s így éveken át elszolgál (MTSZ)

A közös referenciájú bővítmények újbóli megjelenése a fintiság szempontjából azért jelentős, mert az újraemlítés elhatárolja az igenévvel és az igével jelölt folyamatokat, eseményeket egymástól a feldolgozás során (lásd még a második szakasz (12)–(13) példáit). Az igenév így a körülmény jelleg mellett egyúttal egy többé-kevésbé önálló eseményként, állapotként értelmeződik – a (39a) szövegrészlet esetében pusztán 'volt'-nak feleltethető meg. A más-más grammatikai esetben megjelenő, nem azonos mondatrészként újra említett referensek még nagyobb függetlenséget jelezhetnek:

- (40a) 1751: a Kenyér meg sülvén, [a tanú] ki veszi azt (Bosz. 329.)
- (40b) 1737: Varakos békának vérét vévén avval megkenték magokat (Bosz. 219.)
- (40c) 1869–1872: [ha oly sérülések adták elé magukat, melyek a lelket rázzák meg egész valójában ... akkor engesztelhetetlen voltam, megvallom ...] Tehát ők közeledvén felém, én is társalgásba ereszkedtem velük (MTSZ)

A jelenség bevett, elsáncolt voltát az is mutatja, hogy igeneves tagmondathoz is kapcsolódhat a korszakra jellemző, úgynevezett álvonatkozoói és áljelzői mellékmondat (a véges igés fő változat leírását részletesen lásd Dömötör 2006), a koreferencia tehát egy külön alárendelés-típusban „állandósulhatott” az igeneves szerkezet esetében is:

- (41a) 1591: Ezen órában pedig vévén az te leveledet, én édes szivem, melyet bizony nagy örömmel olvastam (Régi magyar levelestár 56.)
- (41b) 1869–1872: De boldog isten! mi borzasztó jelenetnek volt tanuja. Jöttek a rablók fegyveresen, egy gyönyörű, gazdagon öltözött hölgyet vezetvén karján az egyik rabló, ki kapitányuk volt, s grófilag volt öltözve. (MTSZ)

A szövegelőzményben jelölt teljes eseményre is referálnak a folytatásban (a történeti forrásokban főként áljelzői, álvonatkozói kapcsolódással, tehát másként, mint a következményesség esetén). A (42b) példában a *kerülvén* alapvetően idő/feltétel jelentésű, az az *ebből* viszont a tagmondatban jelölt folyamat egészét ('ha/miután a teszt illetéktelen kezekbe kerül') említi újra:

- (42a) 1754: melly dolog után a kérdésben fel tett aszszony oda menvén e Fátens feleségéhez, kinek is oda menetelit e fatens észre vévén, titkonn az ablak alá állott (Bosz. 333.)
- (42b) nagyon sok ember azért nem végeztet el genetikai tesztekét gyógykezelése érdekében, mert fél, hogy illetéktelen kezekbe kerülvén utána ebből valamiféle hátránya származik (MNSZ spok_hu_radio_doc#2614)

A jelenlegi adatok alapján nem lehet olyan kontextust meghatározni, illetve sematikus, absztrahált módon leírni, amikor a bővítmények újraemlítése kötelező lenne. A saját alany explicit vagy implicit voltához hasonlóan tehát olyan szerkezeti lehetőségről beszélhetünk, amelyet szövegszintű grammatikai és pragmatikai tényezők motiválhatnak.

Ezzel együtt az igenes és az ígés tagmondat közös referenciájú bővítményeinek újraemlítése napjainkban is lehetséges, mind a *-va/-ve*, mind a *-ván/-vén* képzős igenév esetén:

- (43a) ugyebár nemcsak Rómára érvényes, hogy ott lévén tégy úgy, mint a rómaiak (MNSZ, press_hu_kron_003.clean, doc#1064)
- (43b) A kilencvenes évek elején elköltöztek ebből a negyedből a magyar családok, így a roma családok itt maradván, ők töltik be, a diákjaik, az iskolánkat, a magyar tagozaton (MNSZ spok_hu_radio_037, doc#2634)
- (43c) most az aromás szeszes italok adója jelentősen megemelkedvén, ez [= a megemelt adó] milyen hatással van a magyar gyümölcs-természetére (MNSZ spok_hu_radio_004, doc#2601)
- (43d) [...] említett néhány olyan elemet, amelyeket az emberek szem előtt tartva saját maguk hozzájárulhatnak az éghajlat védelméhez
(MNSZ press_hu_origo_uzletinegyed_003, doc#2481)
- (43e) megújult edzőterem újra megtelik [...]. És tudva, hogy az ominó-zus épület viszonylag(!) olcsón fölújítható, ez az elképzelés [=

- a forgalom fellendítése, a felújítással összefüggésben] nem is tűnik olyan utópisztikusnak (MNSZ press_hu_dtn.clean, doc#1045)
- (43f) azt gondolom, hogy nem egy tömbbe tolja ki a városból, hanem ahogy a szél fúj, hát fölhígul, fölritkul a levegőben, ezáltal határérték alá esik és így elkeveredve a tiszta légrétegekkel, ez [= az elkeveredett levegő] kitisztítja a várost is előbb vagy utóbb
(MNSZ spok_hu_radio_doc#2615)

Ahogy arról az alany fajtáinál már esett szó, az igeneves tagmondat saját implicit alanya a folytatásban azonban olyan módon is megjelenhet (például személyragot, -jelet is tartalmazó formában), hogy azzal sematikusan jelzi a referens előző tagmondatbeli szerepét is, ezzel is koreferenciát valósítva meg:

- (44a) Másrészt reggel a koncertünkre indulva [= mi] közölték velünk, hogy költözzünk ki a szállásunkról (MNSZ press_hu_dtn.clean, doc#1045)
- (44b) A játékpiacon, a kulturális cikkek, valamint az internetes szolgáltatások piacán körbepillantva [= mi] az az érzésünk, mintha a hazai kerítések is kolbászból volnának (MNSZ press_hu_dtn.clean, doc#1045)
- (44c) és olyan szakmát tanulhatnak a fogvatartottak, amivel azután, a börtönből kikerülvén [a fogvatartottak] nagyobb esélyük van arra, hogy munkát találjanak (MNSZ spok_hu_radio_012, doc#2609)

Jóllehet már korábban esett róla szó, érdemes felidézni, hogy az igeneves tagmondat és a folytatása (ritkábban előzménye) közötti lehetséges volt a mellérendelő viszony kifejezése, ebből ugyanis az igenév különösen nagyfokú szerkezeti függetlenségére következtethetünk – lásd többek között a (6a–b) példákat is.

- (45a) 1723: [hanem Harucher kapott bele, hogy néki is része volna benne.] S szintén most vevén negyedik levelét, de előbb megírtam már az Herczegnek Harucher jussát (Kár. 315.)
- (45b) 1759: akoris egy Tehenkeje levén, de aval is elég baja volt [= a tanúnak] (Bosz. 569.)
- (45c) 1865 e.: Szentiványi egész első napon elkisért aztán búcsút vettünk egymástól – igen, igen nehezen. Útam Karinthián vezetvén keresztül, s mivel még Veronából irtam új ezredesemnek b. Récseynek,

hogy az ezredhez csak körülbelül négy hét múlva érkezhetek meg: használni akartam az alkalmat (MTSZ)

- (45d) 1876: nem merték ellenvéleményüket ő irányában nyilvánítani, holott világosan kimondá a gróf, hogy ő az ellenkező véleményt szívesen meghallgatja: én megtévén ellenkező észrevételeimet, s magának Helmeczynek átadtam (MTSZ)

Az igeneves tagmondat és-sel (vagy más kötőszóval) való kapcsolódásának lehetősége ugyancsak nem múlt el a 18–19. századdal, az azonban mai szemmel nem nyilvánvaló, hogy az így létrejött szerkezet kevésbé beágyazott jellege tudatos, tervezett-e (jóllehet az igenevet megelőző elemekre szűrések kérhetők, a célzott keresés problémája fennáll):

- (46a) Ezeket ködösítésül írtam csak így, és nem akarván benne azt a hitet kelteni, hogy még most is ácsingózom rá. Büszke nagy szeme sem igen volt (MNSZ lit_hu_dia_Szabo_Lorinc-Vers_es_valosag_Bizalmas_adatok_es_megjegyzések, doc#1930)
- (46b) Szerencsére a magyar nemesítők megelőzvén korukat és most, hogy az Európai Unióban éppen ezért jól vitézkedünk, akár németek is rárobbannak a magyar rezisztens fajtákra (MNSZ spok_hu_radio_003, doc#2600)
- (46c) A lista vezetőjét nem nevezném karizmatikus személyiségnek, a pontszám miatt sem és nem találván olyan még politikai közeget sem, ahol ő kimagasló népszerűségnek örvendene. (MNSZ spok_hu_radio_052, doc#2649)

A kötőszóval kapcsolódás szerkezeti lehetősége a -va/-ve képzős igeneves tagmondatok esetében is kimutatható az írott és a beszélt sajtóban, valamint a tudományos regiszterben egyaránt:

- (47a) A hátulsó lábaira ágaskodó szarvast és a koronát a Károlyiak grófi címeréből vette át, és kifejezve ezzel a grófi családhoz való tartozását is. (MNSZ sci_hu_wiki_009, doc#2523)
- (47b) [...] illetve a késő délutáni, tehát a kora esti órákra látogatják, órákon látogatják egyre többen ezeket az áruházakat, és próbálva ezzel kikerülni a nagy hőséget, illetve a délutáni nagy csúcs hőmérsékleteket. Tehát feltehetőleg ebben a köztes intervallumban pihennek (MNSZ spok_hu_radio_027, doc#2624)

- (47c) és esetleg vegyesházasságban élő magyar elköveti azt a nagy hibát, hogy nem beszél magyarul a gyerekével, holott egy csodálatos kincstől és ajándéktól fosztva meg ezzel gyerekét (MNSZ spok_hu_radio_046, doc#2643)
- (47d) Ezek az egészen apró részecskék azok amelyek nagyon mélyen be tudnak jutni a tüdönkbe és ott kifejtve egészségkárosító hatásukat. Ezek az apró részecskéknek az összetétele nagyon változatos.
(MNSZ spok_hu_radio_054, doc#2651)

Az igeneves tagmondat az előzményhez is kapcsolódhat és-sel, a mellérendelő viszony így is a szerkezet függetlenségére enged következtetni, az igeneves tagmondatot követő, egész eseményre referáló ez ugyancsak erősíti az így kifejezett folyamat önállóságát:

- (48) Szóval ez a lengyel lány, orosz fiú szerelme, ami nem realizálódhat a világ miatt, és aztán megmutatva, hogy ez tíz, illetve húsz év múlva mivé fejlődik, ez egy nagyon hálás téma (MNSZ spok_hu_radio doc#2627)

A (46)–(48) szövegrészletek megformálásukat tekintve nem akadályozzák a megértést, ezzel együtt speciálisak az igeneves tagmondat szokatlan kapcsolódási módja miatt. Több adat is a beszélt alkorpuszból származik, amely rádiós szövegek lejegyzését tartalmazza, ezáltal valamelyes tervezettséget feltételez, ugyanakkor nem mentes a spontánabb beszélt nyelv jellemzőitől sem, elsősorban a hezitálást jelző ismétlésektől, önjavítástól, vö. (47b) *órákra látogatják, órákon látogatják*. Jóllehet nem teljesen egyedi jelenségről van szó – a teljességre nem törekvő adatgyűjtések alapján sem –, egyelőre nem tekinthetők elsáncolt, bevett szerkezeti megoldásoknak. Az sem nyilvánvaló a közelmúlt korpuszadatai alapján, hogy rendszerszerűvé fog-e válni az igeneves tagmondat mellérendelő viszonyban (akár csak annyira is, mint a 16–18. században).

7. „Vég-telen történet” – a változási folyamatról

Többféle elnevezés is ismeretes a szakirodalomban arra a folyamatra, hogy az alapvetően nemfinit igeneves szerkezet igei tulajdonságai előtérbe kerülhetnek;

az adatokból láthatóan ilyen a saját alany, a közös referenciájú bővítmények újraemlítése vagy az igeneves és igés tagmondatok kötőszóval kapcsolódása mint szerkezeti lehetőség. Emellett az igeneves tagmondatok a 16–18. század során egyre több, nem hagyományos határozói funkcióban is használatosak lesznek (sajátos jelentéstartalmak, lásd még Varga 2021b, hozzáadás, mellékkörülmény, kifejtés-specifikáció, Varga 2021a). Mindez tekinthető a *grammatikalizáció* speciális esetének, amikor nem a morféma, hanem a szöveg felé irányul a változás (vö. Gugán 2006). Ezt az indokolja, hogy az igenév maga nem változik meg azzal együtt, hogy igei tulajdonságokat nyer: a morfoszintaktikai kategóriák továbbra sincsenek rajta jelölve. A nemzetközi, tipológiai terminusok közül az *extenzió*, azaz *kiterjedés* fejezi ki azt, amikor a funkció, a használat változik és terjed ki (Rose 2016: 348–349), megkülönböztetve a *finitizációtól*, ahol az adott morféma reanalízise is megtörténik (utóbb Heine 2009; Givón 2016; Rose 2016). A tipológiai szakirodalom a kiterjedésre viszonylag kevés példát ismer (Rose 2016: 349–350). Ilyen a francia főnévi igeneves szerkezet parancsoló módként értelmezése pragmatikailag szigorúan kötött kontextusokban (a magyarban hasonlóképpen, vö. *Leülni!*). Bizonyos orosz dialektusokban pedig azt figyelték meg, hogy a határozói igeneves szerkezetek perfektív jelentésben finitté válhattak (önálló egyszerű mondatként is megjelenhetett, vö. Koptjevskaja-Tamm 1999: 149; Rose 2016).

A magyar határozói igeneves tagmondat esetében újabban sem jellemző olyan mértékű finitté válás és ezzel összefüggésben inszubordináció, amely önálló (külön illokúciós erővel bíró) főmondatot vagy mondatot eredményezne finit jellegű igenévvel. A következményes–következtető jelentéstartalom esetében nem példátlan, hogy önálló mondatba kerülhet a hátravetett igeneves rész, amely az előzményt konstruálja újra: (49a) a másorra tűzés milyensége egyúttal a szerkesztő és a nézők minősítését eredményezi; (49b) a felsorolt szerzők válaszhatóvá válásának eseménye ellensúlyozza a további olvasmányokat; (49c) a megnyilatkozó nem akar – a jelzett módon kérdezés eredményeképp – összekeverni tartalmakat:

- (49a) [...] tehát pont akkor tűzte másorra a másorok kishitű szerkesztője, amikor kevesen láthatták. Minősítve evvel önmagát és egy kicsit minket is. (MNSZ press_hu_dtn.clean, doc#1045)
- (49b) [...] olyan szerzők közül adnak lehetőséget a választásra, mint például Mándi Iván, Janikovszki Éva, Bódis Kriszta, Garaczi László, vagy éppen Gerlóczi Márton. Ellensúlyozván a sokszor

nehéz kötelező olvasmányokat, és a túl könnyűnek ítélt népszerű regényeket (MNSZ spok_hu_radio_009, doc#2606)

- (49c) dohányzásellenes kampánnyal milyen kapcsolatban lesz, vagy lehet ez a támogatás, vagy van-e egyáltalán? Nem akarván összekeverni a két dolgot természetesen. (MNSZ spok_hu_radio_055, doc#2652)

A (49a–c) számú példákhoz hasonló megoldások ugyanakkor nem feltétlenül semlegesek a stílust tekintve, nem általános használatúak – értelmezésükhöz pedig ilyenkor is szükséges a szövegelőzmény.

A történeti adatokra visszatekintve ugyancsak ritkábbak voltak azok az esetek, amikor az igenév alárendelő viszonyban vált finit jellegűvé (a mellérendelés és a közös referenciájú bővítmények mellett a leggyakoribbak az úgynevezett álvonatkozó vagy áljelzői mellékmondatok igeneves tagmondatot követően a TMK alapján; Varga 2019). A kiterjedésnek ez a tendenciája összefügghet azzal, hogy az igeneves szerkezet jelentése beágyazottabb formában is a kapcsolatos mellérendeléshez hasonlóan összetett lehet (vö. még Gugán 2002).

További problémafelvető szempont – a történeti adatokat is beleértve – az, hogy a szerkezet függetlenebbé válásával valóban módosulnak-e a mondat előtér–háttér viszonyai, illetve maga a figyelemirányítás. Más szavakkal a határozói igenévre hagyományosan jellemző körülmény jelölése felszámolódik-e annyira, hogy teljesen önálló eseményt jelöljön – egyben a figyelem előterébe hozva azt. A korábban idézett (39a) példa „...*lévén két leánykája, annak kisebbikjét...*” részlet esetében az igenév pusztán ’volt’-ként értelmezhető, és a tanúvallomások egy részére jellemző is a történetmondás elején megjelenő hasonló szerepű igeneves tagmondat (részletesen lásd Varga 2019). Az így kifejezett információk tartalmilag háttérrel adnak a befogadó számára az ezt követően fontossá váló eseményekhez – ennek alapján azonban teljesen beágyazott bővítményként is meg lehetne konstruálni, például: *két leánykája közül a kisebbiket*. Gyakran mégsem ez történik: többé-kevésbé független folyamatként, állapotként jelenik meg a háttérként működő információ is, ezáltal a történetmondást több, egymással összefüggő részeseményre van bontva. Ennek több motivációja is lehet, például az a szándék, hogy a befogadó könnyebben megértse és követni tudja az elhangzottakat, de felvetődik az a motiváció is, mely szerint a megnyilatkozó a számára személyesen fontosabb tartalmakat jeleníthetett-e meg így. Jelenleg kevésbé lehet olyan általános szemantikai-pragmatikai, funkcionális többletet meghatározni (mint

a perfektív jelleg vagy a szemtanúság – nem szemtanúság kérdése), amely az igeneves tagmondatot szerkezetileg kiterjedt használatban jellemezné, illetve a függetlenebb mintázatot motiválná, esetleg abból következne. A kérdéskör további vizsgálatokat igényel.

8. Összegzés, kitekintés

Összességében elmondható, hogy a határozói igeneves tagmondatok a saját alany bemutatott mintázataival együtt a funkcionális grammatikai leírás szempontjából is számontartandók. Jelen tanulmányban a finit és nemfinit változatok összevetése mellett a finitség skaláris leírását, a kontextust és a kontextualizációt figyelembe véve tárgyaltam az adatokat. Ennek eredményei röviden a következők. Az igenév mindkét képzőváltozata esetében rendszeres lehetőség mind az igétől eltérő, csak az igenévre referáló alany, mind a koreferens bővítmények újraemlítése a tagmondatok között. Ezzel együtt az igeneves tagmondatban kontextualizációs utasítások segítségével azonosíthatók a résztvevők és a folyamat időviszonyai (a kontextualizáció első dimenziója szerint). A közvetettség ellenére általában kikövetkeztethetők a megértéshez szükséges viszonyok, azaz a szándékolt értelmezés. Az igeneves tagmondatok referensei ugyanakkor nem mindig kiszámíthatók, illetve folytatólagosak: az olyan funkciókban, mint az előidejűség, feltétel, okság/magyarázat, következményesség, jellemzőnek bizonyult az explicit vagy implicit saját alany, a véges igés folytatás során nem alanyi összetevőként is.

A történeti és közelmúltbeli adatok alapján a saját alany, valamint az igeneves és az igés tagmondat közös referenciájú bővítményeinek újraemlítése, illetőleg az igeneves tagmondat jelölt kapcsolódása környezetéhez az igenév funkcionális kiterjedését jelezheti a finit jelleg, azaz az önálló folyamat/esemény kifejezés irányába. A *-ván/-vén* végű változat esetében tartós, lassan zajló folyamat figyelhető meg: jóllehet használata visszaszorulóban van, ennek ellenére a jelzett szerkezeti lehetőségek nem szűntek meg (miközben a finit jelleg mintázatai sem állandósultak). A *-va/-ve* képzős igeneves tagmondatok esetében pedig feltehetően valamivel újabb keletű a változás. A kiterjedési folyamat nem tipikus annyiban, hogy nem önálló főmondatként vagy egyszerű mondatként figyelhető meg az igeneves tagmondat, sokkal inkább mellérendelt vagy azzal párhuzamba állítható szerkezet részeként.

További kutatást igényel azonban annak feltárása, hogy a közelmúltból adatolható szerkezeti kiterjedést mutató megoldások, mintázatok mennyiben tekinthetők elsáncoltnak, illetve azzá válnak-e. Feltárandók emellett a változást motiváló tényezők is, valamint az, hogy milyen funkcionális, szemantikai-pragmatikai többlet, különbség általánosítható a szerkezeti kiterjedést mutató igeneves tagmondatok esetében (az inkább nemfinit formákhoz képest), jár-e például az előtér-háttér viszonyok átrendeződésével.

A vizsgált nyelvi anyag több irányból is bővíthető. Egyrészt felvetődik, hogy az eredeti magyar forrásokhoz képest a fordítások mennyiben mutatnak más vagy éppen hasonló mintázatokat, előfordulási arányokat. Ennek megválaszolásához külön korpuszt kellene összeállítani. Előzetesen azt is tekintetbe kell venni, hogy az angol *ing*-clause esetében van példa arra, hogy az egyik magyar változat igeneves szerkezetet használ, míg egy másik kapcsolatos mellérendeléssel felelteti meg ugyanazt (ez természetesen függ az adott funkciótól is, a következményes–következtető viszony kapcsán vö. Varga 2020). A kérdésnek stílustörténeti vonatkozása is van, megvizsgálandó, hogy a múlt évszázadokból származó – vagy a korábbi korszakokban játszódo – szép-irodalmi szövegek fordításában jellemzőbbek-e bizonyos igeneves szerkezetek, mint a kortárs írásokban (a *-ván/-vén* képzős igenév használata többek között viszonylag archaikusnak minősül, míg a *-va/-ve* ezen a téren is semleges).

Másrészt fontos lenne tényleges hangzó, az MNSZ beszélt nyelvi al-korpuszájánál spontánabb nyelvi anyagot bevonni a vizsgálatba – ehhez olyan nyílt hozzáférésű adatbázis(ok)ra van szükség, ahol grammatikai kategóriákra lehet keresni.

A történeti adatokat tekintve a 19. század nyelvhasználata további feltárást igényel, ekkor figyelhető meg változás a *ván/-vén* képzős igenevek használatában, illetve megítélésében – például a nyelvtanok egy része mellékmondatos fogalmazást javasol a többértelműség kerülése érdekében (Szvorényi 1866: 322). E tekintetben is tanulságos lehet egy majdani különböző szövegtípusok és regiszterek szerinti összehasonlító elemzés.

Források

Garnett, David 1932. A róka-asszony (*Lady into fox.*, Déry Tibor fordítása). In: *Előjáték. Huszadik századi angol kisregények* (Válogatta: Osztovits Levente). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1969. 215–270.

- Gróf Székely László *önéletrása*. Közzéteszi: Fehér Andrea. Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.
- Internetes sajtó: <https://shine.nlcafe.hu/trendles/paul-poiret-divattervezo-fuzo-divattortenet/> (Benecz Judit 2018. Aki felszabadította a nőket a fűzők rabságából – Paul Poiret. nlc.hu 2018 febr. 16)
- MTSZ = Magyar történeti szövegtár http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* SZTE, Szeged. 267–77.
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC*. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf
- Rákóczi Tár II., Gróf Bercsényi Miklós Levelei Bárány Károlyi Sándorhoz 1703–1711. Közli: Thaly Kálmán. Pest: Laufer Vilmos, 1868. <http://mek.oszk.hu/19900/19904/19904.pdf>
- Régi magyar levelestár. <https://mek.oszk.hu/06200/06208/>
- TMK = <https://tmk.nytud.hu/>
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation*: 1–28.
- Waltari, Mika 1959. *Az ország titka*. (Szász Levente fordítása.) Budapest: Európa Könyvkiadó. 2004.
- Wathay Ferenc *Prosaművei*. Kiadta: Ponori Thewrewk József. Pozsony. 1838. http://real-eod.mtak.hu/2999/1/regisegbuvar_wathay.pdf

Irodalom

- Cristofaro, Sonia 2007. Deconstructing Categories: finiteness in a functional-typological perspective. In: Nikolaeva, Irina (ed.): *Finiteness. Theoretical and empirical foundations*. Oxford: Oxford University Press. 91–115.

- Dömötör Adrienne 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* IV. Szeged: JATE. 37–45.
- Dömötör Adrienne 2013. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a mondván szerepei és története. In: Csepregi Márta – Kubinyi Kata – Jari Sivonen (szerk.): *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Budapest: ELTE. 20–30.
- Fonteyn, Lauren – Cuyckens, Hubert 2014. The development of free adjuncts in English and Dutch. In: Michael Paul Adams – Brinton, Laurel – Fulk, Robert (eds.): *Historical accounts of English: Critical approaches to methodology and evidence*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 15–50.
- Givón, Talmy 1990. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume II. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2016. Nominalization and re-finitization. In: Chamoreau, Claudine – Estrada-Fernandez, Zarina (eds.): *Finiteness and nominalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 271–295.
- Gugán Katalin 2002. Syntactic synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49(1): 23–49.
- Gugán Katalin 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- Gugán Katalin 2007. Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–370.
- Heine, Bernd 2009. From nominal to clausal morphosyntax. In: Givón, Talmy – Shibatani, Masayosi (eds.): *Syntactic complexity. Diachrony, acquisition, neuro-cognition, evolution*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 23–49.
- Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Károly Sándor 1955. A határozói igenév szórendjéhez. *Magyar Nyelv* 51: 36–40.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 1999. Finiteness. In: Brown, Keith – Miller, Jim (eds.): *Concise encyclopedia of grammatical categories*. Oxford: Elsevier. 146–149.

- Kortmann, Bernd 1995. Adverbial participial clauses in English. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds.): *Converbs in cross-linguistic perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 189–237.
- Kugler Nóra 2018. *Az összetett mondat*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Lehmann, Christian 1988. Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 181–225.
- Lengyel Klára 2000. A határozói igenév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 237–248.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rose, Françoise 2016. On finitization. In: Chamoreau, Claudia – Estrada-Fernández, Zarina (eds.): *Finiteness and nominalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 345–370.
- Szvorényi József 1866. *Magyar nyelvtan*. Pest: Heckenast.
- Varga Mónika 2014. A határozói igenévi állítmány és ami körülötte van. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 29–48. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/20725>
- Varga Mónika 2019. *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Varga Mónika 2020. Funkcionális variáció és átmenetiség a határozói ige-nevek köréből – számolva a következményekkel. *Jelentés és nyelvhasználat* 7(1): 75–98.
- Varga Mónika 2021a. A határozói igeneves tagmondatok alanyának történetéről: használat, variáció, változás. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 227–280.
- Varga Mónika 2021b. Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In: Dömötör Adrienne (szerk.) – Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–175.

**Contextualisation and variation in complex sentences:
The case of adverbial participle constructions in Hungarian**

Adverbial participle constructions can be considered as a systematic non-finite (both syntactic and discourse pragmatic) alternative for finite subordinate clauses. There is however a remarkable difference between the epistemic grounding of a finite and a non-finite construction: in the latter case the temporal and referential characteristics can be only inferred and identified from the context. The present paper studies this process as a case of contextualisation from a usage based point of view, exploring and comparing samples from both diachronic and synchronic corpora. The data show that adverbial participle constructions were used regularly with an overt or implicit different subject and/or co-reference between the shared arguments of the non-finite and the following finite clauses – at least in some discourse functions, e. g. expressing complex temporal and causal relations. According to the studied patterns, a special kind of functional extension can be observed, as the adverbial participle constructions were and are used in more finite contexts as well.

Keywords: contextualization, variation, adverbial participle construction, grounding, co-reference, diachronic and synchronic data

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

varga.monika@nytud.hu

III.

Mondatkonstruálás a szöveg kontextusában

BENCZE NORBERT

Megismerkedési diskurzusok második személyhez kötött megnyilatkozásai a válasz előhívásának funkciójában

Kivonat

Az első találkozás, a megismerkedés spontán élőnyelvi dialógusait vizsgálva Svennevig (1999, 2014) hármas szekvenciális felépítést mutat be, ahol két kérdéstípus, az önreprezentációt tartalmazó választ előhívó, illetve a folytatást implikáló kérdés is fontos szerephez jut. Magyar villámrandik spontán élőnyelvi dialógusait elemezve azonban arra a következtetésre jutottam, hogy a válaszfolytatás implikálásának funkciójával akár a semleges pozitív kijelentő mondatnak (Imrényi 2017) megfeleltethető megnyilatkozások is állhatnak. Az elemzésbe az általam összeállított, feldolgozásra alkalmassá tett korpusz 12 beszélgetésének olyan megnyilatkozásait vontam be, amelyekben a második személy morfémaival jelölt. Tanulmányomban ezeket a második személyű alakokat tartalmazó kérdő, kijelentő és felszólító mondatokat, valamint a második személyt tartalmazó megnyilatkozások két speciális csoportját mutatom be a korpusz példáival, áttekintést adva a második személyű megnyilatkozásokhoz kapcsolódó funkciókról. Az eredmények egyrészt rámutatnak a mondattípusok átmeneti jellegére, másrészt a megismerkedési dialógusok jellemző szerkezeti elemei mellett a kevésbé prototipikus megnyilatkozások diskurzussszervező funkcióiról is áttekintést nyújtanak.

Kulcsszavak: spontán élőnyelvi diskurzus, megnyilatkozás, mondattípusok, kérdés, második személy

1. Bevezetés

A megismerkedési diskurzusokban az első személyhez kapcsolható önreprezentáció mellett kiemelt figyelmet érdemelnek a második személyű megnyilatkozások is, amelyek célja elsősorban a kérdés, a beszélgetőpartnerrel kapcsolatos információk elicitálása, illetve a beszélgetőpartnerek közötti kapcsolat fenntartása és alakítása. Jelen tanulmányban egy speciális megismerkedési diskurzustípus, a villámrandi dialógusaiban elemzem a második személyt tartalmazó megnyilatkozásokat, azok mondattípusokhoz kapcsolódását, diskurzusszervező és kapcsolatépítő funkcióit. A mondatok típusának ismertetése (1.1.) után a megismerkedési diskurzusok jellemző – mondattípusokhoz kapcsolható – szerkezeti elemeit mutatom be, illetve kitérek a diskurzus résztvevőinek társas jelentésképzésére (1.2.). Ezek után a villámrandi-szituációk elemzésének korábbi eredményeit összegzem (1.3.), majd ismertetem a hipotéziseimet (1.4.). Bemutatom a vizsgálatba vont anyag jellemzőit, illetve a feldolgozás és az elemzés lépéseit (2.). Az eredmények között először a kvantitatív elemzésről, a vizsgált dialógusok általános jellemzőiről nyújtok áttekintést (3.1.), majd a második személyhez kapcsolt mondattípusokat – a kérdő, a kijelentő és a felszólító mondattípust –, illetve két speciális, grammatikai és diskurzusjegyeik alapján elkülöníthető csoportot vázolok fel nyelvi példák segítségével. A tanulmány zárásaként összegzem az eredményeket (4.).

1.1. Mondatok hálózata

A diskurzusokat felépítő megnyilatkozások funkcionális szempontból közlési aktusokként értelmezhetők. Az elemi mondat az a legkisebb nyelvi kategória, amely egy közlési aktus kifejezésére alkalmazható, önállóan képes megnyilatkozásként funkcionálni (Imrényi 2017: 665). A prototipikus elemi mondat egy lehorgonyzott folyamatot mutat be, amelyet a beszédsszituációhoz képest a beszélők megfelelő módon értelmeznek. Ez az elemi mondat jellegzetesen egy igealak révén fejezi ki a folyamatot jellemző idő, mód, szám és személy kategóriáit (Imrényi 2017: 666). A prototipikus elemi mondatnak közlési funkciója van (Kugler 2018: 31).

A mondattípusok hálózatba rendezhetők, a hálózat központi eleme a semleges pozitív kijelentő mondat, a kijelentő mondat egyik fajtája. A semleges pozitív kijelentő mondat egy folyamat megvalósulását állítja. A mondat funkciójának központi vonatkozása a beszédcsalekvés-érték, amelynek megváltoztatásával újabb mondattípusok jönnek létre: a legjellemzőbbek a kijelentő, a kérdő és

a felszólító mondat típusok, de ezek mellett a felkiáltó és az óhajtó mondatok is megjelennek (Imrényi 2017).

1.2. A megismerkedési diskurzusok szerkezete

A mondatok jelentésének különböző, egymást kiegészítő dimenziói vannak. A prototipikus elemi mondatok jelentését három különböző dimenzióban vizsgálhatjuk. Az első dimenzióban (D1) a mondat mint egy folyamat ábrázolása értelmezhető, a második dimenzióban (D2) a közlési funkció kerül a középpontba, a harmadik dimenzióban (D3) pedig a kontextus és a kontextualizálás lesz hangsúlyos. A három dimenzió jelentésviszonyai párhuzamosan érvényesülnek a mondatban, a mondatjelentés más-más vonatkozásaiért felelősek (Imrényi 2017: 677–678).

Svennevig (2014) egy speciális diskurzustípust, a megismerkedési diskurzusokat vizsgálva jellemző mondat típusokat, szerkezeti elemeket ismert fel. Svennevig modelljének szerkezeti elemeire jellemző a spontán nyelvi diskurzusok szekvenciáról szekvenciára való felépítése. A szerkezeti modellben három részletesen leírt alapszekvenciát különít el, amelyeket a megismerkedési diskurzusok tipikus, egymáshoz szervesen kapcsolódó elemeinek tart: ezek a kérdés, a válasz és a reakció. Mindhárom szerkezeti elemhez tipikus mondat típusok kapcsolódnak, így azok a társas cselekvés egymástól funkcionálisan és formálisan elkülönülő típusaiként, tehát elsősorban a második dimenzióban értelmezhetők (D2) (Imrényi 2017).

A szekvenciaszerkezet első elemeinek, (1) a kérdéseknek ebben a diskurzustípusban az elsődleges funkciója a bemutatás, az önreprezentáció előhívása, elicitálása. A beszélgetések résztvevői kérdéseikkel elsősorban partnerük után érdeklődhetnek (Svennevig 2014). Jellemzően az életrajzi információk, illetve az egy közösséghez, csoporthoz, egy kategóriához való tartozás – munka, szabadidős tevékenység – után érdeklődnek, hogy a válaszok előhívásával kialakíthassák magukban aktuális partnerük képét. A partnerre vonatkozó kérdés természetszerűleg elsősorban második személyű lehet (Bencze 2021).

Az információt előhívó kérdésre érkező, (2) önbeutató tartalmú válasz a szekvenciaszerkezet második eleme (Svennevig 2014). A személyes információk megosztása segíti a beszélőpartnerrel a megismerési folyamatban. A válasz lehet rövid vagy kifejtett (Svennevig 2014). A válasz prototipikusan egy kijelentő mondat, használatával a beszélő célja az információk megosztása. A válaszszekvenciák a beszélőre vonatkoznak, így elsősorban első személyűek (Bencze 2021).

A szekvenciaszerkezet harmadik részében a korábban a kérdést megfogalmazó fél reagál beszélgetőpartnere válaszára: (3a) elismerő, nyugtázó kijelentésével visszajelzést adhat, egyúttal jelezheti a kérdéskör, a téma lezárását is (például *aham, igen*); (3b) rövid visszakérdezéssel kezdeményezheti a folytatást (például *és te?*); (3c) önmagára irányuló kommentjével maga is önbemutatót végezhet, amellyel célja a válaszban megjelent kategóriához, információhoz való kapcsolatának a kifejezése (Svennevig 2021). Az elismerő, nyugtázó kijelentés általában személytelen, funkciója inkább a figyelem jelzése. A visszakérdezés tulajdonképpen az első szerkezeti elemre, a kérdésre hasonlít, így a második személyhez kapcsolódik. A komment a beszélőre irányul, tehát a második szerkezeti elemmel mutat hasonlóságot, és első személyű (Bencze 2021). A szekvenciaszerkezetek részletes leírásáért és a magyar példákért lásd Bencze 2020.

A korábbi elemzések bizonyították, hogy Svennevig modellje a megismerkedési dialógusokra jellemző prototipikus elemeket tartalmazza, de a diskurzusok felépítése ennél összetettebb mintázatokat mutat (Bencze 2020). Svennevig is megfogalmazza, hogy a hármas szekvenciaszerkezet elemei más konstrukciókban is összekapcsolódhatnak, részben változhat a sorrendjük, illetve ezeket a mellékszekvenciák egészíthetik ki (Svennevig 2014: 318). Svennevig (2014) szerkezeti elemeket bemutató modelljében elsősorban a közlési funkció (D2) szerint különíti el a szerkezeti elemeket. A diskurzus egésze azonban nem értelmezhető a kontextus, a beszédszándékok, az üzenet érvényessége stb. vizsgálata nélkül, amelyek elsősorban a jelentés harmadik dimenziójában (D3) kapnak szerepet. A szerkezetforma és a szerkezeti jelentés összefüggései nem csak mondaton vizsgálata során (Imrényi 2017: 678), de a diskurzuselemzésben is érdekesek lehetnek.

A megismerkedési diskurzusokban a beszélgetések elsődleges célja a megismerés és a megismertetés, ezért a dialógusok kétoldalú „interjú”-jellegűek, ahol mindkét fél egyenlő, és ugyanolyan jogon kérdezhet és válaszolhat (Stokoe 2010). Az önbemutatót hallgató beszédpartner információkat, tudást szerez partneréről, amely csökkentheti a bizonytalanságát, növelheti az ismeretösséget, ezzel erősítheti az önbemutatót végző partner elfogadottságát és a szimpátiát irányába (Sprecher et al. 2012).

Svennevig (1999) a megismerkedési diskurzusokat nemcsak szerkezeti szempontból elemzi, de vizsgálja azt is, hogy a résztvevők milyen dimenziókban építik a kapcsolatukat. Fontos leszögezni, hogy ezek a dimenziók nem feleltethetők meg a fentebb tárgyalt Imrényi-féle dimenzióknak. Svennevig (1999) alapján az első találkozások interakcióiban a megismerési

dimenziókból csak az első kapcsolódik szorosan az információk, tények, folyamatok közléséhez: (1) az ismerősség kialakítása, a bizalom megszerzése leginkább a személyes információk megosztásával történik, és tudáson, ismereten alapul; (2) a szolidaritás a kölcsönösen fontosnak tartott jogok és kötelezettségek megmutatását, az abban való egyezkedést jelenti, és normatív értékekre épül; (3) a vonzalom a kölcsönös elismerés és szimpátia kifejezését jelenti, és érzelmeken, érzéseken alapul. A diskurzus kiépítésével párhuzamosan alakítják (ki) kapcsolatukat a beszélgetőpartnerek a három svenneviggi megismerkedési dimenzióban. A dimenziók részletes leírásáért és magyar példákért lásd Bencze (2020).

A megismerkedési dialógus résztvevői a svenneviggi megismerkedési dimenziókban társas jelentésképzést végeznek, nyelvi tevékenységük során közösen, dinamikusan alakítják saját és társuk képét, illetve kapcsolatukat. A beszélgetés során a résztvevők reflektálnak önmagukra, illetve a diskurzus egészére (Bencze 2021). A kognitív pragmatikában a metapragmatikai tudatosság a nyelvi tevékenység egészére kiterjed, így nincs lényegi különbség a metapragmatikai és az azzal fogalmilag rokon metanyelvi reflexiók között, hanem ide tartozik minden olyan metanyelvi utalás is, amely az adott diskurzus nyelvhasználatára reflektál (Kuna–Hámori 2019). A metapragmatikai tudatosság végig jelen van a diskurzusban, viszont a tudatosság foka vagy szalienenciája az egyes figyelmi jelenetekben különböző lehet (Kuna–Hámori 2019; Verschueren 1999). A nyelvi tevékenység során – az első találkozás alkalmával hangsúlyosan építve a kapcsolatukon kívüli, közös(nek vélt) kulturális-társadalmi térre – a beszélgetőpartnerek gyakran használnak begyakorlott nyelvi elemeket és szerkezeteket. A begyakorlottság egy fogalomnak, egy nyelvi kifejezés fonológiai és szemantikai szerkezetének mentális elsáncoltságát, ismertségét jelöli. A begyakorlottság fokozatjellegű, és függ a gyakoriságtól, amelyet az adott diskurzusban használható nyelvi funkciók és a beszélő mindenkori körülményei is meghatároznak (Tolcsvai 2013: 189). A svenneviggi megismerkedési dimenziókban a begyakorlott, az ismerősség érzetét keltő panelek mellett a résztvevők a nyelvi kreativitás segítségével is formálhatják szociális kapcsolatukat (Jones 2010).

1.3. A villámrandi-dialógusok szerkezeti jellemzői

Svennevig (2014) valódi célokkal, motivációkkal rendelkező beszélőkkel készített szöveganyagon vizsgálta az első találkozás, a megismerkedés dialógusait. Az első találkozás dialógusait a villámrandik korpuszán többen is

elemezték (Korobov 2011; Hollander–Turowetz 2013), rámutatva arra, hogy a szituáció miatt feltételezett romantikus jelleg helyett a kölcsönös érdeklődés, „interjúztatás” jellemzi ezeket a diskurzustípusokat is (Stokoe 2010). Az elemzések egyúttal arra is rámutatnak, hogy a villámrandi-szituációtól mint a beszélgetés kontextusától nem tekinthetünk el (Stokoe 2010), a résztvevők nyelvileg megformálják például részvételi motivációjukat, párkapcsolati előzményeiket is (Hollander–Turowetz 2013).

A magyar villámrandi-korpusz első személyű formát tartalmazó megnyilatkozásainak vizsgálata a Svennevig által bemutatott szerkezeti modell működését tovább árnyalta. Az első személyű alakok túlnyomó többsége (87,7% a vizsgált dialógusokban) a válasz és a komment típusú reakciószekvenciákban található meg. A válaszhoz és a kommenthez nem kapcsolható első személyek vizsgálata során láthatóvá vált, hogy ezek háromfélék lehetnek: (1) a beszélő tudására, készségére vagy tevékenységére reflektáló, (2) metapragmatikai, (3) begyakorlott panelszerű, gyakran az érzelmek kifejezésével összefüggők. Az első személyt tartalmazó szerkezeti elemek tehát (ön)bemutató vagy pedig (ön)reflektív funkcióban szerepelnek (Bencze 2021).

1.4. Hipotézisek

A megismerkedés dimenziói és az első személyű megnyilatkozások vizsgálatának eredményei (Bencze 2021) alapján feltételezhető, illetve a párbeszédnek alapvető természetéből is fakad, hogy a második személyű alakok ugyan nem kizárólagosan, de nagy arányban a kérdésekhez, illetve a visszakérdezésekhez kapcsolódhatnak. Első hipotézisem szerint a magyar villámrandi korpuszában a második személyű alakokat tartalmazó megnyilatkozások a legnagyobb arányban kérdő mondatokban találhatók meg. A második hipotézisem szerint a magyar villámrandi korpuszában a második személyű alakokat tartalmazó megnyilatkozások a személyes információk előhívásán túl a svennevigi megismerkedési dimenziók építésében is szerepet kapnak.

2. Anyag és módszer

Finkel–Eastwick–Matthews (2007) módszertani útmutatóját követve 2019 szeptemberében Budapesten, kutatási célokkal két egymást követő, hasonló módon létrehozott villámrandi-eseményt szerveztem meg. Az első randieseményen 4 nő és 6 férfi, a másodikon 6 férfi és 6 nő jelent meg, tehát 24

és 36, kb. 5 perces beszélgetés zajlott le. Az eseményeken 20 és 33 év közötti, budapesti vagy Budapest környékén élő, a pártalálásra nyitott, magukat inkább heteroszexuálisnak értékelő nők és férfiak vettek részt. A beszélgetéseket a résztvevők előzetes hozzájárulásával rögzítettem. Az esemény menetének részletesebb leírását lásd Bencze 2020.

A hangfelvétel rögzítése után szakaszosan, a magyar hagyományokra részben építő saját lejegyzési útmutatóval kezdődött meg a beszélgetések leírása. A lejegyzés során törekedtem arra, hogy az elkészülő transzkripció a diskurzusok időbeli és tartalmi jegyeit is bemutassa, ezért a leírást az ELAN programban, kiegészítő jelek alkalmazásával végeztem el. A dialógust hangzágységek határán tagoltam megnyilatkozásokra. A hangzágységek határát a tanulmány példáiban a | jellel jelöltem. Egy beszédfordulóban a beszélők több hangzágységet is használhatnak. A lejegyzés után az ELAN programból kinyert idő- és tartalmi információk alapján a beszélgetés legfontosabb jellemzőit – a randi és beszélő száma, neve, időinformációk, kiegészítő jelölések – tartalmazó, a szószintig lebontott, morfológiai elemzést tartalmazó táblázat jött létre. A táblázat beszélgetésenként vagy több beszélgetést összevonva adatbázisként, kereshető korpuszként használható. A korpusz elkészítésének részleteiről lásd Bencze 2021. A megnyilatkozások mondat típusának vizsgálatához szükséges volt a korpuszon kiegészítő, kézi elemzéseket végezni. A hangzágységeket az elsődleges funkciók (D2) és a mondat típusra jellemző intonáció alapján soroltam mondat típusokba (Imrényi 2017). Az írott szövegben használt mondatvégi írásjeleket csak a kérdések esetén alkalmaztam. A diskurzusban elfoglalt hely, a svennevig szerkezet vizsgálata szintén nem automatizálható, szükség volt kézi elemzésre.

A jelen tanulmányban ismertetett vizsgálatba a villámrándikorpusz egyik eseményének 12 dialógusát vontam be. Az adott eseményen részt vevő nők és férfiak mindegyike kétszer szerepel a vizsgált anyagban.

Az elemzés egy kvantitatív és egy kvalitatív részből áll. Az első szakaszban a 12 dialógus szöveggörpuzsán végeztem kvantitatív elemzéseket. A görpuszból kiemeltem a második személyű igei, főnévi és névmási alakokat, tehát a vizsgálat tárgyát az igei személyragos igeik, a birtokos személyjeles főnevek, valamint a személyes névmások és ragozott alakjaik képezik. Nem kerültek be viszont olyan alakok, ahol testesen nem szerepel az ige („és miért?” ≈ ’és miért csináltad ezt?’), a második személyű személyes névmás („zavar hogy ha valaki dohányzik?” ≈ ’zavar téged’) vagy a birtokos személyjeles főnév („megváltozott?” ≈ ’megváltozott a számod?’). A kvantitatív szakaszban vizsgáltam a második személyű alakot tartalmazó megnyilatkozások nemek,

beszélők szerinti eloszlását, illetve a grammatikai-mondattani jellemzőket, így a morfológiai jelölőket és a mondattípusokat. A kvalitatív elemzés során a kérdő, a kijelentő, a felszólító mondattípust tekintettem át, és a jellemzőik példákkal való szemléltetése után összegeztem prototipikus és kevésbé prototipikus jellemzőiket. Azonosítottam további két, a korábbiakkal részben átfedésben álló, speciális mondatcsoportot is. A kvantitatív és a kvalitatív elemzések eredményei együtt mutathatnak rá a megismerkedési, kétoldalú diskurzustípus felépítésének és a mondattípusok használatának, diskurzusba való beágyazásának jellemzőire.

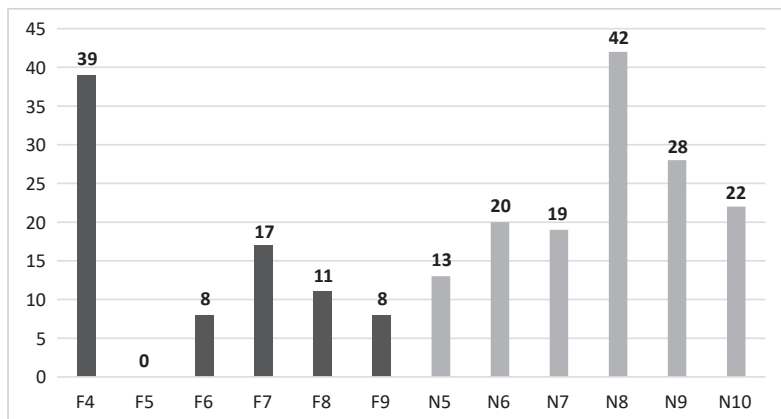
3. Eredmények

3.1. A vizsgált anyag általános jellemzői

A korábbi kutatások azt mutatták, hogy az első személyű alakok több mint négyszer nagyobb számban fordulnak elő a második személyű alakoknál (82% és 18%) (Bencze 2021), vagyis a diskurzusok kisebb részét alkothatják az elsődlegesen második személyű alakokat tartalmazó kérdések, és nagyobb részét az elsődlegesen első személyt tartalmazó önreprezentációs válaszok vagy a válaszokra érkező kommentek. Az első személyű alakoknál jellemző volt a kiegyenlített előfordulás a nemek tekintetében: a nők megnyilatkozásaiban szerepel az első számú alakok 48%-a, a férfiakéban 52% (Bencze 2021). Az elsődlegesen első személyt tartalmazó válaszokat és kommenteket tehát a férfiak és a nők hasonló arányban használják.

A jelen vizsgálatba bevont 12 dialógusban összesen 227 második személyű alak szerepel, amelynek 63%-a, 143 előfordulás a nők megnyilatkozásaiban, 37%-a, 83 előfordulás pedig a férfiakéban volt adatolható. A nőkhöz kapcsolódik tehát a második személyű alakok csaknem kétharmada, és ez jelentős különbséget jelent.

Ha a második személyű alakok beszélőhöz kötöttségét vizsgáljuk, látható, hogy nagyok az egyéni különbségek (1. ábra). A résztvevők átlagosan 17,5 második személyű alakot használnak, de míg bizonyos résztvevők az átlag kétszeresénél is többet, van olyan beszélő, aki egyet sem.

1. ábra. A második személyű alakok eloszlása a beszélők között

A grammatikai jelölők szerinti eloszlás rámutat a magyar nyelv sajátosságaira, ugyanakkor – ahogy az a későbbi példákból látható lesz – bizonyos grammatikai jelölők nagyobb arányban kapcsolódnak jól körülhatárolható megnyilatkozástípusokhoz, szerkezeti elemekhez, funkciókhoz. Az ígéren való jelöltség túlsúlyát mutatja az, hogy az igeragozás az összes előfordulás 83%-ában, összesen 189 alakkal jelöli a második személyt. Ezzel szemben kisebb arányban vannak jelen a korpuszban a birtokos személyjelek (12%, 27 alak) és a személyes névmások (5%, 11 alak). A második személy jelölése tehát elsődlegesen az ígéhez, az igeragozáshoz kapcsolható, és csak másodsorban a főnevekhez, a birtokosság kifejezéséhez, a személyes névmások pedig csak kis számban találhatók meg. A második személy esetében a többes számú alakok 6 esetben (2,6%) jelennek meg, tehát – a megismerkedési szituáció jellegéből adódóan – az egyes számú alakok túlsúlya jellemzi a dialógusokat.

3.2. A második személyhez kapcsolódó mondat típusok és speciális csoportok

A második személy a svennevigi modell alapján elsősorban a kérdéshez és a visszakérdezéshez kapcsolódik, tehát a kérdő mondatokban várnánk a legnagyobb számban.

A kvalitatív elemzés során áttekintettem a második személyű alakokat tartalmazó megnyilatkozásokat a mondat típusok és a diskurzusban betöltött funkciók szerint. A megfigyeléseim alapján a második személyű személyes névmás – amikor nem az ígével együtt, általában hangsúlyosan

szerepel – a megismerkedési diskurzusban speciális funkciókat tölt be, így ezt a csoportot külön tárgyalom (3.2.5.). Az elemzés gerincét adó három mondatípus – a kérdő, a kijelentő és a felszólító mondat – bemutatásában az igei személyragot és a birtokos személyjelet tartalmazó alakokra építke, vagyis 216 alakot vizsgállok tovább.

A 216 alakot tartalmazó megnyilatkozások elemzése azt mutatja, hogy a funkció és a személyviszonyok szempontjából megfigyelhető egy másik speciális csoport, a második személyű alakok általánosító használata. Az ide tartozó 9 alakot szintén külön tárgyalom (3.2.4.).

A két speciális csoportot nem számítva tehát 207 második személyű alak adja az elemzés fő részét. A mondatípusokat tekintve látható, hogy ezek 59%-a (122) kérdő, 31%-a (64) kijelentő, 10%-a (21) felszólító mondatokban található. A második személyű alakok csoportosítását az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A második személyű alakok csoportosítása

Grammatikai kifejezőeszköz	Grammatikai kifejezőeszköz előfordulásainak száma		Általánosítás	Mondatípusok	Előfordulások száma	Fejezet
<i>igeragozás</i>	189	összesen 216 alak más szempontok szerint elemezve	nem általánosító használat	<i>kérdés</i>	122	3.2.1.
				<i>kijelentés</i>	64	3.2.2.
<i>birtokos személyjel</i>	27			<i>felszólítás</i>	21	3.2.3.
			általánosító használat	-	9	3.2.4.
<i>személyes névmás</i>	11		-	-	11	3.2.5.

A továbbiakban először a mondatípusok tipikus példáit (3.2.1.–3.2.3.), majd a két speciális csoportot (3.2.4.–3.2.5.) mutatom be. A nyelvi példák után látható szám jelzi, melyik beszélgetésből származnak.

3.2.1. Kérdő mondatok

A második személyű alakok jelentős része, 122 alak (59%) kérdő mondatokban található. A kérdések 57%-a (69 alak) eldöntendő, 43%-a (52 alak) pedig

kifejtendő kérdés, tehát az eldöntendő kérdések enyhe túlsúlya látható. A kérdéseket funkcióik alapján csoportokba lehet sorolni.

A legnagyobb számú csoportba tartoznak az információ, a válasz előhívását célzó kérdések, amelyekből 98-at találunk, vagyis a kérdések 80%-át alkotják. Ezek a svennevigi modell klasszikus kérdései, illetve visszakérdezései. Céljuk elsősorban az első dimenzió építése, vagyis a személyes információk megosztására való felkérés, a tudás, az ismeretek megosztásának elicitálása (Svennevig 1999). A kérdések két jellemző téma köré csoportosulnak: életrajzi adatok és kapcsolati információk.

Svennevig (2014) is megállapítja, hogy a kérdések elsődlegesen **életrajzi információk**ra vonatkoznak, ahogy az (1)–(8) példák is mutatják. Az anyagban 82 ilyen példát találunk, ez az összes kérdés 67%-a. Ezek a kérdések elsősorban a korral, a lakhellyel, a munkával, a hobbival kapcsolatosak. Megjelennek begyakorlott formák, mint a (3)-ban, míg más esetben a kérdések speciálisak, már egy korábban megkezdett téma részletes kifejtésére vonatkoznak, ahogy ez a (6) és (7) példákban is látható.

- (1) itt Budapesten dolgozol? {45}
- (2) te is szeretsz esetleg táncolni? {15}
- (3) és te mivel foglalkozol? {19}
- (4) mit tanulsz? {14}
- (5) van van háziállatod? {35}
- (6) mi a három ötéves célod? {46}
- (7) inkább otthon ülős típus vagy és akkor hogyan? {33}
- (8) megkérdezhetem, hogy hány éves vagy? {39}

Az információs kérdések másik csoportját a **kapcsolati előzmények**re vonatkozó kérdések jelentik – lásd ezekre a (9)–(12) példákat. Bár Stokoe (2010) leírta a villámrandik kétoldalú „interjú”-jellegét és a romantikus karakter háttérbe szorulását, felhívta a figyelmet arra is, hogy a villámranditól mint kontextustól nem tekinthetünk el. A résztvevők diskurzusában jellemző a párkapcsolati tapasztalatok előhívása, megosztása, mert az szervesen hozzájárul a potenciális partner megismeréséhez.

A kapcsolati előzményekre vonatkozó kérdésekből 16 alak található a vizsgált anyagban, az összes kérdés 13%-a. A kérdések lehetnek általánosak – például a korábbi kapcsolatok számára, az egyedüllét idejére vonatkozóak (lásd erre a (9) és a (10) példát) –, ahogy egy konkrét kapcsolat részletezéséhez

(lásd erre a (11) példát) vagy a nemi viselkedéshez, sztereotípiákhoz is kapcsolódhatnak (lásd erre a (12) példát). Céljuk lehet a beszédpartner viselkedésének, szabályrendszerének megismerése is, tehát ezek a kérdések a közös jogok, kötelességek alakítását, a normatív értékek meghatározását, vagyis a svennevigi második dimenzió épülését segíthetik. A kérdések gyakran többes számúak: a 6 többes számú alakból 4 ebben a kategóriában található. A többes számú alakokban a bennfoglalás a korábbi párra mint csoportra ((11) példa) vagy a nemekre vonatkozik (lásd erre a (12) példát).

- (9) neked már sok kapcsolatod volt? {33}
- (10) megkérdezhetem hogy mióta vagy egyedül? {40}
- (11) miért mentetek szét? {46}
- (12) tényleg így csináljátok? {40}

A birtokos személyjeles alakok jelentős része az információkat előhívó kérdésekben jelenik meg, ahogy ez az (5), (6), (12) példákban is látható. A lentebb ismertetett csoportokban elsősorban, néhol pedig kizárólagosan az igei személyrag jelöli a második személyt.

A második személyű alakot tartalmazó kérdések 20%-a nem információ-kérés, hanem **reflexivitásra utaló funkciókat**, például a helyzet, az állapot leírásához, a nyelv használatához stb. kapcsolódóakat tölt be. Ezekre a funkciókra kevés példát találunk, és csoportjaik gyakran nem is választhatók élesen szét egymástól. Így célom nem is szigorú kategóriák felállítása, inkább csak a második személyhez kapcsolódó különböző funkciók bemutatása.

A nem életrajzi és kapcsolati információkéréshez kapcsolódó kérdések egyik nagyobb csoportja a villámrandira mint szituációra, konstrukcióra, folyamatra, cselekvéssorra vonatkozik. Ebbe a csoportba tartoznak a helyzetre vonatkozó kérdések (lásd erre a (13) példát), amelyek elsősorban a fizikai elhelyezkedésre, mozgásra, illetve áttételesen a mozgás és a jelenlét motivációira vonatkoznak (lásd erre a (14) példát).

- (13) te voltál ott az előbb ugye? {33}
- (14) és te mikor találtál rá erre a kis? {40}

Szintén a szituációhoz kapcsolódnak a beszélgetőpartner mentális-fizikális állapotát (lásd erre a (15) példát) vagy érzéseit-érzelmeit (lásd erre a (16) példát) érintő kérdések. Ezek gyakran jobban begyakorlott nyelvi formák. A beszélő törődését, érdeklődését fejezik ki, tehát elsősorban a szimpátia dimenzióját építik.

(15) úgy értettem hogy mitől fáradtál el {15}

(16) ó <rea> nem haragszol ha inkább úgy (vagy oda?) {19}

A beszélgetőpartnerek a szituációban alapvetően nem végeznek mozgásos tevékenységet, mégis előfordulhatnak a mozgásra, akcióra vonatkozó kérdések, illetve azoknak a szituációban való értelmezése is, például miután az asztal alatt az egyik résztvevő véletlenül megrúgja beszélgetőpartnerét, amire a mozgási tevékenységet újraértelmező, az adott szituációban új értelmezést adó formával reagál, mint a (17)-ben.

(17) ismerkedsz? {46}

Arra is találunk példát, hogy a beszélők az adott helyzettől eltávolodnak, az egyikük egy elképzelt szituációt konstruál meg, és az ebbe a szituációba való belehelyezkedésre készíti partnerét a kérdése megválaszolásával. A (18) példa előzménye, hogy a férfi kifejti, hogy csak ritkán motivált párkereső alkalmazások használatára, erre válaszul a nő egy olyan elképzelt szituációba helyezi magát és partnerét, amelyben a párkereső alkalmazásban már kifejezték kölcsönös szimpátiájukat, és ebben a helyzetben kíváncsi a férfi viselkedésére.

(18) akkor megnézed? {40}

A kérdések egy másik nagyobb csoportjának középpontjában a beszélgetés, a diskurzus, illetve a résztvevők nyelvhasználata, a **metapragmatikai tudatosság** állnak.

A másik tudására, gondolkodására, kognitív tevékenységére több példában utalnak a beszélők, mint a (19)-ben és a (20)-ban. A felismerés, a tudás és a megértés összekapcsolódhatnak az érzékeléssel is, mint a (21)-ben.

(19) nem gondoltad volna mi? {46}

(20) nem tudom hogy tudod-e hogy [hogymiről szó] {19}

(21) na látod? {24}

A beszélgetés menetére vagy annak megakadásaira vonatkoznak a kommunikációt támogató, metapragmatikai kérdések, például a beszélő így jelezheti, ha nem értette beszélgetőpartnerét, ahogy ez a (22)-ben is látható.

(22) egyetemen vagy mit mondtál? {39}

Az előzőekhez szorosan kapcsolódnak a szándékra vonatkozó kérdések is:

(23) szeretnéd meghallgatni? {39}

Mint a fenti példák sokszínűségéből látható, bár az életrajzi és kapcsolati információra vonatkozó kérdések többségben vannak, a beszélők gyakran használják a második személyű kérdéseket más, az eseményt, a diskurzust szervező, a beszélgetőpartnerek közötti kapcsolatot megtartó, alakító funkciókban. Ezek a kérdések egyúttal a normatív értékek és a szimpátia dimenzióinak az építéséhez is hozzájárulnak.

3.2.2. Kijelentő mondatok

A második személyű alakok – a két speciális csoportot, a személyes névmási és az általánosítást tartalmazó megnyilatkozásokat nem számítva – 31%-a (64 alak) kijelentő mondatokban található, a kérdő mondatok mellett tehát szintén jelentős számú példát találunk ezekre a mondatokra. Svennevig (2014) alapján a kijelentő mondatok elsősorban a válaszokhoz és a kommentekhez, így az első személyhez kapcsolhatók. A második személyű alakoknak a kijelentő mondatokban való megjelenése így további, a svennevigi modellben nem elsődleges funkciókra mutat rá.

A második személyt tartalmazó kijelentő mondatok csaknem fele (48%, 31 alak) a beszédpartner által elmondottakra vonatkozó **reakció, a másik fél által megfogalmazottak magyarázata** ((24)–(29) példa). A típus rokonságot mutat az információkérő kérdésekkel, közöttük is leginkább a visszakérdezésekkel. A hasonlóság oka egyrészt az, hogy a csoportok témája – életrajzi és kapcsolati információk feldolgozása – közel áll egymáshoz, másrészt az, hogy ezek a reakciók és magyarázatok betölthetik a visszakérdezés funkcióját is, mert a beszélők partnerüket további információk megosztására sarkallják, további válaszokat hívnak elő (lásd erre a (24)–(26) példákat). A partner válaszainak értelmezésével azt is jelezhetjük, hogy az általa elmondottak nem teljesen érthetők, bizonytalanok vagyunk abban, hogy jól értettük-e őt (lásd erre a (27) példát). A kategória elemei a visszajelzés funkcióját is betölthetik, amellyel a szimpátia dimenzióját építik, mint a (28)-ban és a (29)-ben.

(24) könyvelő vagy aha {15}

(25) te osztod be az idődet {39}

(26) akkor te szerencsésebb vagy {14}

(27) értem hogy lelki társat szeretnél meg ilyen {46}

- (28) Jézusom fiatalabb vagy mint én {46}
- (29) aranyos vagy amúgy {24}

A kijelentő mondatoknál is találunk egy nagyobb csoportot, amely **szituációs funkciókat** szolgál, a villámrandival mint szituációval, konstrukcióval, folyamattal, cselekvéssorral áll kapcsolatban.

Találunk köztük a beszédpartner állapotára, elsősorban érzelmi-kognitív állapotára vonatkozó példákat. A beszélők ezzel jelezhetik, hogy világos számukra a beszédpartner felkészültsége, mint a (30)-ban, vagy izgalma, mint a (31)-ben, céljuk elsősorban a feszültség oldása lehet, mint a (32)-ben.

- (30) hogy felkészültél {19}
- (31) nagyon beleélted magad {24}
- (32) látom azért <m_azért <beszval>> izgulsz {29}

A kijelentő mondatoknál is megjelennek a szituatív mondatok. Ezekben a beszélő egy elképzelt szituációba helyezi beszédpartnerét. A csoport nagyon hasonlít az egyik speciális csoporthoz, az általános kijelentéseket megfogalmazó mondatokhoz, de a kijelentő mondatok ezen csoportjában mindig az egyik beszédpartner az elképzelt szituáció résztvevője. A (33) példában a vállalkozó férfi munkaidővel kapcsolatos vágyait értelmezi a női résztvevő, a (34) példa női résztvevője pedig a férfi hobbijával kapcsolatban ad tanácsokat. Az ilyen szituációs leírások több megnyilatkozást összekapcsolva hosszabbra is nyúlhatnak, így a helyzet részletesebb leírására van lehetőség.

- (33) ötkor lerakod a tollat | kikapcsolod a gépet {39}
- (34) fektetsz egy (picit több energiát) {45}

A kijelentő mondatok harmadik nagyobb csoportjában – a kérdések utolsó nagyobb csoportjához hasonlóan – a beszélgetés, a diskurzus, illetve a résztvevők nyelvhasználata, a **reflexió** kap szerepet.

A kognitív tevékenységre vonatkozó kifejezések gyakran rövid, begyakorlott tagmondatok, amelyeknek amellett, hogy a beszédpartner tudására, értesére vonatkoznak, diskurzusjelölői funkciójuk is lehet (lásd erre a (35), (36) példákat). A második személyű alakok jelölhetik a beszélői bizonytalanságát is azzal kapcsolatban, hogy a beszédpartnere biztosan rendelkezik-e megfelelő előismerettel egy adott témában, érti-e és jól érti-e az elmondottakat, mint

a (37)-ben. Ezek az alakok hozzájárulnak a közös ismeretek értelmezése mellett a közös normák építéséhez is, mint a (38)-ban.

- (35) és tudod mi a durva hogy {46}
- (36) valahogy nem találom tudod a {40}
- (37) tehát érted hogy mit mondok {33}
- (38) hát amit úgy gondolod hogy szívesen megosztasz {14}

Az előző csoporttal nagy hasonlóságot mutatnak a nyelvre, a kimondott szóra vonatkozó kifejezések, amelyekkel a beszélők a beszélgetésre mint diskurzusra utalnak: rámutatnak a dialógus elemeire, szerveződésére, mint a (39)-ben, illetve megnyilatkozásait bizonyos diskurzusrészekhez kötik, mint a (40)-ben.

- (39) kérdésedre visszatérve {24}
- (40) (arra is) válaszolhatsz egyébként {39}

A nyelvre való reflexióhoz kapcsolódóan megjelenhet a beszédpartner szándékai iránti érdeklődés is, amely a normatív értékek és a szimpátia dimenziójának építésében is szerepet kap:

- (41) amit te meg akartál osztani azt {14}

Összegezve a fentieket, elmondhatjuk, hogy a második személyt tartalmazó kijelentő mondatok a diskurzusban elsősorban a reakciók, a magyarázat, a nyelvi értelmezés funkciójában jelennek meg. Ily módon a prototipikus kijelentő mondatok első személyű formáját összekapcsolják a prototipikusan a kérdő mondatokban megjelenő második személlyel, vagyis a diskurzusban is elsősorban a két beszédpartner közötti kapcsolatot erősítik.

3.2.3. Felszólító mondatok

A felszólító mondatok a vizsgált szűkített csoportban a második személyű alakok 10%-át adják (21 alak). Esetükben az életrajzi és kapcsolati információ kérése nem jellemző, inkább szituációhoz kötődő, illetve a diskurzust szervező megnyilatkozásokat találunk. A felszólítás jellegéből adódóan elsősorban második személyű, ugyanakkor az első találkozásból, a megismerkedési szituációból adódóan az anyagban a felszólító mondatok prototipikus, a cselekvésre kényszerítő funkciója kisebb szerepet kap, inkább gyengébb erejű direktívumok, tanácsok, javaslatok jelennek meg.

A villámrandi **szituáció**jához kötődő példák általában érzelmekhez kapcsolódnak, így a beszélők a beszédpartnerük félelmét, izgatottságát igyekeznek oldani, nagyrészt begyakorlott, panelszerű formákkal, ahogy ezt a (42) és a (43) mutatja. Az érzelmek kezelése hozzájárulhat a szimpátia dimenziójának építéséhez.

(42) engedd el magad {29}

(43) de örülj neki mer <m_mert <beszval>> ö <hez> {24}

Megjelenik a **szituatív funkció** is: a beszélő egy elképzelt szituációba vezeti át beszédpartnerét. A (44) példa közel áll a kijelentő mondatok információs, magyarázó típusához is.

(44) *meg ezt csináld meg azt csináld és akkor <m_akkor <beszval>> így*
{39}

A felszólító mondatok nagyobb része a villámrandi korlátozott akciókérő jellegéből adódóan inkább **nyelvi, kognitív funkciók**hoz kapcsolódik.

A kognitív tevékenységgel kapcsolatos kifejezésekben jellemzőek a figyelemmel (lásd erre a (45)–(47) példákat) és a képzelettel kapcsolatos igék (lásd erre a (48) példát). Funkcióik szerint a beszélgetőpartnerek közötti kapcsolatot építik, és diskurzusjelölő szerepük is lehet. Általában jobban begyakorlott formák, mint a *figyu*, amely gyakran előforduló beszélt nyelvi rövidítés, mint a (47)-ben.

(45) figyelj, ez ez {39}

(46) figyelj ezt nehéz belőni {24}

(47) hát figyu összeházasodtam elváltam {46}

(48) képzelj el mi történt {27}

Gyakoriak a metapragmatikai kifejezések, amelyek a beszédtevékenység megkezdésére, folytatására, speciális beszédtevékenység végzésére irányulnak, mint a (49)-ben és az (50)-ben. Direktségük ellenére nem minősülnek udvariatlannak, kiváltképpen azért, mert gyakran megjelennek mellettük enyhítő formák (*nyugodtan, légy szíves*), mint az (51)-ben és az (52)-ben. Összességében segíthetnek abban, hogy a partnerek a beszédtevékenységet a mindkét fél számára kényelmes formában, megfelelő keretek között tarthassák, így hozzájárulhatnak a normatív értékek dimenziójának építéséhez.

- (49) akkor beszélj {39}
- (50) na mesélj {24}
- (51) tippelj egyet légy szíves {24}
- (52) nyugodtan kérdezz {35}

A felszólító mód megjelenésének speciális formája a káromkodás, amelyet az (53), (54) példák szemléltetnek. A durva igék használata éppen azért veszélyes, mert alapvetően második személyűek, így a beszédpartner saját magára vonatkoztathatja őket. A káromkodás ugyanakkor okozhat egyfajta felszabadulást is, ugyanis megszünteti a résztvevők közötti gátakat. Használata ezzel együttvéve is veszélyes lehet a beszédpartnerek kapcsolatépítési folyamatában.

- (53) baszd meg {46}
- (54) na baszd meg {39}

A fentiekből látható, hogy a második személyű alakoknak a felszólító mondatokban való megjelenésének célja elsősorban a diskurzus szervezése, a beszédpartnerrel közös nyelvi és figyelmi tevékenységek irányítása.

3.2.4. A második személy mint általános alany

A csoportosítás során két speciális csoportot különítettem el: az általános érvényű és a személyes névmásokat tartalmazó megnyilatkozásokat. Az elválasztás a mondattípusoktól részben mesterséges, és nem újabb, a korábbiak mellett megjelenő mondattípusokat jelölnek, hiszen az ide kapcsolódó példák besorolhatók lennének a fenti mondattípusokba. Ha azonban a diskurzusban betöltött szerepüket vizsgáljuk, sajátos jegyeik és funkcióik alapján javasolt külön tárgyalni őket.

Az első speciális csoportba azok a mondatok tartoznak, ahol a második személyű alak valójában nem a partnerre vonatkozik, hanem általános alanyként értelmezhető. Ezek lehetnek kijelentő és felszólító mondatok is, de nem a másik tevékenységet értelmezik, írják le egy feltételezett szituációban, nem is tanácsot adnak vagy utasítanak (vö. a (33), (34) és a (44) példák). Ezekben a példákban a beszélő az általános elvárásait fogalmazza meg, például egy partnerrel, mint az (55)-ben, az utazási élménnyel kapcsolatban, mint az (56)-ban, és éppen általánosságuk miatt vonatkoztathatja őket a beszédpartner önmagára is. Az elképzelt szituációba való beágyazással a beszélő nem

fenyegeti a beszédpartnere arcát, ezért a beszédhelyzetüktől eltávolodva tudnak beszélni egy-egy témáról. Ez az eltávolodás azonban nem feleltethető meg a korábban bemutatott szituatív példáknak, ugyanis ezt a csoportot a feltételesség helyett a konkrétumok, a másik félhez kapcsolódó információk kérése helyett a saját normák megmutatása jellemzi. Az ilyen típusú megnyilatkozások többször csoportosan, egymáshoz kapcsolódva jelennek meg, ahogy ezt az (57) is mutatja.

- (55) valami baj van akkor azt mondd el {27}
- (56) utazás közben leülsz {29}, megiszol egy kávét {29}, beszélgetsz az úg {29} {3 együtt}
- (57) és nyilván az alapján döntöd el azt hogy {39} {3 együtt}

3.2.5. A második személy névmási megjelenése

A személyes névmási alakokat tartalmazó megnyilatkozásoknak két fő előfordulása van. Az elsőbe azok az ige nélküli, kérdő megnyilatkozások tartoznak, ahol a beszélő megfordítja a korábbi kérdést, illetve válaszát, így tulajdonképpen a másik félnél a kérdés elismétlése nélkül elicitálja a választ (lásd erre az (58), (59) példákat). A személyes névmás a legtöbbször ragozatlan alakban fordul elő. A svennevigi szerkezeti modellben külön nem kap helyet ez a típus, bár a válasz záróelemeként a kommenteket – vagyis a másik fél reakció-válaszát – hívhatja elő.

- (58) és te? {39}
- (59) neked (az első)? {40}

A személyes névmási alakok másik típusa a kijelentő mondatokban jelenik meg. A prototipikusan első személyű ígét tartalmazó, válaszjellegű kijelentő mondatokba a beszélő a személyes névmással bekapcsolja az adott jelenetbe a partnerét, ezzel pedig kapcsolatukat kívánja megerősíteni. A tevékenységbe kapcsolással a cél az érzelmek, a szimpátia kifejtése, mint a (60)-ban, de ezek a megnyilatkozások néhány tevékenységnél akár arcfenyegetőnek hathatnak: nem biztos, hogy a másik is be szeretne kapcsolódni a közös tevékenységbe, mint a (61)-ben.

- (60) ú <rea> nagyon sajnálom még elbeszélgettem volna veled {19}
- (61) én szívesen megtanulok veled táncolni {35}

A speciális csoportok részben átfedéseket mutatnak a kérdő, kijelentő és felszólító mondattípusokkal, mivel azonban jelen elemzésben a mondattípus mellett a személyekhez való kötés és a beszédszándékok is hangsúlyos szerepet kapnak, fontosnak tartottam a csoportok elkülönített tárgyalását.

4. Következtetések

Az első találkozás dialógusaiban a résztvevők közötti kapcsolat (ki)építése, az önbemutató és a másik önbemutatójának előhívása a beszélgetés két szereplőjének közös tevékenysége. A beszélők érdeklődése nem egy külső személyre, tárgyra, eseményre fókuszál, hanem a beszédpartnerre. A kiegyensúlyozott megismerkedési dialógus esetében az érdeklődés – legyen az valódi, ténylegesen motivált vagy csak a diskurzusok fenntartására vonatkozó társadalmi elvárások által meghatározott – kölcsönös, így mindkét résztvevőnek lehetősége van önmaga bemutatására. A megismerkedési szituációhoz kapcsolódó szerkezeti elemek – a Svennevig (2014) által bemutatott kérdések, válaszok és reakciók – mellett, illetve annak részeként az első és a második személy beszélő perspektívája, illetve annak grammatikai jelölése is kiemelt figyelmet érdemel a dialógusokban. Az érdeklődő, információkat előhívó kérdéseket és visszakérdezéseket – a kérdő mondatokat – elsősorban a második személyhez, a válaszokat és a kommenteket – a kijelentő mondatokat – az első személyhez kapcsolhatjuk.

Tanulmányomban a második személyű alakokat tartalmazó megnyilatkozásokat vizsgáltam. A második személyű alakok nagy többségben igei személyraggal jelöltek (83%), a főnévhez kapcsolódó birtokos személyjelek szinte kizárólagosan az információkérő kérdésekben jelennek meg, a személyes névmások pedig egy speciális, külön bemutatott csoporthoz kapcsolódnak. A nemi és egyéni különbségek tárgyalása után a mondattípusok alapján rendszereztem a második személyű alakokat tartalmazó megnyilatkozásokat, és áttekintettem a mondattípusok funkciót.

A második személyű alakok 59%-a kérdő mondatokban található. A kérdő mondatok 80%-a pedig a Svennevig (2014) által leírt szerkezeti modell életrajzi és kapcsolati előzményekre vonatkozó kérdés és visszakérdezés típusába sorolható. Az első hipotézisem tehát, amely szerint a magyar villámrandi korpuszában a második személyű alakokat tartalmazó megnyilatkozások a legnagyobb arányban a kérdő mondatokban találhatók meg, igazolást nyert. A kérdő mondatok mellett azonban a kijelentő mondatokban is megjelenik

a beszédpartnerrel kapcsolatos információk feldolgozása, értelmezése. A második személyű alakot tartalmazó kijelentő mondatok csaknem felében (48%) a beszélők megállapításokat tesznek partnerükről, magyarázzák, értelmezik az általuk elmondottakat, ezzel egyúttal reagálnak, kifejezik érdeklődésüket, érzéseiket, másrészt lehetőséget adnak arra, hogy a partner pontosítsa az elmondottakat. Tulajdonképpen ezekkel a kijelentő mondatokkal is a témát elicitálják, a folytatást kezdeményezik, tehát újabb információkat, válaszokat, részleteket szeretnének előhívni partnerükből.

A kérdő, a kijelentő és a felszólító mondatok csoportjaiban is megjelennek olyan funkciók, amelyek nem az információkéréshez kapcsolódnak. Az egyik csoport megnyilatkozásai a beszédhelyzetre, a szituációra, a beszélők állapotára vonatkoznak, míg a másik csoportba tartozó megnyilatkozások a diskurzussal, a beszélgetéssel kapcsolatosak, a kognitív tevékenységre, a nyelvi értelmezésre, reflexivitásra, a metapragmatikai tudatosságra utalnak. A csoportok között nincsenek éles határok, jellemző a példák átmenetisége.

A mondattípusok jellemzői mellett érdemes megvizsgálni a második személy reprezentálásának más funkcióit is, melyek a mondattípusokat keresztező szempontok, elsősorban a diskurzusban betöltött szerep és a funkció alapján két további csoport tárgyalását teszik szükségessé. Az első csoportnál a második személy valójában nem a beszédpartnerre vonatkozik, hanem általános megállapításokat, elvárásokat tartalmaz. A második csoportba a személyes névmásokat tartalmazó megnyilatkozások tartoznak, amelyek a visszakérdezést vagy a közös tevékenységbe való bevonást segítik.

Mind a mondattípusok prototipikus információkérésen túli jellemzői, mind a két külön tárgyalt csoport különböző típusú példákkal szolgál arra, hogyan építik a beszédpartnerek a tudás, ismeret dimenzióján túl a normatív értékek, a jogok és kötelességek, illetve a kölcsönös elismerés, a szimpátia, az érzelmek dimenzióiban is kapcsolatukat. A példák alapján második hipotézisem is igaznak bizonyult, vagyis a magyar villámrandi korpuszában a második személyű alakokat tartalmazó megnyilatkozások a személyes információk előhívásán túl a svennevigi megismerkedési dimenziók építésében is szerepet játszanak.

Jelen elemzésben láthatóvá váltak a személyhasználat, a mondattípusok és a diskurzusfunkciók közötti kapcsolatok. A nagy számú, jól körülírható prototipikus megnyilatkozás mellett – ahol a különböző jellemzők, így a második személyű alak, a kérdő mondattípus, a kérdés információkérő funkciója összekapcsolódnak – különböző szerkezettel és funkcióval rendelkező, kisebb számban előforduló, egymástól kevésbé elhatárolható mondat- és megnyilatkozáscsoportokat is láthatunk. A szigorú kategorizálás helyett inkább

a prototipikustól való eltérés jellemzőit, funkcióit érdemes tehát megtalálni, ahogy az a mondattípusok hálózatban való szemléletében is történik (Imrényi 2017). A megismerkedési diskurzusok szerkezeti jellemzésénél a prototipikus elemek leírása már megtörtént (Svennevig 1999, 2014), de a kevésbé jellemző, ugyanakkor mintákként, sémákként megjelenő további csoportok feldolgozása tovább árnyalhatja a megismerkedési diskurzusokról való ismereteinket.

Irodalom

- Bencze Norbert 2020. Önkonstruálás és benyomáskeltés az első találkozás során. In: Váradi Tamás (sorozatszerk.) – Ludányi Zsófia – Gráczai Tekla Etelka (szerk.): *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2020. XIV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 6–20.
- Bencze Norbert 2021. Önbemutató, önreflexió. Megismerkedési diskurzusok első személyű megnyilatkozásai. In: Váradi Tamás (sorozatszerk.) – Ludányi Zsófia – Gráczai Tekla Etelka (szerk.): *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2021. XV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet.
- Finkel, Eli J. – Eastwick Paul W. – Matthews, Jacob 2007. Speed-dating as an invaluable tool for studying romantic attraction: A methodological primer. *Personal Relationships* 14(1): 149–166.
- Hollander, Matthew M. – Turowetz, Jason 2013. 'So, why did you decide to do this?' Soliciting and formulating motives for speed dating. *Discourse & Society* 24(6): 701–724.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Korobov, Neill 2011. Gendering desire in speed-dating interactions. *Discourse Studies* 13(4): 461–485.
- Kugler Nóra 2018. *Az összetett mondat*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.). *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.
- Stokoe, Elizabeth 2010. „Have you been married, or...?” Eliciting and accounting for relationship histories in speed-dating interaction. *Research on Language and Social Interaction*, 43(3): 260–282.

- Svennevig, Jan 1999. *Getting acquainted in conversation. A study of initial interactions*. Amsterdam: John Benjamins.
- Svennevig, Jan 2014. Direct and indirect self-representation in first conversations. *Journal of Language and Social Psychology* 33(3): 302–327.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.

Second-person utterances of acquaintance dialogues in the function of eliciting a response

Examining the spontaneous language use in the first encounter dialogues, Svennevig (1999, 2014) presents a three-part sequential structure, where two question types have an important role: the question that elicits the answer containing self-representation and the question that implies continuation. In the dialogues of Hungarian speed-dates, the results so far show the complexity of the three-part sequential structure (Bencze 2020), where not only the questions could be used to elicit a response, but also the neutral positive statements (Imrényi 2017). In this study, the second person utterances of 12 conversations from the speed-date corpus are analyzed. In this paper, the second-person utterances are presented with examples, organized in groups by sentence type (questions, declarative, and imperative sentences) and special features. On one hand, the results point out the complexity of sentence types, on the other hand, the examples provide an overview of the discourse organizing functions of less prototypical statements.

Keywords: spontaneous language use, utterance, sentence types, question, second person

Bencze Norbert

Eötvös Loránd Tudományegyetem

benczenorbert@gmail.com

MARKÓ ALEXANDRA – BÓNA JUDIT

Kérdő mondatok gyermekek felolvasásában*

Kivonat

Az intonációs mintázatok elsajátításáról a nyelvfejlődés során relatíve kevés ismeretünk van. A kérdő mondatok produkciója ezen belül is specifikus jelenség, hiszen az egyes típusai más-más prozódiai szerkezettel jellemezhetők. A felolvasás esetén az olvasási folyamat begyakorlottsági szintje is hatással lehet a prozódiai megformálásra. A jelen tanulmányban kérdő mondatok intonációs sajátosságait vizsgáltuk harmadik, negyedik és ötödik osztályos gyermekek esetében. Azt feltételeztük, hogy az intonációs szerkezetek megvalósítása összefügg az olvasó gyakorlottságával, és negyedik osztály után válnak jellemzővé a felnőttek körében prototipikusnak tételezett mintázatok. Az eredmények ezzel szemben azt mutatják, hogy a gyermekek a vizsgált kérdéstípusok sematikus intonációs kontúrjait harmadik osztályra elsajátították, és ezeket alkalmazták akkor is, ha a felolvasás gyakorlatlan volt. A korábbi szakirodalommal összevetve a felnőttekéhez hasonló mértékű variancia, illetve hasonló mintázatok tárultak fel. Ennek kapcsán fény derült arra is, hogy a kiegészítendő kérdések esetében a szakaszvégi dallamemelés prototipikus mintázat a gyermekek körében, és ennek gyakorisága nem független a mondat szerkezeti és szemantikai-pragmatikai sajátosságaitól.

* A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal NKFIH-K-120234 számú pályázata és a Tématerületi Kiválósági Program támogatta. Köszönjük a névtelen lektorok hasznos, továbbgondolásra késztető megjegyzéseit.

1. Bevezetés

1.1. A felolvasás/hangos olvasás

A mindennapi életben gyakran kerülhetünk olyan helyzetbe, amikor hangosan fel kell olvasnunk egy szöveget. Ez általában akkor történik, amikor olyan személynek olvasunk fel, aki nem tud olvasni, vagy nem fér hozzá a szöveghez. Előfordul, hogy szó szerint szeretnénk megosztani egy adott tartalmat másokkal (például egy hírt, üzenetet, idézetet), de az is megtörténhet, hogy a helyzet formalitása igényli a pontosságra való törekvést (szó szerint kell felolvasni például egy ítéletet). Egyes nyelvészeti tudományos vizsgálatok során az összehasonlíthatóság érdekében gyakran alkalmaznak a kutatók felolvasást, illetve akkor is, amikor a spontán beszédben ritka az adott jelenség, vagy pedig célzott feladattal is nehezen elicitálható. A hangos olvasásnak kiemelt szerepe van az anyanyelvét elsajátító gyermek életében is: kezdetben a felnőttek olvasnak neki mesét, később, az olvasástanulás során hangos olvasással betűzi ki az első szavakat, automatizálja a dekódolási folyamatot (lásd 1.2.).

A hangos olvasás tekinthető egyrészt a beszédprodukció egyik típusának, másrészt egyfajta reprodukciós folyamatnak is, amely egyszerre viseli magán a beszéd és az írott nyelv jellemzőit (Bóna–Steklács 2021). Ha a különböző beszéd típusokat a beszédtervezési folyamatok spontaneitásának szempontjából egy skálán helyezük el, akkor a hangos olvasás a skála egyik végpontja, a nem spontán beszéd lesz (Wacha 1974). Ekkor ugyanis nincs szükség a magasabb tervezési folyamatok működtetésére, azaz az üzenet és a nyelvi forma megtervezésére, a felolvasandó nyelvi anyag adott (Váradí 2011; Krepss 2016). A percepció oldaláról ugyanakkor a beszélőnek fel kell tudnia dolgozni az olvasottakat, értelmeznie kell azt, és lehetőleg minél adekvátabb, értő–értető módon meghangosítani (Váradí 2011). Ez azt jelenti tehát, hogy felolvasáskor az írott szöveg értelmezése után a beszélőnek a beszédtervezési folyamatok közül csak az artikulációra, a szupraszegmentális elemek megfelelő használatára, a szöveg értelmező felolvasására kell fókuszálnia. Ez egyfajta elvárás is a hallgatói oldalról, hiszen ha a felolvasás nem megfelelő, és megakadások, hezitálások tarkítják, a hallgatók negatívabban ítélik meg, mint a hasonló gyakoriságban megakadásokat tartalmazó spontán beszédet (DeJoy–Jordan 1988). Azaz a spontán beszédben természetesnek veszi a hallgató a megakadások előfordulását, míg a felolvasástól elvárja, hogy folyamatosabb legyen, lehetőleg csak szüneteket tartalmazzon, hezitálásokat, ismétléseket, hibákat ne.

A hangos olvasás során az artikulációs szintre fordított nagyobb mértékű figyelem mérhető akusztikai fonetikai paraméterekben is megjelenik. Magyar anyanyelvű beszélőkkel végzett kutatásokban kimutatták, hogy szignifikáns különbség van a felolvasás és a spontán beszéd között a két szünet közé eső beszédszakaszok hosszában, így a szünetek gyakoriságában is, illetve az artikulációs és beszédtempóban (Váradi 2010; Bóna 2011). A vizsgálatok a spontán narratívában rövidebb beszédszakaszokat, gyakoribb szüneteket és lassabb beszéd- és artikulációstempó-értékeket adatoltak, mint a felolvasásban. A spontán beszédet és a felolvasást felnőttek esetében vizsgálták továbbá az intonációs struktúra (Beke 2008; Markó 2009b; Bóna 2011; Grácsi et al. 2019) és a zöngékezés (Markó 2012; Kohári–Markó 2015; Grácsi et al. 2017) szempontjából is. Grácsi és munkatársai (2019) nagyszámú adatközlő felvételein elvégzett vizsgálata azt mutatta, hogy a felolvasás és a spontán beszéd között szignifikáns különbség volt mind az alaphfrekvencia-, mind a hangterjedelem- (a teljes beszédprodukcióban mért minimális és maximális alaphfrekvencia-érték közötti távolság) és a hangközértékek (egy adott közlésben mért minimális és maximális alaphfrekvencia-érték közötti távolság) tekintetében. Az alaphfrekvencia és a hangköz a felolvasásban, a hangterjedelem pedig a spontán beszédben mutatott magasabb értékeket mind a nőknél, mind a férfiaknál.

1.2. Olvasástanulás és felolvasás

Az iskolai olvasástanítás a beszédre épül, a hangos olvastatás kiemelt módszertani eszköz az olvasástanításban. Ekkor a hangos olvasás segít egyrészt a felolvasónak a szöveg megértésében, másrészt a tanítónak abban, hogy felmérje az olvasás szintjét, illetve a gyermek nehézségeit az olvasás során.

Az olvasási folyamat két nagy részből áll: a dekódolásból és a megértésből. A dekódolás a vizuális jelek felismerését és a graféma-fonéma megfeleltetést, míg a megértés az olvasottak jelentésének feldolgozását, értelmezését jelenti. Az olvasástanulás kezdetén először a dekódolási folyamatot kell stabilá tenni, automatizálni, majd erre épül a szövegértés. Ha a dekódolás automatizálódott, a graféma-fonéma megfeleltetéssel gyakorlatilag egy időben történik meg a jelentés felismerése is (Gósy 2008; Józsa–Steklács 2009). A hangos olvasásnak a dekódolási szakasz automatizálása előtti szakaszban van különösen fontos szerepe. Amint ez a szakasz automatizálttá válik, az olvasás is elnémul, hiszen a megértéshez már nem lesz szükség az akusztikai ingerekre (vö. Bóna–Steklács 2020). Az olvasástanulás elején szoros összefüggés mutatható ki a hangos olvasás folyamatossága és a szövegértés között (Fuchs et al. 2001; Kim–Wagner 2015), és bár

az iskolai évek alatt a folyamatosság nő, de még középiskolás korban is mutat összefüggést a megértéssel (Frederiksen 1981; Rasinski et al. 2009). Az olvasási folyamat mérésére, az olvasási zavar diagnosztizálására nemcsak a kezdő olvasóknál, hanem később is használják a hangos olvasást, az eljárás során mérik a fluens olvasási időt, valamint a hibaszámot (Meixner 2000; Sipos 2019).

A hangos olvasás mindemellett a néma olvasásról is árulkodik. Fontos információkat nyújt ugyanis a dekódolási mechanizmus működéséről: az olvasás pontossága, tempója, fluenciája, a szünettartás jellemzői és a tévesztések gyakorisága és típusai összefüggésben állnak a néma olvasás teljesítményével (Alt–Samuels 2011; Kuhn 2011). Megjegyzendő ugyanakkor az is, hogy gyakorlott olvasóknál a felolvasás már hátráltató tényező lehet, hiszen a száj működése lassabb, mint a szem és az agy feldolgozási sebessége. A hangos olvasás bizonyos esetekben azonban mégis segítheti a megértést: nehezebb szövegek feldolgozásakor a gyakorlott felnőtt olvasót is segítheti a szöveg hangos felolvasása, a produkció és a percepció együttes működtetése.

Az írott nyelv elsajátításának gyorsasága több tényező függvénye, más a betűíró és nem betűíró nyelvekben, illetve a transzparens ortográfiájú és a nem transzparens nyelvekben. A magyar gyermekek 3. osztályban már nem teljesen kezdő, de még nem gyakorlott olvasónak számítanak. A változás ezután következik be, és 5. osztályban már elvárás a szöveg megértése, értelmezése, az olvasottak tartalmára való reflektálás is. Ötödik osztályos korra (tipikus fejlődés esetén) az olvasott szöveg megértésének a szintje eléri a hallás utáni szövegértés szintjét (Gósy 1996; Imre 2007).

A magyar gyermekek hangos olvasását vizsgáló kutatások eddig leginkább az olvasás fluenciájára fókuszáltak, és elsősorban a tempót, szünettartást, pontosságot és a tévesztéseket vizsgálták (például Sipos 2019; Steklács–Bóna 2020), a hangos olvasás intonációjáról gyermekeknél csak sporadikus ismereteink vannak (Tóth 2017). Különösen keveset tudunk a kérdő mondatok intonációs jellemzőiről a gyermekek felolvasásaiban (vö. 1.4.), ugyanakkor ezek adekvát meghangosítása az egyik legnehezebb feladat.

1.3. Kérdő mondatok a magyarban

A magyarban a kérdő mondatok intonációja attól függ, hogy a kérdő funkciót kifejezi-e lexikai jelölő. A jelen tanulmányban csak azokat a kérdéstípusokat tekintjük át, amelyek a vizsgálatunk anyagában szerepeltek. (A kérdő mondat-típusokat Kugler 2000a alapján határoztuk meg.) A *prototipikus* jelzőt a legáltalánosabb használatú, leggyakoribb változatokra alkalmazzuk, mégpedig

ügy, hogy prototipikalitást fokozati természetűnek tartjuk, azaz többféle gyakori mintázat is lehet prototipikus(abb), míg a ritka mintázatok kevésbé vagy nem prototipikusak.

Tekintettel arra, hogy a kiegészítendő kérdések kötelező eleme a kérdő névmás és az ehhez társuló szórendi megkötések, ennek a típusnak az intonációja ereszkedő kontúrú, amelyben a dallamcsúcs a kérdőszóhoz rendelődik hozzá (függetlenül attól, hogy a kérdőszó a megnyilatkozás elején áll-e). A kérdőszóval kezdődő kiegészítendő kérdések esetében a szakirodalom elől eső kontúrról beszél (például Varga 1987). Bizonyos esetekben ennek a kontúrnak módosult formája figyelhető meg, amely a megnyilatkozás végén dallamemelést tartalmaz. A szakirodalomban erről a viszonylag gyakori realizációs típusról vita folyik, többen nyelvhelyességi szempontból is kritizálják, lásd például Gósy (1993), Olaszy (2002). Varga (2002b) variánsként tartja számon, konfliktus kifejezését társítva hozzá funkcióként. A jelen elemzésben mi is prototipikusnak minősítjük ezeket a megvalósulásokat, olyan változatokként, amelyekben az intonációs eltérésnek figyelemirányító szerepe van, azaz pragmatikai funkcióval bír (például sürgetést, szemrehányást fejezhet ki, vö. Fónagy–Magdics 1967: 56).

A kérdő intonáció kötelező eleme a dallam mondatvégi emelkedése és esése (ezt megelőzően szinte bármilyen dallam lehetséges). A három szótagos vagy hosszabb eldöntendő kérdő mondatokban a fellépés az utolsó előtti szótagban történik meg, majd az utolsó szótagban lelép a dallam. Az egy és két szótagos eldöntendő kérdések esetében azonban ennek úgynevezett csonkult formájával találkozunk, amelyben az utolsó szótagban történik meg a fellépés, és általában a lelépés elmarad (Varga 2002a).

Az eldöntendő kérdő mondat dallamának különféle változatait említi a szakirodalom, ezek egy részéhez a semlegestől eltérő jelentéstartalmat társítva. A három szótagos és hosszabb eldöntendő kérdő mondatok esetében a korábbi spontánbeszéd-kutatások dokumentáltak olyan változatokat, ahol a fel- és lelépés nem a kérdés utolsó két szótagjára, hanem egy szótaggal korábbra volt időzítve (Markó 2007). Ennek az altípusnak a (más kérdéstípusokkal együtt végzett) percepció elemzése azt mutatta, hogy a hallgatók semleges kérdésként dekódolják ezt a dallammenetet (Markó 2009a), így mi magunk is a prototipikus eldöntendő kérdések közé tartozó megvalósulásként elemezzük. Fónagy és Magdics (1967) bemutat olyan dallamformákat is, amelyekben a fellépés marad el (a lelépés előtt magas szinttartó a dallam), és olyanokat is, amelyekben a lelépés nem történik meg, ez utóbbi szerintük jelentősen ritkább. Fónagy és Magdics a szinttartó előzményhez a csodálkozás gesztusát kapcsolja (Fónagy–Magdics 1967: 45), a lelépés hiányához pedig erőlyességet, fenyegetést.

Kérdő intonációval realizálódhatnak bizonyos, a kiegészítendő kérdés szerkezetét hordozó mondatok is, ilyenek a retorikai kérdések, a bizonytalanságot kifejező vagy megerősítést váró kiegészítendő kérdés, valamint így valósul meg a kiegészítendő kérdés szerkezete a visszakérdezés aktusában. Ezekben az a közös, hogy a beszélő tudja, hogy annak az információnak, amelyhez hozzá akar jutni, már hozzáférhetőnek kellene lennie, és ezt fejezi ki a kérdő intonáció az egyébként kiegészítendő kérdő mondat szerkezetével párosulva (Markó 2007). Ilyen mondatok az anyagunkban nem szerepeltek, de volt olyan megnyilatkozás, amelyet a felolvasások alapján így értelmeztek a gyermekek.

Azokban az eldöntendő kérdő mondatokban azonban, amelyeknek a szerkezetén belül *ugye* partikula szerepel, az emelkedő-eső zárlat, azaz a kérdő intonáció nem jelenik meg, a mondat kérdés voltát a partikula jelöli (Markó 2017). Fónagy és Magdics (1967) szerint „az *e*-vel vagy *ugye*-vel jelzett semleges kérdő mondatok hangfekvése mintegy szekunddal magasabb, mint a megfelelő semleges kijelentéseké” (49). Molnár (2019) szerint a kérdésekben, ha az *ugye* a megnyilatkozás elején áll, akkor önálló prozódiai egységet is alkothat: „ilyenkor, mint a mondatvégi pozícióban, saját hangsúlya van, dallama jellegzetesen emelkedő-eső” (41–42), és gyakran követi szünet. Az is előfordul, hogy a megnyilatkozás végén megismétlődik a szökő-eső kontúr. „A mondatkezdő szintaktikai pozícióban azonban az *ugye* lehet hangsúlytalan is, ilyenkor nem indít önálló karakterdallamot, hanem elődallam jelenik meg rajta” (Molnár 2019: 42). Ezeket, a Molnár (2019) által spontán beszédben és felolvasásban dokumentált változatokat a jelen vizsgálatban is a prototípushoz közeli variánsokként kezeltük. Ha az *ugye* az elemi mondat szerkezetén kívülre kerül, utókérdésként, különálló kontúrral realizálódik, mégpedig kérdő intonációval. Ahogyan Kugler (2000: 278) fogalmaz: „az utókérdésre az jellemző, hogy az előtte álló, kijelentő tartalmú és intonációs szerkezetű tagmondatot lényegében »utólag« modalizálja, módosítja a beszélői attitűd szempontjából”. Molnár (2019) ugyanakkor amellett érvel, hogy az *ugye* nem jelöl modális alapértéket, és a funkciója nem egyezik meg az *-e* partikuláéval, ennél fogva nem teszi kérdővé a mondatot, amelyben szerepel. A szerző saját megfigyelései alapján az utókérdést (ahogyan ő fogalmaz, a „mondatvégi *ugye*”-t) megelőző szerkezet intonációjára vonatkozóan szinttartó, ereszkedő és emelkedő kontúrokat is dokumentált, így vitatja, hogy az utókérdés előtti mondat mindenképpen kijelentő intonációs szerkezetű lenne. A változatosság, mint látjuk, itt is jelentős. A jelen vizsgálatban ezért csak az utókérdés *ugye* lexémájának intonációjára összpontosítottunk, amellyel kapcsolatban szökő(-eső) csonkult formát vártunk.

1.4. A kérdő mondatok hangzásának vizsgálata gyermekek beszédében

A kérdő megnyilatkozások intonációjával viszonylag kevés kutatás foglalkozott eddig. Gyakran idézett példa a szakirodalomból Patel és Grigos (2006) tanulmánya, akik angol nyelvű állítás-kérdés párok vizsgálatában azt találták, hogy a 4 évesek az emelkedő dallam helyett az utolsó szótag nyújtásával jelölték a kérdést, a 7 évesek az intonációt és a szótag időtartamát is használták, míg a 11 éveseknél az intonáció volt az elsődleges jelölő, hasonlóan a felnőttekhez. Gósy Mária (2005) az anyanyelvi fejlődésben 13 éves korra teszi a szupraszegmentális szerkezeti formák és nyelvi funkciójuk megszilárdulását.

Tóth Andrea 2017-es doktori értekezésében a spontán beszéd szupraszegmentális sajátosságait vizsgálta 7, 9, 11, 13, 15 és 17 éves gyermekek esetében, ahol viszonyítási alapként ugyancsak a GABI adatbázis (Bóna et al. 2014) protokolljában szereplő szöveg felolvasását kérte az adatközlőtől. A szerző prototipikus (a szakirodalomban leírtaknak megfelelő) intonációs kontúrral rendelkező és ettől eltérő (nem prototipikus) típusokra osztotta a realizációkat. Tekintettel arra, hogy az értekezés elsősorban a szupraszegmentális szerkezet lokális paramétereire (f0, zöngeminőség) összpontosított, és elsődleges célja a spontán beszéd elemzése volt, a felolvasott kérdő mondatok intonációs kontúrjairól részletes elemzés nem készült. A 7, 9 és 11 éveseknél 90% körüli volt a prototipikusnak nevezett előfordulások aránya. Az elemzés azonban nem tért ki arra, hogy a prototipikus és az ettől eltérő megvalósulások milyen intonációs mintázatokat és milyen arányban tartalmaztak az egyes kategóriákon belül. A jelen vizsgálat ezért ezt az elemzési szempontot helyezte a középpontba.

1.5. Kutatási kérdés, hipotézis

A vizsgálatunk arra a kérdésre kereste a választ, hogy hogyan realizálódnak a különböző kérdő mondatok a gyakorlatlan és a gyakorlott olvasók felolvasásában iskoláskorú gyermekek esetében? A vizsgálatba (lásd alább) harmadik, negyedik és ötödik osztályos gyermekek felolvasásait vontuk be. Azt feltételeztük, hogy az intonációs szerkezetek megvalósítása nagymértékben függ az olvasó gyakorlottságától, és negyedik osztály után tapasztalható az, hogy a felnőttek körében prototipikusnak tételezett mintázatok válnak jellemzővé. Ennek alapján eltérést vártunk a harmadikos-negyedikes és az ötödikes gyermekek kérdőmondat-realizációi között az intonációs mintázatok tekintetében.

2. Anyag, résztvevők és módszer

Vizsgálatunkban 30 hangfelvételt elemeztünk a GABI adatbázisból (Bóna et al. 2014), amelyből harmadik, negyedik és ötödik osztályos tanulók felolvasásait választottuk ki, mindegyik csoportból 10-10 felvételt. Mindannyian magyar egynyelvűek, nincs ismert beszéd- és nyelvi zavaruk, tipikus fejlődésűnek mondhatók.

A GABI adatbázis protokolljában két felolvasási feladat szerepel a már olvasni tudó korosztály számára. Egy 15, egymással össze nem függő mondatból álló mondatlista az egyik ilyen feladat, és egy rövid párbeszédés szöveg felolvasása a másik. Az előbbiben 5 kérdő mondat szerepel más típusú mondatok között, véletlenszerű sorrendben. Ezek az alábbiak, típusuk szerint csoportosítva:

- Kiegészítendő kérdés: *Mikor indulunk a Balatonra?*
- Eldöntendő kérdés lexikai jelölő nélkül: *Kérsz egy falatot az almámból?* és alárendelő összetett mondat mellékmondatában előforduló, idézetszerű, úgynevezett függő eldöntendő kérdés: *Azt gondolod, hogy Annának van igaza?*
- Eldöntendő kérdés *ugye* partikulával a főmondat szerkezetén belül: *Ugye nem kell ma házi feladatot csinálni?* és utó-/simuló kérdésként: *Nemsokára odaérünk, ugye?*
- A párbeszédben előforduló négy kérdő elemi mondat két kiegészítendő kérdése egy összetett mondatot alkotott: *Miért, hová megyünk?* Továbbá szerepelt két lexikai jelölőt nem tartalmazó eldöntendő kérdő mondat: *Nincs kedved velem jönni?* és *És van pénzed fagyira?*

A dallamkontúr auditív és vizuális elemzése a Praat programmal (Boersma–Weenink 2020) történt, majd csoportosítottuk a realizációkat az egyes sémák megvalósulásai alapján. A kategorizációt az adott kérdéstípusban (lehetséges) specifikus intonációs kulcs, illetve a jellegzetes, a korábbi irodalomból ismert eltérések vizsgálata alapján végeztük el. Ezeket címkéztük a Praat programban, majd összesítettük az előfordulások gyakoriságát a három osztályfokhoz tartozó gyermekcsoportban.

A 30 gyermek ($5 + 4 = 9$) kérdést olvasott fel, így a korpusz összesen 270 kérdés-előfordulást tartalmazott, a harmadik osztályos beszélők közül azonban egy gyermek esetében 3 kérdés nem volt elemezhető intonációs szempontból, mivel az olvasási hibák fragmentálttá tették a dallammegvalósítást.

Mindhárom kérdés valamely eldöntendő kérdő altípusba tartozott. Így végül 267 előfordulás intonációs megvalósulását elemeztük.

A felnőttek körében végzett vizsgálatok és a nyelvhasználati tapasztalat gyakorisági jellemzői alapján a prototipikus realizációk közé soroltuk a kiegészítendő kérdések esetében az úgynevezett elől eső, majd végig ereszkedő kontúrt és a közlészévi dallamemeléssel megvalósított változatokat is. Az eldöntendő kérdések esetében az utolsó előtti szótagi fellépéssel és utolsó szótagi lelépéssel, azaz kérdő intonációval megvalósult előfordulásokat tekintettük prototipikusnak, kiegészítve a dallamcsúcs előre csúszásával megvalósult változatokkal, amelyeket ugyancsak dokumentált a felnőttek kérdéseit vizsgáló szakirodalom (például Markó 2007), és amelynek a percepció elemzése alapján ez is prototipikus változatként kezelhető (Markó 2009a). Az *ugye* partikulával kezdődő eldöntendő kérdést (Molnár 2019 alapján) a végig ereszkedő és a frázisvégi emelkedésben végződő vagy emelkedő-eső zárlatú formában is prototipikusnak tételeztük. Az utókérdésnél csak az *ugye* megvalósítását vizsgáltuk, és ezt a csonkult kérdő intonációs megvalósítás esetében tekintettük prototipikusnak.

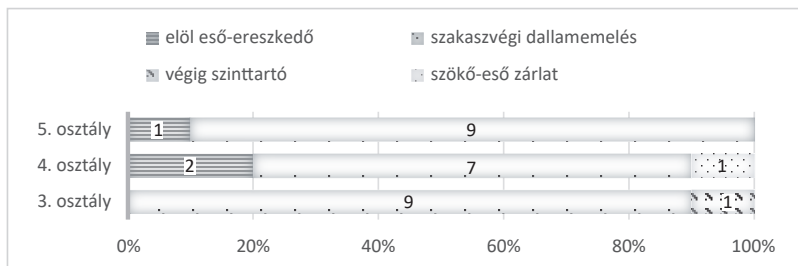
3. Eredmények

3.1. Kiegészítendő kérdések

3.1.1. Kontextus nélküli kiegészítendő kérdés

A mondatlistában egy kiegészítendő kérdés szerepelt: *Mikor indulunk a Balatonra?* A harmadik osztályosok felolvasásaiban túlnyomórészt (90%) a közlészévi dallamemeléssel realizált kontúr jelent meg (1. ábra). Ebben a csoportban egy gyermek végig szinttartó dallammal olvasta fel a mondatot, amit nem tekintettünk prototipikus megvalósításnak, és ezt a megvalósítási módot a felolvasás gyakorlatlanságára vezettük vissza. A negyedik osztályosok körében az eső kezdetű (elől eső), majd végig ereszkedő dallamkontúr 20%-ban jelent meg, és 70%-ot tett ki a közlészévi dallamemeléssel realizált kontúr. Ebben a csoportban hangzott el egy visszakérdező realizáció, azaz egy gyermek kérdő intonációval realizálta a kiegészítendő kérdést. A kérdésnek nincs előzménye (a „kontextus”-t egymástól független jelentésű mondatok alkották), a visszakérdezés gesztusát megformáló intonációs kontúrt így az indokolhatta, hogy a gyermek egy ehhez a megvalósításhoz illő beszédssituációt képzelt a megnyilatkozás köré. Az ötödik osztályosok minden realizációja prototipikus volt,

ebből 10% az elől eső, majd végig ereszkedő, 90% pedig a közlésvégi dallamemeléssel megvalósított típusba tartozott.

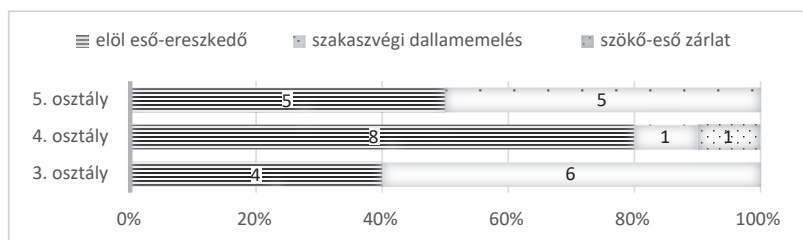
1. ábra. A *Mikor indulunk a Balatonra?* kiegészítendő kérdés dallamrealizációinak előfordulási gyakorisága csoportonként

3.1.2. Dialógusban elhangzó kiegészítendő kérdések

A felolvasott dialógus két kiegészítendő kérdése egy összetett mondatban kapcsolódott össze: *Miért, hová megyünk?* Ezt a két elemi mondatot az intonációs megvalósítás tekintetében természetesen külön elemeztük. A *Miért?* a harmadik osztályosok körében 1 esetben (10%) visszakérdezőként, emelkedő intonációval valósult meg. Ezt a megvalósítást a kérdéshalmazos motíválhatta. Minden más esetben (tehát a harmadik osztályosoknál 90%-ban, a negyedik és ötödik osztályosoknál 100%-ban) eső dallammal valósult meg a kérdés.

A *Hová megyünk?* kérdés jelentősen nagyobb arányban valósult meg eső-ereszkedő dallammal minden korcsoportban, mint a *Mikor indulunk a Balatonra?*, és ennek megfelelően kisebb volt a dallamemeléssel záruló előfordulások aránya. A harmadik osztályosoknál csak ez a két prototipikus mintázat szerepelt 40-60% arányban (2. ábra). A negyedik osztályosok 80%-ban eső-ereszkedő mintázatot valósítottak meg, 10%-ban jelent meg emelkedés a közlés végén, és 10% volt a kérdő intonációval megvalósított kérdés aránya. Ez a forma a kiegészítendő kérdés szerkezetével párosulva visszakérdezőt jelöl, ami azonban a jelen kontextusban nem volt indokolt. Az itt vizsgált *Miért, hová megyünk?* kérdést a dialógust nyitó *Nincs kedved velem jönni?* kérdés előzte csak meg, a visszakérdezés egy korábbi információra szemantikai-pragmatikai szempontból nem megalapozott. Ez alapján a negyedik osztályosoknál 90% volt a prototipikus realizációk aránya. Az ötödik osztályos gyermekek 50-50%-ban alkalmaztak eső-ereszkedő

kontúrú és emelt zárlatú dallammintázatot, tehát itt minden előfordulás prototipikus volt.

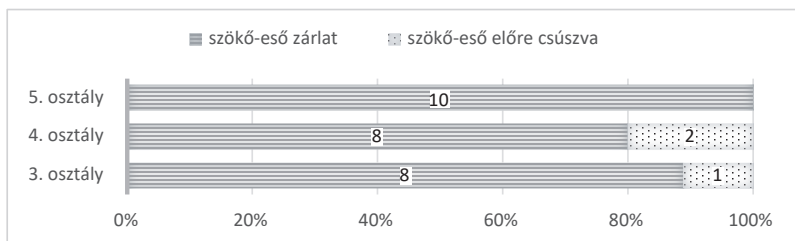
2. ábra. A *Hová megyünk?* kiegészítendő kérdés dallamrealizációinak előfordulási gyakorisága csoportonként

3.2. Eldöntendő kérdések

3.2.1. Kontextus nélküli eldöntendő kérdések kérdő partikula nélkül

A felolvasott mondatlistában szerepelt a *Kérsz egy falatot az almámból?* kérdés, amely minden esetben az elvárt módon, utolsó előtti szótagi fellépéssel és utolsó szótagi lelépéssel valósult meg, mindegyik korcsoportban (leszámítva az olvasási hiba miatt nem elemzett egyetlen realizációt a harmadik osztályosok körében).

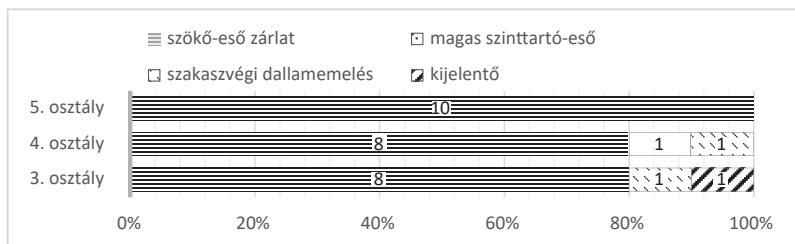
Ugyancsak a mondatlista tartalmazta az összetett szerkezetű *Azt gondolod, hogy Annának van igaza?* eldöntendő kérdést (3. ábra), ahol olvasási hiba miatt egy realizációt ki kellett zárunk a harmadikosok esetében. Ez a közlés minden további esetben prototipikusan valósult meg, ezen belül a harmadik osztályosoknál 11%-ban, a negyedik osztályosoknál 20%-ban adatoltunk előre csúszott dallamcsúcsot.

3. ábra. Az *Azt gondolod, hogy Annának van igaza?* eldöntendő kérdés dallamrealizációjának előfordulási gyakorisága csoportonként

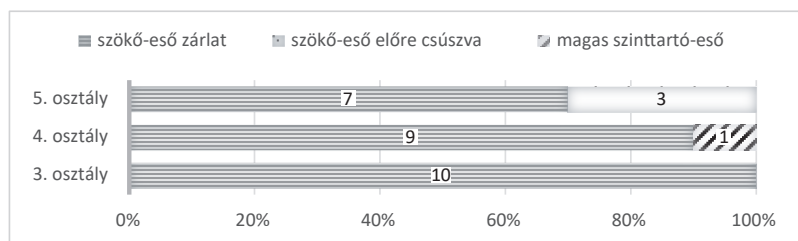
3.2.2. A dialógusban elhangzott eldöntendő kérdések kérdő partikula nélkül

A felolvasott dialógus nyitó kérdése a *Nincs kedved velem jönni?* eldöntendő kérdő mondat volt (4. ábra). A harmadik osztályosok esetében 80% volt a kérdő intonációs megvalósítások aránya, a felolvasások 10%-a szakaszvégi dallamemeléssel realizálta a mondatot, amely visszakérdező-számonkérő attitűdöt jelenített meg. Elképzelhető, hogy ebben az esetben olyan beszédhelyzeti előzményt feltételezett a beszélő, amely indokolta ezt a megvalósítást. Ugyancsak 10% volt a végig ereszkedő, azaz kijelentő megvalósulás aránya. A negyedik osztályosok 90%-ban eldöntendő kérdő mondatként valósították meg ezt a megnyilatkozást, ezen belül 80% szökő-eső zárlatot, 10% magas szinttartó, majd eső formát tartalmazott. Itt szintén 10%-ban tapasztaltunk visszakérdező-számonkérő jellegű szakaszvégi dallamemelést. Az ötödik osztályosok minden esetben szökő-eső zárlattal valósították meg a mondat intonációját.

4. ábra. A *Nincs kedved velem jönni?* eldöntendő kérdés dallamrealizációjának előfordulási gyakorisága csoportonként

A dialógus utolsó eldöntendő kérdő mondata az *És van pénzed fagyira?* megnyilatkozás volt. Minden korosztályban az összes megnyilatkozás valamely, a kérdő intonációra jellemző realizációtípussal valósult meg: a harmadik osztályosok esetében mindegyik szökő-eső zárlattal; a negyedik osztályosok körében 90% szökő-eső zárlatú volt, 10% pedig magas szinttartó, majd eső; végül az ötödik osztályosok 70%-a szökő-eső zárlattal, 30%-a pedig előre csúszó szökő-eső mintázattal ejtette ezt a közlést (5. ábra).

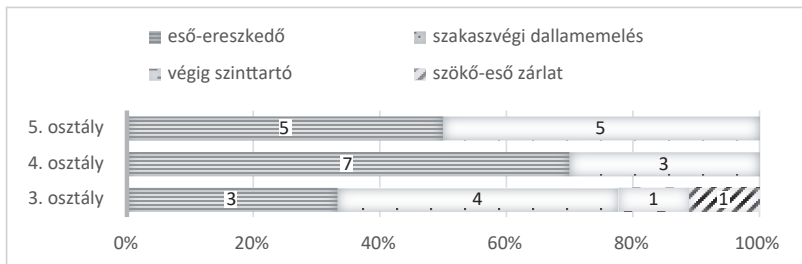
5. ábra. Az *És van pénzed fagyira?* eldöntendő kérdés dallamrealizációnak előfordulási gyakorisága csoportonként

A szökő-eső zárlat olyan tág hangközzel valósult meg három gyermek (egy harmadik és két negyedik osztályos) felolvasásában, hogy ezeket csodálkozó attitűdöt kifejező kérdéseknek minősítettük. Ez a sajátos értelmezés a szöveg kontextusából explicit módon nem következik, a gyermekek saját tapasztalataik alapján értelmezhatték ekképpen a kérdést.

3.2.3. A mondatlistában szereplő, kérdő partikulás eldöntendő kérdő mondatok

A mondatlistában szerepelt egy *ugye* partikulával indító eldöntendő kérdés: *Ugye nem kell ma házi feladatot csinálni?* A mondatkezdő *ugye*-ről induló ereszkedő dallam volt domináns minden életkori csoportban, ugyanakkor ez a kontúr igen gyakran frázisvégi emelkedésben végződött. A harmadik osztályosok estében egy felolvasást ki kellett zárnunk, a vizsgált realizációkat tekintve 100%-nak, a típusok az alábbi módon oszlottak meg (kerekítve a százalékos értékeket): eső, majd végig ereszkedő kontúr 33%; eső-ereszkedő kontúr frázisvégi dallamemeléssel 44%; eső-ereszkedő kontúr szökő-eső zárlattal (kérdő intonáció) 11%; végül a teljes egészében szinttartó kontúr is megjelent 11%-ban. A negyedik osztályosok esetében az elején eső, majd végig ereszkedő

kontúr 70%-ot; a dallamemeléssel végződő eső-ereszkeskedő kontúr 30%-ot tett ki. Az ötödik osztályosok 50-50%-ban produkálták ezt a két változatot.

6. ábra. Az *Ugye nem kell ma házi feladatot csinálni?* eldöntendő kérdés dallamrealizációinak előfordulási gyakorisága csoportonként

A *Nemsokára odaérünk, ugye?* kérdés esetében az utókérdés (*ugye*) minden megvalósulása prototipikus (a kérdő intonáció csonkult formája) volt, korosztálytól függetlenül.

4. Következtetések

Vizsgálatunkkal arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a különböző kérdő mondatok hogyan realizálódnak iskoláskorú gyermekek felolvasásában. A vizsgálatban harmadik, negyedik és ötödik osztályos gyermekek szerepeltek. Azt feltételeztük, hogy az intonációs szerkezetek megvalósítása nagymértékben függ az olvasó gyakorlottságától. A gyakorlatlan és a gyakorlott olvasók között a szakirodalom szerint a negyedik osztálynak kellene választóvonalnak lennie. Ez alapján az ötödik osztályosok esetében vártuk azt, hogy a felnőttek körében prototipikusnak tételezett mintázatok válnak jellemzővé. Ennélfogva feltételeztük, hogy harmadikos-negyedikes és az ötödikes gyermekek kérdőmondat-realizációi között az intonációs mintázatok tekintetében eltérések lesznek: a fiatalabbak több esetben valósítják meg a kérdő megnyilatkozásokat azok szerkezeti-szemantikai-pragmatikai sajátosságainak meg nem felelő dallami mintázatokkal. Minden olyan realizációs formát, amelyet a korábbi szakirodalom a felnőttek esetében gyakoriként dokumentált, a gyermekek esetében is prototipikus változatnak tekintettünk.

A vizsgált kérdések intonációs mintázatait illetően minimális eltéréseket találtunk az ötödik osztályosok és a fiatalabbak között. Ezt az eltérést úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az ötödikesek esetében homogenizálódni látszik a minta, ami összefügghet azzal, hogy az olvasási rutin és a dallamkontúrok tudatosabb alkalmazása sematikusabb megvalósításokat hív elő. Azt láttuk ugyanakkor, hogy a gyermekek a vizsgált kérdéstípusok intonációs kontúrajait harmadik osztályra elsajátították, és ezeket alkalmazták akkor is, ha a felolvasás gyakorlatlan volt. Az esetleges eltérések hátterében (ahol volt ilyen) gyakran olvasási nehézség állt, ilyenkor a közlés tartalmi feldolgozása volt problémás, és ennek lehetett hatása az intonáció megvalósítására. A korábbi szakirodalommal összevetve a gyermekek felolvasásában a felnőttekéhez hasonló mértékű varianciát, illetve ahhoz hasonló mintázatokat tártunk fel a kérdő megnyilatkozások intonációjára vonatkozóan.

A vizsgálat egyik legfeltűnőbb eredménye az, hogy a kiegészítendő kérdések esetében a frázisvégi dallamemelés prototipikus mintázat volt. Közlebről megvizsgálva a felolvasásban szereplő kérdéseket azt látjuk, hogy ennek a mintázatnak gyakorisága nem volt független a mondat szemantikai-pragmatikai sajátosságaitól, kontextusától, a kidolgozottságától és hosszától sem. A *Miért?* esetében nem találtunk frázisvégi dallamemelést, a *Hová megyünk?* esetében ennek aránya összességében 40% (életkori csoportonként az élekor előrehaladtával 60, 10 és 50%) volt, a *Mikor indulunk a Balatonra?* kérdés esetében pedig átlagosan 83% (életkori csoportonként az élekor előrehaladtával 90, 70 és 90%) volt. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy ezen mintázatok további vizsgálatára célzott vizsgálatok szükségesek a különféle tényezők kontrollálásával.

A kísérleti anyag kontextus nélkül álló mondatai láthatóan sokféle értelmezést megengedtek, illetve előhívtak. Ez utalhat arra, hogy a gyermekek a sematizáció és az absztrakció készségében különféle szinten állnak, így további hasonló vizsgálatok esetében különösen nagy figyelmet kell fordítani a kontextus lehető legnagyobb mértékű egyértelműsítésére.

Irodalom

Alt, S. J. – Samuels, S. Jay 2011. Reading fluency: What is it and how should it be measured? In: McGill-Frazen, Anne – Allington, Richard L. (eds.): *Handbook of reading disability research*. New York: Routledge. 173–182.

- Beke András 2008. A felolvasás és a spontán beszéd alaphangszerkezeteinek vizsgálata. *Beszédkutatás* 2008: 93–107.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2020. Praat: doing phonetics by computer. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.
- Bóna Judit 2011. A különböző beszédstílusok az akusztikai-fonetikai és percepció vizsgálatok tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 11: 39–48.
- Bóna Judit – Imre Angéla – Markó Alexandra – Váradi Viola – Gósy Mária 2014. GABI – Gyermeknyelvi beszédadatbázis és információtár. *Beszédkutatás* 2014: 246–251.
- Bóna Judit – Steklács János 2020. A hangos olvasás hibajavításának mintázatai szemkamerás és akusztikai, fonetikai vizsgálatok tükrében. Egy 4. osztályosok körében végzett pilotvizsgálat tapasztalata. *Anyanyelv-pedagógia* 13(1): 17–29. <http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=823> (A letöltés ideje: 2021. június 28.)
- Bóna Judit – Steklács János 2021. Hangos olvasás közbeni hibázások, hibajavítások változása negyedik és ötödik osztály között. *Beszédtudomány – Speech Science* 2: 154–172.
- DeJoy, Daniel A. – Jordan, William J. 1988. Listener reactions to interjections in oral reading versus spontaneous speech. *Journal of Fluency Disorders* 13(1): 11–25.
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Frederiksen, John R. 1981. Sources of process interactions in reading. In: Lesgold, Alan M. – Perfetti, Charles A. (eds.): *Interactive processes in reading*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 361–386.
- Fuchs, Lynn S. – Fuchs, Douglas – Hosp, Michelle K. – Jenkins, Joseph R. 2001. Oral reading fluency as an indicator of reading competence: A theoretical, empirical, and historical analysis. *Scientific studies of reading* 5(3): 239–256.
- Gósy Mária 1993. A kiegészítendő kérdések felismerésének sajátosságai. *Magyar Nyelv* 89: 413–424.
- Gósy Mária 1996. Az elhangzott szöveg és az olvasott szöveg megértésének összefüggéseiről. *Magyar Nyelvőr* 120: 168–179.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gósy Mária 2008. A szövegértő olvasás. *Anyanyelv-pedagógia* 2008(1): <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=25> (A letöltés ideje: 2021. június 28.)

- Gráczai Tekla Etelka – Markó Alexandra – Takács Karolina 2017. Az irreguláris zöng megjelenése mondatfelolvasásban: tizenéves és felnőtt beszélők adatainak összehasonlítása. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 17(1): http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/wordpress/wp-content/uploads/Graczi_Marko-Takacs.pdf (A letöltés ideje: 2019. szeptember 22.)
- Gráczai Tekla Etelka – Krepsz Valéria – Markó Alexandra – Huszár Anna – Száraz Bettina 2019. Az f0-jellemzők felolvasásban és spontán beszédben. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 19(2): http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/wordpress/wp-content/uploads/Graczi_tan.pdf (A letöltés ideje: 2020. január 25.)
- Imre Angéla 2007. A beszédmegértés és az olvasás összefüggése. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Budapest: Nikol Kiadó. 184–201.
- Józsa Krisztián – Steklács János 2009. Az olvasástanítás kutatásának aktuális kérdései. *Magyar Pedagógia* 109(4): 365–397.
- Kim, Young-Suk Grace – Wagner, Richard K. 2015. Text (oral) reading fluency as a construct in reading development: An investigation of its mediating role for children from grades 1 to 4. *Scientific Studies of Reading* 19(3): 224–242.
- Kohári Anna – Markó Alexandra 2015. A megnyilatkozás végének jelzése felolvasásban: temporális szerkezet és zöngeminőség. *Beszédkutatás* 2015: 35–52.
- Krepsz Valéria 2016. Fonetikai hasonlóságok és különbségek a beszédtypusokban. In: Bóna Judit (szerk.): *Fonetikai olvasókönyv*. Budapest: ELTE BTK Fonetikai Tanszék. 175–188.
- Kuhn, Melanie R. 2011. Interventions to enhance fluency and rate of reading. In: McGill-Frazen, Anne – Allington, Richard L. (eds.): *Handbook of reading disability research*. New York: Routledge. 307–315.
- Kugler Nóra 2000a. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 369–393.
- Kugler Nóra 2000b. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 275–281.
- Markó Alexandra 2007. Kérdő funkciójú hanglejtésformák a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2007: 59–74.
- Markó Alexandra 2009a. Eldöntendő kérdések a spontán beszédben. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 21–29.

- Markó Alexandra 2009b. Stigmatizált hanglejtésforma a spontán beszédben. *Beszéd kutatás* 2009: 88–106.
- Markó Alexandra 2012. Az irreguláris zöngé funkciói és gyakorisága olvasott és spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 25–42.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 75–206.
- Meixner Ildikó 2000. *A dyslexia prevenció és reedukáció módszere*. Budapest: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola.
- Molnár Cecília Sarolta 2019. *Speciális kérdések? Az ugye partikulát tartalmazó megnyilatkozások formája és használata*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Olaszy Gábor 2002. A magyar kérdés dallamformáinak és intenzitás szerkezetének fonetikai vizsgálata. *Beszéd kutatás* 2002: 83–99.
- Patel, Rupal – Grigos, Maria I. 2006. Acoustic characterization of the question–statement contrast in 4, 7 and 11 year-old children. *Speech Communication* 48(10): 1308–1308.
- Rasinski, Timothy – Rikli, Andrew – Johnston, Susan 2009. Reading fluency: More than automaticity? More than a concern for the primary grades? *Literacy Research and Instruction* 48(4): 350–361.
- Sipos Zsóka 2019. Egy, a 4. évfolyamos tanulók olvasásának vizsgálatára kidolgozott olvasólap formalizálásának folyamata és első eredményei. In: Molnár Edit Katalin – Dancs Katinka (szerk.): *PÉK 2019. XVII. Pedagógiai Értékelési Konferencia. Program és összefoglalók*. Szeged. 87.
- Tóth Andrea 2017. *A spontán beszéd a nem és az életkor függvényében gyermek és fiatal felnőttkorban*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE.
- Váradi Viola 2010. A felolvasás és a spontán beszéd temporális sajátosságainak összehasonlítása. *Beszéd kutatás* 18: 100–109.
- Váradi Viola 2011. A felolvasás és a spontán beszéd összevetésének pedagógiai vonatkozásai. *Anyanyelv-pedagógia* 4(4): <http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=343> (A letöltés ideje: 2020. január 9.)
- Varga László 1987. Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átíratban. In: Szabolcsi Anna (szerk.): *Műhelymunkák a nyelvészet és társadalom köréből, III.* Budapest: MTA Nyelvudományi Intézete. 91–119.
- Varga László 2002a. Az egy szótagú magyar eldöntendő kérdések intonációja. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia* 2002. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 127–140.
- Varga, László 2002b. *Intonation and stress. Evidence from Hungarian*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Wacha Imre 1974. Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. In: Telegdi Zsigmond – Szépe György (szerk.): *A nyelv hangdomíniuma*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. Budapest: Akadémiai Kiadó. 203–216.

Interrogatives in children's reading aloud

Our knowledge about the acquisition of intonation patterns during language development is rather scarce. The production of interrogatives is a specific phenomenon within this process, as each type can be characterized by a different prosodic structure. In case of reading, the level of reading practice might also affect prosodic formation. In the present study, we examined the intonation characteristics of interrogatives in third-, fourth-, and fifth-grade children. We hypothesized that the implementation of intonation structures is related to the reader's practice, and patterns that are considered to be prototypical among adults become characteristic after fourth grade. The results, however, showed that children mastered the schematic intonation contours of the question types by third grade, and these were applied even if the reading abilities appeared to be underdeveloped. Compared to the previous literature, in intonation patterns a similar degrees of variance and similar intonation patterns were revealed as in adults. In connection with this, it was revealed that in Wh-question realizations, the final rise is a prototypical pattern among children, similarly to adults, and its frequency is not independent of the structural and semantic-pragmatic features of the sentence.

Keywords: interrogatives, reading aloud, intonation patterns, schoolchildren

Bóna Judit

Eötvös Loránd Tudományegyetem
bona.judit@btk.elte.hu

Markó Alexandra

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
MTA–ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport
marko.alexandra@btk.elte.hu

BALLAGÓ JÚLIA

A tematikus weboldalak hálózatos szerveződése

Kivonat

A dolgozat egy számítógép közvetítette diskurzustípus, a tematikus weboldal funkcionális pragmatikai kiindulópontú leírását valósítja meg, arra a központi kutatási kérdésre adva választ, hogy a tematikus weboldalak diszkurzív eseményszerűen hogyan épülnek egymásba, kapcsolódnak össze, és szerveződnek ezáltal összefüggő diskurzussá. Ennek a célnak az elérése érdekében a dolgozat a könyvértékelő és a receptes weboldalak elméleti leírására fókuszál. A kutatás által alkalmazott funkcionális nyelvszemléleti kiindulópontból a weboldalak komplex diszkurzív szerveződése szerkezet és művelet együttesében ragadható meg. A szerkezet szempontjából a dolgozat – a hálózatelmélet bizonyos alapvető meglátásaira támaszkodva – a receptes és könyvértékelő weboldalakat hálózatoknak tekinti. Ezen hálózatok létrejöttét pedig a közös figyelemirányítás interszubjektív műveleteivel magyarázza: a tematikus weboldalt közös figyelemmel jelentnek tekintett diskurzusként értelmezi, amely figyelemirányítási eseményként értett megnyilatkozások komplex hálózatos összekapcsolódása révén jön létre. A kutatás arra mutat rá, hogy a diszkurzív hálózat kialakításában kulcsszerepet töltenek be a receptes és könyvértékelő weboldalaknak azok a diskurzusrészei, amelyeket a dolgozat paratextusoknak nevez. Ezek a változatosan megkonstruált diskurzusrészek a tematikus weboldalak reflexív, makroszintű kontextualizáló hálózatrészeiként funkcionálnak, ugyanis a weboldalakba beépülő változatos műfajú megnyilatkozásoknak az adekvát, beszélői szándékoknak megfelelő értelmezését vagy létrehozását kezdeményezik.

Kulcsszavak: tematikus weboldal, hálózat, közös figyelemmel jelenet, figyelemirányítási esemény, diskurzus, megnyilatkozás, paratextus, makroszintű kontextualizáció, explicit metanyelv, reflexív konceptualizáció, meta-pragmatikai tudatosság

1. Bevezetés

A tematikus weboldalak a számítógép közvetítette diskurzusok egyik jellemző típusát képezik. Ezek az internetes diskurzusok egy adott téma mentén létrehozott, valamely jellegadó műfaj köré szerveződő weboldalak keretei között valósulnak meg: ilyenek például a receptes és a könyvértékelő weboldalak. Az előbbiekre többek között jó példa a nosalty.hu, a streetkitchen.hu vagy a cookpad.com, míg az utóbbiakra a moly.hu, a könyvesmagazin.hu vagy a goodreads.com.

A felhasználók számára is nyilvánvaló, hogy ezek a weboldalak egymástól jól elkülönülő diskurzusrészekből épülnek fel, hiszen amellett, hogy a weblapok vizuális, illetve modális eszközökkel is tagolva vannak, a különböző diszkurzív egységeket jellemzően különböző személyek hozzák létre. Minde mellett a különféle diskurzusrészek más-más kommunikációs céllal jöhetnek létre, más-más diszkurzív résztvevői szerepeket hozhatnak működésbe, ezek alapján pedig más-más diszkurzív sémák megvalósulásai lehetnek (vö. Busse 2014; Giltrow 2013; Steen 2011). A receptes weboldalakon például a recepteken kívül rendre megjelennek hozzászólások, ismeretterjesztő, illetve gasztronómiai témájú cikkek, míg a könyvértékelő weboldalakon ugyancsak előfordulnak hozzászólások, továbbá kulturális hírszövegek, könyvajánlók vagy akár podcastok is. Amellett viszont, hogy ezek a diszkurzív egységek világosan elkülönülnek egymástól, egyúttal össze is kapcsolódnak egymással: ennek az eredménye a weboldal.

A dolgozat célja, hogy a funkcionális kognitív pragmatika perspektívájából elméletileg megalapozott leírását adja annak, hogy a könyvértékelő és a receptes weboldalak diszkurzív eseményei hogyan épülnek egymásba, kapcsolódnak össze, és szerveződnek ezáltal összefüggő diskurzussá (vö. Georgakopoulou 2011). Ezzel összhangban a dolgozat azon diskurzusrészek elméleti bemutatását helyezi a fókuszba, amelyeknek az elsődleges funkciójuk az, hogy kezdeményezzék, hogy a weboldalt a felhasználók összefüggő diskurzusként legyenek képesek feldolgozni, és megértsék azt, hogy a weboldalon belül található különféle diszkurzív események (vö. Steen 2011) milyen viszonyban vannak egymással. Ilyen diskurzusrészek például a receptek vagy a könyvértékelések címei, a hozzászólók nevei, egy-egy hozzászólás közzétételének a dátuma, de ugyanitt említhetők a beépülő megnyilatkozásokat kategorizáló címkeszerű diskurzusrészek vagy akár bizonyos grafikus, illetve képi elemek is. Ezeket a diskurzusrészeket a dolgozat – Genette-nek (1982, 1987) a posztstrukturális narratológiában kidolgozott terminusát újraértelmezve – paratextusoknak nevezi.

A tematikus weboldalak paratextusaiként a dolgozat azokat a többségében címeszerző, elsősorban textuális, ám bizonyos esetekben más modalitású (vizuális vagy multimodális) diskurzusrészeit értelmezi, amelyek a weboldalak különböző megnyilatkozók által létrehozott diszkurzív egységeit (a recepteket, könyvértékeléseket, hozzászólásokat, továbbá például az ismeretterjesztő cikkeket, hírszövegeket stb.) vizuális keretbe, illetve – ami jóval lényegesebb – kontextuális keretbe foglalják. A paratextusok a dolgozat által működtetett pragmatikai kiindulópontból makroszintű kontextualizációs utasításokként, röviden kontextualizálóként értelmezhetők (lásd Tátrai 2017: 946–951; Verschueren 1999: 108–112; továbbá vö. Imrényi 2017: 743–759), amelyek a weboldalakba beépülő változatos műfajú megnyilatkozásoknak az adekvát, beszélői szándékoknak megfelelő (lásd Sinha 2005) értelmezését vagy létrehozását kezdeményezik. A kontextualizáló szerepükkel szoros, természetszerű összefüggésben a dolgozat a paratextusokat egyúttal explicit metapragmatikai jelzéseknek is tekinti: olyan reflexív konceptualizációknak (lásd Verschueren 2000: 448–450), amelyek a megnyilatkozónak mint tudatos szubjektumnak a reflexív viszonyulását jelzik az kontextualizált diszkurzív esemény egészének a nyelvi megalkotottságához és megalkotásához (lásd Tátrai 2019; valamint Verschueren 1999: 187–198). Elméleti megállapításait a dolgozat egy empirikus vizsgálat tanulságai alapján fogalmazza meg, jelen tanulmány azonban ennek az empirikus vizsgálatnak hangsúlyozottan csupán az általános elméleti hozzáadékaira fókuszál.

2. A tematikus weboldal mint számítógép közvetítette diskurzustípus

A dolgozat a számítógép, illetve a technológia egyéb eszközeinek (például okostelefon) a használata révén, az internet közvetítésével megvalósuló diskurzusok (vö. Herring 2007) egy specifikus típusát, az úgynevezett tematikus weboldalt (angolul thematic website-ot), azon belül a receptes és a könyvértékelő weboldalakokat vizsgálja. A dolgozat a weboldal megnevezést a világhálón azonos szerverről működtetett, azonos tartománynév (például nosalty.hu, moly.hu) alatt elérhető, azonos szervezet által fenntartott weblapok összességére vonatkoztatva használja.¹ A weboldal tehát voltaképpen weblapok gyűjteménye,

¹ A 'weboldal' megnevezés tehát az angol 'website' megfelelőjeként használatos. A kutatás tisztában van vele, hogy magyar nyelven az informatikai szaknyelvben a fenti értelemben a 'webhely' terminus használata lenne a helyes, de mivel a 'weboldal' megnevezés a laikus internethasználók körében a kutató benyomása szerint jóval könnyebben értelmezhető azonos jelentésben, így a dolgozat ezen megnevezés használata mellett döntött.

amely címet visel (például a *Nosalty* vagy a *Moly* címet), ez a cím fogja össze a gyűjteményt, a gyűjteményen belül pedig számos lap, úgynevezett weblap (webpage) található. Ilyen weblap a kezdőlap, amely a weboldalak egyfajta „nyitólapja” (például <https://www.nosalty.hu/>), de ugyanígy weblapnak nevez- zük azokat a lapokat is, amelyeken egy-egy konkrét recept vagy könyvértékelés a maga teljes terjedelmében olvasható (például <https://www.nosalty.hu/recept/falusi-almas-pite>).

A könyvértékelő és a receptes weboldalak a könyvolvasást, valamint az ételkészítést tematizálják. Elsősorban könyvértékeléseknek és recepteknek az olyan online gyűjteményeiről van tehát szó, amelyek a világhálón keresztül bármely internethasználó számára szabadon hozzáférhetők, és közös jellem- zőjük, hogy bármikor új weblapokkal, illetve a weblapon belül új megnyi- latkozásokkal bővíülhetnek. Tematikus weboldalakként elmondható róluk továbbá, hogy a számítógép közvetítette diskurzusoknak az azonos, bizo- nyos technológiai feltételek által körülhatárolt diskurzustípusába tartoznak, és ez alapján jól elkülöníthetők a CMD („computer-mediated discourse”) egyéb típusaitól, például a közösségi média diskurzusaitól, az online hír- oldalaktól, az e-mail levelezőrendszerek diskurzusaitól, a fórumbeszélgeté- sektől, a különféle chatfelületeken megvalósuló társalgásoktól stb.²

A dolgozat azonban nem ennek az igen általános technológiai feltételrend- szernek a mentén kívánja leírni a könyvértékelő és a receptes weboldalakat, ezért nem látja szükségét annak, hogy a számítógép közvetítette diskurzusok- nak az általános leírását, illetve főbb technológiai sajátosságainak az átfogó jellemzését adja (erre lásd például Crystal 2001; Herring–Androutsopoulos 2015, magyar nyelven például Érsok 2007; Petykó 2012; Veszelszki 2011, 2017). Ehelyett azt kívánja feltárni, hogy a kiválasztott weboldalak diszkurzív ese- ményei hogyan épülnek egymásba, kapcsolódnak össze, és szerveződnek ezáltal kiterjedtebb diszkurzív egységekké, összefüggő diskurzussá.

² A szakirodalom a számítógép közvetítette diskurzusoknak a kommunikáció technológiai feltételrendszerére fókuszáló tipizálását „mode-based approach”-nak nevezi, az ennek alap- ján megállapított diskurzustípusokat pedig ‘kommunikációs módoknak’ (modes) (Herring– Stein–Virtanen 2013: 7–12; lásd még Herring 2007). A dolgozat a diskurzustípus terminust tehát hasonló értelemben, vagyis technikai fogalomként használja, amely egy kiemelt szem- pont, jelen esetben az információs technológia módja alapján tipizálja a diskurzusokat.

3. A tematikus weboldal mint hálózat

A weboldalak weblapjairól megállapítható, hogy ezek nem egymástól elszeparálva működnek, hanem számos ponton kapcsolódnak egymáshoz. A weblapoknak a weboldallá történő összekapcsolódása hálózatként írható le (Barabási 2018: 26–27). Ahhoz, hogy egy összetett, több alkotóelemből álló rendszert hálózatként értelmezhezzünk, két alapvető feltételnek kell teljesülnie: egyrészt a rendszernek egymáshoz valamely szempontból hasonló komponensek sokaságának kell lennie, ezeket a komponenseket nevezi a hálózatkutatás csomópontoknak vagy nódusoknak; másrészt a komponenseknek kapcsolatban kell állniuk egymással, ezekre a kapcsolatokra szokás a hálózatkutatásban a hálózat éleiként hivatkozni (Barabási 2018: 26–27; Csermely 2017: 209–211). A weboldalak esetében ez a két feltétel teljesül, mégpedig úgy, hogy a weboldalt olyan rendezett, nem véletlenszerű hálózatnak tekinthetjük (Barabási 2020: 38–41), amelyen belül a weblapok a csomópontok, míg a weboldalon belül az egyik weblapról a másikra mutató hiperlinkek a csomópontok közötti irányított kapcsolatokat létrehozó élek szerepét töltik be. A hiperlinkek olyan szöveges vagy más modalitású elemek a weblapon, amelyek elérési pontokat biztosítanak más weblapokhoz azáltal, hogy a felhasználó rájuk tud kattintani, és a kattintás révén az elérni kívánt új weblapot tudja megjeleníteni a számítógépe képernyőjén (Yus 2011: 45–47, lásd még Schneider–Foot 2004).³ A weblapoknak ez a hálózatos szerveződése egyfelől azt eredményezi, hogy a weblapok gyűjteményén belül a felhasználó számára nincsen kijelölve előre a weblapok feldolgozásának a kanonikus vagy elvárt sorrendje, hanem a számos hiperlink révén sokkal inkább az elérhető diszkurzív események repertoárja van felkínálva a számára, amelyből a felhasználó az aktív befogadói tevékenysége részeként választja ki azt az ösvényt, amelyen haladni szeretne a hálózatban. Másfelől fontos kiemelni azt is, hogy ez a választás nem csupán mentális műveletként valósul meg, hanem egyúttal a felhasználónak mint testben létező humán entitásnak a fizikai cselekedeteként is, hiszen a kiválasztott diszkurzív ösvényen való haladás a kattintás fizikai cselekedete révén valósulhat meg. Lényeges tehát hangsúlyozni a hálózat éleiként funkcionáló hiperlinkekkel kapcsolatban, hogy az általuk létrehozott kapcsolatok nem pusztán a rendszert hálózatként értelmező elmeműködés által

³ Hiperlinkek nélkül a weblapok csak az adott lap URL-címének (például <https://www.nosalty.hu/recept/falusi-almas-pite>) a pontos ismeretében lennének elérhetők a felhasználók számára a világhálón.

konstruált kapcsolatok, hanem a hiperlinkek által létrehozott kapcsolatoknak információs technológiai realitásuk is van.

A hiperlinkek azonban nem csak az adott weboldalon belül létesíthetnek weblapok közötti kapcsolatokat: találhatók olyan hiperlinkek is, amelyek nem az adott weboldal valamely másik lapjára mutatnak, hanem más weboldalak weblapjaira, vagyis az adott weboldalon mint hálózaton kívüli lapokra. Az utóbbi típusba tartozó hiperlinkekből azonban rendre jóval kevesebb fordul elő. E kapcsolatok ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy a weboldal mint komplex hálózat maga is egy jóval kiterjedtebb hálózatnak a csomópontja, amely hálózat pedig nem más, mint a világháló (World Wide Web).

Mindemellett arra is fontos figyelni, hogy ahogyan a hálózatként értelmezett tematikus weboldal is egy kiterjedtebb hálózat csomópontja, úgy a weboldalon belüli csomópontok, azaz a weblapok is összetett, strukturált belső szerkezettel írhatók le, ez a belső rendszer pedig ugyancsak hálózatként értelmezhető. Lényegi azonban, hogy a weblap nódusai közötti kapcsolatok máshogy jönnek létre, mint a weboldal csomópontjai, azaz a weblapok közötti kapcsolatok. Elsőként tekintsük át azt, hogy miként azonosíthatók a weblapok nódusai, hiszen egy komplex rendszer hálózatként való értelmezéséhez a nódusok azonosítása az egyik kritérium. A weblapok több, egymástól jól elkülönülő diskurzusrészből épülnek fel: ezt a vizuális megjelenítés teszi egyértelművé, amelyet gyakran a multimodalitás adta lehetőségek kiaknázása is támogat. A weblapoknak ezek az egymástól elkülönülő diszkurzív egységei a hálózat nódusai.

Ezek a nódusokként értett diszkurzív egységek közelebbről szemlélve azonban nem teljesen egyformák (ehhez lásd Csermely 2017: 211), hanem két alapvető típusba rendeződnek: a weblapba beépülő diszkurzív egységek egyik típusába tartoznak például a receptek, könyvértékelések, hozzászólások, cikkek, hírszövegek stb. törzsszövegei – más szóval: a paratextusok által kontextualizált diszkurzív egységek. Ezeken kívül azonban minden weblapon vannak olyan diskurzusrészek – és ezeket tekinthetjük úgy, mint a weblapok nódusainak másik alapvető típusa –, amelyek jellemzően sokkal rövidebbek, címkeszerűek, de ami ennél jóval fontosabb: az a funkciójuk, hogy a weblapok különböző diszkurzív egységeit elkülönítsék egymástól (például a recepteket a hozzászólásoktól), ugyanakkor értelmezzék a weblapok belső struktúráját, a beépülő diszkurzív egységek szerepét, illetve reflektáljanak a különféle beépülő diszkurzív egységeknek az egymáshoz való viszonyára. Ezeket a diskurzusrészeket nevezi a dolgozat paratextusoknak.

A hálózatként értelmezett weblapok tehát egymással hierarchikus viszonyban álló nódusokból (lásd Csermely 2017: 213) állnak össze: (i) beépülő, paratextusok által kontextualizált diszkurzív egységekből, például receptekből, könyvértékelésekből, hozzászólásokból stb., (ii) valamint ezeket értelmező, strukturáló, az előbbieket kontextuális keretbe foglaló diszkurzív egységekből, paratextusokból. Ahhoz azonban, hogy egy rendszert hálózatnak tekinthessünk, nem elegendő a nódusokat definiálni, hanem szükség van az ezeket összekötő kapcsolatok definiálására is. A weblap diszkurzív egységei, vagyis nódusai közötti kapcsolatok azok a különféle értelmi kapcsolatok, amelyeket a különböző egységek létrehozói (szerzői), illetve befogadói (a felhasználók) mentális tevékenységük révén teremtenek meg a diskurzusrészek között. Lényeges, hogy a weblap hálózatában a paratextusok és az általuk kontextuális keretbe foglalt diszkurzív egységek között jóval szorosabb kapcsolat létesül, mint két, a hierarchia azonos szintjén elhelyezkedő nódus között. Ugyanakkor bizonyos nódusok között több, míg más nódusok között kevesebb kapcsolat létesül. Mindezek alapján a weblap diskurzusrészei (nódusai) közötti kapcsolat lehet a diszkurzív egységek tartalmi, tematikus kapcsolata (például a kezdőlapon egymás alatt elhelyezkedő, azonos alanyanyagból készült ételek receptjei közötti kapcsolat), lehet szorosabb, reakciószerű viszony (például az egyes hozzászólások között), illetve lehet reflexív kontextualizáló viszony is (a paratextus és az általa kontextualizált diszkurzív egységek között).

Az elmondottak összegzéséeként tehát a weblap is hálózatként értelmezhető, ám más módon, mint a weboldal. A weblap mint hálózat esetében ugyanis az élek, vagyis a nódusokként értett diskurzusrészek közötti kapcsolatok nem technológiai jellegű kapcsolatok, hanem értelmi kapcsolatok, amelyek a diszkurzív hálózat értelemszerkezetének a kialakításában játszanak kulcsszerepet.

4. A tematikus weboldal mint közös figyelmi jelenet

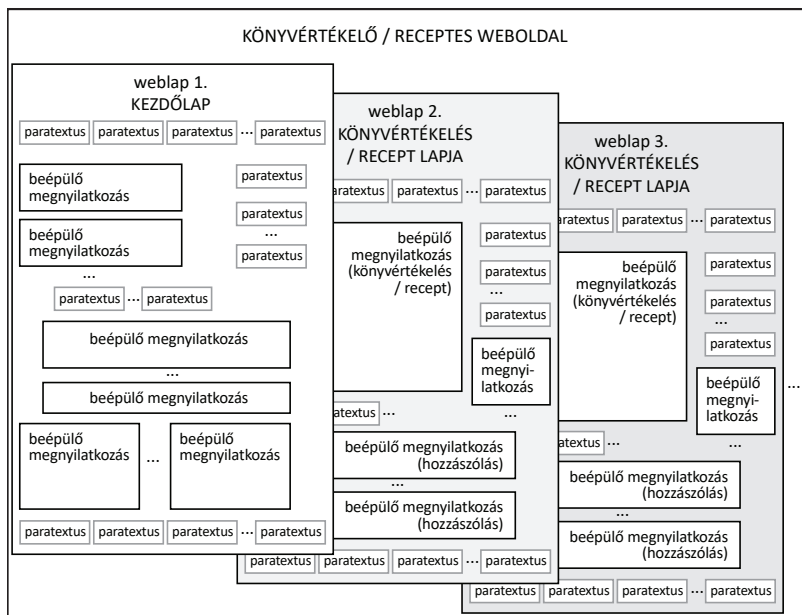
A tematikus weboldalak általános leírását az előző rész hangsúlyozottan a szerkezet felől közelítette meg, hiszen diszkurzív egységekről, valamint azoknak az egymáshoz való viszonyáról, szerkezeti összekapcsolódásáról írt. A szerkezet azonban nem választható el az azt a létrehozó művelettől. Így ebben a részben a dolgozat azt a kérdéskört vizsgálja meg, hogy a tematikus weboldal a diskurzusrésztvevők közös figyelmi tevékenységének milyen műveletei révén jön létre.

A kutatás a funkcionális kognitív nyelvszemléletnek abból az alapvető megítéléséből indul ki, hogy a nyelvi tevékenységre társas megismerésként tekint, amelynek alapját az a specifikusan humán társas kognitív képesség adja (lásd Croft 2009), hogy a nyelvi tevékenységben részt vevő emberek a diskurzus-partnerükre önmagukhoz hasonló intencionális lényként és egyúttal mentális ágensként képesek tekinteni (Tomasello 1999: 13–55). Ez a képesség teszi lehetővé a nyelvi megismerést, vagyis azt, hogy a megnyilatkozó a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételével a befogadó figyelmű állapotára irányulva valamely világbeli jelenet közös, együttes megfigyelését kezdeményezze (Sinha 2005; Tomasello 1999: 94–133). A nyelvi megismerés tehát olyan intencionális, interszubjektív, illetve referenciális tevékenység (Tátrai 2017: 907–911), amely a megnyilatkozót, a befogadót és a referenciális jelenetet is magában foglaló közös figyelmű jelenet triadikus viszonyrendszerében zajlik. E kiindulópont alkalmazásba vételével a dolgozat a weboldalak különféle összetettségű diszkurzív egységeit az interszubjektív figyelemirányítás referenciális háromszögének a közegében értelmezi.

Ebből a nézőpontból mindenekelőtt az állapítható meg, hogy ezek a weblapokba beépülő diszkurzív egységek más-más megnyilatkozóktól származnak. Először is a paratextusok létrehozója legtöbbször különbözik valamennyi beépülő diszkurzív egység megnyilatkozójától, hiszen a paratextusok jellemzően a weboldal működtetőjétől származnak. Így a paratextusok szerzőjeként kevéssé egy konkrét személy, mint inkább egy szervezet azonosítható, míg befogadójaként egyfelől a weboldalon recept, könyvértékelés, hozzászólás stb. formájában megnyilatkozó felhasználók, másfelől pedig azok a mindenkori felhasználók, akik a paratextusokra a megértéssel, illetve adott esetben a kattintás fizikai cselekedetével is válaszolnak. A receptek és a könyvértékelések megnyilatkozói a weboldalak olyan felhasználói, akik – elfogadva a paratextusok szerzője által felkínált résztvevői szerepet – saját recept vagy könyvértékelés létrehozására és közzétételére vállalkoznak. Ekkor a befogadók ugyancsak a weboldalak mindenkori felhasználói, akik a megértés mellett például a *like* gomb megnyomásával vagy „csillagozással” fejezhetik ki reakciójukat, illetve adott esetben akár hozzászólóvá is válhatnak. A hozzászólások tekintetében hasonló megállapítás tehető a megnyilatkozókról, azzal a kiegészítéssel, hogy esetenként a hozzászólással ellátott recept vagy könyvértékelés szerzője is hozzászólóvá válhat, befogadójuk pedig egyfelől a többi hozzászóló, akik időnként közvetlenül reagálnak egy-egy korábbi hozzászólásra, másfelől pedig ugyancsak a weboldal mindenkori felhasználója. A lehetséges további beépülő diszkurzív egységek, mint például

az ismeretterjesztő cikkek vagy kulturális hírszövegek esetében ugyancsak más-más személyek azonosíthatók megnyilatkozóként, míg például az audiális podcastoknak jellemzően több, a beszélő és a hallgató szerepét dialogikusan cserélgető résztvevője van, befogadóként pedig ezek esetében is a weboldal mindenkori felhasználója értelmezendő.

Mindez azért lényeges, mert ez alapján láthatjuk, hogy a weblapokon belül található különféle diszkurzív egységek nem csupán a vizuális megjelenítésük miatt, illetve nem is kizárólag a paratextusok strukturáló szerepe révén különíthetők el világosan egymástól, hanem azért is, mert a különböző diszkurzív egységek rendre különböző megnyilatkozóktól származnak. A dolgozat az egyazon megnyilatkozótól származó folyamatos közléseket megnyilatkozásoknak nevezi (Tátrai 2017: 981; Verschueren 1999: 131). A megnyilatkozás fogalmát a dolgozat tehát nem a nyelvhasználatban realizálódó, kontextusba helyezett mondatként értelmezi (hiszen ezzel rendszer és használat dichotómiáját feltételezné), hanem a kontextus interszubjektivitásából, a nyelvi tevékenységet jellemző közös figyelemirányításból, illetve a résztvevői szerepek működéséből kiindulva azonosítja a megnyilatkozást úgy, mint azonos megnyilatkozótól származó folyamatos beszédegységet (lásd Tátrai 2011: 69–74), amely azonban igen változatos terjedelmű, illetve szerkezeti összetettségű lehet. (A megnyilatkozásnak ez az értelmezése összhangban áll azzal, ahogyan Bahtyin [1988] értelmezi a megnyilatkozás fogalmát). A weblapok tehát különböző megnyilatkozóktól származó megnyilatkozásokat építenek magukba, amelyeket az ugyancsak más megnyilatkozótól származó diskurzusrészek, a paratextusok foglalnak kontextuális keretbe, illetve kötnek össze egymással. A könyvértékelő és a receptes weboldalaknak ezt a fajta szerkezeti felépítését az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra. A könyvértékelő és a receptes weboldalak általános szerkezeti sémája

Ha a weblapok megnyilatkozásait a közös figyelem működéséből kiindulva kívánjuk értelmezni, akkor ezek figyelemirányítási eseményként, azaz művelti szempontból egy-egy megnyilatkozó által kezdeményezett figyelemirányítási aktusként, szerkezeti szempontból pedig figyelemirányítási egységként foghatók fel (lásd Tátrai 2017: 982–983). Figyelemirányítási eseményként értelmezhető tehát mind a recept, mind a könyvértékelés, mind pedig a hozzászólás. De ugyancsak önálló figyelemirányítási aktusként működhet egy-egy paratextus is. A lényegi különbség az előbbieket és a paratextusok között az, hogy a paratextusok reflexív, illetve makroszintű kontextualizálóként működő figyelemirányítási aktusok, amelyek sikeres működése az általuk kontextualizált figyelemirányítási aktusok viszonylatában valósul meg.

A weblap figyelemirányítási eseményként értett megnyilatkozásai diszkurzív viszonyba kerülnek egymással, amely viszony bizonyos megnyilatkozások között lehet egészen szoros, akár dialogikus jellegű is: rendre ilyenek a hozzászólások, amelyek esetében nem ritka, hogy a hétköznapi társalgások fordulóihoz hasonló módon reagálnak egymásra. Ekkor megnyilatkozásláncokról

beszélhetünk (Tátrai 2017: 985–988). Az egyes megnyilatkozások közötti kapcsolat azonban lazább is lehet: erre jó példa, amikor a kezdőlapon az azonos jellegű beépülő megnyilatkozások közvetlenül egymás alatt jelennek meg, egyértelműen elválasztva a más jellegű beépülő megnyilatkozásoktól (például ahogy a könyvértékelő weboldalon a kulturális hírszövegek elkülönülnek a könyvértékelésektől). Ekkor megnyilatkozásegyüttesekről célszerű beszélni (Tátrai 2017: 985–988). Akár megnyilatkozások láncáról, akár együtteséről, akár azok paratextuális szerepéről van azonban szó, lényegi, hogy ezek a figyelemirányítási események egy több megnyilatkozó figyelemirányítási aktusát magában foglaló közös figyelmi jelenetté állnak össze – azaz a megnyilatkozások diskurzussá szerveződnek.

A továbbvezető kérdés tehát az, hogy a tematikus weboldalak tekintetében mit azonosítunk közös figyelmi jelenetként. Fentebb láthattuk, hogy a több megnyilatkozó figyelemirányítási aktusát magukba építő weblapok a hiperlinkek révén komplex hálózattá, vagyis weboddallá szerveződnek. Mivel pedig ezen kapcsolatoknak a létrehozása is a diskurzusrésztvevőknek egy figyelemirányítási eseményben való részvétele révén valósul meg, a könyvértékelő, illetve a receptes weboldal egészét célszerű közös figyelmi jelenetként értelmezni (lásd még Ballagó 2019). Mégpedig olyan közös figyelmi jelenetként, amely figyelemirányítási események szorosabban összefüggő, diszkurzív egységgé összeálló csomópontjainak (a weblapoknak) a komplex hálózataként írható le. A weblapok tehát úgy írhatók le, mint a közös figyelmi jelenet figyelemirányítási aktusainak az olyan, több figyelemirányítási aktust magukba építő egységei, amelyek fizikai aktus (kattintás) végrehajtása nélkül maximális méretű egységként befogadhatók a felhasználók számára. Mivel azonban a weblap egyes figyelemirányítási eseményeiben való részvétel nem valamiféle lineáris rendet követ, azaz a hálózatos szerveződésből kifolyólag nincsen egyetlen előre adott, konvencionális ösvény a diszkurzív események rendszerében, ezért a weblapnak a felhasználó számára is jól megragadható diszkurzívegység-státusza kevésbé van, illetve csupán technológiai szempontból van.

A kutatás a diszkurzív sémaként felfogott műfaj fogalmát a megnyilatkozások mint figyelemirányítási események és a diskurzusok mint közös figyelmi jelenetek viszonylatában egyaránt alkalmazza. Ugyanakkor a kettő közötti lényegi különbséget ezzel a megoldással nem kívánja elmosni, hanem éppen ellenkezőleg: igyekszik azt minél inkább reflektálttá tenni. A kutatás Bahtyin (1988) műfajelméleti koncepciójától inspirálódva, illetve azt újragondolva az egy megnyilatkozó által kezdeményezett figyelemirányítási események műfajisága kapcsán egyszerűbb műfajokról beszél, míg a közös figyelmi jelenet,

azaz a weboldal műfajisága tekintetében összetett műfajról. Bahtyin ugyanis – aki a megnyilatkozás fogalmát a dolgozat által alkalmazott megnyilatkozásértelmezéshez hasonlóan alkalmazza – az egy megnyilatkozóhoz köthető megnyilatkozások (például a dialógusok fordulói) műfajisága esetében egyszerű műfajokat emleget, míg az ezeket magukba ágyazó, egyszerű műfajokat „transzformáló”, igen összetett, mégis egyazon megnyilatkozótól származtatható szövegek (például a regény) műfajisága esetében összetett műfajokról beszél (Bahtyin 1988: 247–248). Bahtyin (1988) azonban nem tér ki külön azon diskurzusok műfajiságára, amelyek nem csupán beágyazott megnyilatkozásokat tartalmaznak (ahogyan például egy regény jellemzően tartalmaz párbeszédeket, amelyek létrehozójaként viszont ugyancsak a regény szerzője azonosítható), hanem több megnyilatkozó megnyilatkozásait építik magukba (például a tanulmánykötet).

A dolgozat javaslata szerint az összetett műfaj terminus alkalmas lehet a több megnyilatkozó figyelemirányítási aktusait magába építő diskurzus műfajiságának a megragadására. Így ezzel összhangban, illetve az összetett műfaj fogalmához viszonyítva a dolgozat az egyszerű(bb) műfaj fogalmát is újraértelmezi, mégpedig oly módon, hogy olyan megnyilatkozások műfajiságára vonatkoztatva is használja, amelyek esetlegesen beágyazott megnyilatkozásokat is tartalmaznak (erre jó példa a könyvértékelés műfaja, amely esetében gyakori az értékelt könyvből származó egyenes idézet beágyazása). Ennek a javaslatnak a nyomán a dolgozat tehát a receptet, a könyvértékelést vagy a hozzászólást egyszerűbb műfajoknak tekinti, amelyek beépülnek a receptes, valamint a könyvértékelő weboldalba, amelyekre pedig a fentiek alapján összetett műfajokként tekint.

Az összetett és egyszerű(bb) műfajok fogalmainak az itt javasolt értelmezése tehát amellett, hogy kihasználja Bahtyin (1988) eredeti koncepciójának a lehetőségeit, két ponton lényegesen el is tér az eredeti modelltől: egyfelől az egyszerű(bb) műfaj terminust az összetett műfajhoz képest viszonyfogalomként alkalmazza, másfelől a két, egymás viszonylatában értelmezett fogalom elkülönítését nem helyezi ontológiai alapokra, vagyis az egyszerűbb műfajokat nem tételezi létrejöttüket tekintve elsődlegeseknek, „a nyelvi érintkezés feltételei közt közvetlen” kialakulóknak (Bahtyin 1988: 248), és ezzel összhangban értelemszerűen az összetett műfajok kapcsán sem azok ontológiai státuszára, „másodlagosságára” (Bahtyin 1988: 247) alapozza az összetettség magyarázatát. Mindemellett azt is fontos hangsúlyozni, hogy a receptes és a könyvértékelő weboldal összetett műfaja nem vezethető le az azokba

beépülő egyszerűbb műfajokból. Másképpen fogalmazva: az egyszerűbb műfajok beépülése az összetett műfajba emergens módon történik. Erre a műfaji emergenciára pedig a weboldalak paratextusai mutatnak rá a legegyszerűbben azzal, hogy lényegi reflexív jellegükből adódóan ráirányítják a figyelmet a diszkurzus szerveződésére, a kontextualizált megnyilatkozások diszkurzív státuszára, illetve a különféle diszkurzív sémák kezdeményező jellegű alkalmazásba vételével összefüggő diszkurzív elvárásokra is.

Az eddig elmondottak alapján már csak azt szükséges tisztázni, hogy az ugyancsak figyelemirányítási aktusnak tartott paratextusok szintén műfajnak tekinthetők-e. Ennek a kérdésnek a megválaszolásakor szükséges figyelembe venni a paratextusoknak azt az alapvető, a paratextusokat az egyéb diszkurzusrészekről megkülönböztető tulajdonságát, hogy ezek a figyelemirányítási aktusok makroszintű kontextualizáló jellegűek, és mint ilyenek mindig a kontextualizált diszkurzív esemény viszonylatában működnek paratextusként, azaz nyerik el lényegüket. Ez pedig essenként megkülönbözteti a paratextusokat az általuk kontextuális keretbe foglalt megnyilatkozásoktól, amelyek ellenben ezek nélkül a makroszintű kontextualizációs utasítások nélkül is önálló műfajokként lennének képesek funkcionálni, hiszen ekkor is bizonyos diszkurzív sémákat valósítanak meg. A paratextusokról viszont nem mondható el ugyanez, így a dolgozat amellett foglal állást, hogy a paratextust nem tartja önálló műfajnak. Figyelemirányítási eseménynek azonban igen, és mint ilyennek, megragadhatónak tartja a paratextusok bizonyos tipikalitását.

5. A paratextusok mint reflexív kontextualizáló hálózatrészek

A weblapok tekintetében azokat a diszkurzusrészeket, amelyek mintegy keretbe foglalják a weblap jellemzően terjedelmesebb beépülő diszkurzív egységeit, a dolgozat Genette-nek (1982; 1987; vö. még magyarul 1996) a posztstrukturalista irodalomelméletben kidolgozott terminusát felhasználva és újraértelmezve tehát paratextusoknak nevezi (lásd még Ballagó 2019). Miért bizonyul a kutatás számára gyümölcsözőnek ennek az alapvetően más médiumú és más diszkurzustípusba tartozó szövegek értelmezésére kidolgozott terminusnak az átvétele és újraértelmezése?

Genette (1987: 1) a paratextusokról szóló monográfiájában azt írja, hogy „a paratextus [...] az, ami lehetővé teszi, hogy a szöveg könyvvé váljon, és

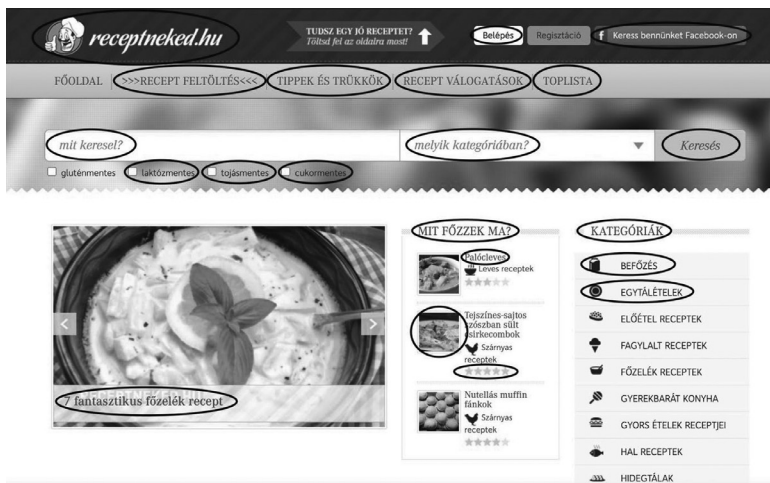
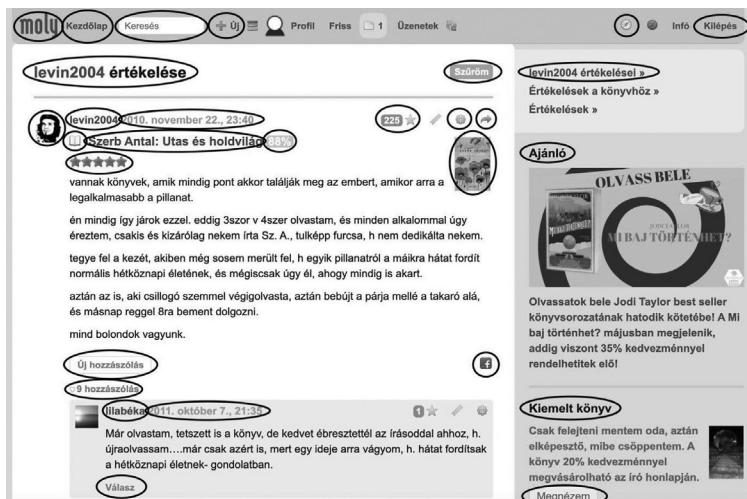
az olvasók, általánosabban véve a közönség számára akként legyen felajánlva”,⁴ illetve hogy a paratextus „egy olyan zónát képez a szöveg és a szövegen kívüli között, amely nem csupán átmenet, hanem átvitel: egyfajta pragmatika és stratégia kitüntetett helye, a közönségre gyakorolt hatásnak, a szöveg jobb megértésének és a helyénvalóbb olvasatnak a kitüntetett helye” (Genette 1987: 2).⁵ Az idézett meghatározások alapján az irodalmi művek tekintetében azok a szövegrészek tekinthetők paratextusoknak (például a cím, a szerző neve, a fülszöveg, az oldalszámok, az előszó, a lábjegyzetek stb.), amelyek a szöveg (diskurzus) befogadójának a megértő tevékenységét segítve lehetővé teszik egyfelől azt, hogy a befogadó összefüggő eszközként tekintsen az irodalmi alkotásra (például a könyv formájában megjelenő regényre), másfelől adekvát módon legyen képes értelmezni a paratextusok által a vizuális megjelenés szempontjából is mintegy keretbe foglalt, illetve gyakran valamilyen belső struktúrával (például címekre tagolt fejezetekkel) ellátott szöveget. Mindezek alapján a paratextusokkal kapcsolatban már Genette is azt állapítja meg, hogy igencsak heterogén kategóriáról van szó, és a „média korszaka” ezeknek a „szövegeket körülvevő diskurzusoknak”, a paratextusoknak az elszaporodásához fog vezetni (Genette 1987: 3). Ennek kapcsán pedig eljut egészen addig a megállapításig, hogy „legalábbis elviekben minden kontextus paratextusként működhet” (Genette 1987: 8),⁶ azaz minden olyan diszkurzív egység, illetve tényező, amely egy diskurzus jobb, adekvátabb, a megnyilatkozó szándékainak megfelelő megértését teszi lehetővé a befogadó számára, paratextusként értelmezhető.

Mindezek alapján a paratextus fogalma perspektivikusan felhasználható a dolgozat által működtetett funkcionális pragmatikai kiindulópontú leírás számára is, mégpedig a vizsgált tematikus weboldalak azon diskurzusrészeinek a megnevezésére, amelyeket az 1. és a 2. kép szemléltet.

⁴ „Le paratexte est donc pour nous ce par quoi un texte se fait livre et se propose comme tel à ses lecteurs, et plus généralement au public” (Genette 1987: 1, fordítás tőlem. B. J.).

⁵ „[Le paratexte] constitue, entre texte et hors-texte, une zone non seulement de transition, mais de transaction: lieu privilégié d’une pragmatique et d’une stratégie, d’une action sur le public au service [...], d’un meilleur accueil du texte et d’une lecture plus pertinente” (Genette 1987: 2, fordítás tőlem. B. J.).

⁶ „Il nous faut au moins retenir en principe que tout contexte fait paratexte” (Genette 1987: 8, fordítás tőlem. B. J.).

1. kép. Paratextusok a receptneked.hu kezdőlapján⁷2. kép. Paratextusok a moly.hu egyik könyvértékelést tartalmazó lapján⁸

⁷ Az 1. és a 2. képen nincsen bekarikázva az összes paratextus, csupán a lehetséges megvalósulások szemléltetéséeként néhány jellemző példa van kiemelve. Forrás: <https://receptneked.hu/> (2021.05.12., jelölések tőlem. B. J.)

⁸ Forrás: <https://moly.hu/ertekelesek/600307> (2021.05.12., jelölések tőlem. B. J.)

A fenti képernyőfotók konkrét példái alapján a dolgozat paratextusnak tartja például azokat az egy-két szavas címkeszerű diskurzusrészeket, amelyek a weblap felső vagy oldalsó sávjában, a menüsávban olvashatók, és a weboldal különböző típusú tartalmainak a kategóriaszerű megnevezéseiként értelmezhetők (például az 1. képen a *Tippek és trükkök*, *Recept válogatások*, *Toplista*, *Befőzés*, *Egytálételek*, illetve a 2. képen a *Könyvek*, *Sorozatok*, *Alkotók*, *Kiadók*), vagy a személyes profilban való tájékozódást segítik elő (például az 1. képen a *Belépés*, *Regisztráció*, illetve a 2. képen *Profil*, *Infó*, *Kilépés* címkék). Paratextusnak tekinthetők a más, listaszerű paratextusokat címmel ellátó diszkurzusrészek (például a *Kategóriák* címke az 1. képen), valamint a beépülő diszkurzív egységeket csoportosító, azokat megnyilatkozásegyüttessé szervező, illetve értelmező *Mit főztek ma?* (1. kép) típusú címkeszerű feliratok. Csakúgy, mint az 1. képen a *Keresés* vagy a 2. képen a *Szűrőm* gomb felirata vagy a *levin2004 értékelése* címként értelmezhető diskurzusrész is. Ezekből némiképp különböző, de ugyancsak paratextusnak tartott diskurzusrészek az 1. képen az egyes receptek címei és a hozzájuk tartozó ételek kategóriájának a megnevezései, akárcsak a 2. képen az értékelt könyv címe, az értékelő neve és az értékelés dátuma. De ide sorolódnak azok a terjedelmesebb diskurzusrészek is, amelyek arról tájékoztatják a felhasználót, hogy melyek a hozzászólás írásának legfőbb elvei (erre nem látunk példát a képeken), hasonlóan a lájkok számát (2. kép) vagy az úgynevezett csillagozással kifejezett értékeléseket (1. kép) jelző grafikus ikonhoz vagy a 2. képen a hozzászóló profilképéhez. Továbbá itt érdemel említést az értékelt könyv borítóját (2. kép) vagy az étel fotóját (1. kép) ábrázoló kép is. Lényeges, a fenti képernyőfotók által is jól demonstrált különbség azonban a kezdőlapok és a jellegadó műfajokat beépítő lapok között, hogy a kezdőlapokon sokkal kevesebb kontextualizált megnyilatkozás érhető el közvetlenül (vagyis a kezdőlapok esetében a paratextusok által kontextualizált megnyilatkozások a diszkurzív hálózat másik weblapjain található), ami arra mutat rá, hogy a weboldalon belül a kezdőlapok egésze is paratextuális jelleggel írható le.

A fentiek rávilágítanak arra, hogy a dolgozat a weblapok igen változatos, esetenként akár különböző modalitású összetevőit sorolja a paratextusok közé, viszont ahogy láthattuk, ennek a lehetőségére már maga Genette is felhívta a figyelmet. A heterogenitásuk ellenére azonban megragadható ezeknek a paratextusként értelmezett diskurzusrészeknek az a specifikus funkciója, amely alapján mégis világosan körülhatárolhatóvá válik a fogalom által megragadni kívánt jelenség. Genette meghatározásával nagymértékben összecseng, hogy a weblapok paratextusnak tekintett diskurzusrészeit a dolgozat

a funkcionális pragmatika kiindulópontjából kontextualizálóknak tekinti. Ezek ugyanis azt kezdeményezik, hogy a felhasználó a megnyilatkozó intencióját (lásd Sinha 2005) sikeresen feldolgozva a kívánt módon, ne pedig másképpen értsen meg vagy hozzon létre egy bizonyos megnyilatkozást a közös, interszubjektív jelentésképzés dinamikus folyamatában (vö. Auer 2009; Tátrai 2017: 927–952; Verschueren 1999: 75–114). Ebből a meghatározásból két további lényegi megállapítás következik.

Egyfelől az, hogy a paratextusok mint kontextualizálók – avagy a pragmatikai szakirodalomban gyakrabban használatos terminussal élve: kontextualizációs utasítások (lásd Tátrai 2017: 946–951; Verschueren 1999: 108–112; továbbá Gumperz 1982) – makroszinten működnek, azaz nem egy mondatnak valamely részét (ezt lásd Imrényi 2017: 743–759), nem is egy szövegnek valamilyen mezoszintű, mondatnál nagyobb, a teljes szövegnél kisebb egységét kontextualizálják, hanem egy azonos beszélőhöz köthető teljes közlés-egységet. Azaz egészteljesen kezdeményezik annak a sikeres kontextuális értelmezését. Például egy teljes receptnek, egy teljes könyvértékelésnek, egy teljes hozzászólásnak vagy éppen valamilyen más műfajú, de ugyancsak teljes megnyilatkozásnak az adekvát megértéséhez kínálnak fel kontextuális keretet.

Másfelől a paratextus mint kontextualizáló mindig kizárólag a kontextualizálttal való kölcsönviszonyában értelmezhető (ehhez lásd Imrényi 2017: 743–745). Másképpen fogalmazva: egy paratextus csupán akkor képes paratextusként, vagyis makroszintű kontextualizálóként funkcionálni, ha egy adott, jól körülhatárolható diskurzusrészt kontextualizál. Genette a paratextuális elemeknek ezt a nagyon fontos, jellegadó tulajdonságát úgy fogalmazta meg, hogy azok mindig „a szövegüknek vannak alárendelve” (Genette 1987: 12). Visszaülva a fenti képekre, ez a kontextualizáló-kontextualizált viszony egy könyvértékelés címe, szerzője vagy az értékelésre érkezett *like*-ok számát jelző grafikus ikon tekintetében viszonylag könnyen felismerhető és belátható, csakúgy, mint a *Kategóriák* vagy az *Mit főztek ma?* címkeszerű paratextusok és az általuk kontextualizált címkék közötti viszony esetében. Felmerülhet viszont a kérdés, hogy például a menüsáv címkéinél vagy a kezdőlap csupán címeit és további paratextusokat felvonultató kontextualizálói esetében melyek azok a megnyilatkozások, amelyek viszonylatában ezek kontextualizálóként értelmezhetők. Mint azt korábban a dolgozat kifejtette, a számítógép médiumának, illetve technológiai feltételrendszerének a sajátosságából adódóan a paratextusok egyúttal más weblapokra mutató hiperlinkeként is képesek funkcionálni, így tehát a menüsáv címkéihez hasonló, hiperlinkként is működő paratextusok esetében a kontextualizált diszkurzív

egységek a weboldal mint diszkurzív hálózat más weblapjain találhatók. Ez pedig rámutat a weboldal mint hálózat komplexitására, továbbá arra a néhány bekezdéssel korábban is tárgyalt kérdéskörre, hogy maga a kezdőlap egésze is értelmezhető paratextusként.

Előfordulnak azonban – és erre a kontextualizáló fenti definíciója ugyan-csak utalt már – olyan paratextusok is, amelyek nem valamely diszkurzív egység sikeres, a megnyilatkozóí szándékának megfelelő értelmezését kezdeményezik a közös jelentésképzés folyamatában, hanem azt, hogy a diskurzus-partner, vagyis a befogadó a kívánt, illetve (nyelvileg) hozzáférhetővé tett módon alakítsa diszkurzív és fizikai természetű cselekedeteit. Bizonyos paratextusok ugyanis azt kezdeményezik, hogy a weboldal felhasználója a megnyilatkozó résztvevői szerepébe lépve új megnyilatkozást hozzon létre, például új hozzászólást, receptet vagy éppen könyvértékelést írjon. Ugyanakkor a számítógép médiumának a sajátos technikai feltételrendszeréből adódóan a paratextusok nem csupán a felhasználó diszkurzív cselekvését kezdeményezhetik, hanem a felhasználónak mint testben létező humán entitásnak a fizikai cselekvését is: azt, hogy kattintson valahova, vagy csupán annyit, hogy egy kattintás révén a tetszését fejezze ki egy adott diszkurzív egységgel kapcsolatban (ilyen a *like* gomb), vagy éppen „csillagozással” adjon hangot az értékelő attitűdjének. A kontextualizálást egyrészt tehát igen tágan, másrészt pedig proaktív, kezdeményező tevékenységként, semmiképpen sem valamiféle reaktív műveletként értelmezi a dolgozat.

A paratextusok kontextualizálóként való értelmezése azonban önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy kimerítően leírja ezen diskurzusrészek funkcionálását. Ehhez ugyanis hozzá kell tenni azt is, hogy a paratextus létrehozója természetszerűleg úgy kezdeményezi a kontextualizációt, vagyis azt, hogy sikeres legyen a kontextualizált megnyilatkozás beszélői szándékoknak megfelelő értelmezése vagy létrehozása, hogy a paratextus szerzője egyúttal tudatában van a tapasztalatokon való megosztozás interszubjektivitásának és annak, hogy a diskurzuspartner is tudatában van ennek (lásd Tátrai 2019; Tomasello 1999: 56–76; vö. még Sinha 2005). Ezt pedig a kontextualizáló figyelemirányítási aktussal egyszersmind metanyelvi reflexió tárgyává is teszi akkor, amikor reflexív konceptualizációt (Verschueren 2000: 447) hoz létre a kontextualizált megnyilatkozás diszkurzív státuszával, a diskurzus szerveződésével, általánosabban véve: a megnyilatkozások befogadásának és létrehozásának az interszubjektív folyamatával kapcsolatban. A paratextusok létrehozója tehát a kontextualizálással a reflexív viszonyulását is kifejezésre juttatja a megnyilatkozások befogadásához és létrehozásához,

ideértve az ezzel összefüggő kognitív folyamatokat, valamint diszkurzív és szociokulturális elvárásokat is (vö. Tátrai 2017: 1045–1057; Verschueren 1999: 187–198). A paratextusoknak tehát a lényegi kontextualizáló jellegükkel szoros összefüggésben áll a metapragmatikai tudatosságuk (lásd Tátrai 2019). A paratextusok metapragmatikai tudatosságát tovább értelmezve érdemes külön kiemelni, hogy ezek nem csupán a megnyilatkozás konceptuális alaphoz kötése révén viszonyulnak reflexíven a jelentésképzés kontextusfüggőségéhez, hanem explicit metanyelvi jelzéseként működnek, azaz reflexív konceptualizációkat kínálnak fel az adott diszkurzív egység értelmezésével és létrehozásával kapcsolatban (lásd Verschueren 2000). Ez pedig egyúttal rámutat arra is, hogy a paratextusokat létrehozó megnyilatkozó aktív tudattal rendelkező mentális ágensként vesz részt a diskurzusban (Tátrai 2019). A tematikus weboldalak paratextusai mindezek alapján jellemzően önálló figyelemirányítási eseményként megkonstruált reflexív kontextualizálók (vö. Tátrai 2019: 21–25).

A fentiek fényében a dolgozatnak már csupán azt a további kérdéskört szükséges tisztáznia, hogy mi a viszony a hálózatnak tekintett weblapok reflexív kontextualizáló hálózatrészeinek (nódusainak) tartott paratextusok, illetve a weboldal mint hálózat éleiként funkcionáló hiperlinkek között. Más szóval: hogyan értelmezhetjük a hiperlinket a weblap tekintetében, és hogyan viszonyul a hiperlink a weblap paratextusaihoz.

Hangsúlyozandó, hogy a hiperlink és a paratextus terminus más-más értelmezési síkon mozog. A hiperlink terminus egyrészt alapvetően technológiai motiváltságú, ami alatt az értendő, hogy a hiperlink által létrehozott weblapok közötti kapcsolatnak információs technológiai realitása van. Emellett a hiperlink hálózati élként való értelmezéséhez két weblapra van szükség, hiszen a hiperlinknek az a funkciója, hogy egy weblap adott pontjából kiindulva irányított kapcsolatot hozzon létre a kiinduló hiperlinket tartalmazó weblap és egy másik weblap között. Ami a nehézséget jelentheti a hiperlink és a paratextus közötti lényegi különbség felismerésében, hogy az a diskurzusrész, amely hiperlinkként működik, tehát egy adott weblapon technológiai jellegű, kattintással működő kapcsolódási pontot kínál fel egy másik weblap felé, az adott weblap viszonylatában igen gyakran – de nem mindig – paratextusként értelmezhető (például az 1. képen a menüsáv címkéi). Az egyik lényegi különbség tehát a paratextus és a hiperlink fogalma között, hogy míg a hiperlink csakis két weblap viszonylatában értelmezhető, addig a paratextus értelmezési tartománya elsődlegesen az adott, egyetlen weblap. Ezzel összefüggésben a másik lényegi különbség az, hogy míg a hiperlink a weboldal mint hálózat

tekintetében élként működik, addig a paratextus az ugyancsak hálózatként értett weblapon nem élként, hanem csomópontként, más szóval nódusként működik, és mint ilyen, hierarchikus viszonyban áll más nódusokkal, a beépülő, paratextusok által értelmezett és keretbe foglalt önálló megnyilatkozásokkal, például a receptek és a könyvértékelések szövegével. A paratextus fogalma tehát semmiképpen sem technológiai, hanem igen erőteljesen pragmatikai motivált-ságú, amely bizonyos diszkurzív egységek specifikus jellegét, funkcióját írja le. Így bár a konkrét megvalósulásokban a két funkció igen gyakran egybeesik (lásd a kezdőlap paratextusait), nem minden paratextus működik hiperlinkként is (például a 2. képen az *Ajánló* paratextus, amelyre nem lehet kattintani, tehát ugyan paratextus, de nem hiperlink), illetve hiperlink nem feltétlenül csak olyan diskurzusrész lehet, amely a weblapon paratextusként értelmezhető (hiszen akár egy, a kezdőlapon szereplő teljes receptszöveg is működhet hiperlinkként). Mindezek alapján tehát igen fontos a két fogalom árnyalt elkülönítése.

6. Összegzés

A tematikus weboldal számítógép közvetítette diskurzustípusát vizsgáló funkcionális pragmatikai kutatás a weboldalakat komplex diszkurzív hálózatnak tekintette, amely hálózaton belül a csomópontok a weblapok, míg az élek szerepét a hiperlinkek töltik be. Ezen a hálózaton belül a weblapok ugyancsak hálózatos belső szerveződéssel írhatók le, amely reflexív kontextualizáló típusú nódusokból, paratextusokból, és kontextualizált típusú nódusokból, például receptekből, könyvértékelésekből, hozzászólásokból épül fel. A weblap egymással hierarchikus viszonyban álló nódusai közötti élekként az említett két alapvető típusba tartozó diskurzusrészek közötti különféle értelmi kapcsolatok azonosíthatók.

A nyelvi megismerést jellemző interszubjektív figyelemirányítás működése tekintetében a tematikus weboldalak weblapjairól a dolgozat azt állapította meg, hogy a weblapok különböző megnyilatkozók figyelemirányítási aktusaiként értelmezett, változatos komplexitású megnyilatkozásokat építenek magukba. Ezek a megnyilatkozások a szintén figyelemirányítási aktusként értett paratextusok makroszintű kontextualizáló jellege révén szerveződnek összefüggő diskurzussá, azaz több megnyilatkozó figyelemirányítási aktusát magában foglaló, hálózatos belső szerveződéssel jellemezhető közös figyelemi jelenetté: weboldallá. A könyvértékelő és a receptes weboldal tehát mint közös figyelemi jelenetként értett diskurzus tekinthető összetett műfajnak,

az ebbe emergens módon beépülő könyvtértékelések, receptek és hozzászólások pedig figyelemirányítási eseményként értett megnyilatkozásokként egyszerűbb műfajoknak tarthatók.

A weblapok belső struktúrájának a kialakításában kulcsszerepet töltenek be a reflexív kontextualizáló hálózatrészként értelmezett paratextusok, amelyek a különféle műfajú beépülő megnyilatkozások diszkurzív státuszára reflektálnak, azoknak az adekvát értelmezését, adott esetben a létrehozását kezdeményezve. A paratextusok ugyanakkor gyakran hiperlinkként is funkcionálhatnak, így a weblapot mint hálózatot beágyazzák a weboldal kiterjedtebb diszkurzív hálózatába.

Irodalom

- Auer, Peter 2009. Context and contextualization. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 86–101.
- Bahtyin, Mihail 1988 [1953]. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.
- Ballagó Júlia 2019. Az internetes receptportálok műfajisága a kontextualizációs utasításként értelmezett paratextusok nézőpontjából. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös Collegium. 315–334.
- Barabási Albert-László 2018. *Network science*. <http://networksciencebook.com/chapter/2#networks-graphs> (letöltés ideje: 2021. 05. 06.)
- Barabási Albert-László 2020 [2003]. *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest: Libri Kiadó.
- Busse, Beatrix 2014. Genre. In: Stockwell, Peter – Whiteley, Sara (eds.): *The Cambridge handbook of stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 103–116.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stehanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 395–420.
- Crystal, David 2001. *Language and the internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csermely Péter 2017. A természetben előforduló hálózatok szerkezetének és átalakulásainak általános vonásai. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.):

- A határok átlépése. Módszertani analógiák, közös problémák és szemléleti párhuzamok a humán és a természettudományos gondolkodásban.* Budapest: Gondolat Kiadó. 209–220.
- Érsok Nikolett Ágnes 2007. *Az internetes kommunikáció műfajai. Különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Genette, Gérard 1982. *Palimpsestes. La littérature au second degré.* Paris: Collection Poétique aux Éditions du Seuil.
- Genette, Gérard 1987. *Seuils.* Paris: Collection Poétique aux Éditions du Seuil.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 42: 82–90.
- Georgakopoulou, Alexandra 2011. Computer-mediated communication. In: Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Pragmatics in Practice. Handbook of Pragmatics Highlights* 9. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 93–110.
- Giltrow, Janet 2013. Genre and computer-mediated communication. In: Herring, Susan C. – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija (eds.): *Pragmatics of computer-mediated communication.* Berlin: Mouton de Gruyter. 717–737.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Herring, Susan C. 2007. A faceted classification scheme for computer-mediated discourse. *Language@Internet*. <https://www.languageatinternet.org/articles/2007/761> (letöltés ideje: 2021. 05. 06.)
- Herring, Susan C. – Androutsopoulos, Jannis 2015. Computer-mediated discourse 2.0 In: Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. – Schiffrin, Deborah (eds.): *Handbook of Discourse Analysis*, New Jersey: Wiley Blackwell. 127–151.
- Herring, Susan C. – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija 2013. Introduction to the pragmatics of computer-mediated communication. In: Herring, Susan C. – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija (eds.): *Pragmatics of computer-mediated communication.* Berlin: Mouton de Gruyter. 1–32.
- Imrényi András 2017. Mondattan. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Petykó Márton 2012. Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. In: Hattyár Helga – Hugyecz Enikő Henriett – Krepsz Valéria – Vladár Zsuzsa (szerk.): *A sokszínű alkalmazott nyelvészet. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet területeiről.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 44–52.
- Schneider, Steven M. – Foot, Kirsten A. 2004. The web as an object of study. *New Media & Society* 6(1): 114–122.

- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus: Aarhus University Press. 311–335.
- Steen, Gerard 2011. Genre between the humanities and sciences. In: Callies, Marcus – Keller, Wolfram – Lohöfer, Astrid (eds.): *Bi-directionality in the cognitive sciences*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 21–42.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös Collegium. 13–28.
- Tomasello, Michael 1999. *The cultural origins of human cognition*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London: Edward Arnold.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness. *Pragmatics* 10(4): 439–456.
- Veszelszki Ágnes 2011. *Az infokommunikációs technológia hatása a nyelvre*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Veszelszki Ágnes 2017. *Netnyelvészet*. Bevezetés az internet nyelvhasználatába. Budapest: L'Harmattan.
- Yus, Francisco 2011. *Cyberpragmatics. Internet-mediated communication in context*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Network structure of thematic websites

The paper adopts the perspective of social cognitive pragmatics, and gives a detailed description of thematic websites, a computer-mediated discourse type. The paper answers the central research question as to how discourse events of a thematic website are embedded in each other, how they are organized into

larger clusters, thus formed into a coherent discourse. In order to reach this goal, the paper focuses on the theoretical description of book review and recipe websites. In a functional linguistic approach, the complex discursive organization of websites can only be captured in the duality of structure and operation. Building upon some fundamental assumptions of network science, in terms of structure, the paper considers recipe and book review websites as networks. The establishment of these networks is explained by the intersubjective operations of the direction of joint attention. That is, the thematic website is regarded as a joint attentional scene functioning as a discourse, which is established by the complex network organization of utterances regarded as joint attentional events. The research points out that some discourse segments of recipe and book review sites play a key role in the creation of the discursive network. These discourse segments are referred to as paratexts. Paratexts can be construed in multiple ways, but they always function as reflexive, macro-level contextualization network units initiating the adequate, intentional interpretation or production of discourse events of various genres embedded in the given website.

Key words: thematic website, network, joint attentional scene, joint attentional event, discourse, utterance, paratext, macro-level contextualization, explicit metalanguage, reflexive conceptualization, metapragmatic awareness

Ballagó Júlia

Eötvös Loránd Tudományegyetem / Nyelvtudományi Kutatóközpont
julia.ballago@gmail.com

K. MOLNÁR EMESE

Fragmentum, kontúr és konstrukció

A nyelvi remix funkcionális nyelvészeti leírása

Kivonat

A tanulmány célja egy olyan elméleti keret megalapozása, amely alkalmas egy sajátos kommunikációs gyakorlat szintaktikai mintázatainak a leírása, valamint általánosabban a nyelvhasználatban gyökerező kreatív potenciál megragadására. A funkcionális megközelítések – a kognitív nyelvtan vagy a konstrukciós nyelvtanok – grammatikailag megalapozott elemzést tesznek lehetővé, a nyelvtársas és diszkurzív tényezőiből adódó sajátosságaira azonban kevésbé reflektálnak a nyelvreírás szintjén. Kiindulásként a remix kultúraelméleti fogalma jelent segítséget a magyar hardcore techno közösség Facebook-posztjainak elemzéséhez, amelyekben URL-hivatkozásokon keresztül beágyazott hardcore zenék címeivel alkotnak mondatokat a közösség tagjai. A nyelvi remixként meghatározható jelenség kiemeli a nyelv általános intertextuális működését, amelynek magyarázata a bahtyini dialogikus nyelvszemléletben gyökerezik. A bahtyini alapokat felhasználva Boris Gasparov nyelvelméletének kommunikatív fragmentum és kommunikatív kontúr fogalma megfelelően alkalmazható a nyelvi remix diszkurzivitásának értelmezéséhez. A gasparovi koncepció a Bybee-féle használatalapú nyelvtan elemeivel kiegészülve a nyelvi tudás hosszú távon kialakuló rendszerének és a valós idejű nyelvi produkció működésének együttes magyarázatára alkalmas. Az elméleti koncepciók összekapcsolása hozzájárul a nyelvi remix elemzéséhez szükséges módszertani keret kialakításához, a jelenség további korpuszalapú vizsgálatához.

Kulcsszavak: remix, kommunikatív fragmentum, kommunikatív kontúr, konstrukció

1. Bevezetés

Kutatásom fókuszában egy szubkulturális közösség kreatív kommunikációs gyakorlata áll. A magyar hardcore techno közösség tagjai a Facebookon megjelenő posztjaikban YouTube-linkeken keresztül beágyazott zeneszámok címeivel alkotnak mondatokat, amelyek online diskurzussá szerveződnek egyfajta nyelvi játék keretében. Ez a sokszínű nyelvi tevékenység egyrészt alkalmas a kisközösségek stílus- és identitásgyakorlatinak a vizsgálatára, másrészt ezzel összefüggésben egy olyan elemző modell kialakítását igényli, amely a nyelv variabilitását és társas aspektusát helyezi előtérbe a nyelveírás szintjén.

A digitális technológia hatásának vizsgálata komplex nézőpontot igényel a mindennapokban zajló társas-kulturális gyakorlatok szempontjából. Ennek megfelelően a humántudományi kutatások sem nélkülözhetik a technikai ismeretek figyelembevételét. A közösségi médiában feltűnő (identitás)alkotó tevékenységek mélyebb megértéséhez is érdemes visszanyúlni a 19. század technikai fordulatainak tanulmányozásához. Ekkor indultak meg azok a folyamatok, amelyek a kulturális termékek előállításában a technikai sokszorosítás feltételeit megteremtették. A reprodukálhatóság szempontjából az volt a jelentősége az információvesztés minimálisra csökkentésének, hogy a kiinduláshoz egyre pontosabban hasonlító végeredmény született, valamint ez egyre nagyobb mennyiségben állt elő (Navas 2012: 17–19). Ezzel összefüggésben bővültek a terjeszthetőség és a hozzáférhetőség lehetőségei, amelyek a 20. században megjelenő digitális kultúrában csúcsosodtak ki. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a reprezentálásban hangsúlyeltolódás következett be: az előadás jelenvalósága, a lineáris narratíva helyett a repetíció, a rögzítés és sokszorosítás útján a folyamatos ismétlés került előtérbe (Navas 2012: 28). Másrészt elmosódott a határvonal a kultúra termelői és fogyasztói rétegei között, azaz az alkotás egyre inkább globális, közösségi tevékenységként jelenik meg. A digitális világban létrejövő kulturális gyakorlatokat és azok szereplőit tehát érdemesebb a 18–19. század óta jelen lévő romantikus művészeszmény – az egyéni leleményre hangsúlyt fektető zsenikultusz – helyett a részvétel és a megosztás közösségi kultúrája felől megközelíteni.

A korszakot szimbolizáló jelenségként tekinthetünk a remixre, amely kezdetben a zenei alkotás újfajta formáját jelentette. A remixtevékenység mögött rejlő motivációk általánosabb volta miatt azonban a fogalom ugyancsak magyarázó erővel bír a (digitális) kultúra működésének alapvető folyamatait tekintve (Lessig 2008; Knobel–Lankshear 2008; Manovich 2007; Navas 2012). Remix alatt ugyanis azt értjük, amikor korábban előállított kulturális

artefaktumokat ötvözzünk és/vagy manipulálunk olyan módon, hogy egy újfajta kreatív anyag áll össze (Knobel–Lankshear 2008: 22). A remixkultúra a kulturális produktumok egymásból építkező körforgását tekinti alapvetőnek, hiszen „bármely befejezett kulturális produktum bármely körvonalazható eleme automatikusan alkotóelemévé válhat egy újabb alkotásnak” (Manovich 2007: 82). A kulturális produkcióra eszerint érdemes tehát úgy tekintni, hogy a kiindulást jelentő eredeti és a létrejövő új párbeszédékként fogjuk fel a folyamatot.

A vizsgálat tárgyát képező – nyelvi alkotó játéknak tekinthető – jelenség általánosan jól magyarázható a remix fogalmával, hiszen azáltal, hogy a hardcore közösség tagjai a zeneszámok címeit újrafelhasználják a Facebook-kommentekben, a remixtevékenység egy társas-diszkurzív formáját valósítja meg. A nyelvi remikként leírható gyakorlatban az eredetileg tulajdonnévi státuszú címek – morfológikus olvashatóságukra (Tolcsvai Nagy 1996) tekintettel – jól érzékelhető belső szemantikai szerkezetük miatt, egységstátuszuk ellenére is részeikre bonthatók, ennek eredményeképpen részlegesen elveszítik tulajdonnévi jellegüket: a közösségi diskurzusban mondat, illetve mondatrészi jellegűvé válnak. A zenei kontextushoz való kötődés azonban teljesen nem szűnik meg, amit az is megerősít, hogy a címek linkeken keresztül ágyazódnak be a diskurzusba.

- (1a) C02¹ [link²] [Hey Motherfuckers³] please play with us!!
- (1b) C01 We need [link⁴] [Back Up]
- (1c) C02 tbh, i feel [link⁵] [The Envy]
- (1d) C01 probably they are [link⁶] [Afraid Of Me]
- (1e) C01 guys, it's easy, you have to use angerfist⁷ tracks instead of sentences, [link⁸] [Like This]

¹ C rövidítéssel (*commenter*) jelölöm az egyes megnyilatkozókat.

² <https://www.youtube.com/watch?v=vE7MWlofnI>

³ A Facebook-felületen előnézetben megjelenő linkeken keresztül elérhető zeneszámok címeit szögletes zárójelek között tüntetem fel.

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=JuxaIrRgT3w>

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=ZjUVxab3aRY>

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=k9GGnLcmfLk>

⁷ Angerfist egy hardcore techno előadó, akinek 2018. április 28-án volt az első magyarországi fellépése. A rendezvény Facebook-eseményének kommentszekciójában zajló gyakorlatból származik a párbeszéd, ezért ebben az esetben kizárólag ezen producer számait használták a résztvevők. Ez tehát egy speciális esetnek számít – a gyakorlatra általánosságban az jellemző, hogy bármilyen hardcore techno zeneszám használható a kommenteléshez.

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=fC6UxMtY1bI>

- (1f) C02 or they don't like [link] [The Game⁹]
 (1g) C01 Don't worry, if you make a mistake, you can use [link¹⁰]
 [Eraser]

Ez alapján látható, hogy a remixelés folyamatában egy többszörös és többirányú (re)kontextualizáció történik: a címeket ugyanúgy újraértelmezik a kommentek további elemei, ahogyan a kommenteket is újraírják a címek. Ennek az oda-vissza ható folyamatnak a leírásához – amely alapvetően meghatározza a nyelvi remix működését – egy olyan nyelvelméleti háttér kijelölése szükséges, amely a nyelv társas-diszkurzív jellegét (Sinha 1999) állítja középpontba. Ezt figyelembe véve a bahtyini nyelvszemlélet alkalmas kiindulást jelent azáltal, hogy a nyelv dialogikus természetét hangsúlyozza (Bahtyin 1981, 1986, 1988). A dialogicitás alapja ugyanis, hogy a beszéd alapegységének tekinthető megnyilatkozás határait a beszélők váltakozása jelöli ki, akik egy olyan láncszerű beszéd folyamatban vesznek részt, ahol minden megnyilatkozás más megnyilatkozásokhoz kapcsolódik a már létező és lehetséges megnyilatkozások sorában (Bahtyin 1988: 254). A beszélők mindig figyelembe veszik egyrészt, hogy korábban mások milyen megnyilatkozásokat tettek előttük, másrészt azt is, hogy milyen lehetséges megnyilatkozások válaszolhatnak az övéikre. Ebben a dinamikus szemléletben a nyelv tehát alapvetően interszempotikusnak és interszempotikusnak tekinthető.

A bahtyini alapokra építkező Boris Gasparov (2010) intertextualitás alapú nyelvi modellje további lényeges elemeket tartalmaz a nyelvi remix leírása szempontjából. Gasparov az intertextualitás fogalmát a lehető legtágabban értelmezi: a hétköznapi nyelvhasználatot alapvetően meghatározó jelenségnek gondolja azt, hogy a beszélők a korábban hallott beszédbeli töredékekre támaszkodva hozzák létre az új beszédtermékeket. Ehhez a kommunikatív fragmentum (communicative fragment – CF; Gasparov 2010: 35) és a kommunikatív kontúr (communicative contour – CC; Gasparov 2010: 151) fogalma mellett, a beszédprototípus (speech prototype – SP; Gasparov 2010: 117) és a beszédtermék (speech artifact – SA; Gasparov 2010: 117) terminusát vezeti be a beszéd folyamat modellálására. A funkcionális szemléletű modellben a meghatározott textúrával (texture; Gasparov 2010: 4) rendelkező, vagyis egy adott szituációs kontextusban elforduló fragmentumok szerveződnek beszédprototípussá, így a létrejövő

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=LcKNLww-rk4>

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=sBphKvmEjnc>

beszédtermékek mindig magukon hordozzák a korábbi fragmentumok nyomait. Az egyes műfajokhoz kötötten kialakuló kontúrok pedig egy olyan vázként jelennek meg a beszélők számára, amelyben az egyértelműbb, begyakorlottabb, valamint a kevésbé nyilvánvaló vagy hozzáférhető elemek útjelzőkként működnek a beszédtevékenységhez. A használatra vonatkozó jelzések azonban csak előirányozzák és sosem előírják az alkalmazás módját, ennek köszönhetően fenntartják a nyelvhasználat dinamizmusát.

A nyelvi remix mintázatainak feltárásához érdemes olyan további funkcionális megközelítéseket is figyelembe venni, amelyek fogalomkészlete kapcsolódik a gasparovi modellhez. A konstrukció fogalmát azért célszerű megvizsgálni, mert több elméletben is lényegi szerepet tölt be: a konstrukciós nyelvtanok (Goldberg 2006; Croft 2001) a nyelv alapegységének tekintik a konstrukciókat, emellett a Langacker-féle kognitív nyelvtanban (1987, 2005, 2008) és Bybee (2010) használatalapú modelljében is megjelenik az értelmezése. Ezeknek a szemléletükben azonos megközelítéseknek a fogalmai kölcsönösen kiegészítik egymást: míg a konstrukció grammatikailag megalapozottá teszi a nyelvleírást, addig a fragmentum és a kontúr a társas-diszkurzív alapokat emeli ki.

A nyelvi remix – a jelenség összetettségéből adódóan – nehezen ragadható meg egyetlen átfogó elmélettel, a részletes leíráshoz ideálisabb több, egymáshoz különböző oldalról kapcsolódó modellt alkalmazni. A bahtyini dialogikus nyelvszemlélet és a gasparovi intertextualitás alapú modell a remix rekontextualizációs, diszkurzív folyamatainak tanulmányozására alkalmasak. A konstrukciós, kognitív és használatalapú megközelítések a remix grammatikájának feltárásához járulhatnak hozzá a remixben integrálódó elemek morfoszintaktikai elemzésével. A következőkben az egyes modellek fogalmainak kapcsolatát vizsgálom meg a nyelvi remix leírásában felhasználható szempontok mentén. A nyelvelméleti háttér áttekintésével várhatóan megalapozható egy olyan módszertan, amely egyrészt a nyelvi remix specifikus mintázait teszi feltárhatóvá a konstruálás szempontjából, másrészt általánosságban hozzásegít a kreatív nyelvhasználat működésének jobb megértéséhez.

2. Remixkultúra: az írásbeliség kortárs formája

A remix és remixkultúra fogalmának alkalmazását egyrészt a hardcore közösség kommunikációs gyakorlatának expliciten érzékelhető multimodális jellege indokolta, ezen belül is a zene médiumához való erőteljes kötődése.

A remix fogalom mindemellett a digitális technológiával és annak a kommunikációra ható tényezőivel is szoros kapcsolatban áll, ezáltal az online diskurzusok elemzésében is hatékonyan működtethető.

A nyelv és a remix kapcsolatát emelte ki Lessig (2008) a remix kulturális elméletében, miközben rávilágított arra, hogy a remixelés jelensége ugyan újszerűen hathat, de a lényegi működésében valójában semmilyen új nincs: a (digitális) médiumokkal történő remix azonos azzal, ami a nyelv használatán keresztül mindig is történik. Mások szavainak megidézése és beépítése az írásművekbe vagy a beszélgetésekbe annyira természetes, hogy észre se vesszük a kölcsönzést. Az írásbeliség kortárs formájának tekinthető digitális remix csak abban hoz újdonságot, hogy milyen formában történik, és milyen produktumokkal a megosztás. A digitális technológia szélesebb rétegek számára teszi lehetővé a részvételt a különféle kulturális produktumok létrehozásában, és ezáltal a kultúra egészére remikként tekinthetünk (Lessig 2008: 82–83). Például, amikor megbeszélünk egy filmet vagy könyvet másokkal, akkor az eredeti szerző kreativitását alapul véve remixeljük azt a saját elképzeléseink kiterjesztésére. Ennél is általánosabban, az egyes közösségek szintjén is megfigyelhető a kulturális elemek kölcsönvétele és átdolgozása: Manovich (2007: 80) példáiban az ókori rómaiak az ókori görögök kultúrájának remixelését valósították meg, ahogyan a reneszánsz is hasonlóan tett az antikvitással, majd a 19. század folyamán az európai építészet pedig több történelmi periódust, így a reneszánszt is remixelte. Tulajdonképpen a kultúra minden egyes elemének kiválasztása, befogadása és értékelése remix ebben az értelemben, és a kultúrák maguk is ezen az általános gyakorlaton keresztül jönnek létre (vö. Tomasello 2002).

3. A beszéd műfajaitól a kommunikatív fragmentumokig

Ahogy Lessig a remixeléssel írja le azt, ahogyan korábbi gondolatokat vesszünk alapul, és ezáltal terjesztjük ki a sajátunkat, úgy Bahtyin (1981, 1986, 1988) a dialogikussággal magyarázta, ahogy a megnyilatkozások egymást feltételezve jönnek létre a beszédfolyamat során. Egy megnyilatkozás sosem létezhet önmagában: mindig feltételezi azokat a korábbi megnyilatkozásokat, amelyeket vagy folytat, vagy amelyekkel éppen vitába száll, és azokat a későbbiek is, amelyeket válaszként vár. Ebből következik az a fontos megállapítás, miszerint minden megnyilatkozás egyéni, mégis a kapcsolódásaik révén kialakulnak azok a megnyilatkozástípusok, amelyeket Bahtyin (1988: 246)

a beszéd műfajainak (1988: 246) nevez. A megnyilatkozások tehát akármenyire is alkotó jellegűek, a nyelvi formáknak nem teljesen szabad kombinációjával, hanem olyan megnyilatkozások alapján jönnek létre, amelyekhez egymáshoz hasonló beszédhelyzetek társulnak. A funkcionális kognitív pragmatika szituációs kontextusként határozza meg ezeket a helyzeteket, amely magában foglalja a fizikai, a társas és a mentális világ jellemzőit az adott beszédshituációban (Tátrai 2011). Amikor szavakat vagy mondatokat választunk ki egy megnyilatkozáshoz, akkor olyan más megnyilatkozásokból választjuk őket, amelyeknek jellemzői hasonlítanak az általunk létrehozni kívánthoz, vagyis azonos műfaji sajátossággal rendelkeznek.

Éppen ezért minden ember beszéd tudása úgy fejlődik és alakul, hogy szüntelenül, állandóan más egyének idegen megnyilatkozásaival érintkezik. Ezt a folyamatot jellemezhetjük úgy is, hogy a beszélő egyén többé-kevésbé alkotó módon – idegen beszédmódokat (tehát nem a nyelv szavait) sajátít el. Beszédünk, vagyis összes megnyilatkozásunk (ide értve a műalkotásokat is) tele van idegen szavakkal, amelyek idegenségfoka vagy a sajátá válása, tudatossága és körülhatároltsága egymástól sokban különbözik. (Bahtyin 1988: 270)

Ebből az is kitűnik, hogy Bahtyin a mondatot és a szavakat csak a nyelvi tudás részelemeinek tartja, a nyelvhasználat lényegi egysége azonban az interszónális érintkezésben létrejövő megnyilatkozás. A beszéd tanulás ugyanis a beszéd műfajok, a tipikus megnyilatkozások elsajátításával történik, amelyeknek részét képezik a mondatok és a szavak. Egy ilyen rész, egyetlen mondat vagy szó elhangzásakor a megnyilatkozás teljes várható felépítését és terjedelmét érzékeli a nyelvhasználó, vagyis a beszéd egészét (Bahtyin 1988: 261).

A nyelvészet antropológiai és etnográfiai megközelítései közül Briggs és Bauman (1992) azonosan gondolkodnak a műfaj fogalmáról, hiszen a dekontextualizáció és a rekontextualizáció folyamatának alapérvényűségét emelik ki vele kapcsolatban. Egy általános műfaji keret felidézése egy adott kultúrában létrejövő beszédproduktumon keresztül ugyanis a szövegek egy csoportjának rekonstrukcióját jelenti tulajdonképpen. Bizonyos közös sajátosságok szelekciója és absztrakciója révén egy erőteljes dekontextualizáció megy végbe a korábbi szövegek szempontjából, egyúttal azonban a műfaj újrakonstruálása és átalakítása is megtörténik az új szöveg révén (lásd Simon 2017; Tátrai 2017). Az általános modell és a konkrét szöveg

sosem feleltethető meg pontosan egymásnak, tehát a folyamat során mindig intertextuális távolság (intertextual gap; Briggs–Bauman 1992: 149) jön létre. A beszélők a szövegekben különböző stratégiákat alkalmazhatnak ennek a távolságnak a csökkentésére vagy növelésére attól függően, hogy az autoritást a szélesebb körű tradicionalitással vagy az egyéni innovációval kívánják megteremteni. A műfaj által teremtett intertextuális kapcsolatok egyrészt rendezetté, egységessé és ezáltal bizonyos mértékben korlátozottá, másrészt széttöredezté, heterogénné és nyílt végűvé teszik a szövegeket (Briggs–Bauman 1992: 147).

Ezt a kettőséget nemcsak a műfaj és szöveg szempontjából érdemes figyelembe venni, hanem a nyelv kisebb egységei, a kommunikatív fragmentumok esetében is, amelyeket Gasparov (2010) a következőképpen definiál:

A CF a beszéd bármilyen alakkal, jelentéssel és stilisztikai vetülettel rendelkező konkrét szegmense, amelyet a beszélők képesek spontán módon azonosítani, és olyan konvencionális kifejezésként használhatják, amely megfelel bizonyos kommunikációs céloknak.¹¹ (Gasparov 2010: 38, az eredeti szövegrészleteket lábjegyzetben közlöm saját fordítás esetén.)

A meghatározás tovább árnyalható abból következően, hogy egy CF egyszerre tekinthető meghatározottnak és változékonnak. A rögzítettsége egyfajta előkészítettséget, prefabrikáltságot jelent, azaz azt, hogy egy már ismert és elraktározott nyelvi elemről van szó. A fragmentumok ettől függetlenül azonban nem listázhatók – szemben egy hagyományos lexikonmodellben a lexikai egységekkel –, hanem folyamatosan változnak; nem rendelkeznek szükségszerűen sem kompakt, sem állandó szintaktikai szerkezettel; sokszor csak a beszédben ismételt együttes előfordulás adja az elemek kapcsolatát (Gasparov 2010: 50–55).

A bahtyini alapok továbbá a fragmentumnak abban a töredékességben érhetők tetten, amelyet a beszédsszituációval való viszonya mutat. A CF részét képezik ugyanis lenyomatként azok a konkrét szituációk, amelyekben használták. Ez a textúra meghatározza a diskurzussal kapcsolatos elvárásokat, vagyis azt a kommunikatív profilt, amely jelöli a fragmentumhoz tartozó műfaji, stílusbeli és tematikus jellemzőket (Gasparov 2010: 55–58). Egy fragmentum részként tehát érzékelhetővé teszi a megnyilatkozás egységét, ezáltal pedig egy dinamikusan változó nyelvi rendszer jön létre.

¹¹ “A CF is a concrete segment of speech of any shape, meaning, and stylistic provenance that speakers are able to recognize spontaneously and to use as a conventional expression that fits certain communicative purposes.”

A gasparovi modellben a CF-ek tekinthetők a beszédprodukción alapegységének, a megnyilatkozások létrejöttéhez azonban szükség van a beszédprototípusra, amely az adott beszédtermék kialakulásához vezet. A beszédtermékhez a kiindulást a fragmentumok jelentik, amelyek a kommunikatív profilokon keresztül összekapcsolódnak egymással. A fragmentumok mind a szerkezeti, mind a szemantikai hasonlóságok alapján kapcsolódnak egymáshoz, az így létrejövő hálózatok pedig a beszédprototípusok (Gasparov 2010: 117–121). A prototípus mellett a beszédtermék megvalósulásához a hozzátartozó kontextuális keret meghatározása is szükséges a beszédprodukción során. Amíg a fragmentum a textúrájában hordozza a konkrét kontextusát, addig a beszédtermékhez ezt mindig aktuálisan kell hozzárendelni. A beszéd folyamatában pedig az jelenti a lényegi mozzanatot, ahogyan a korábban kialakult fragmentumokból olyan prototípusok szerveződnek, amelyeknek lehetséges variánsaként a beszédtermékek a konkrét kontextusnak megfelelően létrejönnek. Ez a familiarizáció (Gasparov 2010: 122) mozzanatával valósulhat meg, amely a nyelvi kreativitást szervező alapelvnek tekinthető. A familiarizáció azt a folyamatot jelenti, amelyben az új létrehozása a már ismert részleges átalakításával történik, vagyis a remixeléshez hasonlóan. A nyelvi produktumok ezáltal nem egy készen kapott repertoárból előkeresve közvetlenül jelennek meg, hanem a lehetőségek és a motiváció összeegyeztetésének kreatív folyamataiban. Ez az elv a nyelv más szintjére vonatkoztatva a műfaj és a szövegek között feltételezett intertextuális kapcsolatként határozható meg. A műfajként értelmezhető szövegcsoporthoz a közös jellemzők szelekciójával és absztrakciójával dekontextualizálódik, majd az ennek révén létrehozott konkrét szöveg a műfajt konstruálja újra.

Ez a produkciós folyamat mutat bizonyos hasonlóságot a kognitív nyelvtanból ismert séma megvalósulásával. A séma a tapasztalatok absztrakciója és kategorizációja révén alakul ki, majd a nyelvi konstruálás folyamatában jönnek létre azok a példányok, amelyek a konkrét beszédhelyzetnek megfelelően dolgozódnak ki. A kidolgozás különböző mértékben történhet a sémához képest, ebből is adódik a folyamat dinamizmusa. Ahogyan a séma meghatározza a példányok lehetséges kidolgozását, úgy a példányok is mindig visszahatnak a sémákra. A fragmentumalapú modellhez képest lényeges különbség, hogy a kognitív nyelvtanban a példányok a stabilizálódó nyelvi tudásban megjelenő sémák kialakulásánál játszanak szerepet, és a valós idejű produkciónál már a sémák jelentik a kiindulást. Ezzel szemben a beszédprototípusok a produkción során jönnek létre a fragmentumokból, tehát a sematizáció csak időleges, és a textúrák által a diszkurzív jellemzőknek kiemelt szerepe van.

4. A konstrukciótól a kommunikatív kontúrig

A funkcionális megközelítések közül érdemes olyan modelleket is figyelembe venni, amelyek a nyelvi remix vizsgálatát további leíró szempontokkal egészíthetik ki. A kognitív nyelvtanban (Langacker 1987, 2005, 2008), a konstrukciós nyelvtanokban (Croft 2001; Goldberg 2006), valamint Bybee használatalapú nyelvтанában (2010) is megjelenik a konstrukció fogalma, tehát a terminus alkalmas a különböző megközelítések összehasonlítására. Az elméletek közös pontjának tekinthető, hogy a nyelvi elemeket általában véve a kontinuumelv menten értelmezik.

A különbség elsősorban a nyelvтан szerveződésének leírásában figyelhető meg a kognitív nyelvтан és az azzal rokon konstrukciós nyelvтani megközelítésekben. A kognitív nyelvтанban a nyelvi elemek egyrészt a sémáserűség, másrészt a szimbolikus komplexitás tengelyén helyezhetők el. A legkevésbé sémáserű és legkevésbé szimbolikusán komplex elemek a morfémák, valamint szintén kevésbé sémáserűnek, de már szimbolikusán komplexnek tekinthetők a lexikai elemek. Ennek a két csoportnak az elemeiből jön létre a lexikon. A nyelvi tudás sémáserűsége a kategóriasémákban mutatkozik meg, amelyek azonban kevésbé komplexek szimbolikusán. A teljesen sémáserű és szimbolikusán komplex elemeknél pedig megjelennek a konstrukciós sémák, amelyek a nyelvi kifejezésekбől absztrahálódott típusok, vagyis a megvalósult példányok közös jellemzőit tartalmazzák. A konstrukció ebben az értelemben a konstruálás szerkezeti és műveleti sémáját jelenti. Ez a megközelítés azonban nem azonos sem a goldbergi, sem a crofti konstrukciófogalommal abból a szempontból, hogy utóbbiaknál a forma-jelentés párok nemcsak fonetikaiak, hanem grammatikaik is lehetnek a formai oldalról (Langacker 2005: 104–105). A kognitív nyelvтанban ezzel szemben a szimbolikus egységek mindig fonetikai és szemantikai oldalból épülnek fel, a kategória és konstrukciós sémák pedig magát a nyelvтant jelentik (Langacker 2005: 108). Az egyes elemтípusok között feltételezett kontinuum ellenére a nyelvтан határait az absztrahálódott tudás sémái alapján lehet kijelölni.

A radikális konstrukciós nyelvтанban (Croft 2001) a konstrukciók olyan általános egységekként jelennek meg, amelyekkel leírható a beszélők teljes nyelvтani tudásának köre. Ezeken a konstrukciókon belül érvényesül a kontinuum, ahol a sematikusság és a komplexitás tengelyén értelmezhetők a nyelvi elemek. Ezen belül a különböző morfémák a specifikustól a teljesen sematikus típusig terjedhetnek, illetve komplex és egyben kötött elemeknek tekinthetők. A szavak ugyan lehetnek morfológiailag komplexek, de alapvetően specifikus

atomi egységek alkotják a lexikont. Az idiómák ezzel szemben komplexek, valamint legalább részben specifikusak. A szintaktikai kategóriák viszont atomi és sematikus konstrukciók, szemben a szintaktikai és a szemantikai szabályokkal, amelyek ugyan sematikusak, ám komplexek (Croft 2001: 16–17). A konstrukciók tehát a komplexitás és a sematikusság különböző fokú kombinációjában irányítják a nyelvi tevékenységet.

A kognitív konstrukciós nyelvten (Goldberg 2006) megalapozásához a kiindulást az igei argumentumszerkezetek jelentették, amelyek egy alkategóriát alkotnak a konstrukciókon belül. A nyelvi mintázatokat általánosan magyarázó konstrukciók ebben a megközelítésben is eltérnek a specifikusság és a komplexitás mértékében. Az egyszerű morfémák és szavak mellett, a komplex kifejezések, lexikailag teljesen vagy részlegesen kitöltött idiómák, valamint olyan általános szerkezetek is konstrukciónak számítanak, mint például a ditranzitív szerkezet. A nyelvi tudásban ennek megfelelően szerepe van mind a példány-specifikus tudásnak, mind a generalizálásnak (Goldberg 2006: 5).

A funkcionális modellek között a Bybee-féle használatalapú nyelvtenban (2010) szintén megjelenik a konstrukció fogalma, a konstrukciós nyelvtenekhez képest azonban szűkebben értelmezve. A nyelvi tudás szerveződését elsődlegesen a példányalapú kategorizáció határozza meg, az egyes nyelvi elemek példányai pedig az azonosságuk alapján kapcsolódnak egymáshoz, és klaszterekbe rendeződnek. Ez hasonlóan történik, mint ahogyan létrejönnek a fragmentumokból a beszédprototípusok, ám különbséget jelent, hogy amíg Gasparov koncepciójában az online produkció, a valós idejű aktivizálás szintjén működik a folyamat, addig Bybee ezzel a stabilizálódó nyelvi tudást írja le. Ennek a rögzült tudásnak képezik a részét azok a tömbök, amelyek a következőképpen határozhatók meg: „A tömb a memóriát szervező egység, amely a memóriában a már kialakult tömbök egy készletének összegyűjtésével, és azok nagyobb egységgé való összeillesztésével jön létre”¹² (Bybee 2010: 34).

Ezek a tömbök egy olyan kontinuumot alkotnak, amelynek az egyik végén a prefabok vannak, a másik végén pedig a konstrukciók. A prefabok abban különböznek a konstrukcióktól, hogy amíg előbbiek minden elemükben kitöltöttek és rögzítettek, addig utóbbiak üres vagy sematikus helyeket is tartalmaznak (Bybee 2010: 34–37).

¹² “A chunk is a unit of memory organization, formed by bringing together a set of already formed chunks in memory and welding them together into a larger unit.”

Bybee használatalapú megközelítéséhez köthető Gasparov koncepciója egy további szempontból is: amíg előbbi elsősorban a morfológia felől dolgozza ki az elméletet, addig utóbbi a mondat szintjén alkalmazható modellt is felvázol. A fragmentum fogalma leginkább a tömbök kontinuumának egyik felén elhelyezkedő prefabhoz áll közel, a másik végen lévő konstrukciók pedig a gasparovi kommunikatív kontúrral rokonok. Lényeges különbség azonban, hogy mind a fragmentumok, mind a kontúrok meghatározott kommunikatív profillal rendelkeznek, ezáltal kiemelve a nyelvi tudás társas-diszkurzív jellegét. A kontúrok egy adott műfaj jellegzetes – a fragmentumnál kiterjedtebb – nyelvi struktúráit jelenítik meg, amelyeket a fragmentumokhoz hasonló ket-tősség jellemez: részben meghatározott és részben variábilis. A korábbi beszéd-tapasztalatok úgy formálják meg a kontúrt, hogy létrejöjjön a váz, ugyanakkor a támpontokként szolgáló szerkezeti elemek közötti hézagok flexibilisen kezelhetők a beszédtervezés folyamán – vagyis szűkíthetők, bővíthetők, átformálhatók a megnyilatkozás kidolgozásának érdekében (Gasparov 2010: 53–54).

A CC ennek megfelelően három alkotóelemből épül fel: egy lexikai-strukturális sablonból (*lexical-structural template*; Gasparov 2010: 158), egy prozódiai sablonból (*prosodic template*, Gasparov 2010: 162) és a hézag(ok)ból (*lacunae*; Gasparov 2010: 166). Ezek közül a leginkább megformálódnak, a legtöbb konkrét elemet tömörítő komponensnek a morfémaakat, szavakat vagy szókombinációkat tartalmazó lexikai-strukturális sablon tekinthető. Ez a sablon foglalja magában azokat az útjelzőkként (*signposts*; Gasparov 2010: 158) funkcionáló elemeket, amelyek a struktúra kulcspozícióiban a további lehetséges elemek kiválasztását, valamint elhelyezését segítik a beszédben. Ehhez képest a prozódiai sablon kevésbé konkrét, nem a beszédben hallható formát jelenti, hanem inkább egy átfogó belső hangképnek mondható, amely többek között a kiejtés intonációs kontúrrját és a szüneteket határozza meg. A hangmagassággörbe, a ritmikai szerkezet, a hangsúly és a hangszínezet jellemzői együttesen prozódiai útjelzőkként irányítják a CC vokalizálását a szintaktikai mintázatok megvalósításához éppúgy, mint a lexikon egyes elemeinek kiválasztására tekintettel. A kontúr elemei közül a legkevésbé specifikusnak a hézagok számíthatnak, amelyek a lexikai és prozódiai jelölők között helyezkednek el. Ezek a hézagok nem tekinthetők azonban abszolút üres helyeknek, mivel következetesen illeszkednek a kontúr teljes vázához. Az iránymutató lexikai elemek, a ritmikai és intonációs kontúr, valamint az általános kommunikatív profil behatárolja a hézagokba illeszthető elemek készletét.

Összességében az mondható el, hogy a konstrukciós nyelvtanok egy tág – a specifikus és a sematikus elemek kontinuumát magában foglaló –

konstrukciófogalommal dolgoznak, míg a Langacker-féle kognitív nyelv-tanban és Bybee használatalapú nyelv-tanában a konstrukció egyaránt szű-kebb, ám eltérő értelemben szerepel. A kognitív nyelv-tanban a konstrukció sémaszerűen jelenik meg a nyelv-tan részeként, szemben a tömbök specifi-kus és sematikus elemeket is tartalmazó konstrukcióival. Utóbbival rokon Gasparov (2010) kommunikatív kontúr fogalma, amely a fragmentumnál nagyobb egységként szervezi a megnyilatkozásokat. Amíg a gasparovi modell a nyelvi elemek társas-diszkurzív oldalát mutatja meg a bahtyini idegen és saját szó mintájára, addig a konstrukció fogalmát használó funk-cionális megközelítések a nyelvi tudás hosszú távú, stabil szerveződését írják le a Bahtyin (1988) által semlegesnek tételezett szó szempontjából.

5. Összegzés és kitekintés

A hardcore techno közösség által folytatott sajátos kommunikációs gyakorlat a nyelv működésének egy általános jellemzőjére mutat rá: a remixelhetőségre. Ennek eredményeképpen – a remix fogalommal összhangban – olyan modellek alkalmazása kerül előtérbe a nyelv-leírásban, amelyek a nyelv társas-diszkurzív alapjaira építenek. A bahtyini dialogikus nyelv-szemléletben a megnyilatkozás-sok között zajló párbeszéd az egyes példányokhoz tartozó situációs kontex-tus, a diszkurzivitás szerepére is rámutatnak a nyelvi tudásban általános generalizálás és absztrakció mellett. A nyelv ugyanannyira rögzült és egységes, mint amennyire változékony és töredékes.

A nyelvi remix leírását tekintve a gasparovi modell fragmentumfogalma azért hasznos, mert a morfológikusan olvasható zeneszámcímeket egyfajta fragmentumnak lehet tekinteni: a tulajdonnévi jellegükből adódóan egy-részt rögzítettek, ám belső szerkezetük alkalmassá teszi őket arra is, hogy fragmentumként integrálhatók legyenek a mondatokba. Kiinduló formá-jukban a címek jól körülhatárolhatók, ugyanakkor a mondatokban más elemekkel összekapcsolódva határaik elmosódnak, ezáltal az eredeti tulaj-donnévi funkciójuk mondatrésztivé alakul. A fragmentum mellett a kontúr fogalmán keresztül pedig jobban megérthetővé válik a zeneszámok címei-nek beágyazásával létrejövő mondatok konstruálása: amíg a címek a specifi-kus elemeket adják a lexikai-strukturális sablon részeként, addig a további elemek a hézagokat töltik ki. A beszédprototípus és a beszédtermék fogal-mát is figyelembe véve maga a nyelvi remixelés folyamata is értelmezhető válik, hiszen a fragmentumokból létrejövő prototípusokból úgy alakulnak

ki a beszédtermékek, ahogyan a remixelés során a már létező elemek variálódásával új egységek keletkeznek.

A gasparovi modell a használatalapú nyelvten kapcsolódó elemeivel kiegészülve nem csak a nyelvi remix egy sajátos esetét teszi leírhatóvá, hanem a nyelv általánosabb működését is. A fragmentumok és a kontúrok a tömbökkel együtt a nyelvi elemek teljes körét magukban foglalják, ezáltal a két koncepció együttesen a morfológia, a szintaxis és a diszkurzív tényezők felől is megalapozott nyelvreírást tesz lehetővé. A klasztereződéssel pedig jellemezhető a megszilárduló nyelvi tudás mellett – a beszédprototípusi értelemben – a nyelvi produkció valós idejű folyamata is.

A remix mintázatainak feltárásához további elméleti keretet jelent a mondatkonstruálás műveleteit leíró online szintaxismodell (Auer 2009; Hilpert 2014). A projekció műveletének vizsgálatához a kollostrukturális elemzés (Stefanowitsch–Gries 2003) jelent segítséget, amellyel konstrukciók elemeinek kollokálódási erőssége mérhető. A hardcore közösség által létrehozott nyelvi remix tipikus kontúrjai elemezhetővé válnak ezzel a módszerrel korpusznyelvészeti szempontból. A kvantitatív vizsgálat eredményei a későbbiekben felhasználhatók különböző műfajú nyelvi remixek elemzéséhez, valamint a remixalapú nyelvreírás elméleti keretének pontosabb kidolgozásához.

Irodalom

- Auer, Peter 2009. On-line syntax. Thoughts on the temporality of spoken language. *Language Sciences* 31: 1–13.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich 1981. *The dialogic imagination – Four essays*. Austin: University of Texas.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1986. *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1988. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.
- Briggs, Charles L. – Bauman, Richard 1992. Genre, intertextuality, and social power. *Journal of Linguistic Anthropology* 2(2): 131–172.
- Bybee, Joan 2010. *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Gasparov, Boris 2010. *Speech, memory, and meaning. Intertextuality in everyday language*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Goldberg, Adele 2006. *Constructions at work. The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Hilpert, Martin 2014. *Construction Grammar and its application to English*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Knobel, Michele – Lankshear, Colin. 2008. Remix. The art and craft of endless hybridization. *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 52: 22–33.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2005. Construction Grammars: cognitive, radical and less so. In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco J. – Peña Cervel, M. Sandra (eds.): *Cognitive linguistics: Internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 101–59.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lessig, Lawrence 2008. *Remix. Making art and commerce thrive in the hybrid economy*. United States: Penguin Press.
- Manovich, Lev 2007. Remixelhetőség. In: Halácsy Péter – Vályi Gábor – Wellman, Berry (szerk.): *Hatalom a mobiltömegek kezében*. Budapest: Typotex. 79–90.
- Navas, Eduardo 2012. *Remix theory. The aesthetics of sampling*. Wien: Springer.
- Simon Gábor 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping, and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–257.
- Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Th. 2003. Collostructions. Investigating the interaction of words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8: 209–243.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Esti Kornél és a beégés. Megjegyzések a műfajiség pragmatikai vonatkozásaihoz. *Magyar Nyelv* 113: 290–301.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A tulajdonnév jelentéséről egy névcsoport kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 120: 319–325.

Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

Fragment, contour and construction. Functional linguistics approach to linguistic remix

The aim of the study is to provide theoretical background to describe the syntactic patterns of a particular communication practice, and generally to investigate the creative potential of language use. Functional linguistic approaches – Cognitive Grammar or construction grammars – offer comprehensive tools for grammatical analysis, but they are less reflective of the social and discursive factors of the language description. As a starting point, the cultural theory concept of remix helps to analyze the Facebook posts of the Hungarian hardcore techno community, in which the members create sentences with embedded hardcore song titles via URL links. The phenomenon that can be defined as a linguistic remix highlights the general intertextual functioning of the language, which is explained by the Bakhtinian dialogic language model. Rooted in the Bakhtinian approach, the notions of communicative fragment and communicative contour in the theory of Boris Gasparov can be applied to interpret the discursive nature of the linguistic remix. The concept of Gasparov, supplemented by the usage-based grammar of Bybee, can describe both the long-term system of language knowledge and the operation of real-time language production. The combination of theoretical concepts contributes to the development of the methodological framework for the analysis of linguistic remix, and to the further corpus-based study of the phenomenon.

Keywords: remix, communicative fragment, construction, communicative contour

K. Molnár Emese

Eötvös Loránd Tudományegyetem
emesekmolnar@gmail.com

GONDA ZSUZSA

Reflektív gondolkodásmódot tükröző mondatok tanárjelöltek reflektív naplóiban*

Kivonat

A 2000-es évek óta Magyarországon is egyre nagyobb hangsúllyal jelenik meg a tanárjelöltek felkészítésében a reflektív gondolkodtatásra és gondolkodásra való törekvés (Kimmel 2006; Szivák 2003). A reflektív gondolkodásmód fejlesztésének egyik eszköze a reflektív napló (Gulya et al. 2020; Pauw – Van de Ven 2012; Ryan 2011). A reflektív naplókban olyan metakognitív műveletek nyelvi reprezentációi figyelhetők meg, amelyek visszacsatolnak mind a tevékenységre, mind a nyelvhasználatra (Hámori 2020; Tátrai 2019). A reflektív naplókban nyelviileg explicitté válnak a metakognitív-reflektív folyamatok, valamint a metapragmatikai tudatosság elemei (Kuna–Hámori 2019). A tanulmány kutatási kérdései a következők: hogyan határozható meg a reflektív jelleg a vizsgált szövegekben; hogyan kapcsolhatók össze a naplók mondatai a reflektivitás szintjeivel (Nurfaidah et al. 2017); milyen nyelvi elemek jellemzők a reflektív szövegekre. Jelen tanulmány 20 egyetemi hallgató reflektív naplóját vizsgálja a neveléstudomány és a funkcionális kognitív pragmatika nézőpontjából kvalitatív és kvantitatív tartalom- és szövegelemző módszerekkel (Hámori 2020; Sántha 2021). A reflektivitást kifejező nyelvi elemek meghatározása hozzájárulhat a tanárjelöltek reflektív nyelvhasználatának a tudatosításához és a reflektív gondolkodásmód elmélyítéséhez.

* A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-06 sz. támogatói okirat alapján valósult meg.

1. Bevezetés

1.1. Reflektív szemléletmód a tanárképzésben

A reflektív szemlélet egy olyan átfogó gondolkodásmód, amelynek célja a különböző tanítási tapasztalatok megfogalmazása, értékelése és a következtetések levonása, tudatosítása, amelynek segítségével fokozható a tanítás tanulásának hatékonysága, és kialakítható egy szakmai fejlődési modell alapja (Gulya et al. 2020; Sántha 2008: 89). A reflektív gondolkodásmód koncepciójának a magja a tanárjelöltek szisztematikus és tudatos önértékelése, az elméleti tudás és a gyakorlati tapasztalat közötti híd felépítése annak érdekében, hogy elhagyják a saját képzésük során rögzült tanítási sémákat, és képesek legyenek a folyamatos szakmai fejlődésre (Aldahmash et al. 2017; Gulya et al. 2020; Korthagen 2004). A reflektív gondolkodási folyamatot többségében szintekre bontva közlik a különböző hazai és nemzetközi tanulmányok (Gulya et al. 2020). Jelen tanulmány Hatton és Smith modelljét veszi alapul, amely négy szintre osztja a reflektív folyamatot (1 ábra). A tanulmány nyelvészeti szempontú elemzésének ez a modell nyújt leginkább segítséget, mert tartalmazza a legfontosabb színtelemeket, amelyekhez a különböző nyelvi konstrukciók kapcsolódhatnak. Bár Nurfaidah és társai továbbfejlesztik Hatton és Smith (1995) modelljét, beépítve Píšová (2005; idézi Gulya et al. 2020) megközelítését is, a bővített modell inkább a neveléstudományi aspektusú vizsgálatokhoz nyújt többletet (Nurfaidah et al. 2017; Gulya et al. 2020).

1. táblázat. A reflektivitás szintjei Hatton és Smith (1995) alapján

A reflektivitás szintje	Jellemzői
Leírás	Nem reflektív jellegű. A tanítással kapcsolatos események egyszerű közlése, nem tartalmaz ok-okozati viszonyokat, magyarázatokat.
Leíró reflexió	Reflektív jellegű. Az események leírása mellett már magyarázó elemeket is tartalmaz, ezek azonban inkább leíró jellegűek, kevésbé komplexek.
Dialogikus reflexió	Reflektív. Az események leírása kiegészül a rájuk vonatkozó minősítéssel, egy eseménynek különböző szempontú magyarázatai jelennek meg. A szöveg írója önmagát is értékeli, saját cselekvéseit is elemzi.

A reflektivitás szintje	Jellemzői
Kritikus reflexió	Reflektív. A tapasztalt eseményeket nemcsak saját tanítási-tanulási folyamatára vonatkoztatja, hanem általánosít. A saját cselekvésének elemzése mellett oktatáspolitikai, társadalmi szempontok is megjelennek.

A reflektív szemlélet kialakításának számos módszertani megoldása és eszköze van, amelyek szerves részét képezik a tanárjelöltek gyakorló tanítását kísérő szemináriumoknak (Sántha 2008). Az egyik ilyen módszertani megoldás a szakmai reflexió, amely „szándékos, céltudatos, strukturált, az elméletet és a gyakorlatot összekapcsoló, tanulással kapcsolatos, a változást és a fejlődést célzó, egy bizonyos cél elérésére irányuló gondolkodás” (Hunya 2014). Ennek megfelelően a szakmai reflexió általában három részre osztható: a pedagógiai helyzet ismertetése, az adott helyzethez választott módszer melletti érvelés és a cselekedetek következményeinek mérlegelése (Antalné et al. 2013). A szakmai reflexió rögzítésének egyik meghatározó eszköze a reflektív napló. A reflektív napló a szakmai reflexiónak alapvetően írásos formája, amely kronologikus sorrendben rögzíti a tanítás tervezésével és megvalósításával kapcsolatos tapasztalatokat, érzelmeket úgy, hogy közben elemzi, minősíti és újragondolja az adott tevékenységeket, meggyőződéseket (Gulya et al. 2020, Szivák 2014). A reflektív napló alkalmazásának a tanárképzésben számos előnye van a tanárjelöltek számára (Gulya et al. 2020: 56):

- leírják, hogy mit és hogyan tanultak az adott kurzuson, és ezzel kapcsolatban milyen érzéseik vannak;
- autonómmá válnak a tanulási folyamatban;
- kritikai reflexiót fogalmaznak meg a tanítási folyamattal kapcsolatban;
- kiválasztják az egyéni kontextusuknak megfelelő megoldást az adott pedagógiai szituációra;
- segítik a nyelvi tudásuk fejlődését idegen nyelvű naplók írásakor.

Bár az előnyök között a nyelvhasználattal kapcsolatban kimondottan az idegen nyelv tudásának fejlődése áll, az anyanyelven megfogalmazott reflektív szövegek is hozzájárulnak a tanárjelöltek nyelvhasználattal kapcsolatos készségeinek, képességeinek fejlődéséhez, például az önkifejezést segítő nyelvi konstrukciók kiválasztása, a szakmai nyelvhasználat alkalmazása vagy a koherens gondolatmenet kialakítása területén.

A reflektív naplónak tartalmi szempontból két típusát különböztethetjük meg: az egyik a strukturálatlan naplókészítés, amikor a tanárjelöltek nem kapnak előzetes szempontokat. Ennek a típusnak az előnye, hogy jobban tud érvényesülni az egyéni szemlélet, a tanárjelöltek saját maguk határozhatják meg a napló témáját és fókuszait (Sántha 2008: 89; 2020). Hátránya azonban, hogy a szövegek ennél a típusnál kevésbé koherensek, és gyakran megmaradnak a tapasztalatok leírásának a szintjén, vagyis a reflektivitás szempontja sokszor háttérbe kerül. A strukturált reflektív napló estében az oktató előre meghatározott szempontsorral támogatja a reflektív szöveg megírását. Ennek előnye, hogy a szöveg struktúrája rendezettebbé válik, viszont lehet, hogy olyan tapasztalatok nem kerülnek felszínre, amelyek a tanítás tanulása szempontjából meghatározóak lennének (Sántha 2008: 89; 2020). Mindkét típusnak hátránya, hogy nem nyújt segítséget a tanárjelölteknek a reflektív napló nyelvi megformálásához.

A hatékony reflektív napló írásának számos nehézsége között ugyanis a nyelvi megformáltság is szerepel. Simon Katalin tanulmányában az alábbiakat fogalmazza meg a tanárjelöltek és a reflektív szövegek írásának a kapcsolatáról: „Képző intézményként azonban nap mint nap szembesülünk azzal, hogy az önreflexió megfogalmazása milyen nehézségekbe ütközik még azok körében is, akik elméleti és gyakorlati képzésben részesülnek. Sok esetben csak magát a tevékenységet, illetve annak egyes részlépéseit képesek szavakba önteni” (Simon 2018: 56), vagyis Hatton és Smith (1995) modellje szerint jellemzően a *Leírás*, illetve a *Leíró reflexió* szintjén értékelhetők a szövegek. A reflektív szemléletmódot kifejező nyelvi elemek nemcsak magát a megalkotott szöveget tennék strukturáltabbá, hanem támogatnák a tanárjelölteket a reflektív-metakognitív folyamatok nyelvi leképezésében. A tanulmány célja ennek megfelelően kettős: egyrészt a reflektivitást kifejező mondatok, nyelvi elemek elemzése és a jellemző konstrukciók feltárása, valamint egy rövid nyelvhasználati segédlet készítése a tanárjelöltek számára, a reflektív nyelvhasználat tudatosítása és támogatása céljából.

1.2. A reflektív napló mint szövegtípus

A normatív szövegtipológia szekvenciális és/vagy tartalmi, funkcionális és/vagy strukturális szempontokat alkalmazva kategorizálja a különböző szövegeket, amely szempontok alapján megkülönböztethetők elbeszélő, leíró és érvelő szövegek (Tátrai 2006: 216). A reflektív napló olyan speciális szövegtípus, amely nem sorolható be egyértelműen a normatív szövegtipológia egy

bizonyos kategóriájába, hiszen rendelkezik narratív (elbeszélő), deskriptív (leíró) és argumentatív (érvelő) jellemzőkkel egyaránt. Ha ezeket a kategóriákat összevetjük az 1. táblázatban szereplő, a reflektív gondolkodás szintjeit bemutató táblázattal, amely mind a szöveg tartalmát, funkcióját, struktúráját meghatározza, akkor látható, hogy a *Leírás* és a *Leíró reflexió* szintjein első-sorban deskriptív jelenetek megkonstruálásának különböző módjai kerülnek előtérbe, míg a *Dialogikus*, illetve a *Kritikai reflexió* szintjén az argumentatív, elemző konstrukciók lesznek meghatározóak. A narratív nyelvi elemek pedig összekapcsolják a szöveg egészét, hiszen a szerző a szöveg temporális rendezettségére, az események időbeli összefűzésére törekszik, megteremtve ezzel a szöveg koherenciáját.

A normatív szövegtipológiai kategóriák meghatározásában továbbá fontos szerepet játszik azon elvárások összessége, amelyeket a beszélők számotartanak egy adott szövegtípussal kapcsolatban (Tátrai 2006: 216). A reflektív napló esetében ez elsősorban egy monologikus, a beszélővel történt eseményeket leíró és elemző szöveg, amelyben központi szerepet kap a beszélő viszonyulása a saját megismerő tevékenységéhez. Mivel a beszélő feladata a reflektív naplóban a különböző metakognitív műveletek nyelvi leképezése, ezért érdemes pragmatikai nézőpontból közelíteni a reflektív naplóhoz (Tolcsvai 2001: 335–336; idézi Tátrai 2006: 160).

A nyelv – mint társas mentális tevékenység – kettős céllal működik: egyrészt segít a világ interszubjektív megismerésében, másrészt az interperszonális kapcsolatok kialakításában és fenntartásában (Tátrai 2006: 214). A reflektív gondolkodásmód ismeretében megállapítható, hogy reflektív napló írásakor erőteljesen érvényesül az interszubjektivitás, hiszen a szerző egy saját világreprezentációt tesz hozzáférhetővé, amelyben az alapvető referenciális jelenet a tanítási gyakorlat. A reflektív napló műfajának kontextusában a fizikai világ közös figyelmi jelene a naplóírás tér-idő viszonyaiból, a társas világ az oktatási helyzet szociokulturális elemeiből, a mentális világ pedig a tanári szerepre és tevékenységekre irányuló értelmező komponensekből áll (vö. Tátrai 2017: 927–952). A reflektív naplók esetében a referenciális jelenetek megkonstruálása vonatkozik a tanítási gyakorlatról kialakított nézetekre, benyomásokra, valamint feltételezi a tanárjelölt háttérismereteinek a mozgósítását is. Bár a reflektív napló alapvetően monologikus jellegű, mégis segít az interperszonális kapcsolatok kialakításában, hiszen a tanárjelöltek a reflektív naplókban egy személyközi viszonyrendszer (tanári munkaközösség/pedagógustársadalom) keretében értelmezik önmaguk és mások cselekvéseit (Tátrai 2006: 214). Továbbá a tanárképzés keretében alkalmazott

reflektív szövegalkotásra azonban kis részben a társas, dialogikus diszkurzivitás is jellemző, hiszen a szerző gyakran megszólítja az olvasót, vagyis a szemináriumi oktatóját, aki az adott reflektív feladatot adta, és majd az elkészült szöveget is értelmezni fogja (Hercz 2016).

1.3. Metakogníció és metapragmatikai tudatosság a reflektív naplóban

A reflektív naplóval mint szövegműfajjal kapcsolatos elvárások azt feltételezik, hogy ezekben a szövegekben erőteljesen fog érvényesülni mind explicit, mind implicit módon a reflektivitás, vagyis olyan metakognitív műveletek nyelvi reprezentációi figyelhetők meg, amelyek visszacsatolnak mind a tevékenységre, mind a nyelvhasználatra. A saját tevékenység, gondolkodási folyamat értelmezése metakognitív folyamat. A metakognitív műveletek szorosan kapcsolódnak a nyelvhez, hiszen a saját gondolkodásra irányuló figyelem, az önmonitorozás a nyelvhasználati tudatosság, reflektáltság változatai (Hámori 2020: 273), ezért a reflektív gondolkodásmód és a metakognitív műveletek szoros kapcsolatban állnak egymással. A reflektív gondolkodásmód nyelvi jellemzői tehát a metakognitív nyelvi konstrukciókban is megmutatkoznak.

A metakogníció fogalomértelmezése a pedagógiai-pszichológiai kutatásokban Flavelltől indul, aki elsősorban a tanulási folyamatra és a memóriára vonatkozó tudatos kognitív műveletekként és azok nyelvi reprezentációiként értelmezte (Flavell 1979). A metakogníció legelterjedtebb modellje Nelson és Narens munkája, akik a metakognitív műveleteket két szintre bontják. Az első szinten található a tárgyszint, amely a megismerő tevékenységekhez köthető, a második szinten pedig a metaszint, amely a tárgyszintet kontrollálja. A két szint között folyamatos az információáramlás, a visszacsatolás (Nelson–Narens 1990). A metakogníció modellje tovább árnyalja a reflektivitás szintjeit, hiszen a reflektív elemek nélküli, elsősorban leírást tartalmazó szövegegységek még inkább a tárgyszintre jellemző kognitív műveletek elvégzését tükrözik, viszont az ok-okozati viszonyokat feltáró, a pedagógiai helyzeteket tágabb kontextusban is értelmező szövegegységeknél már megfigyelhető a metaszinten lévő gondolkodási műveletek visszacsatoló, ellenőrző szerepe. A reflektív naplóban ezek a szintek természetesen nem különülnek el élesen egymástól, de tanulási folyamatra való reflexióról csak akkor beszélhetünk, ha a metakognitív műveletek a nyelvhasználat mellett a saját tanulási folyamat értékelésére is kiterjednek.

A metakognícióhoz és a reflektív gondolkodásmóddhoz kapcsolódó nyelvhasználat feltárását a metanyelv, a metadiskurzus, a metapragmatikai

tudatosság vizsgálata teszi lehetővé (Hámori 2020). A metapragmatikai tudatosság középpontjában a dinamikus jelentésképzés reflektáltsága áll. Ez a reflektáltság vonatkozik a nyelvi konstrukciókra, az alkalmazásukhoz szükséges kognitív folyamatokra és a szociokulturális elvárásokra (Kuna–Hámori 2019; Tátrai 2019). Jelen tanulmány a metapragmatikai tudatosság fogalmát tágan értelmezi, és nemcsak a nyelvi tevékenységre vonatkozó reflexiókat, hanem az aktuális jelentéslétrehozásra utaló nyelvi elemeket is ide sorolja, amelyek akár egy-egy diskurzustípushoz, mint például a reflektív napló, kapcsolódhatnak (Kuna–Hámori 2019). A reflektív naplókban fontos szempont, hogy a metakognitív műveletek melyik szintjére (tárgyszint/metaszint) sorolhatók be a metakognitív folyamatok nyelvi reprezentációi a különböző figyelmi jelenetekben (Verschueren 1999), hiszen a metaszint esetében beszélhetünk inkább az adott jelenet adaptív feldolgozásáról. A metapragmatikai reflexiók kifejtettségüket tekintve az implicititől (például igemód, képzők használata) az explicitig (például diskurzusjelölők, szófajok, tagmondatok) tartó skálán jelennek meg a nyelvhasználatban (Verschueren 1999: 188).

2. A kutatás módszere

A tanárjelöltek által készített reflektív naplók elemzése hazai és nemzetközi kutatásokban is fontos szerepet játszik a reflektív gondolkodási folyamat megismerésében (Gulya et al. 2020; Hercz 2016; Pauw – Van de Ven 2012; Ryan 2011; Sántha 2008, 2020). Kezdetben a reflektív gondolkodás kutatásának a módszere elsősorban a tartalomelemzésre koncentrált, és főként a pedagógiai szituációk elemzése és értékelése volt a cél. Később komplexebbé vált a folyamat megismerésének módszertana, megjelentek a kérdőíves vizsgálatok, a szövegelemzések és a videófelvételre támaszkodó interjúk elemzések is (Sántha 2020). Ezek a vizsgálatok azonban elsősorban neveléstudományi aspektusból közelítik meg a reflektív gondolkodásnak a folyamatát, nem érintenek nyelvi-nyelvészeti szempontokat. A nyelvtudomány, a felsoroltak közül, elsősorban a szövegelemzésekre támaszkodó kutatásokhoz tud kapcsolódni. A tanárjelöltek reflektív szövegeinek a vizsgálata kiemelt jelentőségű, hiszen „segítségükkel a szövegkorpuszok mögött létező gondolkodásmód is feltérképezhető” (Sántha 2020: 27). Bár ennek a tanulmánynak nem kimondottan célja a reflektív gondolkodási folyamat neveléstudományi szempontú vizsgálata, a reflektív nyelvi elemek feltérképezéséhez

és a reflexió szintjeihez való hozzákapcsolásához mindenképpen szükséges egyfajta tartalomelemzés is.

A kutatás anyagát 20 tanárjelölt egyetemi hallgató reflektív naplója adja. A reflektív naplókat a 2019/2020-as tanév tavaszi félévében készítették a hallgatók a tanításkísérő szeminárium keretében, vagyis a pandémia időszaka alatt, amikor az oktatás digitális átállásra kényszerült. A reflektív naplók témája a digitális oktatás időszaka alatt szerzett oktatási tapasztalatok leírása és értelmezése. A 20 tanárjelöltből 5 férfi és 15 nő. A reflektív naplók terjedelme változatos, a legrövidebb 8, míg a leghosszabb 58 mondatból áll, összesen 454 mondatot tartalmaznak a szövegek. A 20 reflektív napló alapvetően monologikus, naplójellegű beszámoló, mindössze 7 szöveg esetében figyelhető meg a levélformára jellemző megszólítás a szöveg elején, ez a formula azonban nem befolyásolja a szöveg alapvető jellegét. Az elemzés során a megszólításokat nem vettem figyelembe. (vö. Hercz 2016).

A naplók feldolgozása deduktív, elméletvezérelt és induktív, adatvezérelt logika kombinációjával történt (Sántha 2021). A reflektív naplók nyelvi elemzésének alapegységét az elemi mondatok, illetve összetett mondatok tagmondatai adták. „A mondat egy jelenetet fejez ki, a beszélő által megkonstruált olyan kijelentést, amely egy létezőként megkonstruált dologgal kapcsolatos időbeli eseményt képez le, általában egy másik dologgal viszonyban” (Tolcsvai Nagy 2017: 396). A mondatok szintjén való kódolás működőképesnek bizonyult, hiszen a mondatok terjedelmükben és struktúrájukat tekintve is alkalmasak voltak egy komplex gondolat kifejtésére, viszont kellően zártak és rövidek ahhoz, hogy egy konkrét reflektív szinthez kapcsolódjanak mind a metakognitív műveletek, mind a reflektivitás szintjeinek tekintetében.

A szövegek elemzésének első lépése a reflektív jelleg megállapítása volt, amelynek során az egyes mondatok a tárgyszint és a metasztint elkülönítésének megfelelő kódokat kaptak. Ezt követte a reflektív elemeket tartalmazó mondatok funkcióinak feltérképezése és hozzárendelése a reflektivitás szintjeihez a Hatton–Smith- (1995) modellnek megfelelően (Nurfaidah et al. 2017). Végül a dialogikus reflexió szintjeihez kapcsolódó mondatok reflektív nyelvi elemeinek a feltérképezése következett. A tanulmány a mondatok jelentését alaki és nyelvhasználati tényezők együttesével igyekszik bemutatni. Az elemzés megbízhatóságát intrakódolással biztosítottam. A két kódolási folyamat között 1 hónap telt el, az egyezés 92%-os volt.

3. Eredmények

3.1. A reflektív jelleg és a metakogníció megjelenése

A vizsgált szövegek mondatainak reflektív jellege a metakogníció modellje segítségével határozható meg (Nelson–Narens 1990). A reflektív gondolkodás mód úgy is értelmezhető, mint a metakogníció egy típusa, ahol a tárgyszinten lévő mondatok a leíráshoz, a metaszinten lévő mondatok pedig a reflektivitás többi szintjéhez kapcsolódnak (Nurfaidah et al. 2017). Bár a mondatok között, akárcsak a metakogníció modelljében a szintek között, folyamatos a kapcsolattartás, visszacsatolás a szövegkoherencia érdekében, a tartalomelemzés segítségével mégis meghatározhatók a leíró, bemutató funkcióval rendelkező mondatok. Ahogyan a példák is tükrözik, ezek a mondatok tartalmukat tekintve elsősorban a tanítási gyakorlat idejére, helyére, a tanítási gyakorlat ütemtervére, tartalmára, formájára, valamint az oktatási környezet bemutatására vonatkoznak:

- (1) Gyakorlatomat a Békásmegyeri Veres Péter Gimnáziumban végzem.
- (2) Így magyarból összesen 6 órában van egy héten, [...].
- (3) A Magyarországon is egyre súlyosbodó helyzet miatt március 16-tól a közoktatási intézmények online oktatásra álltak át.

A leíró, bemutató funkcióval rendelkező mondatok szervesen hozzátartoznak a reflektív naplóhoz, hiszen az események tényszerű közlésére való törekvés teszi lehetővé, hogy a megfigyelésekből, tapasztalatokból a hallgatók következtetéseket tudjanak levonni, és később egy adott pedagógiai szituációban alkalmazni tudják őket. A vizsgált összes 454 mondatból 158 mondat jött létre leíró, bemutató céllal. Minden vizsgált reflektív napló tartalmazott leíró, bemutató funkciójú mondatot. Mivel azonban a tanulmány elsősorban a tanárjelöltek reflektív gondolkodásmódjának a nyelvi megformálását szeretné feltárni és fejleszteni, ezért a továbbiakban elsősorban a metaszinten lévő mondatokkal foglalkozik, ahol már reflektív funkciójú mondatok jelennek meg. A reflektív funkciójú mondatok vizsgálatát a tanulmány a reflektivitás szintjeihez kapcsolva mutatja be.

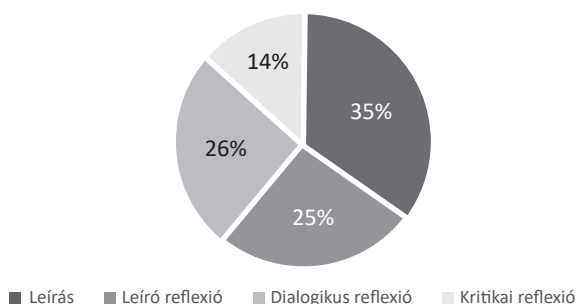
3.2. A reflektív mondatok funkciói és kapcsolata a reflektivitás szintjeivel

A reflektív naplók mondatainak elemzése elsőként a tartalom alapján történt (Hercz 2016; Pauw – Van de Ven 2012; Sántha 2021). A vizsgálat során az egyes mondatokat a reflektivitás szintjeinek megfelelően kódoltam. A tárgy-szinten lévő, leíró funkciójú mondatok a *Leírás* szintjére kerültek, amelyek alapvetően semleges kiindulópontot tartalmazó szerkezetek (Hámori 2020; Tátrai 2011). A metaszinten lévő mondatokat a reflektivitás további szintjeinek megfelelően osztottam be. A metaszinten lévő mondatokat tartalmuk alapján három kategóriába soroltam: a leíró reflexió szintjére kerültek azok a mondatok, amelyek rendelkeznek valamilyen reflektív jelleggel, viszont nem elég komplexek ok-okozati viszonyok meghatározására. A leíró reflexió szintjén lévő mondatok alapvetően két csoportba sorolhatók: az adott helyzettel kapcsolatos érzelmek kifejezését teszik nyelviileg explicitté, vagy pedig az adott helyzetre vonatkozó értéktételest, minősítést fogalmaznak meg. Ezek a típusú mondatok alapvetően semleges és a szerző saját nézőpontját megjelenítő konstrukciók (Hámori 2020). A dialogikus reflexió szintjén lévő mondatokban az önértékelés kerül fókuszba, ami azt jelenti, hogy jellemzően a szerző saját nézőpontját jelenítik meg. Az önértékelést rendszerint három különböző viszonyrendszer alapján végezték el a hallgatók: az egyik a saját maguk minősítése, az önmagukhoz való viszonyítás, például fejlődési pontok kijelölése; a másik a mentortanárral való viszony értékelése; a harmadik pedig a diákokkal való közös munka elemzése. A kritikai reflexió szintjén lévő mondatok célja az általánosítás, ennek egyik típusa, amikor a hallgatók a pedagógustársadalomra, az oktatás helyzetére vonatkozó megjegyzéseket tettek, és véleményüket indoklással egybekötve fejtették ki, a másik pedig, amikor a saját egyetemi képzésükre, a tanárjelölt társaikra vonatkozó általánosító mondatokat fogalmaztak meg. A kritikai reflexió szintjén lévő mondatokban gyakran megjelennek a szerző sajátja mellett külső nézőpontot konstruáló nyelvi elemek is. A reflektivitás szintjeihez kapcsolódó mondatok a főbb tartalmi elemek alapján a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat. A reflektivitás szintjeinek megjelenése a reflektív naplók mondataiban

A reflektivitás szintje	Példamondatok
Leírás	<i>A Toldy Ferenc Gimnáziumban az egyik 8. osztályt tanítottam magyarból az elmúlt egy évben.</i>
Leíró reflexió	a) érzelemkifejezés: <i>Egy síbaleset miatt sajnós ki kellett hagynom két hetet a második félévben a gyakorlatból.</i> b) helyzetértékelés: <i>Nálam nem hozott sok újat ez a digitális átállás, eddig is a Google Classroomot használtam, annyi különbséggel, hogy most azon a felületen is írnak tesztek, amikért pontokat kapnak.</i>
Dialogikus reflexió	a) önértékelés: <i>Amiben mindenképp fejlődni kell (bár ezt talán majd a tapasztalat hozza magával), hogy gördülékenyebben tudjam javítani a diákok által küldött feladatokat (ez különösen a magyar esetén nehéz).</i> b) a mentorral való kapcsolat értékelése: <i>Amikor pedig a mentorom is rész vett az órán, utána mindig hasznos tanácsokkal látott el, melyeket igyekeztem a továbbiakban az óraterveimbe és az általam összeállított tananyagokba beépíteni.</i> c) a diákokkal való kapcsolat értékelése: <i>A magyaros csoportom egyszer kérte tőlem, hogy egy anyagrészt inkább szedjek ketté, mert soknak érzik a többi teendő mellett, de ezt leszámítva eddig pozitív visszajelzéseket kaptam a feladatokra.</i>
Kritikai reflexió	a) az oktatási helyzet és szereplőinek értékelése: <i>Általánosságban úgy látom, hogy a digitális oktatás nagyon sok nehézséggel járt/jár pedagógusokra, szülőkre és gyerekekre nézve egyaránt.</i> b) az egyetemi képzés, a tanárjelöltek helyzetének értékelése: <i>Most van az az idő, amikor valóban hálát adhatunk azért, hogy az egyetemen tanulhattunk az IKT-eszközökről és a sokszínű tanítási módszerekről.</i>

A reflektív napló akkor szolgálja igazán a tanárjelöltek tanulási folyamatát és reflektív szemléletmódjának a fejlődését, ha a szöveg tartalmaz a reflektivitás mindegyik szintjéhez kapcsolható elemet (Gulya et al. 2019; Ryan 2011). A vizsgált reflektív naplók mondatainak a reflektivitás szintje szerinti megoszlását az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra. A reflektív naplók mondatainak (454 mondat) megoszlása a reflektivitás szintjei szerint

Az 1. ábra alapján látható, hogy a reflektív naplókban a legtöbb mondat leíró funkcióval bír, ezt követi a mondatok számát tekintve a dialogikus reflexió, majd a leíró reflexió és végül a kritikai reflexió szintje. Az eredmények egyértelműen mutatják, hogy a vizsgált reflektív naplókban a tanárjelöltek elsősorban a helyzet leírására és saját tanári tevékenységük értékelésére törekednek, és kevesebb gondolatot fogalmaznak meg az oktatási helyzetre és a képzési folyamatra vonatkozóan, a 20-ból két tanárjelölt nem fogalmazott meg a kritikus reflexió szintjéhez köthető mondatot. Az eredmények alapján ezért a továbbiakban a dialogikus reflexió szintjéhez kapcsolható mondatokat elemzem, amely eléri a reflektivitás elvárt szintjét, és a vizsgálatban szereplő minden tanárjelöltől tartalmaznak legalább egy példát, jó gyakorlatot a reflektív gondolkodásmód nyelvi kifejezésére. Az egyéni különbségek azonban itt is nagyok, van olyan szöveg, amely mindössze egy olyan mondatot tartalmaz, amely a dialogikus reflexió szintjéhez köthető, amely az adott szöveg összmondatszámához viszonyítva 7,6%-ot jelent. Ehhez képest a legnagyobb arányban a dialogikus reflexió szintjéhez kapcsolható mondatokat tartalmazó szövegben 31,11% az ilyen típusú mondatok aránya. Átlagosan a reflektív naplók mondatainak 25%-a kapcsolható a dialogikus reflexió szintjéhez.

3.2. A reflektivitás nyelvi elemei a dialogikus reflexió szintjén

3.2.1. A reflektív naplókra jellemző implicit nyelvi elemek

A reflektív naplók elemzése során reflektív nyelvi elemnek tekintek minden olyan nyelvi szerkezetet, amely a reflektív tevékenységgel kapcsolatos nyelvi

jelzéseket, illetve fogalmakat tartalmaz (Hámori 2020). A reflektív nyelvi elemek, hasonlóan a metakogníció nyelvi jelzéseihez, a vizsgált szövegekben a dialogikus reflexió szintjéhez kapcsolható mondatok nyelvi megformáltsága az explicitást tekintve széles skálán mozognak, „beszélhetünk implicit jelzésekről (pl. hezitáció, igemód), továbbá kevésbé kifejtő, félexplicit utalásokról (pl. diskurzusjelölők és határozószók, mint *ugye, hát, mondjuk, szerintem*), valamint fogalmi jellegű, teljesen explicit metakognitív reflexiókról is” (Hámori 2020: 285). Mindemelett az elemzéshez szorosan kapcsolódik a nézőpontok és szerepviszonyok nyelvi megformáltsága: „a saját vagy a beszédpartner nézőpontját megjelenítő konstrukciók (pl. nem tudok érvelni mellette; mit gondoltok?); egy semleges kiindulópontot tartalmazó szerkezetek (pl. ez egy nagyon fontos dolog; erről van szó), valamint egy külső nézőpontra való utalás (pl. ezt többféleképpen lemodellezték)” (Hámori 2020: 286).

Az implicit nyelvi jelzések közül meghatározó a dialogikus reflektív mondatokban az E/I. személyű **igeragozás** és a múlt, jelen vagy jövő idejű igék alkalmazása. Az igeragozás implicit módon jelzi az adott szövegben megjelenő metapragmatikai tudatosságot és a szöveg jellemző nézőpontját, amely egy reflektív szöveg esetén különösen meghatározó. A dialogikus reflexiók szintjére jellemző megfogalmazásmód azt jelenti a kontextualizáció folyamatát tekintve, hogy a kiindulópont alapvetően nem semleges, hiszen a referenciális központot a megnyilatkozó személye adja, amely az alábbi mondatokban egybeesik a tudatosság szubjektumával (Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2019):

- (4) Eddig sem dolgoztam keveset, hiszen az iskolában töltött 6-7 óra után mindig kellett otthon is készülnöm 2-3 órát, [...]; Igyekszem beszélni velük az érzéseikről, gondolataikról [...]; [...] így biztosan fogom használni a jövőben akkor is, [...].

Az ilyen típusú mondatok, tagmondatok a reflektív naplókban azért jelentősek, mert azt tükrözik, hogy a szerző a saját szűrőjén keresztül mutatja be az eseményeket, ő határozza meg a referenciális jelenetet, és az ő értelmezésében olvashatja az oktató a temporálisan szervezett eseménysort (Tátrai 2017: 927–931). Az események időbeli elrendezése és a referenciális központ meghatározása is mutatja, hogy a szerző a beszámoló során nemcsak leíró, hanem értelmező, reflektáló tevékenységet is végez. Ezt jelzi a *biztosan* kifejezés, amely a metapragmatikai tudatosság jelölésének szempontjából explicit, alakilag azonban nem válik jelöltté, hogy a megnyilatkozó mentális működésén keresztül teszi elérhetővé a jelentet. Az időjelek továbbá azt is jelzik az

olvasó számára, hogy a szerző egy megtörtént eseménysor végére érve, visszatekintő reflexiót végez, és az eseményeket értékeli, vagy pedig a jelen idejű megfogalmazással arra utal, hogy jelenleg még a folyamatban, a tapasztalatszerzés időszakában van. A jövő idejű igék használatával továbbá arra is utal a reflektáló, hogy a jövőben milyen feladatokat szeretne végrehajtani, ami szintén reflektív tevékenységre utal, hiszen a tapasztalataiból kiindulva újabb fejlődési lehetőségeket, célokat jelöl ki saját maga számára.

Jellemző még a dialogikus reflektív mondatokra, hogy a nézőpont kitágul, és az E/1. személyű igehasználatot a T/1. személyű megfogalmazás váltja fel. Az ilyen típusú mondatokban a referenciális központot vagy a tanárok közössége jelenti, ami azt is mutatja, hogy a tanárjelöltek azonosultak a tanárszereppel, és mind a többi tanárhoz, mind pedig a diákokhoz való viszonyukat ez határozza meg:

- (5) Azt gondolom, hogy egyáltalán nem lehet elvárni azt az ütemű haladást, mint amit az iskolai órák keretein belül el tudunk érni az egyes csoportokkal (hanem alkalmazkodni kell az anyag milyenségével és mennyiségével kapcsolatban is az adott körülményekhez).

Vagy pedig a T/1. személyű igealak a diákokkal végzett közös munkára utal. Ezekben a mondatokban a többes szám alkalmazása azt mutatja, hogy a tanárjelölt a tanulás-tanítás folyamatát a diákokkal közös, aktív tevékenységként éli meg:

- (6) Természetesen igyekszem kihasználni az internet adta lehetőségeket, de az eddig használt tankönyveket, munkafüzetet sem dobtuk el, sokszor abban dolgozunk közösen a videós óra során.

Az implicit nyelvi elemek közül meghatározó még a dialogikus reflexió szintjén a **melléknevek fokozása**, amelyek jelzik a megnyilatkozó értékelését egy adott tevékenységgel vagy gondolattal kapcsolatban, bemutatják, hogy a megnyilatkozó milyen szintre értékeli magukat egy adott folyamatban: *gördülékenyebben tudjam javítani, könnyebben körüljárható témákkal, minél hatékonyabban fejleszteni*. Az implicit nyelvi elemek közül jellemző még a **-hat/-het morféma** alkalmazása, amelynek segítségével a megnyilatkozó a lehetségeséget mérlegeli, és amely jól tükrözi, hogy végiggondolta egy-egy szituáció lehetséges megoldásait, javaslatokat fogalmazott meg a saját későbbi tevékenységével kapcsolatban: *ezt akár a diákok is szerkeszthetik, ha*

van ötletük; úgymond képezhetem magam, így játszva tanulhatnak, folyamatosan digitális eszközöket használhatnak.

3.2.2. A reflektív naplókra jellemző félexplicit nyelvi elemek

A félexplicit reflektív utalások jellemzően **határozószók** és **névutók** formájában jelennek meg a reflektív naplókban. A határozószók többségében az események időbeli viszonyait igyekeznek tisztázni (például: *egyelőre*, *most*, *majd*), és többségében a referenciális központ által kijelölt jelenhez viszonyítanak:

- (8) Egyelőre a lehetőségek tesztelési fázisában vagyunk.
- (9) Most különösen fontos nekik a kommunikáció, ezért is igyekszem így felépíteni az óráimat.
- (10) [...] egyre inkább belejövök majd a távoktatásba, és így idővel könnyebb lesz majd a helyzet.

Az időhatározók használatában is tapasztalható az igeidők jeleinél megfigyelt hasonló hármasság a reflexió folyamatában, hiszen az *egyelőre* egy visszatekintő, a *most* a jelenből értelmező, míg a *majd* a jövőre következtető reflexiót fogalmaz meg.

A névutók közül a legjellemzőbb a *szerint* kifejezés (11), valamint meghatározó a szövegekben gyakran megjelenő *szerintem* személyes **névmás** (12). A *szerint* kifejezés a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzás esetén kifejezheti annak vélekedését, és az adott jelenetet a megnyilatkozó saját következtetési folyamatán keresztül teszi elérhetővé (Kugler 2015: 86). Ezek a kifejezések a példákban szintén a referenciális központhoz kapcsolódnak, és az esemény értelmezési kiindulópontját jelölik ki. Mind a vélekedések, mind a saját következtetések megfogalmazása meghatározó eleme a reflektív naplónak.

- (11) Az eddigi megfigyeléseim szerint elég változó a tanulók aktivitása ezeken a kontaktórákon.
- (12) Szerintem nálunk egészen zökkenőmentesen ment az átállás [...].

3.2.3. A reflektív naplókra jellemző explicit nyelvi elemek

A reflektív naplók elemzésekor megfigyelhetők teljesen explicit, fogalmi jellegű reflektív nyelvi elemek is. Reflektív nyelvi elemnek tekintek minden olyan nyelvi szerkezetet, amely a reflektív tevékenységgel kapcsolatos fogalmakat tartalmaz (főnév, melléknév, ige) (vö. Hámori 2020). A vizsgált szövegekben a reflektív gondolkodásmóddal összefüggő, gyakran megjelenő **főneveket**

jellemzően két csoportra bonthatjuk. Az első csoportba sorolhatók azok, amelyek a leírt tapasztalattal kapcsolatos érzelmeket fejezi ki: *csalódás, kétség, siker*. A második csoportba pedig azok, amelyek a reflexió fogalmkörébe tartozó kifejezések, ilyen a *következmény, megfigyelés, lehetőség, tapasztalat, visszacsatolás, változtatás*. A reflektív gondolkodásmóddal kapcsolatba hozható **melléknevek** közé azok sorolhatók, amelyek a tanárjelölt tevékenységét minősítik vagy a lélekállapotára utalnak: *élvezetes, hasznos, hatékony, kevés, könnyű, nehéz, normál, rendes, változó*. A reflektív gondolkodásmóddal kapcsolatba hozható **igék** alapvető kognitív műveletekkel vagy az érzelmek kifejezésével hozhatók összefüggésbe. A reflektív naplókban megjelenő leggyakoribb igék jelentéstartalmuk alapján több csoportba sorolhatók. Az első csoportba tartoznak az észleléssel kapcsolatos kifejezések, amelyek a reflektálandó jelenet leírását segítik: *észrevesz, figyel, lát, megtapasztal*. Ezek az igék arra utalnak, hogy az adott helyzet értelmezése a szerző megfigyeléseire épül, a helyzet magyarázatát a saját nézőpontjából indítja. A második csoportba sorolhatók az érzelmeket és a hitet kifejező igék: *bevall, hisz, élvez, érez, örül, tetszik*. Az érzelmek megjelenése a reflektív naplókban különösen fontos, hiszen a tanári szerep kialakítását nagyban befolyásolják az affektív tényezők és a hiedelmek (Gulya et. al. 2019). A harmadik csoportba sorolhatók a kritikai gondolkodással kapcsolatos kifejezések, amelyek az adott pedagógia tevékenység okainak feltárását segítik: *felmerül, gondol, leszűr, talál, tanul, tud*. A negyedik csoportot alkotják azok az igék, amelyek a szerző szándékát fejezik ki a reflektált tevékenység továbbgondolására, és segítenek a szerző önmagával kapcsolatos és az általános következtetések megfogalmazásában: *akar, alkalmazkodik, fejlődik, használ, igyekszik, próbál, tesz*.

A dialogikus reflexió szintjén lévő vizsgált 116 mondat közül mindössze 9 elemi mondat, a többi 107 mondat összetett mondat. Az összetett mondatok többsége kétfőtől több tagmondatból áll, és a tagmondatok közötti viszonyok egy mondaton belül is többfélék lehetnek. Ezért a továbbiakban olyan alárendelő tagmondatkapcsolatok következnek, amelyek meghatározóak a reflektív naplókban. A prototipikus alárendelő tagmondatkapcsolat egy olyan konstrukciótípus, amelyben a tagmondatok között grammatikai függés van. A reflektív naplókban megjelenő alárendelő mondatok jellemzően a *hogy* kötőszós mellékmondatból alkotott alárendelő mondatok közé tartoznak.

Azok a főmondatok, amelyek a megnyilatkozó kiindulópontjából egy gondolkodó, vélekedő, érző (stb.) szubjektum működését tárják fel, absztraktabbak a leírt (hat)ó jelenetek reprezentációjánál. Saját

mentális folyamatairól beszámolva a megnyilatkozáznak ön maga mentális, emocionális történéseit kell megfigyelnie és kifejeznie. Az akaratot, érzést, vélekedést, hitet és az ezekhez hasonló mentális tartalmakat dologszerűen (többé-kevésbé körülhatároltan) is feldolgozzuk, de mentális térként is kezeljük. (Kugler 2017: 824)

A vizsgált reflektív naplókban a dialogikus reflexió szintjén a reflektív gondolkodásmódot kifejező alárendelő tagmondatkapcsolatok főmondatában jellemzően a fentebb felsorolt reflektív gondolkodásmódot kifejező igék jutnak főszerpéhez, vagyis az előtérbe helyezett jelenet maga a reflektív folyamat lesz:

- (12) Azt látom, hogy nagyon elkezdtek együtt dolgozni [...]
- (13) Úgy érzem, kezd kicsit normalizálódni a helyzet és a diákok is beállnak egyfajta rendszerbe [...]
- (14) Gondolkozom azon is, hogy megpróbálok saját készítésű videót csatolni a következő anyagrészekhez [...]

A példákból is látható, hogy a reflektív igéket tartalmazó főmondatok elsődleges szerepe a kontextualizálás, hiszen a megnyilatkozó tudati beállítódását juttatják érvényre (Kugler 2017; Tátrai 2012), amelyek jelen esetben nemcsak a nyelvi tevékenységgel kapcsolatos reflexiókat, metakognitív jelzéseket tartalmazhatnak, hanem az adott pedagógiai szituációra vonatkozó reflektálás keretét és szűrőjét is kijelölik. A bemutatott jellemző példák azt is tükrözik, hogy az alárendelő tagmondatkapcsolatban a tagmondatok sorrendjét a főmondat–mellékmondat jellemzi. Ez egyrészt kedvező a könnyebb érthetőségnek és a gyorsabb feldolgozásnak, másrészt a figyelmet a mellékmondat jelenetére irányítja, míg a főmondat elsődleges funkciója a kontextualizálás, a mentális tér meghatározása marad. A tagmondatok ilyen típusú elrendezése a reflektív szövegekben azért meghatározó, mert a tagmondatok elrendezését a figyelemirányítás motiválja, és a szerző szándéka, hogy „az adott jelenetet épp úgy (és ne máshogy) figyeltesse meg” (Kugler 2017: 790), vagyis ismét a szerző reflexiója, reflektív gondolkodásmódja kerül előtérbe.

A mellérendelő összetett tagmondatkapcsolatok olyan konstrukciótípusok, amelyekben a tagmondatok között nem figyelhető meg grammatikai függés, ugyanakkor a tagmondatok közelsége és sorrendje jellemző (Kugler 2017: 818). A mellérendelő tagmondatkapcsolatok közötti viszonyt a megnyilatkozó kötőszóval jelöltté teheti. A vizsgált reflektív naplókban a reflektív

gondolkodásmód kifejezését leginkább az oksági viszonyban lévő mellérendelő tagmondatkapcsolatok segítik. Az oksági viszonyban lévő tagmondatkapcsolatok leggyakoribb kötőszavai a vizsgált szövegrészekben: *ezért, hiszen, így, mivel*.

- (15) [...] elég kevés tanuló szólt hozzá a témához, ezért kicsit tartok tőle, hogy mennyire lesz működőképes a hétfői órámmal velük [...]
- (16) Ezekre az órákra is sokkal időigényesebb felkészülni, hiszen a diárok el kell előre készíteni [...]
- (17) [...] gyakorlásnak és próbának tituláltam a dolgozatot, így a héten az éles dolgozatot is megírták [...]
- (18) Egyébként az anyaggal is jól haladunk, mivel egész évben jó tempóban sikerült tanulnunk [...]

A példákban látható, a figyelemirányítás szándékát alapul véve, hogy az ok (előzmény) és okozat (következmény) sorrendjét a megnyilatkozó reflektív gondolkodása szintén befolyásolja. Az ok-okozat sorrend esetén a tagmondatok között következtető viszony van, vagyis a tanárjelölt a tapasztalataiból kiindulva értelmezi a helyzetet (például *ezért, így*). A magyarázó viszony esetén azonban az okozatot hangsúlyozza a szerző, vagyis azt, hogy milyen megoldást választott egy adott problémára.

3.2.4. Jó gyakorlatok reflektív naplók írásához

A tanulmány a tanárjelöltek reflektív gondolkodását elsősorban a reflektív naplókban szereplő, a dialogikus reflexió szintjéhez kapcsolódó, metasztintú mondatok reflektív nyelvi elemeit és struktúráját elemezte. A feltárt nyelvi konstrukciók és mondatalkotási stratégiák lehetőséget adnak egy olyan módszertani segédlet kidolgozására, amelyek támogatják a hallgatókat a reflektív szövegek megfogalmazásában. Az elemzett naplók alapján a következő főbb mondatalkotási stratégiákat érdemes alkalmazniuk a hallgatóknak reflektív szövegek írásakor:

- E/1. személyben megfogalmazott, saját nézőpontot kifejtő mondatok alkotása;
- a reflexió tevékenység mint időbeli esemény tudatosítása a referenciális központhoz (múlt idejű igék használata: visszatekintő reflexió, jelen idejű igék használata: az aktuális folyamatra vonatkozó reflexió, jövő idejű igék használata: következtető, általánosító reflexió);

- alárendelő összetett mondatok alkotása, amelyek főmondatában kontextualizáló reflektív igék találhatók (például: *felmerül, gondol, leszűr, talál, tanul, tud* stb.);
- mellérendelő összetett mondatok alkotása, amelyek tagmondatai egymással oksági viszonyban vannak (például: *ezért, hiszen, így, mivel* stb.).

A mondatalkotási stratégiák mellett meghatározó a reflektív naplók nyelvhasználatában a reflektivitás fogalmkörébe sorolható főnevek használata, valamint a tanárjelölt tevékenységét minősítő melléknévek alkalmazása. Ezeknek a nyelvi elemeknek a megjelenés a reflektív naplókban tovább erősíti a szöveg értékelő jellegét.

A reflektív mondatok alkotását az elemzett naplószövegek alapján a következő mondat szintű írásgyakorlatok (Tóth 2006) támogatják:

- Mondatok kiegészítése (például: Építse be reflektív naplója egy-egy mondatába a következő főneveket: *megfigyelés, tapasztalat, lehetőség, változtatás*! Építse be reflektív naplója egy-egy mondatába a következő melléknéveket: *élvezetes, hasznos, hatékony, nehéz, megterhelő, kiábrándító*!).
- Mondatok befejezése (például: Fejezze be a következő mondatokat, majd építse be reflektív naplójának szövegébe: *A tanítási gyakorlaton azt tudtam meg magamról, hogy...; A tanítási gyakorlaton abban fejlődtem, hogy...; A tanítási gyakorlaton azt figyeltem meg magammal/a diákokkal/a kollégákkal kapcsolatban, hogy...; A tanítási gyakorlaton sokszor felmerült bennem, hogy...; A tanítási gyakorlaton hátráltatott, hogy...; A tanítási gyakorlaton támogatott, hogy... stb.*).
- Mondatok válogatása (például: Válogassa szét reflektív naplójából az E/1. személyben és a nem E/1. személyben írt mondatokat! Figyelje meg a két csoport arányait! Fogalmazza meg a válogatás alapján, hogy mennyire érvényesül a saját nézőpontja a szövegben! Válogassa szét reflektív naplójából a jelen, a múlt és a jövő idejű mondatokat! Vizsgálja meg, hogy mennyire fedi le reflektív naplója a tanítási gyakorlat teljes folyamatát!)
- Mondatok elemzése (például: Figyelje meg az alábbi mellérendelő összetett mondatokat! Vizsgálja meg a mondatokat az ok-okozat viszonya alapján! Mi történt és miért? Fogalmazzon meg hasonló mondatokat saját reflektív naplójában! *Különösen fontos a diákoknak a motiváció, ezért is igyekszem játékosan felépíteni az óráimat. Magyar nyelvből a stilisztika témakörét tanítottam, ezért különösen nagy hangsúlyt fektettem szépirodalmi szövegek elemzésére. Eddig sem dolgoztam keveset, hiszen az iskolában töltött 6-7 óra*

után mindig kellett otthon is készülnöm 2-3 órát. A bevezető órákra sokkal időigényesebb felkészülni, hiszen a diasorokat előre el kell készíteni).

- Mondatok egyszerűsítése (például: Fogalmazza meg egy egyszerű mondatban az alábbi többszörösen összetett mondat lényegét! Örültem, hogy a magyar nyelvi órákkal kezdhettem a gyakorlást, mert úgy éreztem, könnyebb olyan kevésbé elvont, könnyebben körüljárható témákkal kezdeni a közös munkát, melyek mégis teret adnak a kreativitásnak).
- Mondatok átalakítása (például: Alakítsa át a következő elemi mondatokat hogy köztisztelettel alárrendelő mondattá! A megfigyeléseim szerint a diákok kedvelik a játékos feladatokat. Leginkább a kollégákkal való kommunikációban kell fejlődönnöm. Nehézséget okozott a dolgozatok következetes javítása. Sikerként életem meg az óráim pontos időbeosztását).

4. Összegzés

A tanulmány 20 tanárjelölt tanítási gyakorlattal kapcsolatos reflektív naplóját elemezte a neveléstudomány és a funkcionális kognitív pragmatika szemszögéből. A két tudományterület metszéspontja lehetővé tette, hogy a reflektív naplókra jellemző tartalom és gondolkodásmód összekapcsolódjon a nyelvi megformálással. A reflektív jelleg megállapításában Nelson és Narens modellje (1990) adta a kiindulópontot, amely alapján a tárgyszinten lévő mondatok nem tartalmaznak reflektív gondolkodásmódot tükröző nyelvi elemeket, viszont alapját képezik a metaszenen létrejövő reflektivitást mutató nyelvhasználatnak, amely jellemzően visszautal a tárgyszint megállapításaira. A modell alkalmazása arra is rámutatott, hogy a reflektivitás szintjei közül a *Leírás* a tárgyszinten, míg a többi szint a metaszenen helyezkedik el. A modell szintjeinek állandó interakciója a szervezőereje a reflektív naplók szövegeinek.

Az elemzés bizonyította, hogy a vizsgált reflektív naplók mondatai jelentéstartalmuk alapján összekapcsolhatók a reflektivitás különböző szintjeivel. A mondatok ilyen típusú kategorizálása rámutatott, hogy a reflektivitás különböző szintjein sajátos nyelvhasználat figyelhető meg. Míg a *Leírás* szintjén tipikusan a semleges nézőpont érvényesül, addig a *Leíró reflexió* és a *Dialogikus reflexió* szintjén a szerző saját nézőpontja lesz a meghatározó, míg a kritikai reflexió szintjén egyfajta külső nézőpont (Hámori 2020). A nézőpontok közötti különbségek a mondatalkotási stratégiákat is meghatározzák. Mivel a reflektív naplók írásakor a cél legalább a dialogikus

reflexió szintjének az elérése, ezért a tanulmány az ezen a szinten lévő mondatok nyelvi elemeinek a vizsgálatára fókuszált.

Számos korábbi tanulmány megfogalmazta, hogy a tanárjelöltek reflektív gondolkodásmódjának kialakítása sokszor nyelvi nehézségekbe ütközik (Simon 2018). Ha a vizsgált reflektív naplók dialogikus reflexióhoz kapcsolható mondatait, a mondatokban a reflektivitást megjelenítő nyelvi elemeket egyfajta jó gyakorlatként tekintjük, akkor összeállítható egy olyan nyelvhasználati segédlet, amely a nyelvhasználat által támogatja a tanárjelölteket a magasabb reflektivitási szintek elérésben.

Bár a mondatalkotási stratégiák és a jellemző szóhasználat nagyban segítheti a reflektív gondolkodásmód fejlődését, a reflektív napló mint szöveg koherenciáját nem feltétlenül teremti meg. A szövegkoherencia kialakításának érdekében érdemes lenne a reflektív naplók további, szövegszintű vizsgálata. A reflektivitás különböző szintjeihez rendelt mondatok szövegben szereplő sorrendjének leírása különböző szövegszerkesztési mintázatokat rajzolna ki, amelynek követésével lehetőség lenne koherens bekezdések, majd szöveg megalkotására. Ennek érdekében érdemes egy olyan jó gyakorlatot kialakítani, amelyben a tanárjelöltek a reflektivitás szintjei szerint kódolják a saját szövegük mondatait így tudatosítva a reflektív nyelvhasználatukat és fejlesztve a reflektív gondolkodásmódjukat.

Irodalom

- Aldahmash, A. – Alshmrani, S. – Almufti, A. 2017. Secondary school science teachers' views about their reflective practices. *Journal of Teacher Education for Sustainability* 19(1): 43–53.
- Antalné Szabó Ágnes – Hámori Veronika – Kimmel Magdolna – Kotschy Beáta – Móri Árpádné – Szőke-Milinte Enikő – Wölfling Zsuzsanna 2013. *Útmutató a pedagógusok minősítési rendszeréhez*. http://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/unios_projektek/kiadvanyok/utmutato_pedagogusok_minositesi_rendszerehez_v3.pdf (letöltve: 2020. 09. 10.)
- Flavell, John H. 1979. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry. *American Psychologist* 34(10): 906–911.
- Gulya Nikoletta – Szivák Judit – Fehérvári Anikó 2020. A reflektív naplók alkalmazásának lehetőségei a tanárképzésben. *Iskolakultúra* 30(9): 45–63.
- Hámori Ágnes 2020. „Mi lehet az oka ennek, mit gondoltok?” A metakognitív nyelvhasználat elemzése az osztálytermi diskurzusban. In: Ludányi Zsófia

- Jánk István – Domonkosi Ágnes (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban: Válogatás a PeLiKon2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásából*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Liceum Kiadó. 273–295.
- Hatton, Neville – Smith, David 1995. Reflection in teacher education: Towards definition and implementation. *Teaching and Teacher Education* 11(1): 33–49.
- Hercz Mária 2016. Narratívák mint a pedagógusjelöltek szakmai szocializációjának indikátorai. In: Reményi Andrea Ágnes – Sárdi Csilla – Tóth Zsuzsa (szerk.): *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 88–100.
- Hunya Márta 2014. Reflektív pedagógus – reflektív gyakorlat. <https://ofi.oh.gov.hu/publikacio/reflektiv-pedagogus-reflektiv-gyakorlat> (letöltve 2020. 09. 07.)
- Kimmel Magdolna 2006. *A reflektív tanárképzési modell a gyakorlatban*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Korthagen, F. A. J. 2004. In search of the essence of a good teacher: towards a more holistic approach in teacher education. *Teaching and Teacher Education* 1: 77–98.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 85–93.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–898.
- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 215–239.
- Ryan, Mary 2011. Improving reflective writing in higher education: a social semiotic perspective. *Teaching in Higher Education* 16(1): 99–111.
- Nelson, Thomas O. – Narens, Louis 1990. Metamemory: A theoretical framework and new findings. In: Brower, G. H. (ed.): *The psychology of learning and motivation*. New York: Academic Press. 127–173.
- Nurfaidah, S. – Lengkanawati, N. S. – Sukyadi, D. 2017. Levels of reflection in EFL Pre-Service Teachers’ Teaching Journal. *Indonesian Journal of Applied Linguistics* 7(1): 80–92.
- Pauw, I. – Van de Ven, P. H. 2012. Writing narrative reflections in teacher education. *L1 Research Archives Online*. <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/115333> (letöltve: 2021. 04. 22.)

- Pišová, Michaela. 2005. *Klinický rok: procesy profesního rozvoje studentů učitelství a jejich podpora*. první. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta Humanitních Studií.
- Sántha Kálmán 2008. Tanárjelöltek reflektív naplói a gyakorlótanításról. *Pedagógusképzés* 6(4): 87–94.
- Sántha Kálmán 2020. A kvalitatív összehasonlító elemzés és a strukturálatlan reflektív napló a tanárok reflektív gondolkodásának feltárásában. *Iskolakultúra* 30(12): 25–38.
- Sántha Kálmán 2021. A típusképző kvalitatív tartalomelemzés politetikus terei a pedagógusok reflektív gondolkodásának feltárásában. *Iskolakultúra* 31(3): 19–29.
- Simon Katalin 2018. A tanárok reflexióértelmezése. In: Hanák Zsuzsanna (szerk.): *Az iskolai sikeresség pedagógiai-pszichológiai háttere: az MTA MAB Neveléstudományi Szakbizottsága által szervezett, azonos című konferencia és az előadásokhoz kapcsolódó tudományos műhelyeket bemutató tanulmánykötet*. Eger: Líceum Kiadó. 55–79.
- Szivák Judit 2003. *A reflektív gondolkodás fejlesztése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szivák Judit 2014. *Reflektív elméletek, reflektív gyakorlatok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 157–173.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 13–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A mondat jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 391–445.
- Tóth Beatrix 2006. A szövegértés fejlesztésének elmélete és gyakorlata. *Magyar Nyelvőr* 130: 457–469.
- Verscheuren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Indicator sentences of reflective thinking in the reflective journals of teacher trainees

Since 2000 reflective thinking gains a more and more significant emphasis in the training of teacher trainees in Hungary as well (Falus–Kimmel 2003; Szivák 2003). A tool for improving reflective thinking is the reflective journal (Gulya et al 2019; Pauw – Van de Ven 2012; Ryan 2011). Reflective journals contain idiomatic representations of metacognitive operations which reflect both on actions and language use (Hámori 2020; Tátrai 2019). Metacognitive-reflective processes and elements of metapragmatic awareness turn linguistically explicit in reflective journals (Kuna–Hámori 2019). The research questions of the paper are the following: how can reflective nature be determined in the analysed texts; how can the sentences of the journals be connected to the levels of reflectivity (Nurfaidah et al. 2017); what kind of linguistic elements are illustrative of reflective texts. The current paper analyses the reflective journals of 20 university students in the perspective of pedagogy and functional cognitive pragmatics with quantitative and qualitative content and text analysing methods (Hámori 2020; Sántha 2019). Determining linguistic elements expressing reflectivity can contribute to raising awareness of reflective language use of teacher trainees and deepening reflective thinking.

Keywords: reflective thinking, reflective journal, metacognition, sentence creation, reflective language use

Gonda Zsuzsa

Eötvös Loránd Tudományegyetem

gonda.zsuzsa@btk.elte.hu

A kötet szerzői

Bajzát Tímea

Eötvös Loránd Tudományegyetem, bajzat.timi9696@gmail.com

Ballagó Júlia

Eötvös Loránd Tudományegyetem / Nyelvtudományi Kutatóközpont,
julia.ballago@gmail.com

Bencze Norbert

Eötvös Loránd Tudományegyetem, benczenorbert@gmail.com

Bóna Judit

Eötvös Loránd Tudományegyetem, bona.judit@btk.elte.hu

Gonda Zsuzsa

Eötvös Loránd Tudományegyetem, gonda.zsuzsa@btk.elte.hu

Horváth Péter

Eötvös Loránd Tudományegyetem, horvath.peeteer@gmail.com

K. Molnár Emese

Eötvös Loránd Tudományegyetem, emesekmolnar@gmail.com

Kugler Nóra

Eötvös Loránd Tudományegyetem, kugler.nora@btk.elte.hu

Laczkó Krisztina

Eötvös Loránd Tudományegyetem / Prešovska univerzita v Prešove,
laczko.krisztina@btk.elte.hu

Markó Alexandra

Eötvös Loránd Tudományegyetem / MTA–ELTE Lendület Lingvális
Artikuláció Kutatócsoport, marko.alexandra@btk.elte.hu

Palágyi László

Eötvös Loránd Tudományegyetem, palagyi.laszlo@btk.elte.hu

Pomázi Bence

Nyelvtudományi Kutatóközpont / Eötvös Loránd Tudományegyetem,
pomazi.bence@gmail.com

Tolcsvai Nagy Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem / Univerzita Konštantína Filozofa v
Nitre, tnghu@hotmail.com

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont, varga.monika@nytud.hu

ISBN 978-963-489-559-6

